

Historische taalkunde

Cor van Bree

bron

Cor van Bree, *Historische taalkunde*. Acco, Leuven / Amersfoort 1996 (tweede druk).

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/bree001hist01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / Cor van Bree

Woord vooraf

Het verschil tussen het 'Oosten' en het 'Westen' heb ik wel eens als volgt geformuleerd gevonden: In het Oosten is men diep doordrongen van de fundamentele en blijvende eenheid van de wereld en vraagt men zich verbaasd af hoe het komt dat de wereld van de verschijnselen gevarieerd en veranderlijk is, in het Westen is men juist diep doordrongen van het veranderlijke van alles wat bestaat en heeft men er moeite mee in een fundamentele en blijvende eenheid te geloven.

In het licht van deze eerste alinea, waarvan we de juistheid nu maar even aannemen, moet het boek dat ik hierbij de lezer aanbied, als een typisch 'westelijk' boek gezien worden. Het behandelt nl. variatie en verandering op het gebied van de taal. Toch is ook impliciet het 'oostelijke' aspect aanwezig: juist studie van taalvariatie en taalverandering kan ons inzicht geven in datgene wat constant en universeel geldig is.

Het boek is in de eerste plaats bedoeld voor studenten in de historische taalwetenschap, eerstejaars en ouder. Stofkeuze en stofbehandeling zijn op deze doelgroep afgestemd. Ik hoop dat daarnaast het boek ook gevorderde taalhistorici en geïnteresseerde leken van dienst kan zijn.

Hoewel het boek over algemene historische taalwetenschap gaat, is de aandacht toch vooral op het Nederlands en de daarmee verwante talen gericht. Er is dus in de eerste plaats aan studenten Nederlands gedacht. Ook voor studenten in andere talen kan het echter nuttig zijn wanneer de voorbeelden zo dicht mogelijk bij huis gezocht worden.

Echter, ook wanneer men een boek voor beginners schrijft, valt er niet aan te ontkomen dat men een aantal zaken bekend moet veronderstellen. In dit geval betreft het elementaire kennis van de zinsontleding en de woordbenoeming, van de algemene taalwetenschap en van de fonetiek. (In par. 1 van de *Aantekeningen* wordt hiervoor literatuur aanbevolen.) In terminologisch opzicht worden zowel nederlandse als latijnse termen bekend verondersteld: *verleden tijd* naast *praeteritum* enz.

Een boek dat een overzicht wil geven van de historische taalwetenschap, kan op verschillende manieren worden opgezet. Men kan uitgaan van de verschillende onderdelen van de betreffende wetenschap of van de verschillende theoretische benaderingen die er zijn. Een derde mogelijkheid is dat men de wetenschap volgens haar historische ontwikkeling behandelt. Voor de historische taalwetenschap vallen de tweede en de derde mogelijkheid zo goed als samen omdat de verschillende theoretische benaderingen, althans wat hun moment van introductie betreft, elkaar in de tijd opvolgen. Ik heb voor de eerste mogelijkheid gekozen, omdat die mij voor de beginnende student het meest bevredigend lijkt: kennis te maken met het vak in al zijn onderdelen en via het vak met de wereld van

de verschijnselen waarop het gericht is. Als men dan voor een vakgerichte benadering kiest, is het vervolgens de vraag welke volgorde men wil aanhouden. Behandelt men bijv. eerst taalverwantschap en taalreconstructie en pas daarna interne taalverandering en ontlening? Of kiest men voor de omgekeerde volgorde, waar inhoudelijk wel iets voor te zeggen zou zijn: immers, bij de beschouwing van het verschijnsel van de taalverwantschap komt men al met taalverandering en ontlening in aanraking en het is goed daarin dan al enig inzicht te hebben. Voor dit boek is om didactische redenen de eerstgenoemde volgorde gekozen: bij de bespreking van taalverwantschap en taalreconstructie maakt de student al op een voorlopige wijze kennis met interne taalverandering en ontlening, welke begrippen dan in de volgende hoofdstukken steeds meer worden uitgewerkt. De behandeling gaat aldus van simpele naar meer genuanceerde en ingewikkelde voorstellingen van zaken, hetgeen inhoudt dat volgende delen ten aanzien van voorafgaande een aanvullende of corrigerende functie kunnen hebben (zie verder par. 1.4).

Ook bij een vakgerichte benadering ontkomt men niet aan een theoretische keuze. Voor dit boek zou deze keuze als traditioneel kunnen worden bestempeld: de inspiratie komt van de 19e-eeuwse taalwetenschap, in het bijzonder de neogrammatici, van het structuralisme en van de taalgeografie. Meer moderne aspecten zijn o.a. te danken aan de prototypetheorie, de sociolinguïstiek en het onderzoek naar tweede taal-verwerving. Er is dus niet voor een bewust generatieve benadering gekozen. Een dergelijke keuze zou ongetwijfeld een heel ander boek hebben opgeleverd. Dat wil echter niet zeggen dat er van de resultaten van de generatieve benadering nergens gebruik gemaakt zou zijn. In ieder geval wordt op deze benadering zoals ook op andere benaderingen die mogelijk zijn, in de verspreid voorkomende historische aantekeningen de aandacht gevestigd.

De behandeling in dit boek steunt op de studie van een groot aantal bronnen (waarbij het ideaal van volledigheid uiteraard onbereikbaar is gebleken). In de *Aantekeningen* achterin wordt omtrent het gebruik van de bronnen zo zorgvuldig mogelijk verantwoording afgelegd. In de eigenlijke tekst worden over het algemeen geen namen genoemd; zeer grote namen uit de geschiedenis van de taalwetenschap als bijv. Paul, De Saussure, Labov worden in ieder geval wèl genoemd.

Velen (vrienden, collega's, studenten) hebben mij in het groot of in het klein met raad en daad of met hun stimulerende belangstelling bijgestaan. Ik noem Dr. Berend Hoff (R.U. Leiden), Dr. Jan Noordegraaf (V.U. Amsterdam), Drs. Adriaan van Puffelen (Den Haag), Dr. Rudolf de Rijk (R.U. Leiden), Drs. Marianne van Scherpenzeel (U.F.S.I. Antwerpen), Dr. Guy Tops (id.) en Drs. Gerard van der Vaart (Leiden); ik noem ook de Leidse studenten met wie ik een voorlopige versie van het boek in een werkgroep mocht bespreken: Peter Bakema, Colinda de Grootte, Laura van Harmelen, Gabriel Hoezen, Kees Kaptein, Els Sneep en Gerrit van Uitert. Verder noem ik met name die collega's die zo bereidwillig waren om voorlopige versies van bepaalde hoofdstukken van hun commentaar te voorzien: Prof. Dr. Dirk Geeraerts (K.U. Leuven, Kortrijk), Dr. Marinel Gerritsen (P.J. Meertens-Instituut Amsterdam), Dr. Harry van der Hulst (R.U. Leiden), Prof. Dr. Pieter Muysken (U.v. Amsterdam), Drs. Agnes Sneller (R.U. Leiden) en Dr. Marijke van der Wal (R.U. Leiden). Drs. Dick de Vos (Leiden) was behulpzaam bij een laatste controle van een groot deel van de tekst. Ik dank alle genoemden voor hun waardevolle medewerking. Mijn bie-

zondere dank geldt Drs. Rob van der Zalm (Amsterdam), die de hele tekst kritisch heeft doorgelezen, bij het maken van het register betrokken was en mij in diverse fasen behulpzaam was bij het persklaar maken van de tekst.

Cor van Bree

Bij de tweede druk

In deze tweede druk zijn om te beginnen vele kleine fouten verbeterd; daarnaast zijn er ook wat redundancies opgeruimd en zijn hier en daar opbouw en behandeling verduidelijkt. Van een algehele herziening (voorzover nodig) kon wegens de tijdsdruk geen sprake zijn; de essentiële veranderingen blijven tot de volgende beperkt: er is aandacht besteed aan het begrip iconiciteit (zie 2.3 en 13.1.2.5) en aan de onzichtbare hand-theorie (zie 22); grondig gewijzigd zijn 7.3 over het Humboldtiaanse principe (in deze druk met de gebruikelijker term isomorfie-principe aangeduid) en 12.1.3.2 over syntactische veranderingen. De oude paragraaf 17.1 is vervallen; wat vroeger daarin stond, is opgenomen in 22.

Bij de voorbereiding van de tweede druk heb ik behalve met recensies mijn voordeel kunnen doen met de bekende op- en aanmerkingen. Ik dank daarvoor Prof. Dr. Frans van Coetsem (Cornell University Ithaca New York), Drs. Matthias Hüning (Afdeling Nederlands Universiteit Wenen), Dr. Arjan van Leuvensteijn (V.U. Amsterdam), Dr. Jan Noordegraaf (id.), Drs. Agnes Sneller (R.U. Leiden), Dr. Jan Stroop (U.v. Amsterdam) en Drs. Gerrit van Uiter (Leiden). Mijn bijzondere dank geldt ditmaal Drs. Leendert de Vink (Leiden) die behulpzaam was bij het corrigeren en persklaar maken van de tekst en een groot aantal kaarten opnieuw getekend heeft.

Cor van Bree

Bij de digitale uitgave

Het is verheugend dat, nu een gewone herdruk niet meer mogelijk bleek te zijn, het boek in de DBNL kan worden opgenomen. Met het oog op deze nieuwe verschijningsvorm zijn merendeels kleine verbeteringen aangebracht. Alleen hoofdstuk 22 is grondig herzien. Een verdergaande bij- en omwerking van de hele tekst moet nog even toekomstmuziek blijven. Op- en aanmerkingen mocht ik ontvangen van Miran Ahn (Kiel) en Drs. Arie van der Stoep (Hoge Zwaluwe), waarvoor mijn dank. Voor verdere op- en aanmerkingen houd ik mij weer graag aanbevolen.

Cor van Bree

Aanwijzingen voor de gebruiker

1. Het tekengebruik

Er is over het algemeen, om de tekst niet te onrustig te maken, van afgezien fonetische tekens tussen vierkante haken te plaatsen. Fonemen, 'onderliggende' segmenten of variabelen worden tussen schuine haakjes geplaatst: //, spellingen tussen vishaakjes: < >, en betekenissen tussen enkele aanhalingstekens: '. Er worden twee soorten pijlen gebruikt: > voor een diachrone verandering, → voor een synchrone regel.

Voor de gebruikte fonetische tekens zie men schema A en B hieronder. Hierin ontbreken de tekens voor de diftongen; die bestaan uit combinaties van monoftongtekens. (De nederlandse *ei* [ɛi] <ei, ij> wordt weergegeven met *ei*, de *ui* [ɥi] met *ɥ i* en de *ou* [ɔu] <au, ou> met *ou*.) Tegelijk bieden de schema's een overzicht van belangrijke fonetische onderscheidingen.

Enige toelichtingen zijn wellicht op hun plaats: een *sonantische* liquida of nasaal is een nasaal of liquida die syllabedragend is, d.w.z. als meest sonore element binnen een syllabe de functie heeft van een vocaal (vgl. het gotische bisyllabische woord *fugls* 'vogel'); *strident* betekent 'met meer geruis gesproken'; een *labiovelair* is een velair die uitgesproken wordt met gelijktijdige lippenronning; een *geminaat* (lett. 'dubbele consonant') is een consonant die lang aangehouden wordt; een *aspiraant* is een consonant gevolgd door een *h*-achtig geluid (vgl. de geaspireerde beginklank van du. *Tag* met de niet geaspireerde van ndl. *tak*).

Let erop dat *u* de klankwaarde van de <oe> in ndl. *boek* heeft, dus niet die van de vocaal van *put* of *buren*. En let er ook op dat *g* de klankwaarde heeft van de beginklank van du. *geben*. Voor de beginklank van ndl. *geven* wordt het teken *g* gebruikt.

Schema A MONOFTONGEN	voor-ongerond	voor-gerond
gesloten (+ hoog – mid)	i [i] – du. <i>Fisch</i> (zie ook beneden) \bar{i} [i] of [i:] – <i>biet; bier</i>	\bar{a} [æ] – du. <i>füllen</i> (zie ook beneden) \bar{y} [y] of [y:] – <i>buut;</i> <i>buur</i>
half gesloten (+ hoog + mid)	i [i] – <i>pit</i> (zie ook boven) \bar{e} [e:] of [e.] – du. <i>Fehme</i> ; ndl. <i>been</i> \bar{e} [ɛ:] – <i>beer</i>	\bar{a} [æ] – <i>put</i> (zie ook boven) $\bar{\phi}$ [ø:] of [ø.] – du. <i>Söhne; reuk</i> $\bar{\alpha}$ [ɑ:] – <i>beur</i>
half open (– hoog + mid)	\bar{e} [ɛ] – <i>bed</i> $\bar{\epsilon}$ [ɛ:] – <i>serre</i>	\bar{x} [x:] – <i>freule</i>
open (– hoog – mid)	$\bar{æ}$ [æ] – eng. <i>back</i> \bar{x} [ɑ:] of [ɑ.] – zeeuws <i>laeten</i>	

Schema A MONOFTONGEN	midden	achter
gesloten (+ hoog – mid)	\bar{i} [i:] (als ongeronde \bar{y} te realiseren)	\bar{u} [u] – du. <i>dumm</i> (zie ook beneden) \bar{u} [u] of [u:] – <i>boek, boer</i>
half gesloten (+ hoog + mid)	\bar{o} [ɔ] – <i>de</i>	\bar{o} [ɔ] – <i>dom</i> of: [ɔ] – <i>doch</i> (zie beneden) \bar{o} [ɔ] – <i>dom</i> \bar{o} [o:] of [o.] – du. <i>Sohn; droom</i> \bar{o} [ɔ:] – <i>boer</i>
half open (– hoog + mid)	[ʌ] – eng. <i>but</i>	\bar{o} [ɔ] – <i>doch</i> of: [ɔ] – <i>dom</i> (zie boven) \bar{o} [ɔ] – <i>doch</i> \bar{o} [ɔ:] – <i>rose</i>
open (– hoog – mid)	\bar{a} [a] – du. <i>Bad</i> (zie ook rechts) \bar{a} [a:] of [a.] – <i>baar; baak</i>	\bar{a} [ɑ] – <i>bak</i> (zie ook links) \bar{a} = klank tussen [ɑ] en [ɔ] in \bar{a} = klank tussen [a:] en [ɔ:] in

Opm. De genasaleerde vocalen worden met $\bar{\sim}$ aangeduid: \bar{a} enz.

Schema B CONSONANTEN	bilabiaal	labiodentaal	dentaal	strident dentaal
halfvocaal	w [w] – bouwen u = w [u]	w [w] – wafer		
sonantische liquida			f [f] – got. <i>fugl's</i> r [r] – got. <i>broþrs</i>	
liquida			f [f] – lopen r [r] – rennen	
sonantische nasaal	m [m] – got. <i>maþms</i>		ŋ [ŋ] – got. <i>tāikns</i>	
nasaal	m [m] – moeder		[n] – nemen	
stemloze fricatief	f [f] – ogm. * <i>faðēr</i>	f [f] – fier	þ [þ] – eng. <i>thin</i>	s [s] – samen
stemhebbende fricatief	þ [þ] – ogm. * <i>þēnā</i>	v [v] – vier	ð [ð] – eng. <i>there</i>	z [z] – zeef
stemloze occlusief	p [p] – paaf		t [t] – ton	
stemhebbende occlusief	b [b] – baaf		d [d] – dier	
geminaat	mm, ff, pp, bb	ff	ll, rr, nn, bb, tt, dd	ss
aspiraant	ph, bh		th, dh	

Schema B CONSONANTEN	palataal	velair	labiovelair
halfvocaal	j [j] – <i>juk</i> i = j		
sonantische liquida			
liquida		r [R] – zgn. huig-r	
sonantische nasaal			
nasaal	ç [ç] – <i>franje</i>	ŋ [ŋ] – <i>zang</i>	
stemloze fricatief	š [š] – <i>chocolade</i> ç [ç] – du. <i>brechen</i>	x [x] – <i>lachen</i>	x ^u [x ^u] – got. <i>ahva</i>
stemhebbende fricatief	ž [ž] – <i>garage</i>	g [ɣ] – <i>geven</i>	g ^u [ɣ ^u] – ogm. * <i>sāŋg^u</i>
stemloze occlusief	ĥ [ĥ] – oeride. * <i>kmtóm</i>	k [k] – <i>koken</i>	k ^u [k ^u] – got. <i>qiman</i>
stemhebbende occlusief	ġ [ġ] – oeride. * <i>ġnō</i>	g [g] – du. <i>geben</i>	g ^u [g ^u] – oeride. * <i>g^uēm</i>
geminaat		rr, χχ, kk, gg	
aspiraant		kh, gh	k ^u h, g ^u h

Opm. De h [h] is het beste als stemhebbende laryngale fricatief te karakteriseren. Waarschijnlijk heeft ook de <h> in bijv. got. *ahtau* een laryngale uitspraak gehad.

2. Afkortingen

catal.	=	catalaans	
de.	=	deens	
du.	=	duits (nieuwhoogduits)	
eng.	=	engels	
fra.	=	frans	
fri.	=	fries ggm.	= gemeengermaans
got.	=	gotisch	
gr.	=	grieks	
ijsl.	=	ijslands	
ital.	=	italiaans	
lat.	=	latijn	
lit.	=	litouws	
mnl.	=	middelnederlands	
mod.ndl.	=	modern nederlands	
ndl.	=	nederlands	
no.	=	noors	
oe.	=	oudengels	
oeride.	=	oerindoëuropees	
ogm.	=	oergermaans	
ohgd.	=	oudhoogduits	
oi.	=	oudiers	
onl.	=	oudnederlands	
ono.	=	oudnoords	
osa.	=	oudsaksisch	
port.	=	portugees	
russ.	=	russisch	
skrt.	=	sanskrit	
stand.ndl.	=	standaardnederlands	
toch.	=	tochaars wvla.	= westvlaams
zw.	=	zweeds	

Overzicht kaarten

Kaart 1:	de taalfamilies van de wereld	50
Kaart 2:	<i>vijftig, vichtig</i> in 13e-eeuws Middelnederlands (Berteloot 1983)	75
Kaart 3a:	<i>huis</i> naar Kloeke 1952	232
Kaart 3b:	<i>i</i> -Umlaut (Goossens 1977 kaart 20)	232
Kaart 3c:	<i>spin</i> naar Blancquaert, Pée e.a. (op basis van Goossens 1977 kaart 9)	233
Kaart 3d:	constructionele verschillen binnen het nederlandse taalgebied naar Van Bree 1981 (Dyk en Hoekstra 1987, 83)	233
Kaart 4:	isoglossen in Limburg (op basis van kaart 5 in Donaldson 1983, naar Schrijnen)	235
Kaart 5:	isoglossen in de Oude IJssel-streek (Hol 1949)	236
Kaart 6:	het continentaal-westgermaanse dialectcontinuüm	237
Kaart 7:	<i>paard</i> en <i>perdre</i> , wèl of geen <i>h</i> in de vlaamse en waalse dialecten (op basis van de kaarten 4 en 12 in Goossens 1977, resp. naar Grootaers en naar Van Ginneken)	270
Kaart 8:	<i>uier</i> naar Heeroma (Van Bree 1987 kaart 1, via Frings)	302

Overzicht figuren

Figuur 1:	schijnbare en werkelijke tijd	207
Figuur 2:	ng-index in Norwich volgens leeftijd en stijl (Chambers en Trudgill 1980, 91)	208
Figuur 3:	histogrammen ij/ei in Delft (De Reus 1987)	210
Figuur 4:	t-deletie in het Leids (J.W. de Vries e.a. 1974)	218
Figuur 5:	α:-index in Norwich volgens klasse en stijl (Chambers en Trudgill 1980, 83)	220
Figuur 6:	r-index in New York volgens klasse en stijl naar Labov (Chambers en Trudgill 1980, 96)	223
Figuur 7:	r-index in New York volgens klasse en leeftijd naar Labov (Bynon 1977, 207)	223
Figuur 8:	th- en ʌ-indices in Ballymacarett, Belfast, volgens sexe en leeftijd naar L. Milroy (Chambers en Trudgill 1980, 171)	227

Overzicht schema's

Schema A: monoftongen	18
Schema B: consonanten	19
Schema 1: taalverwantschap	29
Schema 2: waarde van kenmerken voor het aantonen van taalverwantschap	39
Schema 3: klankcorrespondenties en klankwetten	42
Schema 4: klankcorrespondenties Nederlands - Duits	47
Schema 5: de indoëuropese talen	51
Schema 6: de germaanse talen	52
Schema 7: prototalen	53
Schema 8: stamboom Germaans	53
Schema 9: klankcorrespondenties Latijn - Nederlands	57
Schema 10: enkele klankcorrespondenties Latijn - Duits	60
Schema 11: ontwikkeling dentalen	69
Schema 12: klankveranderingstypes	88
Schema 13: primaire tendensen bij lange vocalen	99
Schema 14: klankveranderingstendensen	102
Schema 15: overzicht analogie	107
Schema 16: het isomorfieprincipe	116
Schema 17: taalveranderingen	137
Schema 18: samenvallende en splitsing van klanken	143
Schema 19: korte vocalen in Oerindoëuropees en Oergermaans	144
Schema 20: vergelijking Frans, Sarnami, Baskisch	177
Schema 21: grammaticale aspecten taalverandering	216
Schema 22: implicatieve ordening	276
Schema 23: pidgins, creolentalen	278
Schema 24: onzichtbare hand-proces	305
Schema 25: taalveranderingen, samenvatting	313

1. Inleiding

1.1. Taalverandering en taalverwantschap

Dit boek gaat over taalverandering en taalverwantschap. Zolang we gewone taalgebruikers zijn en de taal hanteren om met anderen te communiceren, zijn we ons van het feit dat de taal verandert, niet bewust, zoals we ons er ook niet van bewust zijn dat een instrument dat we gebruiken, geleidelijke veranderingen (slijtage bijv.) ondergaat terwijl we ermee bezig zijn. Maar op zijn tijd zijn we allemaal ook taalbeschouwer, letten we heel bewust op *hoe* de dingen gezegd worden, betrappen we onszelf en anderen op 'fouten' en vallen ons dingen op die we nog niet eerder gehoord hebben, bijv. nieuwe woorden of nieuwe zinsconstructies. Zo dook op een gegeven moment het woord *aanrader* op in de betekenis 'iets wat waard is om aangeraden te worden': een lexicale verandering. Een opvallende syntactische verandering van de laatste tijd is het gebruik van het woordje *van* in zinnen als: ze had het idee *van* het zal wel weer niks zijn.

Dat de taal inderdaad verandert, wordt wel heel duidelijk wanneer we geconfronteerd worden met teksten van lang geleden, bijv. een nederlandse tekst van ruim vijf eeuwen geleden, geschreven in het zogeheten Middelnederlands. Neem bijv. de volgende regels uit de *Rijmkroniek van Holland* uit de veertiende eeuw:

Doe ghevielt alst wesen zoude.
 De verraders treckeden te samen;
 So dat si buter stat doe quamen,
 Ende reden voren over de weide,
 Ende hadden liede in haer gheleide,
 De alle tharnassche met hem reden,
 De si met behendicheden
 Hadden brocht met hem aldaer,
 De sider wilden, al der naer,
 Dat si te Romen hadden ghesijn.

In het moderne Nederlands weergegeven wordt dit ongeveer als volgt: Toen gebeurde het zoals het wezen moest. De verraders trokken tesamen op zó dat ze toen buiten de stad kwamen, en (ze) reden voorop over de weide en hadden lieden (mannen) in hun gewapend geleide, die allen in het harnas met hen meereden, die zij met list daar met zich mee hadden gebracht (en) die sindsdien, daarna, wilden dat ze te Rome waren geweest.

Er zijn allerlei verschillen die ons opvallen: andere spellingen, woorden, betekenissen, vervoegingen, verbuigingen, woordvolgordes. Met sommige spelling-verschillen gaan ook klankverschillen gepaard: vgl. *buten* (samengetrokken in

buter = buten der) met <u> die als \bar{y} en niet als ε *i* is uitgesproken. Een afwijking is ook de samentrekking, die we uit het moderne Nederlands zo niet meer kennen.

Taalveranderingen zullen de gewone taalgebruikers zoals gezegd niet zo snel opvallen; vallen ze wel op, dan zullen sommigen onder hen nogal snel geneigd zijn om van taalachteruitgang of zelfs van taalverloedering te spreken. Zo is het de vraag of het nieuwe gebruik van het woordje *van* al voor iedereen geaccepteerd Nederlands is. Wat sneller opvalt, is het verschijnsel van de taalvariatie. Niet iedereen spreekt om zo te zeggen het 'Nederlands' op dezelfde manier. Zo is een 'platte' Hagenaar te herkennen aan zijn uitspraak van de <ei>/<ij>, de <ui> en de <ou>/<au>; in alle drie de gevallen spreekt hij een lange monoftong waar het Standaardnederlands een diftong heeft: vergelijk de uitspraak van *meid*, *huis* en *koud* met resp. \bar{e} , ε en lange \bar{a} . En zo is een Twent die zijn Nederlands met een twents 'accent' spreekt, weer aan andere eigenaardigheden te herkennen. En niet alleen kan men zo op grond van bepaalde eigenaardigheden mensen qua regionale afkomst localiseren, men kan zo ook een vermoeden omtrent hun sociale positie krijgen. De boven genoemde monoftongische uitspraak bijv. komt meer in de zgn. lagere dan in de hogere kringen voor. Taalkundig gezien echter gaat het in deze gevallen om tamelijk kleine verschillen, hoe belangrijk ze in sociaal opzicht ook mogen zijn.

Groter worden de verschillen wanneer bijvoorbeeld een westelijke Nederlander een Twent zijn dialect hoort spreken. Het is de vraag of hij dan nog het gevoel heeft dat de Twent dezelfde taal spreekt als hijzelf, ook al kan hij tussen zijn eigen Nederlands en het Twents nog allerlei overeenkomsten constateren. Dat gevoel zal hij zeker niet meer hebben wanneer hij met een taal als het Duits geconfronteerd wordt. Dat is in ieder geval een taal die hij bewust moet aanleren, maar het is tegelijk een taal die nog erg op zijn Nederlands lijkt. Het is evenals het Twents in sterke mate met dat Nederlands verwant, waardoor het vermoeden gewettigd is dat Nederlands en Duits tot een gemeenschappelijke oorsprong zijn terug te voeren. Maar dat impliceert dan tegelijk - en hier komen we op een indirecte manier met het verschijnsel taalverandering in aanraking - dat beide talen zich ieder op haar eigen manier, via eigen veranderingen, uit die oorsprong ontwikkeld hebben. Vergelijkt de westelijke Nederlander echter zijn Nederlands met het Frans, dan dringt de verwantschap zich veel minder sterk op; er zijn nog wel veel gelijkenissen tussen deze beide talen maar die moeten voor een groot deel uit ontlening worden verklaard: het Nederlands heeft in de loop van de eeuwen vele woorden uit het Frans overgenomen. Behalve door verwantschap kunnen talen dus ook door ontlening op elkaar lijken. Als hij tenslotte zijn Nederlands met het Hongaars vergelijkt, dan ligt een vermoeden van verwantschap in het geheel niet meer voor de hand.

Dit boek nu bevat een inleiding in de wetenschap die zich met de besproken verschijnselen, taalverandering en taalverwantschap, bezighoudt: de historische taalwetenschap. In de volgende paragraaf zal een eerste omschrijving van de taken van deze wetenschap gegeven worden.

1.2. De taken van de historische taalwetenschap

In de historische taalwetenschap houdt men zich bezig met:

- a. de vergelijking van talen die verwant lijken, om aan te tonen dat ze dat inderdaad zijn, en om hun gemeenschappelijke oorsprongen (prototalen) op te sporen of te reconstrueren (de weg terug via vergelijking en reconstructie);
- b. de beschrijving van de ontwikkeling van talen, van de oudst bekende fase of de al dan niet gereconstrueerde profase naar het heden toe (de weg naar het heden toe; de geschiedenis van een taal).

Zo kan men het Duits en het Nederlands vergelijken en inderdaad door toepassing van bepaalde methoden bewijzen, wat al op het eerste gezicht waarschijnlijk lijkt, dat deze beide talen verwant zijn. De gemeenschappelijke oorsprongstaal, niet alleen van het Duits en het Nederlands, maar ook van het Engels, het Deens, het Zweeds enz., is in dit geval niet bewaard; ze kan echter eveneens door toepassing van bepaalde methoden worden gereconstrueerd: het zgn. Oergermaans. Op dezelfde manier kan worden aangetoond dat het Frans, het Spaans, het Italiaans enz. met elkaar verwant zijn; in dit geval is de oorsprongstaal in teksten bewaard gebleven, nl. een bepaalde vorm van Latijn. De omgekeerde weg legt men af wanneer men uitgaat van het Oergermaans en beschrijft hoe het Nederlands, het Duits enz. zich daaruit hebben ontwikkeld, of wanneer men laat zien hoe het Latijn uiteindelijk tot Frans of Italiaans is geworden.

Een ander geval hebben we wanneer we ons beperken tot twee of meer 'talen' die chronologisch in elkaars verlengde liggen. Maar ook dan is er sprake van vergelijking, nl. van twee fasen van dezelfde taal, x en y, waarbij we aantonen of aannemen dat y in de tijd in het verlengde van x ligt, en we vervolgens de ontwikkeling van y uit x beschrijven. Een voorbeeld hiervan is wanneer we het Middelnederlands (vgl. het stukje tekst in de vorige paragraaf) met het moderne Nederlands vergelijken en beschrijven hoe het hedendaagse Nederlands zich uit het Middelnederlands heeft ontwikkeld.

Bij de beschrijving van een ontwikkeling gaat in het algemeen gesteld de synchronische taalbeschrijving aan de diachronische vooraf. Men stelt eerst per fase de grammatica en het lexicon vast en gaat vervolgens na hoe deze al dan niet van de ene fase naar de andere zijn veranderd. Resultaat van deze bezigheden, toegepast op een specifieke taal, is een *historische grammatica* van die taal.

Daarnaast is het mogelijk algemene vragen te stellen: wat is taalverwantschap en hoe tonen we die aan? hoe reconstrueren we een oorsprongstaal? hoe gaat taalverandering in haar werk? We komen dan in de *algemene* historische taalwetenschap terecht, onderdeel van de algemene taalwetenschap. Zoals bij iedere tak van taalwetenschap blijkt ook hier de wisselwerking tussen de algemene theorie en de toepassing ervan op specifieke talen: de algemene theorie maakt de historische beschrijving van specifieke talen mogelijk, omgekeerd kan de toepassing op specifieke talen een aanleiding zijn om de theorie te verfijnen of te wijzigen.

Het zijn de algemene vragen die in dit boek, zoveel mogelijk aan de hand van nederlandse voorbeelden, worden behandeld.

We sluiten deze paragraaf af met enkele opmerkingen over de begrippen *beschrijven* en *verklaren*. Een historische grammatica van een bepaalde taal geeft ons een historische opheldering van een synchrone grammatica, maakt ons dui-

delijk waarom historisch gezien die grammatica in elkaar zit zoals ze in elkaar zit. Zo maakt ze bijv. duidelijk waarom het ndl. (*hij*) *wil* het nog altijd zonder *t* moet doen. De historische verklaring hiervoor is dat deze werkwoordsvorm oorspronkelijk de waarde had van een aanvoegende wijs verleden tijd. Een 'onregelmatigheid' van de moderne fase wordt zo herleid tot een 'regelmatigheid' van een vroegere fase. We kunnen hier van een *verklaring* spreken, maar in feite worden verbindingen gelegd tussen de ene en de andere fase, een kwestie dus van diachrone *beschrijving*. Een ander soort verklaring, zo men wil: een echte verklaring, krijgen we wanneer we de vraag naar de oorzaken stellen, de vraag waarom de vorm (*hij*) *wil* nog steeds niet regelmatig is geworden. Deze oorzaken komen in dit boek later aan de orde.

1.3. Nog enige termen

Dit boek gaat over de historische *taalwetenschap*. Synoniem hiermee is historische *taalkunde*. Omdat de vergelijking van talen en fasen in de historische taalwetenschap zo'n belangrijke rol speelt, spreekt men ook wel van historisch-*vergelijkende* taalwetenschap. In 2.5 zullen we zien dat er ook nog een andere vorm van vergelijkende taalwetenschap mogelijk is. Synoniem met historische taalwetenschap is ook *diachronische* taalwetenschap. Soms rekent men tot de historische taalwetenschap ook de synchrone beschrijving van taalfasen in het verleden, bijv. van het Middelnederlands of het 17e-eeuwse Nederlands. Omdat de synchrone beschrijving van een oudere fase in essentie niet verschilt van de synchrone beschrijving van een moderne taalfase, zullen we ons in dit boek daar niet mee bezighouden. Wél zullen we nagaan over welke bronnen we voor oudere fasen beschikken; anders nl. dan voor moderne taalfasen hebben we daarvoor alleen de beschikking over schriftelijk materiaal en kunnen we ook niet bij onszelf als 'native speakers' te rade gaan. De synchrone beschrijving van oudere taalfasen en de daarop gebaseerde beschrijving van de diachronie geven dus eigen problemen bij de verzameling en interpretatie van het materiaal. Dan ook nog de opmerking dat historische taalwetenschap in de zin van diachronische taalwetenschap niet in tegenstelling tot 'moderne' taalwetenschap gezien mag worden. Voorzover de historische taalwetenschap zich ook - en terecht - interesseert voor veranderingen die zich in het heden voltrekken, heeft ze ook een 'modern'-taalkundig aspect.

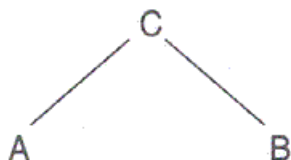
Vooraf door toedoen van de bekende Amerikaanse sociolinguïst William Labov is dit 'modern'-taalkundig aspect belangrijk geworden. Dankzij hem is men tot het inzicht gekomen dat taalverandering het beste in het heden kan worden bestudeerd, wanneer men de verandering als het ware op heterdaad betrappen kan. De factoren en oorzaken die men daarbij vindt, kan men dan ook voor processen in het verleden aannemen. Labov formuleerde hiervoor zijn *Uniformitarian Principle* (dat we overigens ook al bij 19e-eeuwse onderzoekers aantreffen): We nemen aan dat de krachten die taalverandering van nu bewerkstelligen van dezelfde soort en orde van grootte zijn als de krachten die de afgelopen vijf of tien duizend jaar werkzaam zijn geweest.

Ten slotte nog iets over de termen die we voor onze objecten van onderzoek, de 'talen', zullen gebruiken. Wanneer spreken we van een *taal*, wanneer van een *dialect*? Onder *dialect* verstaan we een plaatselijk of regionaal gebonden taalvariëteit, bijv. (met een steeds groter geografisch bereik) het Enschedees, het Twents, het Overijssels. Naast de dialecten komen er standaardtalen voor, talen die weliswaar binnen een bepaald domein gesproken worden, maar daarbinnen niet aan een bepaalde plaats of streek gebonden zijn, bijv. het Standaardnederlands en het Standaardduits. Zoals we echter in 1.1 gezien hebben, kunnen ze wel met een regionaal 'accent' gesproken worden. *Taal* hanteren we als overkoepelende term: het Standaardnederlands is een taal maar ook het Enschedees, het Twents enz. In plaats van *taal* kan als overkoepelende term ook *taalvariëteit* gebruikt worden. Een *taal* kan ook gedefinieerd worden als een verzameling van een standaardtaal en de er nauw mee verwante dialecten, die gesproken worden in het gebied waar de betreffende standaardtaal als heersende norm geldt. Zo'n 'taal' is het Nederlands, waaronder we dan verstaan: het Standaardnederlands en daarbij ook het Enschedees, het Twents en andere nauw verwante, 'nederlandse' dialecten. Voor die perioden waarin nog geen standaardtalen bestonden, kan 'taal' worden gedefinieerd als een verzameling nauw verwante taalvariëteiten in een op de een of andere manier afgebakend gebied. Zo'n taal is bijv. het Middelnederlands, dat in feite bestaat uit een groot aantal nauw verwante dialecten die gesproken werden grosso modo in het gebied van de moderne nederlandse dialecten.

1.4. Overzicht van het boek

Het boek bestaat uit een aantal delen. In het eerste deel staat het begrip taalverwantschap centraal: talen blijken in mindere of meerdere mate met elkaar verwant te zijn en gemeenschappelijke voorstadia te hebben. Zo zijn er bijv. twee talen A en B die een gemeenschappelijk 'voorouder' C hebben; zie hiervoor schema 1.

Schema 1 (*taalverwantschap*)

Dit eenvoudige schema impliceert dat de talen A en B door een verschillende ontwikkeling zich van de oorsprongstaal hebben verwijderd. Hiermee komen we bij het begrip taalverandering (klank- en betekenisverandering), waaraan het tweede deel van het boek gewijd is. Bij de behandeling van taalveranderingen kunnen we volstaan met te letten op het begin- en het eindpunt ervan; we constateren dan bijv. dat een klank x in de ene fase tot een klank y in een volgende fase is geworden. We zijn dan zuiver vergelijkend bezig. We kunnen ons echter daarbij afvragen welke implicatie een verandering heeft voor de grammatica van een taal: als klank x tot klank y wordt en de nieuwe klank y valt samen met

een klank y die er al was, dan kan dat inhouden dat er in plaats van twee fonemen /x/ en /y/ voortaan nog maar één foneem /y/ is. Deze grammaticale implicaties komen in deel 3 ter sprake. We kunnen ons ook afvragen hoe de verandering nu precies in haar werk gegaan is, bij welke sociale groepen ze begonnen is, hoe ze zich over de woordenschat en de samenleving heeft uitgebreid, waarom ze in het ene gebied wel wordt aangetroffen en in het andere niet, enz. Deze vragen betreffen het proces van taalverandering, waarop het vierde deel betrekking heeft. In de delen 2 t/m 4 gaat het steeds om interne veranderingen, veranderingen in de talen zelf zonder invloeden van buitenaf. Veranderingen kunnen echter ook het gevolg zijn van invloeden van vreemde talen. Aan het thema talen in contact is het vijfde deel van het boek gewijd. Ieder deel wordt afgesloten met een hoofdstuk dat in ieder geval het volgende bevat: een samenvattend gedeelte waarin ook het volgend deel wordt aangekondigd, en een paragraaf met historische aantekeningen waarin, in aansluiting bij de onderwerpen van het betreffende deel, iets over de geschiedenis van de historische taalwetenschap wordt medegedeeld.

Hiermee is de inhoud van het eigenlijke boek aangegeven. Achterin vindt men nog (merendeels bibliografische) Aantekeningen, een titellijst en een register van namen en termen.

Deel 1

Taalverwantschap en taalreconstructie

2. Het vaststellen van taalverwantschap

2.1. Inleidende opmerkingen

Dit hoofdstuk gaat over taalverwantschap: hoe tonen we aan dat bepaalde talen verwant zijn en in welke mate ze dat zijn? De voorbeelden waarmee we een en ander illustreren, zoeken we dicht bij huis; we gaan dus aan de slag met talen waarmee het Nederlands meer of minder verwant is, en zullen zo de families en subfamilies vaststellen waartoe het Nederlands gerekend mag worden.

Als we van twee talen, A en B, beweren dat ze met elkaar verwant zijn, dan impliceert dat dat ze op een gemeenschappelijke oorsprongstaal (prototaal) teruggaan. Het impliceert ook dat één taal zich in twee of meer talen kan splitsen. Als een sociologische voorwaarde daarvoor kan men formuleren dat een deel van de bevolking emigreert en, bijv. door een hoge bergrug of een ontoegankelijk moeras, van het andere deel van de bevolking geïsoleerd raakt. Een splitsing zouden we ons inderdaad op deze wijze kunnen voorstellen. We zullen later zien dat we hier slechts één van de mogelijke taalveranderingsscenario's hebben; voorlopig valt echter met deze voorstelling van zaken te werken.

Het ligt voor de hand als we willen vaststellen of talen verwant zijn en in welke mate ze dat zijn, dat op grond van gemeenschappelijke kenmerken te doen. Dat moeten dan wel 'overgeërfde' kenmerken zijn, d.w.z. kenmerken in A en B die uit de oorsprongstaal C afkomstig zijn. Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat ze kenmerken gemeen hebben die ze van elkaar hebben overgenomen, aan elkaar hebben 'ontleend'. Zo heeft het Nederlands heel wat woorden die we in het Frans terugvinden: *visite, parfum, garderobe, beige, chauffeur*. Dit zijn echter woorden die het Nederlands uit het Frans heeft overgenomen.

Bij de selectie van de kenmerken zijn de volgende criteria van belang:

- a. ze mogen niet al te zeer aan verandering onderhevig zijn; met stabiele kenmerken legt men oude verwantschapsrelaties gemakkelijker bloot dan met labiele kenmerken;
- b. in aansluiting bij a: ze mogen niet gemakkelijk aan andere talen ontleend kunnen worden; vreemde invloed moet zoveel mogelijk uitgesloten worden;
- c. de kans op toeval moet klein zijn: als er op een bepaald punt maar een gering aantal mogelijkheden is, is natuurlijk de kans dat twee talen iets gemeen hebben, groot: als een substantief door een adjectief wordt bepaald, dan zijn er qua plaatsing maar drie mogelijkheden: adjectief altijd vóór, adjectief altijd achter het substantief of adjectief nu eens ervóór dan weer erachter, met ieder 33,3% kans (we gaan ervan uit dat verschil in plaatsing geen verschil in betekenis oplevert);
- d. de kenmerken moeten niet voor de hand liggend zijn: dat bijv. een adjectief qua plaatsing in de buurt staat van het substantief dat door dat adjectief bepaald wordt, valt te verwachten, en als dat inderdaad in twee talen het

geval is, is dat een weinig zeggend gegeven; anders gezegd: we moeten de voorkeur geven aan kenmerken die 'arbitrair' zijn in die zin dat ze er net zo goed anders uit hadden kunnen zien.

Het spreekt vanzelf dat niet met kenmerken gewerkt kan worden die we in alle bekende talen terugvinden (universele kenmerken).

Nu kunnen talen in velerlei opzichten overeenkomsten en verschillen vertonen. In de volgende paragraaf zullen we de verschillende soorten kenmerken in ogenschouw nemen.

2.2. Werken met kenmerken

2.2.1. De woordenschat

Om maar meteen met de deur in huis te vallen: als we taalverwantschap willen vaststellen, is het het beste met een bepaald deel van de woordenschat aan het werk te gaan. Op het eerste gezicht lijkt dat vreemd: immers, er is geen taalsector meer aan verandering onderhevig dan nu juist de woordenschat (vgl. punt a in 2.1): woorden verdwijnen omdat de dingen waarvoor ze gebruikt worden, verdwijnen of omdat ze niet langer als netjes worden beschouwd, nieuwe woorden raken in gebruik om nieuwe dingen te benoemen of reeds bestaande krijgen er met het oog daarop een betekenis­mogelijkheid bij enz. Verder is de woordenschat dat deel van de taal dat het meest bloot staat aan vreemde beïnvloeding (ontlening) (vgl. punt b in 2.1). Terwijl men om grammaticale veranderingen te constateren vaak lange tijd moet overzien, kunnen de veranderingen in de woordenschat gemakkelijk tijdens een mensenleven worden gesignaleerd.

Bij nader toezien blijken deze constateringen echter te somber te zijn. Er is nl. één deel van de woordenschat waarvoor de genoemde feiten niet gelden, dat deel dat wel wordt aangeduid met de term *centrale of primaire woordenschat*. Dat is een wat vaag begrip, waarmee echter toch goed te werken valt en dat we bij benadering kunnen definiëren als die verzameling woorden die gebruikt wordt voor zaken (*referenten*) binnen de alledaagse, onmiddellijke, voor alle plaatsen en tijden geldende belevingswereld van de mens: 'lopen', 'zitten', 'gaan', 'staan'; 'wolk', 'lucht', 'regen', 'wind' enz. Een voorbeeld zijn ook de benamingen voor lichaamsdelen, benamingen voor 'hoofd', 'schouder', 'arm', 'rug', 'vinger', 'buik' enz. Dit zijn zaken die voor de alledaagse ervaring van de mens op een directe manier aanwezig zijn. Woorden daarvoor zullen niet snel verdwijnen of aan andere talen worden ontleend. Niet op een dergelijke wijze gegeven zijn 'lichaamsdelen' die door de wetenschap pas vrij recent onderscheiden worden; daar zullen we dan ook wel eens vreemde termen voor aantreffen zonder dat er inheemse naast staan: *aorta*, *hypofyse*, *thalamus*, *lymfe* enz. De benamingen voor de lichaamsdelen zijn er meteen ook een voorbeeld van hoe moeilijk het is de centrale woordenschat af te bakenen. Benamingen voor lichaamsdelen in de taboesfeer, voor geslachtsorganen bijv., moeten we uitzonderen. Aan de ene kant kunnen om eufemistische redenen vreemde woorden in gebruik komen: *penis*, *testikel*, *scrotum*, *vagina*, *clitoris*, aan de andere kant zijn de inheemse woorden sterk aan mode en slijtage onderhevig; het zijn vaak in oorsprong

metaforische benamingen, die dus oorspronkelijk of nog altijd daarnaast voor andere zaken gebruikt worden: *lul, piel, pik, roede, schede* enz. Ondanks dergelijke afbakeningsproblemen valt er toch goed met het begrip centrale woordenschat te werken. Beter dan door middel van een abstracte definitie kan uit de praktijk, zoals die in de volgende hoofdstukken zal blijken, duidelijk worden wat we er onder moeten verstaan.

Het voordeel van het werken met woorden is ook dat de vorm ervan over het algemeen arbitrair is (vgl. punt d in 2.1). De arbitraire woordvorm is duidelijk in het licht gesteld door de beroemde Zwitserse taalgeleerde Ferdinand de Saussure. Er is geen voor de hand liggend verklarend verband tussen een zaak, bestaande uit vier muren met daarin een deur en een paar ramen en daarbovenop een dak, en het woord (de woordvorm) *huis* (en woorden die daarmee te identificeren zijn: *Haus, house*). In het Frans vinden we een heel ander woord, *maison*, evenals in het Italiaans, *casa* enz. Als het verklarend verband er wel zou zijn, m.a.w. als de woordvorm niet arbitrair zou zijn, dan zou het feit dat de betreffende talen voor dezelfde zaken dezelfde, althans identificeerbare woorden hebben, niet een argument voor de stelling zijn dat die talen verwant zijn; de overeenkomsten in de woordvorm zouden dan ook met behulp van de aangeduide zaak kunnen worden verklaard. Dankzij de arbitraire woordvorm is het mogelijk taalverwantschap aan te tonen.

Een verklarend verband is er bij de klanknabootsingen (onomatopeeën) en de klanksymbolische woorden. Bij deze woorden bestaat wèl een *verklarend* verband tussen het woord (de woordvorm) en de benoemde zaak: vgl. *koekoek, kievit, grutto* (onomatopeeën); *rimram, sloerie* (klanksymbolische of klankexpressieve woorden). Overigens is het niet noodzakelijk dat in een bepaald geval een klanknabootsend of klanksymbolisch woord gebruikt wordt: de koekoek had ook met een niet-klanknabootsend woord aangeduid kunnen worden (in die diepere zin blijft de woordvorm dus arbitrair!). Vgl. het klanknabootsende *grutto* met het Franse *barge* dat niet klanknabootsend is.

Het is niet raadzaam bij het vaststellen van taalverwantschap met dergelijke klanknabootsende of klanksymbolische woorden te werken: het is immers goed denkbaar dat talen buiten alle verwantschap om op grond van een bepaald natuurgeluid ongeveer dezelfde woordvorm hebben. Vgl. ndl. *koekoek*, du. *Kuckuck*, lat. *cuculus*, gr. *kokkuks*, russ. *kukúška*, skrt. *kokilá*. De klankovereenkomsten zijn hier te verklaren uit het feit dat de roep van de koekoek nu eenmaal overal eender is en eender klinkt. We kunnen deze overeenkomsten dus niet aanvoeren als bewijs voor de verwantschap van deze talen. Ook als we een taal nemen die met het Nederlands enz. niet bewijsbaar verwant is, het Hongaars, dan vinden we daar ongeveer dezelfde klankvorm: *kakukk*. (Opmerkelijk is dat de klankvorm niet in alle talen precies dezelfde is; hierin manifesteert zich toch weer het arbitraire principe.)

Ten slotte: als twee talen (ongeveer) hetzelfde woord hebben en er is geen sprake van ontleening, dan is de kans op toeval klein (punt c in 2.1). Daarvoor is het aantal mogelijkheden wat betreft het optreden van fonemen in bepaalde combinaties en volgordes te groot.

Samengevat: woorden hebben bij het aantonen van taalverwantschap het voordeel dat de vorm ervan over het algemeen arbitrair is en dat de kans op toevallige

overeenkomsten klein is. Het centrale deel van de woordenschat heeft daarbij nog als voordeel dat er zich weinig verandering en ontlening bij voordoet.

2.2.2. Affixen en uitgangen

Tot dusver hebben we ons met *woorden* beziggehouden. Binnen woorden kunnen echter vaak pre- en suffixen en uitgangen onderscheiden worden. Ook voor pre- en suffixen en uitgangen geldt wat we hierboven omtrent de kans op toeval en de arbitraire klankvorm hebben opgemerkt. De stabiliteit van deze elementen is echter niet altijd zo groot; vooral uitgangen kunnen door 'afslijtings'-processen uit talen verdwijnen: vgl. mnl. *ic segghe* met mod.ndl. *ik zeg*. En in sommige nederlandse dialecten blijkt het prefix van het verleden deelwoord verdwenen te zijn: vgl. gronings *zegd* met stand.ndl. *gezegd*. Bij pre- en suffixen is ook ontlening niet uit te sluiten: vgl. *atypisch* met het aan het Grieks ontleende prefix *a-* en het aan het Duits ontleende suffix *-isch* en vgl. *lekkage* met het aan het Frans ontleende suffix *-age*. Dat uitgangen worden ontleend, is echter een grote zeldzaamheid. Deze elementen spelen daarom in de taalvergelijking een zeer belangrijke rol. Men gaat dan uit van de oudst bekende fasen van talen, waarin de kans dat men ze nog aantreft het grootst is, omdat ze dan nog niet 'afgesleten' zijn.

Resumerend: ook bij pre- en suffixen en uitgangen is er het voordeel van de arbitraire klankvorm en is de kans op toevallige overeenkomsten klein. Vooral uitgangen zijn echter nogal eens aan verandering onderhevig en pre- en suffixen blijken nogal eens te worden ontleend.

2.2.3. Andere kenmerken

Nu valt er voor het aantonen van taalverwantschap ook nog aan andere kenmerken te denken, bijv. om de belangrijkste te noemen aan syntactische constructies, aan woordvolgorderegels en aan foneemsystemen. Het is niet mogelijk de waarde van deze kenmerken voor het doel waar het hier om gaat, uitputtend te behandelen.

Dat syntactische kenmerken kunnen veranderen, blijkt al wanneer we het Middelnederlands met het moderne Nederlands vergelijken. Zo blijkt in het Middelnederlands het adjectief als bepaling zowel vóór als achter het substantief te kunnen staan: *die goede ridder, die ridder goet*; in het moderne Nederlands is afgezien van een archaïsche rest als *God almachtig* alleen de eerste volgorde mogelijk. Een constructie met een predikatief gebruikt stoffelijk adjectief was in het Middelnederlands nog mogelijk, getuige *alle waren si* (nl. *grote coppen*) *guldijn*; in het moderne Nederlands is die constructie niet meer mogelijk: **alle waren ze gouden*. Syntactische kenmerken blijken dus aan verandering onderhevig te zijn. Hiertegenover staat dat het minder vaak voorkomt dat de ene taal de andere in syntactisch onzicht beïnvloedt.

Overzicht: Gotisch

Het Gotisch is een germaanse taal die ons uit de 4de eeuw na Christus is overgeleverd, voornamelijk in de fragmentarisch bewaard gebleven bijbelvertaling van bisschop Wulfila (ca. 311-383). Wulfila maakte zijn bijbelvertaling voor zijn gekerstende Goten op het Balkanschiereiland. Het Gotisch mag weliswaar niet zonder meer met het Oergermaans worden geïdentificeerd maar zal daar nog niet ver van afgestaan hebben; het laat ons dus ten naaste bij zien hoe het Oergermaans, waarop ook het Nederlands teruggaat, eruit zag. Wulfila gebruikte in zijn vertaling een eigen alfabet; volgens traditie wordt echter bij de weergave van de gotische woorden een transcriptie, voor een groot deel met latijnse lettertekens, gebruikt.

Het *Onze Vader* (Mt.6:9-13) luidt in het Gotisch als volgt: *Atta unsar þu in himinam, weihnai namo þein. qimai þiudinassus þeins. wairpai wilja þeins, swe in himina jah ana airpai. hlaif unsarana þana sinteinan gif uns himma daga. jah aflet uns þatei skulans sijaima, swaswe jah weis afletam þaim skulam unsaraim. jah ni briggais uns in fraistubnjai, ak lausei uns af þamma ubilin.* Letterlijke vertaling: 'Vader onze gij in (de) hemelen, geheiligd worde naam uw. kome koninkrijk uw. worde wil uw, zoals in (de) hemel ook op aarde, brood ons het dagelijkse geef ons deze dag. en vergeef ons dat schuldenaars wij zijn, zoals ook wij vergeven de schuldenaars onze. en niet moge gij brengen ons in verzoeking, maar verlos ons van de boze.'

Uitspraak

In het Gotisch komen klanken voor die in het Nederlands niet meer teruggevonden worden: de [b] <þ> in *þu* enz. (als de <th> in engels *thin*); de stemhebbende pendant daarvan: [d] <d> (na vocaal) in *þiudinassus* (als de <th> in engels *there*); de [g] <g> in *gif* en in de combinatie [ŋg] <gg> in *briggais* (het Nederlands heeft die klank wèl door assimilatie van *k* aan *d* in *zakdoek*); de [k^u] <q>, een *k* met gelijktijdige lippenronning (een labiovelair) in *qimai*. Ook had het Gotisch lang aangehouden consonanten, zogeheten geminaten, bijv. in *atta* (let op de dubbele t-spelling).

Let verder op de volgende uitspraakregels: <u> is altijd *u* (als in ndl. *boek*) kort of lang; <h> is *χ* (als ndl. <ch>) maar *h* aan het begin van een woord vóór vocaal; <ei> is lange *i* (<i> daarentegen is altijd kort); <ai> is *ε* (als in ndl. *bed*) kort of lang; <o> is *ō* (altijd lang); <e> is *ē* (altijd lang); na vocaal is *v* (vgl. *fraistubnjai* en *ubilin*); <au> is *ɔ* (als in ndl. *kop*) kort of lang.

De klemtoon ligt altijd op de eerste syllabe behalve bij een werkwoord met een suffixachtig eerste deel; dan ligt hij op de stam: *aflet*, *afletam*.

Morfologie

Substantieven. Het Gotisch is een taal met vijf naamvallen: nominatief, vocatief, genitief, datief, accusatief (telkens singularis en pluralis). Verder zijn bij de substantieven drie genera (masculinum, femininum en neutrum) en verschillende klassen te onderscheiden. Zo is bijv. *himinam* een dat.plur. (afhankelijk van *in*) van *himins* 'hemel', een masculiene 'a-stam'. Voor paradigmata zie 11.2.2.2.

Adjectieven. Deze vertonen dezelfde onderscheidingen als de substantieven maar hebben daarbij nog tweeërlei flexie, de sterke en de zwakke.

Laatstgenoemde flexie wordt gebruikt in de vocatief en na een aanwijzend voornaamwoord (bepaald lidwoord). Een voorbeeld is *sinteinan*, acc.sg.masc. van *sinteins* 'dagelijks' (de sterke vorm is *sinteinana*).

Werkwoorden. Bij de werkwoordsvormen komen twee tijden voor: praesens en praeteritum. Het praeteritum kan sterk of zwak zijn. Zwak wil zeggen dat het met een dentaalsuffix gevormd is: vgl. *nasjan* 'redden' - *nasida* 'hij redde'. De sterke praeterita zijn gekenmerkt door vocaalwisseling (Ablaut) en/of reduplicatie: *bindan* 'binden' - *band*

'hij bond', *letan* 'laten' - *lailot* 'hij liet', *haitan* 'noemen' - *haihait* 'hij noemde'. Op basis o.a. van de praeteritumvorming kunnen de werkwoorden in een groot aantal klassen worden ingedeeld. Let bij de reduplicatie op de herhaling aan het begin van de beginconsonant van de stam. Het Gotisch heeft behalve een indicatief een imperatief (vgl. *aflet* 'vergeef') en een conjunctief (gewoonlijk optatief 'wensende wijs' genoemd; vgl. *weihnai* 'geheiligd worde' en andere conjunctieven in het Onze Vader). Interessant is dat het Gotisch nog een niet-omschreven passief heeft: *nasjada* 'hij wordt gered'; in de verleden tijd wordt het passief wèl omschreven: bijv. *nasips warþ* 'hij werd gered'. Verder heeft het Gotisch verschil in persoon (1e, 2e en 3e) en numerus (getal): singularis, pluralis maar ook nog dualis. Vgl. *nima* 'ik neem', *nimos* 'wij beiden nemen', *nimam* 'wij nemen'. Dualisvormen komen ook bij de pronomina personalia voor: *wit* 'wij beiden', *weis* 'wij'. Uitgebreid is de imperatief: *nim*, *nimadau*, *nimats*, *nimam*, *nimip*, *nimandau* resp. 'neem', 'hij moet nemen', 'neemt' (gericht tegen twee personen), 'laten wij nemen', 'neemt', 'zij moeten nemen'.

Syntaxis

Het gotische Onze Vader vertoont ook in de woordvolgorde afwijkingen van het moderne Nederlands. Het is echter de vraag of die afwijkingen authentiek gotisch zijn. Wulfila blijkt nl. zijn griekse origineel in syntactisch opzicht nogal slaafs te hebben gevolgd. Opvallend is in ieder geval wèl dat zoals ook bekend uit de klassieke talen het pronominale suffix onuitgedrukt blijft: *afletip* 'hij vergeeft', tenzij om wille van nadruk (vgl. in het Onze Vader: *weis afletam* 'wij vergeven'; zie 12.3). En verder dat het Gotisch al wèl een begin van een bepaald lidwoord heeft (*þana hlaiþ þana sinteinan* 'het brood het dagelijkse') maar dat een onbepaald lidwoord nog helemaal ontbreekt. In het Gotisch is het goed te zien hoe het bepaalde lidwoord zich uit het aanwijzend voornaamwoord ontwikkelt.

Ook fonologische kenmerken kunnen veranderen. We vergelijken hiervoor het 4e-eeuwse Gotisch (zie voor deze taal het overzicht) en het moderne Nederlands. Het Nederlands heeft een reeks van geronde voorvocalen: \bar{y} , $\bar{ø}$, $\bar{æ}$. Het Gotisch miste die echter nog; ergens na de vierde eeuw moeten die dus in de ontwikkeling van het oude Germaans naar het Nederlands toe ontstaan zijn. Hier komt bij dat fonemen ook nog wel eens van de ene taal naar de andere kunnen overgaan: vgl. mod.ndl. *serre*, *rose* met uit het Frans afkomstige vocalen.

Kortom: van de stabiliteit van syntactische en fonologische kenmerken (zijn ze tegen verandering bestand? is de kans op ontlening klein?) kunnen we veel minder zeker zijn dan van die van de centrale woordenschat. Op het probleem van de stabiliteit zullen we in deel 5 terugkomen.

Ook de toetsing aan het derde en het vierde criterium (hoe groot is de kans op toeval? hoe voor de hand liggend is het kenmerk?) kunnen de syntactische en fonologische kenmerken niet altijd doorstaan. We hebben al als voorbeeld gezien dat het erg voor de hand ligt dat het adjectief staat in de buurt van het substantief dat door dat adjectief wordt bepaald. Er zijn ook maar drie mogelijkheden: het staat ervóór, het staat erachter of beide is mogelijk. Hierbij is het echter van belang een algemeen overzicht te hebben van wat de bekende talen op het betreffende punt laten zien. Als slechts in een gering aantal talen het adjectief altijd achter het substantief staat, dan krijgt het statistisch gezien meer betekenis wanneer twee talen zo'n consequente achterplaatsing vertonen. Ook bij de constructie met het stoffelijk adjectief zijn er maar twee mogelijkheden:

het kan predikatief gebruikt worden of het kan dat niet. We zouden echter kunnen zeggen dat het voor de hand ligt dat het wèl predikatief gebruikt kan worden. Als in twee talen predikatief gebruik uitgesloten is, zou dat als een voor taalverwantschap relevant feit gewaardeerd kunnen worden.

Over de mate van arbitrair zijn van fonemen of foneemcombinaties valt niets te zeggen, aangezien ze op zichzelf geen betekenis hebben (wèl functioneren ze in gehelen, bijv. woorden, die dat hebben). De mogelijkheden op fonologisch vlak zijn kleiner dan op het eerste gezicht lijkt: er zijn wel veel fonemen en veel combinaties daarvan denkbaar, maar die mogelijkheden worden drastisch ingeperkt, doordat bepaalde combinaties fonetisch moeilijk uitvoerbaar zijn en daardoor nergens zullen voorkomen, bijv. een begincombinatie *lr-*. De kans dat twee talen een fonologische overeenkomst hebben, is dus groter dan op het eerste gezicht lijkt. Verder moeten we verdisconteren dat bepaalde klanken en klankcombinaties in (praktisch) alle talen voorkomen, bijv. *m, n, a; ma, na, am, an*; overeenkomsten wat die klanken en combinaties betreft zeggen dus weinig of helemaal niets. (Let wel: het gaat hier om overeenkomsten op het vlak van fonologische systemen, niet om overeenkomsten tussen concrete woorden (of uitgangen en affixen) als in het geval ndl. *wind* - du. *Wind*. Dan is de kans op toeval veel kleiner: zie 2.2.1.)

Samengevat: het arbitrair zijn en de geringe kans op toeval blijken bij syntactische kenmerken veel problematischer te zijn dan bij de centrale woordenschat, de geringe kans op toeval ook bij de fonologische kenmerken. Bij beide soorten kenmerken is er een niet geringe kans op verandering of ontlening.

2.2.4. Samenvatting

De overwegingen in de vorige paragrafen zijn in een matrix (schema 2) weer te geven. Deze spreekt na de voorafgaande beschouwingen goeddeels voor zichzelf. Van de onomatopeeën e.d. vermelden we nog dat ze praktisch nooit ontleend worden maar, als weinig officiële woorden, wèl sterk aan verandering onderhevig zijn.

Schema 2 (waarde van kenmerken voor het aantonen van taalverwantschap)

	S1	S2	T	A	B
centrale woordenschat	+	+	+	+	+
uitgangen	±	+	+	+	+
pre- en suffixen	±	±	+	+	+
perifere woordenschat	-	-	+	+	-
onomatopeeën e.d.	-	+	+	-	-
andere kenmerken	±	±	±	±	±

(S1 = stabiliteit 1: in welke mate tegen verandering bestand? S2 = stabiliteit 2: kans op ontlening klein? T = kans op toevallige overeenkomsten klein? A = is de vorm (voldoende) arbitrair? B = in hoeverre bruikbaar bij het vaststellen van taalverwantschap?)

2.3. Iconen, indexen en symbolen

Voor de hand liggende kenmerken kunnen we ook *iconische* kenmerken noemen, niet voor de hand liggende (arbitraire) *symbolische*. Een andere terminologie is: *gemotiveerd* tegenover *niet-gemotiveerd*. Met deze termen komen we in de tekenleer (semiotiek) terecht. Behalve *iconen* en *symbolen* onderscheidt men daarin ook *indexen*; bij de iconen wordt weer een onderverdeling gemaakt in *images*, *diagrammen* en *metaforen*. Bij elk van deze types en subtypes wordt hieronder een toelichting gegeven.

1. Icoon. Dit is een afbeelding van iets in de werkelijkheid in de ruime zin van het woord.

1a. *Image*. Dit is een afbeelding in engere zin. Een buitentalig voorbeeld is een portret. Binnen de taal kunnen we denken aan klanknabootsingen en klanksymbolische woorden. Ook in de syntaxis vinden we het imagische principe terug: hoe inherenter (wezenlijker) een bepaalde eigenschap is, des te dichter staat de bewoording ervan bij het substantief dat de zaak in kwestie noemt: vgl. *die drie aardige jonge meisjes*.

1b. *Diagram*. Dit is een afbeelding van een bepaalde verhouding in de werkelijkheid. Een buitentalig voorbeeld is de afbeelding van de verhouding tussen bepaalde hoeveelheden (bijv. hoeveel voert Nederland in, hoeveel Engeland? enz.) door middel van staafdiagrammen. Een talig voorbeeld is de verklein-woordvorming: de verhouding tussen iets groots en iets kleins wordt in de taal steeds op dezelfde manier weergegeven door middel van de verhouding tussen grondwoord en grondwoord + verkleiningssuffix (-*tje* en zijn varianten). Een belangrijke rol speelt de diagrammatische iconiciteit in de syntaxis: zo wordt een als zodanig ervaren verhouding van een bepaalde zaak en een eigenschap daarvan steeds op dezelfde manier uitgedrukt, bijv. door middel van een substantief en een daarbij behorend ervóór of erachter geplaatst adjectief.

1c. *Metafoor*. Dit is een afbeelding op basis van gelijkenis. Buitentalige voorbeelden zijn wat moeilijk te vinden. In de taal wemelt het echter van (al dan niet verbleekte) metaforen: vgl. (gezegd van een mens) *'t is een varken*.

2. Index. Een index bestaat bij de gratie van het feit dat in de werkelijkheid de dingen na en naast elkaar bestaan. Een buitentalig voorbeeld geeft het bekende spreekwoord: waar rook is, is vuur. Heel vaak is er zoals in het gegeven voorbeeld, sprake van een oorzakelijk verband: de rook volgt niet alleen op het vuur maar wordt daardoor ook veroorzaakt. Een talig voorbeeld is het aanwijzend voornaamwoord, dat verwijst naar iets in de tekst dat voorafgaat of nog komen moet of naar iets dat gelijktijdig in de situatie aanwezig is (vgl. *die man*).

3. Symbool. Een voorbeeld buiten de taal is (in de meeste gevallen) de vlag van een land. De nederlandse vlag is rood-wit-blauw maar de rangschikking van de kleuren of de kleuren zelf hadden ook heel anders kunnen zijn. Zoals we al gezien hebben, speelt het symbolische (arbitraire) principe een belangrijke rol binnen de woordenschat.

De onderscheiden types en subtypes komen soms tegelijk voor. Zo heeft het bekende symbool van de Nederlandse Spoorwegen ook iets imagisch: men kan er iets van treinen in zien. Ook vele taaltkens zijn gemengd. We hebben al gezien dat de precieze vorm van onomatopeeën taalspecifiek is (vgl. ndl. *koekoek*, eng. *cuckoo* enz.). We hebben hier dus images met symbolische trekken. De verkleinwoordvorming is een voorbeeld van diagrammatische iconiciteit. Dat iets bijzonders, iets ‘gemarkeerd’ in de werkelijkheid (nl. het kleine) in een gemarkeerde vorm, een vorm met een suffix, tot uitdrukking komt, is een voorbeeld van imagische iconiciteit. De vorm van het suffix op zichzelf (-*tje* en niet iets anders) is dan weer symbolisch (arbitrair).

Het symbolische (arbitraire) principe speelt zoals we gezien hebben, een belangrijke rol bij het vaststellen van *taalverwantschap*. In het vervolg van het boek zullen we zien dat we bij *taalverandering* met indexicaliteit en iconiciteit in aanraking komen.

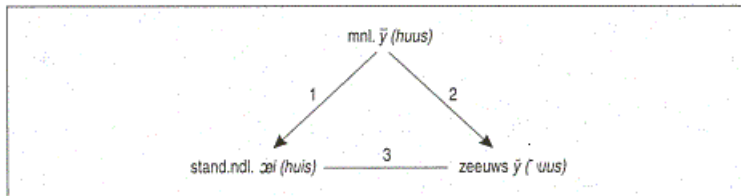
2.4. Klankwetten en klankcorrespondenties

Als we besluiten met een deel van de woordenschat aan de slag te gaan, zijn daarmee nog niet alle problemen opgelost. Immers, woorden en ook affixen en uitgangen hebben een betekenis- en een klankvormaspect, en we hebben gezien dat ook de klanken (en trouwens ook de betekenissen) kunnen veranderen. Kan dit niet betekenen dat woorden in verschillende talen, die op dezelfde oorsprongswaarden teruggaan, zo ingrijpend en daarbij op zo verschillende wijze, in de ene taal zo, in de andere taal zus, veranderen dat het niet meer lukt ze met elkaar in verband te brengen? Dit zou het geval zijn wanneer binnen een taal een klankverandering per woord op een andere manier zou verlopen. Het blijkt echter dat zo'n klankverandering met een tamelijk grote regelmaat plaatsvindt, reden waarom men dan ook van een *klankwet* spreekt.

Het verschijnsel klankwet zal in een apart hoofdstuk uitvoerig aan de orde komen, maar we kunnen alvast de volgende definitie geven: een klankwet is een formule of een formulering waarin men een in een taal regelmatig optredende klankverandering uitdrukt of kortweg: een klankwet is een in een taal regelmatig optredende klankverandering. Dat er zulke klankwetten bestaan, valt eenvoudig door middel van een vergelijking van Middelnederlands en modern Nederlands te illustreren: vgl. mnl. *huus*, *muus*, *luden*, *uut*, met \bar{y} , met de overeenkomende mod.ndl. woorden die daar door diftongering $\text{æ} i$ hebben: *huis*, *muis*, *luiden* (vgl. *kleine luiden*), *uit*; alleen vóór *r* treedt deze diftongering niet op: vgl. mnl. *suur*, *buur*, *huur* met mod.ndl. *zuur*, *buur*, *huur*. Zo'n regelmatige beperking op een klankwet noemen we een *klankwettige uitzondering*. Dergelijke klankwetten leiden tot regelmatige klankcorrespondenties tussen de betrokken talen. Die correspondenties kunnen verticaal zijn, tussen talen die chronologisch in elkaars verlengde liggen: mnl. \bar{y} - mod.ndl. $\text{æ} i$, maar ook horizontaal, tussen talen die niet in zo'n verhouding staan. Zo vond de diftongering tot $\text{æ} i$ wel in het Hollands (en daardoor ook in het Standaardnederlands dat op hollandse basis staat) plaats maar niet in het Zeeuws, waar we de \bar{y} zij het verkort (maar nog lang vóór *r*) nog terugvinden. Dat betekent de volgende correspondentie: stand.ndl. $\text{æ} i$ - zeeuws \bar{y} . Natuurlijk kan een klank ook in twee talen of dialecten gelijk blijven

of op gelijke wijze veranderen. Zo vond ook geen diftongering plaats in het Westvlaams (maar wel weer verkorting) met als resultaat de klankcorrespondentie: zeeuws \check{y} - wvla. \check{y} . We verduidelijken dit alles met schema 3.

Schema 3 (*klankcorrespondenties en klankwetten*)

Bij 1, 2 en 3 in dit schema hebben we te maken met klankcorrespondenties, bij 1 en ook bij 2 is daarenboven een klankwet, een klankverandering, in het spel, resp. diftongering en verkorting. Zo'n klankwet is dus regionaal gebonden (wèl in het Hollands, niet in het Zeeuws of omgekeerd) en is ook gebonden aan een bepaalde periode: ergens tussen de middelnederlandse en de moderne periode in.

Het bovenstaande betekent dat wanneer we met verwante woorden werken, deze woorden in de vergeleken talen niet precies dezelfde klankvorm behoeven te hebben. Wèl moeten er regelmatige klankcorrespondenties te constateren zijn. Mnl. \bar{y} wordt regelmatig in het Standaardnederlands $\text{æ}i$ en wordt regelmatig \check{y} in het Zeeuws met als gevolg een regelmatige klankcorrespondentie zeeuws \check{y} - stand.nld. $\text{æ}i$. Als we nu, omgekeerd, bij de vergelijking van Zeeuws en Standaardnederlands, een regelmatige correspondentie \check{y} - $\text{æ}i$ bij woorden met dezelfde of verwante betekenis constateren, dan kunnen we daaruit concluderen dat de betreffende klanken op één klank in een voorfase te herleiden zijn en dat we de vergeleken woorden althans op dat ene punt met elkaar mogen identificeren. We kunnen zo aantonen dat Standaardnederlands en Zeeuws een deel van de centrale woordenschat gemeen hebben.

Er is echter nòg een complicatie, nl. dat dergelijke regelmatige klankcorrespondenties niet tot verwante woorden beperkt zijn; ze treden nl. ook bij leenwoorden op. Dit valt met het volgende geval duidelijk te maken. Het betreft een aantal woorden die vanuit het Latijn in het Nederlands gekomen zijn: lat. *presbyter* - ndl. *priester*, *breve* - *brief*, *speculum* - *spiegel*, *Petrus* - *Pieter*. De regelmatige correspondentie die hier optreedt, is lat. \check{e} - ndl. \bar{i} <ie>. Deze is het gevolg van een aantal regelmatige klankveranderingen (klankwetten) die de \check{e} in het Nederlands en eventueel ook in de bemiddelende taal, het Oudfrans, heeft ondergaan. Zoals we zullen zien (in 4.2), is één van de taken van de historisch-vergelijkende taalwetenschap klankcorrespondenties die op verwantschap wijzen, te scheiden van klankcorrespondenties die bij leenwoorden optreden. Het zal duidelijk zijn dat daarbij de aard van de woorden, centrale woordenschat of niet, een gewichtige rol speelt.

Hierboven is gesproken van woorden met dezelfde of verwante betekenis. De toevoeging *verwant* is noodzakelijk omdat woorden, zoals reeds opgemerkt, ook naar betekenis kunnen veranderen. We mogen ze echter met elkaar identificeren zolang de verschillende betekenissen met elkaar te rijmen zijn. Een voorbeeld is ndl. *vuil* dat met het duitse *faul* 'lui' in verband kan worden gebracht, immers iemand die lui is, is ook vaak vuil.

Ons besluit om met de centrale woordenschat en verder met pre- en suffixen en met uitgangen te werken, kunnen we nu preciseren: conclusies van taalverwantschap baseren we op *regelmatige klankcorrespondenties* bij de genoemde lexicale elementen. Hierbij vergelijken we dus elementen die dezelfde,

althans verwante betekenis hebben. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe de methode in de praktijk werkt.

2.5. Typologische vergelijking

De indelingen waartoe we in het volgende hoofdstuk op grond van de centrale woordenschat zullen komen, zijn genetisch van aard; ze zijn inderdaad op verwantschapsrelaties gebaseerd. Een zodanige indeling behoeft (zoals na het in 2.2.3 besprokene duidelijk zal zijn) geenszins parallel te lopen met een indeling op grond van grammaticale kenmerken; een indeling op grond daarvan noemen we een typologische indeling. Zo sluit wat de aanwezigheid van geronde voorvocalen betreft, het Frans aan bij het Nederlands en het Duits, wat betreft de afwezigheid ervan het Engels bij het Italiaans en het Spaans. We zullen echter zien dat volgens de genetische indeling enerzijds het Engels met het Nederlands en het Duits, anderzijds het Frans met het Italiaans en het Spaans moet worden gecombineerd.

We kunnen talen typologisch ook met behulp van het naamvals criterium groeperen, maar ook dan krijgen we een indeling die niet klopt met de genetische. (Betrekkelijk) naamvalsloze talen als het Nederlands en het Engels zijn niet aantoonbaar verwant met het naamvalsloze Chinees maar wel met naamvalstalen als het Latijn, het Grieks, het Sanskrit en het Duits.

Ten slotte nog een syntactisch criterium. Het is typisch voor het Nederlands en het Duits dat in de bijzin de persoonsvorm (provisorisch geformuleerd) op één van de laatste plaatsen komt te staan. In het Engels gebeurt dat niet; hierin lijkt het op het Frans. Genetisch hoort het Engels echter bij het Nederlands en het Duits. Vergelijk de volgende zinnen:

- (1) ndl. hij is blij omdat hij dat boek ontvangen heeft / heeft ontvangen
- (1a) du. er freut sich weil er das Buch empfangen hat
- (1b) eng. he is glad because he has received that book
- (1c) fra. il est heureux parce qu'il a reçu ce livre

We hebben dus twee soorten indelingen: een genetische en een typologische. Of preciezer gezegd: er is één genetische indeling en daarnaast zijn er vele typologische. Met de genetische indeling houden we ons dus in de historische taalwetenschap bezig.

3. Taalfamilies

3.1. De germaanse taalfamilie

De methode die geschikt is voor het aantonen van taalverwantschap, werken met regelmatige klankcorrespondenties bij woorden uit de centrale morfemenschat, zullen we aan de hand van een aantal voorbeelden illustreren. We kijken daarvoor naar de hieronder staande rijtjes. (Vooraf moeten echter drie termen worden geïntroduceerd: *Anlaut* 'beginpositie van woord of morfeem', *Inlaut* 'middenpositie enz.', *Auslaut* 'eindpositie enz.')

ndl.	vader	vier	vallen	veel	volk	vol	vinden
du.	Vater	vier	fallen	viel	Volk	voll	finden
eng.	father	four	fall	-	folk	full	find
fri.	-	fjouwer	falle	folle	folk	fol	fine
zw.	fader	fyra	falla	-	folk	full	finna
de.	fader	fire	falde	-	folk	fuld	finde
no.	far	fire	falle	-	folk	full	finne
ijsl.	faðir	fjórir	falla	-	-	fullur	finna

Deze rijtjes kunnen nog met een groot aantal andere worden uitgebreid, maar met de rijtjes die er staan, kunnen we volstaan. Opvallend zijn de streepjes in het rijtje *veel* (ook het friese streepje in het rijtje *vader* en het ijslandse in het rijtje *volk*). Die betekenen natuurlijk niet dat de betreffende talen geen woorden met de betekenis 'veel', 'vader' of 'volk' hebben; de woorden die ze ervoor hebben, hebben echter duidelijk een afwijkende klankvorm en kunnen niet vergeleken worden: vgl. bijv. eng. *much*, *many*, zw. *mycket*, de. *megen*, *mange* voor 'veel' en fri. *heit* voor 'vader'. We constateren bij ieder rijtje opmerkelijke klankovereenkomsten bij althans ongeveer gelijk blijvende betekenis. Als we op de Anlautspositie letten, constateren we ook een duidelijke regelmatig optredende klankcorrespondentie: ndl. *v* - du. *f* (soms met <*v*> gespeld) - eng. *f* - fri. *f* - zw. *f* - de. *f* - no. *f* - ijsl. *f*. Tussen de hierbij betrokken klanken bestaat slechts een gering verschil: stemhebbend (*v*) - stemloos (*f*). De overeenkomst wordt nog markanter wanneer we een aantal van de oudst overgeleverde fasen bekijken: Oudnederlands, Oudhoogduits, Oudengels (Angelsaksisch) en Oudnoords, alle rond 900, 1000 (het Oudnoords kan als het oudst overgeleverde stadium van het Noors en het IJslands worden beschouwd). We voegen nu het 4e-eeuwse Gotisch toe.

onl.	fader	-	fallon	vilō	folc	fol	findan
ohgd.	fatar	fior	fallan	filō	folc	fol	findan
oe.	faeder	feower	feallan	fela	folc	full	findan
ono.	faðir	fjórir	falla	fjol-	folk	fullr	finna
got.	fadar	fidwor	-	filu	-	fulls	finþan

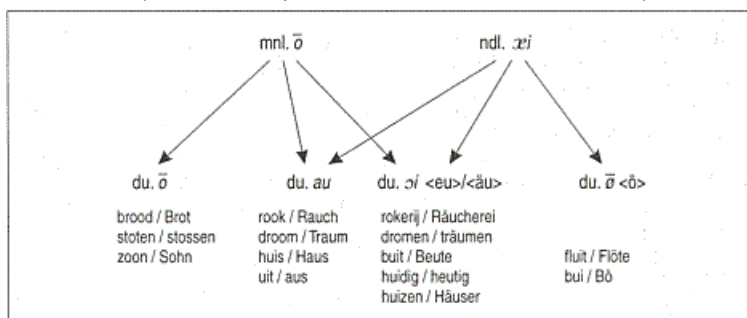
De streepjes betekenen dat vergelijkbare vormen niet zijn overgeleverd. Voor het Gotisch wèl overgeleverd zijn *driusan* 'vallen' en *biuda* 'volk', maar dat zijn weer duidelijk afwijkende klankvormen. Het onl. woord voor 'vier' is niet bekend. Uit een vergelijking van de rijtjes blijkt dat we, als we afzien van één uitzondering, het onl. *vilo*, voor de Anlaut nog maar met één klank te maken hebben, nl. een *f* (aangenomen dat die inderdaad altijd als *fis* uitgesproken). Hiermee hebben we dan meteen de oudste klank gevonden, waarop de anlautende *v* van het Nederlands moet teruggaan. Interessant is verder dat in het Oudengels en het Oudnoords nu wèl met *veel* en *viel* overeenkomende vormen blijken voor te komen. Het spreekt vanzelf dat we in de historisch-vergelijkende taalwetenschap bij voorkeur met de oudst overgeleverde stadia werken, ons startpunt dus zo dicht mogelijk bij de vermoede gemeenschappelijke oorsprong kiezen.

Hiermee hebben we gezien dat de anlautende klank van het rijtje *vader* zich systematisch in een groot aantal rijtjes herhaalt. Hetzelfde zouden we nu kunnen nagaan voor de andere segmenten van het betreffende woord. Voor het laatste segment behoeven we niet eens naar nieuwe rijtjes te gaan zoeken: vgl. de herhaling van de *r* in rijtje *vier*. De *l* van rijtje *vallen* herhaalt zich in de rijtjes *veel*, *volk* en *vol*. We geven nu nog een paar rijtjes waarin het om een inlautende vocaal (let op het tweede segment) gaat:

ndl.	huis	bruin	uit	muis	kruid	zuigen
du.	Haus	braun	aus	Maus	Kraut	saugen
eng.	house	brown	out	mouse	crowd?	-
fri.	hûs	brún	út	mûs	krûd	sûge
zw.	hus	brun	ut	mus	krut	suga
de.	hus	brun	ud	mus	kryd(re)	suge
no.	hus	brun	ut	mus	krydder	suge
ijsl.	hús	brúnn	út	mús	-	sjúga

(De streepjes betekenen weer dat vergelijkbare vormen niet voorkomen.) Opgemerkt zij om te beginnen dat de <u> in het Deens als *u*, afwisselend kort of lang, moet worden uitgesproken (zo ook de <ú> in het IJslands) en in het Zweeds en het Noors als een *y*-achtige klank, eveneens afwisselend kort of lang (dit geldt ook voor de noorse <y>). In het Fries staat <û> voor een *u*-en <ú> voor een *y*-klank. Achter *crowd* is een vraagteken geplaatst: de betekenis is zo afwijkend dat het de vraag is of we dit woord wel in de vergelijking mogen betrekken. De klankovereenkomsten zijn in het algemeen weer opvallend; in het bijzonder treft de systematische herhaling van het patroon ndl. *æ i* - du. *au* - eng. *au* - fri. *u, y* - zw. *y* - de. *u* - no. *y* - ijsl. *u*. Als we naar de oudst overgeleverde stadia gaan, dan blijken we overal een lange *u* te vinden: vgl. o.a. onl., ohgd., oe., ono. en got. *hus*. Het is op deze klank dat de moderne klanken moeten worden herleid.

Overigens hoeft bijv. - we kijken nu weer naar de moderne vormen - een ndl. *æ i* niet per se regelmatig te corresponderen met du. *au*; ook met *ɔi* <eu>/<äü> of met *ō* <ö> is dat mogelijk. Als we het Nederlands met het Duits vergelijken of omgekeerd (we zouden ook andere talen kunnen nemen), dan krijgen we een ingewikkeld netwerk van relaties, waarvan in schema 4 een gedeelte is gegeven.

Schema 4 (klankcorrespondenties Nederlands - Duits)

Op dergelijke indrukwekkende netwerken van regelmatige klankcorrespondenties is de conclusie gebaseerd dat de talen die we nu vergeleken hebben, verwant zijn; deze verwantschap drukken we uit door te spreken van *germaanse* talen. Hiertoe behoren dus het Nederlands, het Duits, het Engels, het Fries, het Zweeds, het Deens, het Noors, het IJslands en het Gotisch. Ook het Afrikaans (in Zuid-Afrika), dat teruggaat op een vorm van Nederlands, moeten we ertoe rekenen.

De conclusie van taalverwantschap is onontkoombaar. Het is duidelijk dat we met woorden gewerkt hebben die tot de centrale woordenschat behoren en die dus niet snel ontleend zullen worden. (Voor het rijtje *vader* moeten we op dit punt overigens een uitzondering maken: juist benamingen voor familierelaties blijken nogal eens te worden ontleend. Vergelijk hiervoor ndl. *tante*, *papa*, *mama*, vlaams *nonkel*, *koezijn*, alle uit het Frans. Ook kleurnamen worden nog wel eens ontleend (vgl. het rijtje *bruin*): *lila*, *rose*, *terra* enz.) Verder kunnen we ook met zekerheid vaststellen dat de betreffende woorden nu niet bepaald als onomatopeeën of als klanksymbolische (klankexpressieve) woorden kunnen worden beschouwd. (Maar ook nu moeten we met het rijtje 'vader' voorzichtig zijn: vgl. woorden uit de kindertaal als *pappa*, *mamma*, got. *atta*, ndl. dialectisch *taetje* enz.) De gedachte aan ontlening kan trouwens ook nog om een andere reden worden uitgesloten. Het aannemen van ontlening moet nl. historisch gefundeerd zijn. Vele nu gewone woorden in het Nederlands blijken uit het Latijn afkomstig te zijn: *boter*, *kaas*, *muur*, *wal*, *kelder*, *zolder*, *kist*, *straat* (lat. *butyrum*, *cāaseus*, *mūrus*, *vallum*, *cellārium*, *solārium*, *cista*, (*via*) *strāta*). Deze latijnse invloed op het Nederlands is vanuit de historie te begrijpen: de Germanen kwamen in contact met de Romeinen, die de vertegenwoordigers waren van een hogere cultuur. De Germanen zullen vele zaken van de Romeinen hebben overgenomen en daarmee ook de woorden ervoor. (Of ze hebben, bijv. in het geval van *boter* en *kaas*, nieuwe bereidingsmethoden overgenomen.) Er is echter geen germaans volk aan te wijzen dat een zo diepgaande invloed op de andere germaanse volkeren kan hebben uitgeoefend. Ook de Goten, hoewel ze cultureel zeker vooropliepen, moeten we in dit opzicht uitschakelen. De conclusie dat de bekeken rijtjes op taalverwantschap wijzen, blijft dus onaangetaast.

3.2. De indoëuropese taalfamilie

We hebben in de vorige paragraaf om zo te zeggen de germaanse taalfamilie ontdekt. We willen in deze paragraaf nagaan of deze groep van talen wellicht deel uitmaakt van een grotere groep. We bezien hiervoor onderstaande rijtjes; het Gotisch beschouwen we daarbij als representatief voor het Germaans. Voor de duidelijkheid beginnen we telkens met het nederlandse woord.

ndl.	vader	vel 'huid'	vis	vuil
got.	fadar	-fill	fisks	fūls 'rot'
lat.	pater	pellis	piscis	pūs 'etter'
gr.	patēr	pelas	-	pūon id.
skrt.	pitar	-	-	pūyati 'hij stinkt'
oi.	athir	-	iasc	othar 'zieke'
lit.	-	plėnė	-	pūliai 'etter'
toch.	pācar	-	-	-
ndl.	voet	drie	neus	naam
got.	fotus	þreis	?	namo
lat.	pēs	trēs	nāsus	nōmen
gr.	pous	treis	-	onoma
skrt.	pad-	trayas	nasa	nāma
oi.	-	trī	-	ainm
lit.	-	trys	nósis	-
toch.	pe	tri	-	ñem

We hebben nu een aantal oude talen met elkaar vergeleken, het Gotisch, het Latijn, het klassieke Grieks, het Sanskrit (de oude indische literaire taal van de eerste eeuwen van onze jaartelling), het Oudiers (rond 800) en het Tochaars (een taal die tot in de 7e eeuw in delen van Toerkestan werd gesproken), en daarbij ook een moderne taal als het Litouws dat om zijn archaisch karakter zonder bezwaar in de vergelijking kan worden betrokken. Nu we een groter veld, ook geografisch, proberen te overzien, constateren we opnieuw regelmatige klankcorrespondenties, in casu, bij de eerste vijf rijtjes, de correspondentie got. *f* - andere talen *p* (N.B. in het Oudiers is de corresponderende klank verdwenen). We constateren ook dat het moeilijker wordt rijtjes te vinden en dat er vergeleken bij de germaanse talen meer open plaatsen in zijn; het wordt dus moeilijker vergelijkbare woorden te vinden, die ook bij de germaanse rijtjes al nu en dan ontbraken. We constateren verder dat de klankverschillen over het algemeen groter worden: in het Germaans werden we geconfronteerd met een verschil *f/v*, d.w.z. een verschil in stem (de oudgermaanse talen bleken zelfs alleen maar *f* te hebben), in de grotere groep van talen met een verschil *p/f*, een veel ingrijpender verschil, nl. in articulatiwijze, en zelfs met een verschil wèl segment / geen segment (in het Oudiers). (N.B. Het gaat hier in feite om globale verschillen die we constateren als we de germaanse talen vergelijken met de veel grotere familie waarvan ze deel uitmaken. Om dit punt goed duidelijk te maken zouden meer reeksen van rijtjes nodig zijn; we volstaan echter met de gegeven voorbeelden.)

We kijken nu nog even naar de rijtjes *drie*, *neus* en *naam*. Deze rijtjes staan op zichzelf, maar het zou telkens mogelijk zijn er vergelijkbare rijtjes naast te zetten (bij rijtje *neus* en rijtje *naam* constateren we trouwens al een overeenko-

mend eerste segment). Let bij rijtje *drie* op de anlautende dentaal + *r*, bij rijtje *neus* op de steeds terugkerende *n* en *s* en bij rijtje *naam* op de steeds terugkerende *n* en *m*. Het betreft hier klanken (de liquidae en de nasalen en in mindere mate de *s*) waar weinig veranderingen bij zijn opgetreden; het is zeer waarschijnlijk dat juist de correspondenties waarbij deze klanken betrokken zijn, de gedachte aan verwantschap tussen Gotisch, Latijn, Grieks en Sanskrit hebben doen ontstaan. *Drie*, *neus*, *naam* zijn ook duidelijke vertegenwoordigers van de centrale woordenschat.

We geven vervolgens nog twee rijtjes met een wat ander assortiment aan talen. Hierin gaat het om een uitgang, resp. die van de 3e pers. plur. praes. indic. en die van de 2e pers. sg. praes. indic. Door het verval van de uitgangen in de latere fasen van de gekozen talen zijn de correspondenties daarin niet (goed) meer te volgen, reden waarom alleen oudere fasen gegeven worden. (Voor het Oudnederlands zijn afwijkende werkwoorden gekozen omdat vormen met de betekenis 'zij dragen' en 'jij draagt' niet zijn overgeleverd. Voor het Latijn is in het tweede rijtje een afwijkend werkwoord gekozen, omdat de uitgang daarin duidelijker tevoorschijn komt.)

onl.	tellunt 'zij vertellen'	gerihtis 'jij richt'
ohgd.	berant 'zij dragen'	biris 'jij draagt'
oe.	berað id.	bires id.
got.	bairand id.	bairis id.
lat.	ferunt id.	agis 'jij handelt'
gr.	feronti id.	fereis 'jij draagt'
skrt.	bharanti id.	bharasi id.

Let in het eerste rijtje op de combinatie *n* + dentaal, waarachter in het Grieks en het Sanskrit nog de oude *-i* teruggevonden wordt. De *n* is overigens in het Oudengels verdwenen. Aan de *n* + dentaal-combinatie gaat steeds een vocaal vooraf. In het tweede rijtje is een combinatie vocaal + *s* in het geding, waarbij het Sanskrit nog de oude slot-*i* toont.

Ter afsluiting geven we nog een correspondentie bij een verkleiningsuffix: vocaal + *l*, dat we vinden in het Latijn: *filiōlus* bij *filius* 'zoon', in het Litouws: *paršēlis* 'varkentje', in het Gotisch: *Attila* oorspr. 'vadertje' bij *atta* 'vader', en ook in ndl. woorden als *pukkel* bij *pok*, *stengel* bij *stang*, *eikel* bij *eik*, waarin het niet meer als verkleiningsuffix wordt ervaren. Het Vlaams heeft echter nog altijd *wegel* 'weggetje' bij *weg*.

Na alles wat we nu bekeken hebben, moet de conclusie weer zijn dat de vergeleken talen met elkaar verwant zijn. We drukken dit uit door van *indoeuropese* talen te spreken. De term geeft aan dat de familie reikt van de indische talen in het oosten tot de europese in het westen. Een synonieme term is *indogermaans*, aangevend dat de familie reikt van de indische talen in het oosten tot de germaanse in het westen. Laatstgenoemde term is vooral in Duitsland (*indogermanisch*) en onder invloed daarvan ook wel in Nederland in gebruik; eerstgenoemde term vinden we in de Frans- en de Engels-sprekende wereld (indoeuropéen; Indo-European) en is ook steeds meer in Nederland in gebruik gekomen.

De term *indoëuropees* kan in zoverre misleidend zijn dat er de suggestie van uitgaat dat alle in Europa gesproken talen tot de familie zouden behoren. Dit is niet het geval. Zo behoren Fins, Laps, Estisch en Hongaars tot de zgn. fins-oegriscche talen, die samen met het Samojeeds weer een grotere familie, nl. die van de oeralische talen, vormen. Ook niet-indoëuropees zijn het Baskisch en de

kaukasische talen. Het Baskisch staat geheel apart; duidelijke bewijzen voor verwantschap met andere talen zijn er nog niet. Ook de kaukasische talen staan apart; ze vallen in twee groepen uiteen waarvan men nog niet heeft kunnen aantonen dat ze met elkaar verwant zijn. Andere grote taalfamilies zijn de afro-aziatische, waartoe o.a. het Arabisch en het Hebreeuws behoren, en de altaïsche met o.a. het Turks. We zien hier af van een naar volledigheid tenderende opsomming van alle families die men op de wereld meent te kunnen onderscheiden. Zie echter kaart 1.

AA = Afroaziatisch, AU = Austronesisch, B = Baskisch, BH = talen van Bosjesmannen en Hottentotten (Khoisan), E = Estisch (O), F = Fins (O), H = Hongaars (O), K = Kaukasisch, L = Laps (O), NS = Nilo-Saharisch, S = Samojeeds (O), (O) = Oeralisch

Kaart 1: de belangrijkste taalfamilies (of groepen van taalfamilies) van de wereld

3.3. De indeling van de indoëuropese en de germaanse talen

Binnen het Indoëuropees en het Germaans worden weer diverse subfamilies onderscheiden. Ook bij het vaststellen van deze subfamilies, anders gezegd van de graden van taalverwantschap, speelt de centrale woordenschat een belangrijke rol. Naarmate talen grotere delen van de centrale woordenschat met elkaar gemeen hebben, zijn ze nauwer verwant. Met wat hier bedoeld wordt, hebben we al kennis gemaakt toen we hierboven zagen dat het bij de grote groep van de indoëuropese talen soms moeilijk was rijtjes te vinden en dat er in de rijtjes ook vaker open plaatsen voorkwamen. Bij de germaanse talen was het gemakkelijker vergelijkbare woorden te vinden. Dit kan als een aanwijzing worden beschouwd dat de germaanse talen inderdaad een subfamilie vormen.

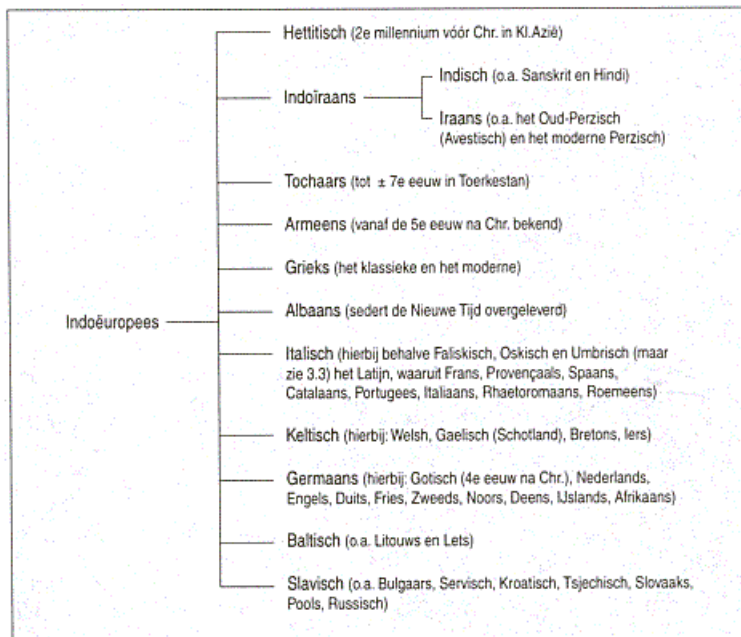
Daarnaast kunnen we gegeven het feit dat talen een deel van de centrale woordenschat gemeen hebben, afgaan op de máte waarin de corresponderende

lexicale elementen qua klankstructuur overeenkomen. Zo is het bijv. opvallend dat de oudgermaanse talen steeds een *f* vertonen waar de meeste andere indo-europese talen een *p* hebben. Ook dat wijst in de richting van een subfamilie.

Van hoeveel gewicht de centrale woordenschat is, blijkt uit het probleem van de zgn. 'italische' talen, oude indoëuropese talen die in het 1e millennium vóór Christus in het tegenwoordige Italië werden gesproken: Latijn, Faliskisch, Oskisch, Umbrisch. Latijn en Faliskisch hangen onderling samen evenals Oskisch en Umbrisch en men heeft wel gedacht dat ook Faliskisch-Latijn enerzijds en Oskisch-Umbrisch anderzijds weer nauw moeten samenhangen zodanig dat ze op een gemeenschappelijk Oeritalisch teruggaan. Hieraan wordt wel getwijfeld juist omdat zoveel centrale lexicale elementen verschillend zijn. De overeenkomsten tussen beide groepen kunnen ook met behulp van een nauwe contactsituatie worden verklaard. Faliskisch-Latijn en Oskisch-Umbrisch moeten dan als aparte takken van het Indoëuropees worden beschouwd.

In de indoëuropeïstiek bestaat een vrij grote consensus over de onderscheiding van subfamilies. Hoe deze subfamilies onderling samenhangen, is echter heel wat minder zeker. In schema 5 zijn de subfamilies opgesomd zonder dat (op één uitzondering na: bij het Indoïraans) een hiërarchische ordening is aangebracht.

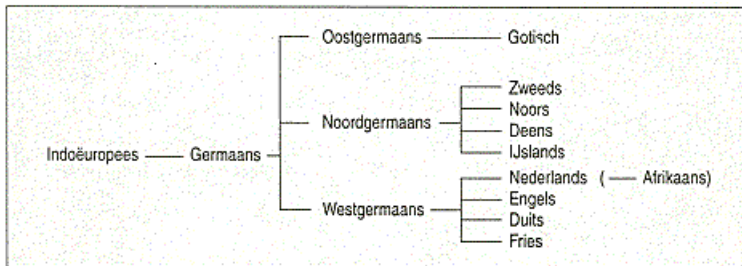
Schema 5 (de indoëuropese talen)

Bij het bekijken van schema 5 moet men bedenken dat we telkens in feite benamingen hebben niet voor één taal maar voor verzamelingen talen: zo is Grieks op te vatten als verzameling van (klassieke of moderne) griekse talen of dialecten en op dezelfde manier moet Nederlands worden begrepen als verzameling van nederlandse dialecten inclusief het Standaardnederlands (zie 1.3).

De onderlinge samenhang van subfamilies kan een probleem zijn; hetzelfde geldt voor de interne samenhang binnen een subfamilie. Een klassiek voorbeeld daarvan is het Germaans, waarbinnen weer drie groepen onderscheiden worden: het Oostgermaans (waarvan het Gotisch een vertegenwoordiger is), het Noordgermaans (de scandinavische talen) en het Westgermaans, ook wel Zuidgermaans genoemd (Nederlands, Engels, Duits, Fries). Hangen nu Oost- en Noordgermaans nauwer samen of juist Noord- en Westgermaans? Voor beide opvattingen zijn argumenten aan te voeren. We gaan hier niet dieper op in maar geven in schema 6 de traditionele driedeling. Dat overzicht dient om de plaats van het Nederlands temidden van de ermee verwante talen nog eens te verduidelijken en vooral om duidelijk te laten uitkomen dat de germaanse talen een subverzameling van de verzameling indoëuropese talen vormen. Van het Nederlands kunnen we derhalve zeggen dat het een indoëuropese en ook dat het een germaanse taal is.

Schema 6 (de germaanse talen)

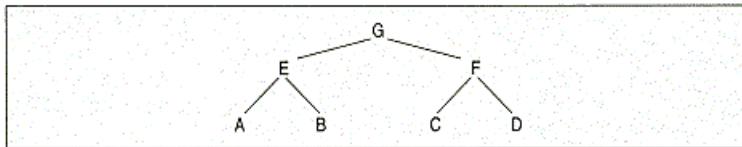
3.4. Stambomen en prototalen

In de vorige paragrafen hebben we ons beziggehouden met het bepalen en indelen van taalfamilies op basis vooral van gemeenschappelijke delen van de centrale woordenschat. Hierin geïmpliceerd is het opstellen van stambomen: als vier talen A, B, C en D verwant zijn maar A en B enerzijds en C en D anderzijds weer nauwer verwant, dan kunnen A en B geacht worden op een oudere taal E en C en D op een oudere taal F terug te gaan en E en F op hun beurt op een nog oudere taal G. Vergelijk schema 7.

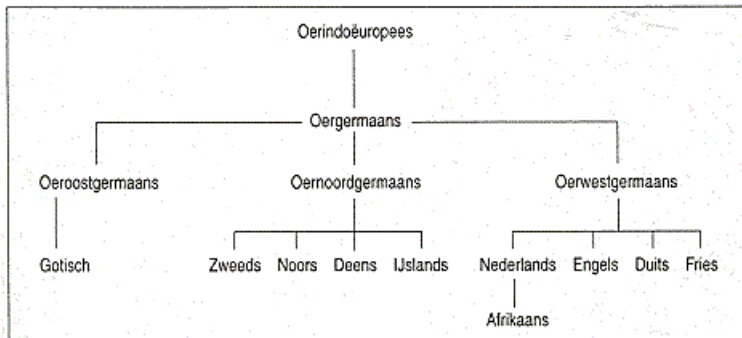
E is dan de prototaal van A en B, F van C en D en G (via E en F) van A, B, C en D. Dergelijke prototalen zijn soms in teksten overgeleverd en wanneer ze dat niet zijn, dan kunnen ze op grond van argumentaties, waarvan we in 4.4 voorbeelden zullen geven, gereconstrueerd worden. Een voorbeeld van een overgeleverde prototaal is het Latijn, althans een bepaalde vorm daarvan, het zgn.

Vulgairlatijn (de omgangstaal), waarop de romaanse talen teruggaan. De ontwikkeling van de romaanse talen uit het Latijn is via een continue teksttraditie te volgen. Voorbeelden van gereconstrueerde prototalen zijn het Protogermaans (traditioneel Oergermaans genoemd, gesproken in de eerste eeuwen vóór het begin van onze jaartelling), waarop de germaanse talen geacht worden terug te gaan, en het Protoïndoëuropees oftewel het Oerïndoëuropees (rond 3000 vóór Chr.), dat als de moeder van de indoëuropese talen geldt. De vormen die voor dergelijke gereconstrueerde talen worden aangenomen, worden van een sterretje (asterisk) voorzien, om aan te duiden dat ze niet ergens in een tekst of een inscriptie teruggevonden zijn. Zo zijn voor 'vader' (vgl. het eerste rijtje vergeleken woorden zowel in 3.1. als in 3.2) de oergermaanse vorm **fǣþér* en de oerïndoëuropese vorm **pH₂tér*, waarin *H₂* een laryngaal voorstelt, gereconstrueerd; de oergermaanse vorm **fǣþér* heeft mede de basis gevormd voor de reconstructie van de oerïndoëuropese vorm. De conclusie op het eind van de vorige paragraaf, dat het Nederlands een indoëuropese en ook een germaanse taal is, kunnen we nu ook anders formuleren: het Nederlands gaat terug op het Oergermaans en ook op het Oerïndoëuropees en wel via het Oergermaans op het Oerïndoëuropees. Laatstgenoemde prototaal ligt dus verder in de tijd terug dan het Oergermaans, welke formulering in wezen hetzelfde uitdrukt als een andere conclusie van de vorige paragraaf, nl. dat de germaanse talen een subfamilie vormen van de indoëuropese talen. We kunnen dus tot de reconstructie komen van protofasen die chronologisch in elkaars verlengde liggen. Voor de duidelijkheid geven we in schema 8 nog eens het overzicht van de germaanse talen uit de vorige paragraaf maar dan in de vorm van een stamboom.

Schema 7 (*prototalen*)

Schema 8 (*stamboom Germaans*)

(Ook het overzicht van de indoëuropese talen (schema 5) kan op dezelfde manier in een stamboom worden omgezet. Men plaatst dan het Oerindoëuropees bovenaan, leidt daar b.v. het Oerindoïraans uit af, daaruit weer het Oerindisch enz.)

Het opstellen van stambomen impliceert het traceren van klankwetten, in het algemeen veranderingen die van het ene stadium naar het andere leiden, in schema 7 van G naar E en F, van E naar A en B en van F naar C en D. Als we vaststellen dat het Frans op het Latijn teruggaat en dat frans *cent* met lat. *cento* (een bepaalde naamval van *centum*) in verband moet worden gebracht, dan impliceert dat een klankwet (die in een groot aantal gevallen wordt teruggevonden), inhoudende dat een lat. *k* vóór een palatale vocaal uiteindelijk in een *s* resulteert. En als we vaststellen dat een ndl. vorm als *vader* op oergermaans **fǣþér* teruggaat, dan impliceert dat een klankwet die anlautende *v* uit *f* afleidt. En zo moeten ook oerg. **fǣþér* en oeride. **pH₂tér* worden verbonden met een klankwet waarbij een oeride. *p* in een ogm. *f* verandert. Laatstgenoemde klankwet, *p > f*, gaat dus in de tijd aan de klankwet *f > v*- vooraf. Voorzover er bij het opstellen van klankwetten protostadia betrokken zijn, zijn ook klankwetten voorwerp van reconstructie. In 4.6 en 6.5 zullen we zien dat het heel vaak mogelijk is met behulp van zeer nauw luisterende argumentaties te bepalen dat de ene klankwet vóór de andere moet hebben plaatsgevonden (relatieve chronologie).

Het opstellen van stambomen en het reconstrueren van prototalen is een taak van de historische taalwetenschap. Voorzover deze wetenschap zich met specifieke woorden (algemener: lexicale elementen) bezighoudt, met het herleiden van bepaalde vormen tot gereconstrueerde of ergens teruggevonden vormen, wordt ze ook wel *etymologie* genoemd, waarvan de resultaten in een *etymologisch woordenboek* worden geboekstaafd. Ook spreekt men wel van de *etymologie*, de 'afleiding', van een bepaald woord. Het opstellen van stambomen en het reconstrueren van prototalen doet men aan de hand (vooral) van bepaalde woorden; omgekeerd gebruikt men het zo gevonden algemene kader voor de afleiding van woorden.

Ten slotte: vragen die de taalwetenschap in samenwerking met o.a. de archeologie moet zien te beantwoorden, betreffen de periode en het gebied die voor een prototaal moeten worden aangenomen. Het Oerindoëuropees moet omstreeks 3000 vóór Christus worden geplaatst, misschien in het zuiden van Rusland, het Oergermaans in de eerste eeuwen vóór het begin van de jaartelling, waarschijnlijk in het noorden van Duitsland.

4. Klankcorrespondenties en reconstructie

4.1. Analyse van de regelmatige klankcorrespondenties

We hebben gezien dat we taalverwantschap tussen verwant lijkende talen primair vaststellen op basis van netwerken van regelmatige klankcorrespondenties bij semantisch gelijke of verwante lexicale eenheden. In deze paragraaf worden nog een aantal methodologische opmerkingen gemaakt.

1. Het is belangrijk nogmaals te beklemtonen dat het gaat om *regelmatige* klankcorrespondenties. Incidentele gelijkenissen zijn voor taalverwantschap niet bewijzend. Fonetisch op elkaar lijkende woorden kunnen dus niet zonder meer als basis dienen voor de conclusie dat de betrokken talen verwant zijn. Zo zou men geneigd kunnen zijn lat. *diēs* 'dag' en ndl. *dag* op grond van de anlautende *d* die ze gemeen hebben, met elkaar in verband te brengen. De correspondentie *d*- - *d*- blijkt echter niet regelmatig te zijn. Wèl blijkt ndl. *d*- regelmatig met lat. *f*- of lat. *t*- te corresponderen en omgekeerd lat. *d*- met ndl. *t*-. Vergelijk de volgende paren:

ndl. *d*- - lat. *f*:- deur - foris, doen - facere

ndl. *d*- - lat. *t*:- drie - trēs, dor - terra 'aarde', denken - tongēre, dak - toga

lat. *d*- - ndl. *t*:- dens - tand, decem - tien, domāre - temmen

(N.B. Voor *terra* moeten we in verband met *dor* uitgaan van een oorspronkelijke betekenis 'droge, dorre aarde', voor *toga* in verband met *dak* van 'bedeksel'; vgl. ook lat. *tegere* 'bedekken'.)

Opgemerkt dient te worden dat we ons hier bewust beperken tot woorden waarvan duidelijk is dat ze niet ontleend kunnen zijn. Bij leenwoorden uit het Latijn doet de correspondentie *d*- - *d*- zich wel voor:

lat. *d*- - ndl. *d*-: decānus - decaan, dēclīnātio - declinatie, discipulus - discipel, dēscrīptio - descriptie

Het probleem hoe we correspondenties die op verwantschap, en correspondenties die op ontleening wijzen, van elkaar kunnen scheiden, komt in 4.2 ter sprake.

Diēs en *dag* gelden dus ondanks de fonetische gelijkenis in de Anlaut en de gelijke betekenis niet als bewijs voor de verwantschap van Latijn en Nederlands. Omgekeerd kunnen zich klankcorrespondenties voordoen die fonetisch althans in eerste instantie niet zo goed meer te volgen zijn: zo correspondeert lat. *kw* <qu> met gr. *p* of *t*. vergelijk lat. *quattuor* 'vier', *quis* 'wie', *linquo* 'ik laat', *quinque* 'vijf', *sequor* 'ik volg' met gr. *tettares*, *tis*, *leipo*, *pente*, *hepomai* (steeds met dezelfde betekenissen). En zo maakt de historische taalwetenschap ons duidelijk dat gr. *kuklos* 'wiel', hoewel het er helemaal niet meer op lijkt, toch volgens

regelmatige klankcorrespondenties (die hier niet gegeven worden) verwant moet zijn met ndl. *wiel*.

2. Belangrijk is ook nogmaals te beklemtonen dat het gaat om klankcorrespondenties bij semantisch gelijke of *verwante* woorden. De toevoeging *verwante* is gewenst doordat woorden natuurlijk niet alleen in klank maar ook in betekenis kunnen veranderen. De eis: gelijke betekenis, zou te streng zijn en de mogelijkheden van de methode te zeer inperken. De betekenissen moeten echter wel als ze niet precies identiek zijn, op grond van een algemene kennis van betekenisverandering, met elkaar te rijmen zijn. Zo is er zoals we in 3.1 gezien hebben, een regelmatige klankcorrespondentie ndl. *æ i* - du. *au* - eng. *au* (*huis* - *Haus* - *house* enz.), in welk kader ook *tuin* - *Zaun* - *town* past. *Zaun* betekent echter niet 'tuin' maar 'omheining', *town* betekent evenmin 'tuin' maar 'stad'. De betekenis 'omheining' blijkt echter ook het mnl. *tuun* (waarop *tuin* teruggaat) gehad te hebben; de betekenis is verschoven van 'omheining' naar 'datgene wat binnen de omheining ligt, nl. de tuin'. In het geval *town* moeten we denken aan een betekenisverschuiving naar 'datgene wat binnen de omwalling ligt, nl. de stad'. We hebben hier een betekenisverandering die onder het algemene begrip *metonymie* valt (zie 8.2.4) en die vaker geconstateerd kan worden. Van dezelfde verklaring kunnen we gebruik maken in het geval lat. *hortus* 'tuin' - gr. *chortos* 'weide' - got. *gards* 'tuin, huis'. De woorden beantwoorden aan regelmatige klankcorrespondenties maar de betekenissen lopen nogal uiteen. Als we echter zoals voorgesteld wordt, uitgaan van een oorspronkelijke betekenis 'gevlochten omheining', dan kunnen we gemakkelijk via diverse metonymische betekenisveranderingen tot de betekenissen 'tuin', 'weide', 'huis' komen. Zie voor nog andere voorbeelden waarbij de betekenissen niet gelijk zijn, hierboven onder 1: *terra* - *dor*, *toga* - *dak*.

Op het betekenisvlak doen zich nogal eens problemen voor; de klankvorm kan dan echter de doorslag geven. Voor het betekenisprobleem wordt dan een oplossing gezocht of we noteren in het etymologisch woordenboek dat de betekenis problemen geeft. In het geval *diēs* - *dag*, dat we hierboven bespraken, gaf de betekenis geen problemen; de klankvorm liet echter niet toe deze woorden als verwant te beschouwen.

3. Bij de formulering van de regelmatige klankcorrespondenties is het zaak te letten op de positie van de betreffende klanken: zo hangt het optreden van *p* of *t* in het Grieks (voor lat. *kw*) af van de soort vocaal die (oorspronkelijk) volgde: *p* vóór velaire, *t* vóór palatale vocaal. (De Anlaut van *pente* is een complicatie die we hier onbesproken laten.) En zo correspondeert ndl. *d* met lat. *f* of *t* alleen in de Anlaut; in de Inlaut correspondeert ndl. *d* met lat. *d* of *t*.

ndl. *-d-* - lat. *-d-*: midden - *medius*, weduwe - *vidua*, wedde - *vadem* (acc. van *vas* 'borg')

ndl. *-d-* - lat. *-t-*: broeder - *frāter*, vader - *pater*, moeder - *māter*

De correspondentie lat. *d* - ndl. *t* is eveneens van posities afhankelijk: voor de Anlaut geldt alleen de correspondentie *d* - *t* (vgl. *dens* - *tand*), voor de Inlaut geldt zowel *d* - *t* als *d* - *d*:

lat. *-d-* - ndl. *-t-*: edere - eten, *sedēre* - zitten, *vidēre* 'zien' - weten

lat. *-d-* - ndl. *-d-*: *medius* - midden, *vidua* - weduwe, *vadem* - wedde

Niet altijd is een correspondentie afhankelijk van de positie. Vergelijk bijv. de correspondentie lat. *t* - ndl. *d*:

lat. *t* - ndl. *d*: trēs - drie, terra - dor, tongēre - denken, toga - dak

lat. *-t* - ndl. *-d*: frāter - broeder, pater - vader, māter - moeder

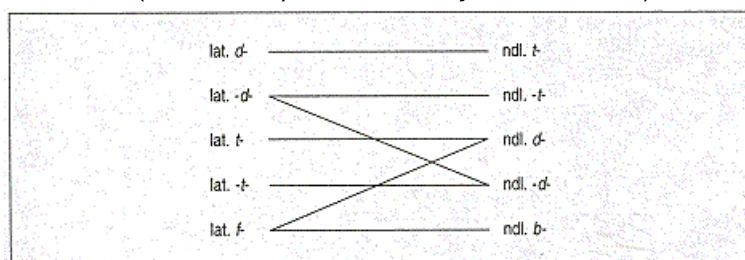
Dat correspondenties vaak wèl van positie afhankelijk zijn, hangt samen met het feit dat ook klankwetten, waarvan de correspondenties het gevolg zijn, vaak positioneel verschillend verlopen. Zo wordt oeride. *dh* uiteindelijk in het Nederlands in alle posities *d* (*deur, midden*), in het Latijn echter, positioneel verschillend, in de Anlaut *f* (*foris*), in de Inlaut *d* (*medius*).

Uit het bovenstaande kan al duidelijk geworden zijn dat een correspondentie niet mag worden omgedraaid. Ndl. *d* correspondeert in de Inlaut met lat. *d* of *t*; omgekeerd correspondeert inlautende lat. *t* wel altijd met een ndl. *d* maar inlautende lat. *d* correspondeert niet alleen met een ndl. *d* maar ook met een ndl. *t*. En zo correspondeert anlautende ndl. *d* met een lat. *f* of *t*; deze correspondentie mag wel voor lat. *t* maar niet voor lat. *f* worden omgedraaid. Anlautende lat. *f* kan nl. ook met een ndl. *b* corresponderen:

lat. *f* - ndl. *b*: frāter - broeder, fāgus - beuk, ferre 'dragen' - (ge)boren 'gedragen' > voortgebracht'

Een klankcorrespondentie mag dus in principe slechts van links naar rechts gelezen worden. De boven besproken verwantschapsbetrekkingen tussen het Latijn en het Nederlands worden in schema 9 samengevat:

Schema 9 (klankcorrespondenties Latijn - Nederlands)

4. Uit het bovenstaande wordt ook duidelijk dat een klank in de ene taal kan corresponderen met meerdere klanken in een andere taal. Voor een voorbeeld betreffende het Nederlands en het Duits kan naar 3.1 (schema 4) worden verwezen. Ook dit verschijnsel hangt met de werking van de klankwetten samen, niet alleen met het feit dat klanken zich positioneel bepaald kunnen splitsen maar ook met het feit dat ze (al dan niet in bepaalde posities) in één klank kunnen samenvallen. Dat een ndl. *ō* (*rook, rokerij, brood, hoger*) kan corresponderen met een duitse *au* (*Rauch*), *oi* (*Räucherei*), *ō* (*Brot*) of *ā* (*höher*) is het gevolg van klankwetten waarbij uit een oergermaanse *au* in het Nederlands praktisch altijd een *ō* ontstaat, in het Duits daarentegen alnaargelang speciale conditioneringen (die hier niet besproken worden) vier verschillende klanken.

Dat omgekeerd een duitse *au* correspondeert met ndl. *ō* (*Rauch - rook*) of met ndl. *æ i* (*Haus - huis*), is het gevolg van klankwetten waarbij twee verschillende klanken (nl. oergermaans *au* en *ū*) in het Duits in één klank samenvallen, in het Nederlands daarentegen als verschillende klanken, *ō* en *æ i*, worden teruggevonden. Ook ter verklaring van schema 9 is het nodig samenvall van klanken aan te nemen, soms in het Latijn en soms in het Nederlands of een voorstadium van het Nederlands.

5. Verder is uit de tot dusver gegeven voorbeelden duidelijk geworden dat een klank in de ene taal kan corresponderen met afwezigheid van een klank in een andere taal: vgl. lat. *pater* - oi. *athir*. En ook is het mogelijk dat één klank (segment) in de ene taal correspondeert met een combinatie van klanken (segmenten) in de andere taal: vgl. lat. *centum* 'honderd' - gr. (*he*)*katon* - skrt. *śatam* - got. *hund* met de correspondentie *ĕn - ā - ǣ - ūn*.

4.2. Verwantschap en ontlening

In paragraaf 2.4 en 4.1 hebben we al voorbeelden gezien van regelmatige klankcorrespondenties bij leenwoorden: lat. *presbyter* - ndl. *priester*, lat. *decānus* - ndl. *decaan*. Een belangrijke vraag waarbij we nog stil moeten staan, is hoe we klankcorrespondenties die op verwantschap wijzen, kunnen scheiden van klankcorrespondenties die op ontlening berusten. De vraag kan ook anders gesteld worden: hoe scheiden we de leenwoorden van de van oudsher overgeleverde woordenschat? Deze vraag zal pas uitvoerig in hoofdstuk 21 worden behandeld; we zullen daar zien dat er diverse bewijzen of aanwijzingen voor ontlening zijn. Een aanwijzing van negatieve aard hebben we al leren kennen: als woorden tot de centrale woordenschat behoren, is de kans gering dat ze ontleend zullen zijn. De scheiding van verwantschap en ontlening zullen we aan de hand van de verhouding Nederlands - Latijn illustreren. Vergelijk de volgende correspondenties:

lat. *d-* - ndl. *t-*: *dens* - *tand*, *decem* - *tien*, *domāre* - *temmen*
 lat. *t-* - ndl. *d-*: *trēs* - *drie*, *terra* - *dor*, *tongēre* - *denken*, *toga* - *dak*
 lat. *d-* - ndl. *d-*: *decānus* - *decaan*, *dēclīnātio* - *declinatie*, *discipulus* - *discipel*, *dēscrīptio* - *descriptie*

De beide eerste regelmatige klankcorrespondenties wijzen op verwantschap, de derde correspondentie op ontlening en wel van het Nederlands aan het Latijn. De aard van de bij de derde correspondentie betrokken woorden wijst al duidelijk in die richting: we hebben hier niet met woorden uit het centrale deel van de woordenschat te maken. Ook de klankvorm wijst in die richting: de vreemde oorsprong is daaraan nog te herkennen. Het zijn ook woorden die (behalve misschien *discipel*) beperkt blijven tot bepaalde bevolkingsgroepen (intellectuelen e.d.) en bepaalde gebruikssituaties (vaktaal).

We zouden ook andere oplossingen kunnen overwegen, bijv. in het eerste geval aan ontlening kunnen denken en in de beide laatste gevallen aan verwantschap. Afgezien van het feit dat woorden als *tand*, *tien* enz. tot de centrale woordenschat behoren, wordt dan de moeilijkheid te verklaren dat wèl in de leenwoorden maar niet in de verwante woorden zich een verandering van *d* in

t heeft voorgedaan (aangenomen dat de leenwoorden uit het Latijn komen). Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de overgang van *d* in *t* reeds in de gevende taal, het Latijn, heeft plaatsgevonden of dat die *d* daar nogal krachtig, nogal *t*-achtig werd gearticuleerd zodat hij in germaanse (nederlandse) oren als *t* klonk en daardoor ook zo werd overgenomen. Daar zijn echter geen aanwijzingen voor: in de op het Latijn teruggaande romaanse talen vinden we telkens *d*: frans *dent*, italiaans *dente* enz. Ook met andere oplossingen, die hier niet besproken worden, zouden we in de problemen geraken.

Wat op verwantschap wijst en wat op ontlening, wordt tenslotte met behulp van argumentaties waarvan we nu wat voorbeelden hebben gegeven, uitgemaakt binnen het systeem van betrekkingen dat de historische taalwetenschap opbouwt. De historische taalwetenschap probeert tot een omvattend systeem van relaties, berustend op verwantschap of ontlening, te komen dat als de meest bevredigende verantwoording van de gegeven feiten kan worden beschouwd.

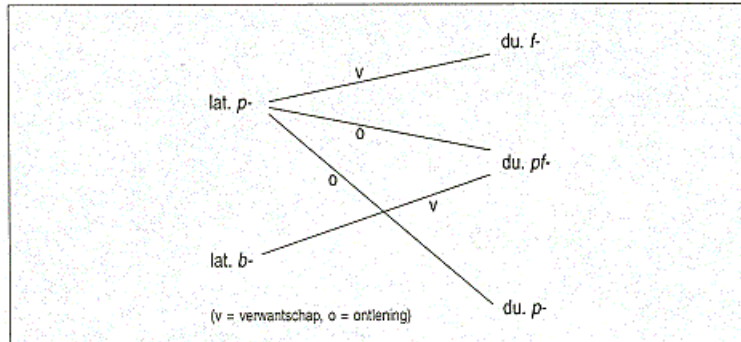
Een bijzonder geval, dat we nog niet besproken hebben, houdt in dat een bepaalde correspondentie in twee richtingen kan worden geïnterpreteerd, in de richting van verwantschap en in die van ontlening. Zo'n geval is de correspondentie lat. *ǣ* - ndl. *ǣ*. Vergelijk: lat. *ǣ* - ndl. *ǣ*: ager - akker, armus 'schouderblad' - arm, mantellum - mantel, salmo - zalm

De overige klanken kunnen dan de doorslag geven. Zo wijst de correspondentie lat. *g* - ndl. *k* in het eerste voorbeeld in ieder geval op verwantschap. De correspondentie *t* - *t* in het geval *mantel* doet dat nu juist niet; in verwante woorden zoals we al gezien hebben (par. 4.1), correspondeert lat. *t* juist met ndl. *d* en omgekeerd ndl. *t* met lat. *d*. In de gevallen *arm* en *zalm* hebben ook de overige klanken ons niets te melden; we beschouwen echter *arm* als verwant met latijn *armus* (we zijn hier duidelijk in het centrale deel van de woordenschat) en *zalm* als een leenwoord uit het Latijn. *Zalm* ligt wat moeilijk: het komt al in de oudere vormen van het Germaans voor: ohgd. *salmo*, osa. *salmo*. Het Oudhoogduits heeft echter ook *lahs* (hedendaags Duits *Lachs*), dat we ook in het Oudsaksisch (*lahs*), het Oudengels (*leax*) en het Oudnoords (*lax*) terugvinden. Dat zou dan heel goed het oorspronkelijk germaanse woord kunnen zijn, waarnaast *zalm* als leenwoord uit het Latijn moet worden opgevat. Hiervoor pleit ook de geografie: het germaanse gebied dat aan het romaanse grenst, heeft *zalm* (vgl. Nederlands, Engels, het westelijke Duits), het oostelijke Duits en ook het Noordgermaans, die verder van de latijns-romaanse invloedssfeer lagen, hebben (duits) *Lachs*, (zweeds) *lax*, (deens) *laks*.

Uit het hierboven behandelde is dus duidelijk geworden dat er tussen talen regelmatige klankcorrespondenties kunnen voorkomen die 1. alleen maar op verwantschap kunnen wijzen, 2. die dat alleen maar op ontlening doen en 3. die zowel op verwantschap als op ontlening kunnen wijzen. Omdat ontlening in verschillende perioden kan plaatsvinden, kan er ook meer dan één correspondentie in die richting wijzen. Zo zijn er in het Duits leenwoorden uit het Latijn die zo vroeg ontleend zijn dat ze de Hoogduitse klankverschuiving (in de 5e tot 6e eeuw) hebben meegemaakt. Dit complex van klankwetten houdt o.a. in dat een anlautende *p* 'verschoof' tot *pf*. Vergelijk *Pferd* (ndl. *paard*) uit latijn *paraverēdus* en vergelijk verder: *planta* - *Pflanze*, *puteus* - *Pfütze*, *pentēkostē* - *Pfingsten* (ndl. *plant*, *put*, *Pinksteren*). Andere woorden blijken pas na die verschuiving

aan het Latijn of een romaanse taal ontleend te zijn: *Pelikan*, *Perücke*, *Pest* enz. (lat. *pelicānus*, frans *perruque* / italiaans *perucca*, lat. *pestis* / frans *peste*). Bij oerverwante woorden correspondeert lat. *p-* met Duits *f-* *pater* - *Vater*, *pellis* - *Fell* enz., omgekeerd Duits *pf-* met lat. *b-* (geen duidelijke voorbeelden). Voor de betreffende correspondenties zie schema 10.

Schema 10 (enkele klankcorrespondenties Latijn - Duits)

We hebben in het bovenstaande steeds met correspondenties gewerkt. Het kan echter voorkomen dat ontlening tot een incidenteel geval of enkele incidentele gevallen beperkt blijft. Zo correspondeert via oerverwantschap skrt. *g* met ndl. *k*: vgl. skrt. *yuga*- 'juk' met ndl. *juk*. *Yuga*- vinden we als leenwoord terug in *yoga*, met een incidentele correspondentie *g* - *g*. In zo'n geval kan men beter van een uitzondering op een regelmatige klankcorrespondentie spreken.

Samengevat: We hebben dus te maken met twee taken van de historische taalwetenschap: aan de ene kant dient te worden uitgemaakt welke klankcorrespondenties op verwantschap wijzen en welke op ontlening; aan de andere kant in welke gevallen woorden (ruimer: lexicale eenheden) verwant zijn en in welke gevallen er sprake is van ontlening. In het laatste geval spreken we weer van *etymologie* (zie hiervoor 3.4).

Het zal duidelijk zijn dat deze twee taken van de historische taalkunde niet los van elkaar kunnen worden gezien, of, sterker, dat ze in wisselwerking met elkaar moeten worden uitgevoerd. Bij het onderzoek naar klankcorrespondenties zal men zich moeten baseren op concreet materiaal, in casu verwante en ontleende woorden. De resultaten van dat onderzoek zijn op hun beurt onontbeerlijk bij de verdere beantwoording van de vraag naar het al dan niet verwant of ontleend zijn van bepaalde lexicale eenheden.

4.3. Uitzonderingen op regelmatige klankcorrespondenties

Zoals we in de vorige paragraaf hebben uiteengezet, komen we door taalvergelijking tot een ingewikkeld systeem van regelmatige klankcorrespondenties waarvan sommige op taalverwantschap, andere op ontlening wijzen. Hoewel dergelijke systemen zeer indrukwekkend kunnen zijn, kloppen ze toch niet altijd op alle punten: er doen zich soms uitzonderingen voor. Voor een deel zijn die het gevolg van het feit dat klankwetten niet altijd met 100% regelmaat plaatsvinden. Zo correspondeert zoals we gezien hebben, een mnl. \bar{y} in het algemeen met een ndl. æ *i* (er heeft diftongering plaatsgevonden); de vogelnaam *fuut* is daarop echter een uitzondering. Het klanknabootsende karakter van het woord heeft de klankwet verhinderd. In 6.3 zullen meer van dergelijke uitzonderingen op klankwetten ter sprake komen.

Een andersoortig voorbeeld is het volgende. In het Middelnederlands werkt een klankwet die inhoudt dat *ft* tot *Xt* <cht> wordt; de oude *ft*-verbinding vinden we in het Duits terug. Vergelijk: *lucht* - *Luft*, *kracht* - *Kraft*, *stichten* - *stiften*. Volgens deze klankwet zouden we de vorm *helcht* in plaats van *helft* verwachten (vgl. Duits *Hälfte*); we vinden echter *helft*, een uitzondering dus op de correspondentie Duits *ft* - ndl. *Xt*. De verklaring hiervoor is dat *analogie* heeft plaatsgevonden: de vorm *helcht*, die we inderdaad in het Middelnederlands terugvinden, is later naar analogie van *half* weer door *helft* vervangen. Andere voorbeelden waarin analogie is opgetreden, zijn *vijftig* (vgl. *vijf*), *gift* (vgl. *geven*), *schrift* (vgl. *schrijven*). (Andere gevallen met *ft* komen uit noordelijke dialecten waar de betreffende klankwet niet gewerkt heeft, bijv. *bruiloft*, of uit vreemde talen, bijv. *lift* uit het Engels.) De analogie heeft hier dus voor een additionele correspondentie gezorgd: ndl. *ft* - Duits *ft*, die tot een bepaalde groep woorden beperkt blijft, woorden namelijk die in een paradigmatisch verband staan tot woorden waar het Nederlands *v/f* heeft (bijv. *half/halve*), of anders uitgedrukt: die van die woorden afgeleid zijn. Het gaat hier dus om een correspondentie die tot een morfologisch af te bakenen groep beperkt blijft. Overigens moeten we opmerken dat analogie tot een incidenteel geval of enkele incidentele gevallen beperkt kan blijven. Dan is het zéker zinvol van (een) uitzondering(en) op een correspondentie te spreken. Zo berust *staaf*, dat in het Middelnederlands nog niet voorkwam, wat zijn \bar{a} betreft op analogie naar *staven* (het oude enkelvoud *staf* komt daarnaast nog steeds voor). Mnl. *staf* correspondeert dus, in een bepaalde betekenis, met mod.ndl. *staaf*, hetgeen het beste als een incidentele uitzondering op de algemene correspondentie mnl. \bar{a} - mod.ndl. \bar{a} (vgl. *dach* - *dag*) gezien kan worden.

Met deze voorbeelden hebben we de derde belangrijke factor gevonden waarmee we bij de verklaring van de klankcorrespondenties, naast verwantschap en ontlening, rekening moeten houden: de analogie. Anders dan in het hierboven besproken geval *fuut* gaat het bij de analogie niet om uitzonderingen op de klankwetten; analogie treedt pas op ná de werking van de klankwetten. Ze leidt wel tot uitzonderingen op de regelmatige klankcorrespondenties of tot additionele correspondenties. Aan de analogie en de achtergronden daarvan zal uitvoerig aandacht besteed worden in hoofdstuk 7.

4.4. Het reconstrueren van prototalen

4.4.1. Inleidende opmerkingen

Tot dusver hebben we vijf gereconstrueerde prototalen leren kennen: Oerindoëuropees, Oergermaans, Oeroost-, Oernoord- en Oerwestgermaans. We reconstrueren zo'n prototaal zo volledig mogelijk. We reconstrueren primair een woordenschat, ruimer geformuleerd, een verzameling lexicale eenheden en, inherent daaraan, een fonologisch systeem. Aan de morfemen die men reconstrueert kent men uiteraard een bepaalde betekenis toe. Ook deze wordt dus gereconstrueerd. Zo worden lat. *hortus* 'tuin', grieks *chortos* 'weide' en gotisch *gards* 'tuin, huis' (ndl. *gaarde*) herleid tot een oeride. 'wortel' **ghēr-* waaraan de betekenis 'omvlechten, omheinen, ommuren' kan worden toegekend. (Voor de betekenisontwikkeling in deze woorden zie 4.1.)

Behalve de fonologie wordt ook de morfologie van de prototaal gereconstrueerd: tot de verzameling lexicale eenheden behoren immers ook uitgangen en pre- en suffixen. Daarnaast kan men ook samenstellingsprocédés reconstrueren. En uiteraard probeert men ook tot een reconstructie van een syntaxis te komen, bijv. tot het vaststellen van woordvolgorderegels. Op de morfologische en syntactische reconstructie zullen we in 13.1.3.1 en 13.1.3.2 terugkomen. Zo nodig reconstrueert men ook dialectische verschillen.

Op de reconstructie van de fonologische aspecten van de woordenschat (ruimer geformuleerd: de verzameling lexicale eenheden) gaan we hier dieper in. Deze reconstructie kan volgens twee methoden geschieden: de methode van de externe en die van de interne reconstructie. Deze methoden komen in de beide volgende paragrafen ter sprake.

4.4.2. Externe reconstructie

Bij de externe oftewel comparatieve reconstructie werken we op basis van taalvergelijking: we gaan uit van verwante vormen en proberen op grond daarvan de vormen van de prototaal te reconstrueren. De methode berust op nauw luisterende argumentaties. Het is niet mogelijk hier alle mogelijke argumentaties in extenso te behandelen. We beperken ons tot één niet al te moeilijk voorbeeld.

lat.	ager	lat.	octo	lat.	sex
gr.	agros	gr.	oktō	gr.	heks
skrt.	ajras	skrt.	aṣṭāu	skrt.	ṣaṭ
got.	akrs	got.	ahtau	got.	saihs
ndl.	akker	ndl.	acht	ndl.	zes

Beide eerste rijtjes zijn exemplarisch voor twee klankcorrespondenties: lat. *ā* - gr. *ǎ* - skrt *ā* - got. *ǣ* - ndl. *ǣ* en lat. *ō* - gr. *ō* - skrt. *ā* - got. *ǣ* - ndl. *ǣ*. Welke indoëuropese vocaal moeten we in het eerste en welke in het tweede geval reconstrueren? In beide gevallen *ā* reconstrueren is niet mogelijk. Een dergelijke oerindoëuropese *ā* zou dan in het geval *octo* / *oktō* tot *ō* geworden zijn, in het geval *ager* / *agros* *ā* gebleven zijn. Zoiets is niet uitgesloten maar dan moet het wel mogelijk zijn de condities aan te wijzen waaronder dit gebeurd is, bijv. een klankwet te formuleren waarbij *ā* vóór velair als bijv. een *k* *ō* is geworden.

Analyse van het totale materiaal maakt duidelijk dat een dergelijke regelmaat niet valt te constateren, en de aanname dat een *ǣ* lukraak nu eens *ǣ* blijft dan weer *ō* wordt, moet als irreëel verworpen worden. Om een analoge reden is het niet mogelijk voor beide rijtjes een *ō* te reconstrueren. Er blijft niets anders over dan de volgende oplossing te kiezen: uit te gaan van oerindoëuropese *ǣ* voor het eerste rijtje en van oerindoëuropese *ō* voor het tweede rijtje en aan te nemen dat in het geval *octo* enz. de *ō* in het Latijn en het Grieks bewaard is gebleven en in de andere talen met de *ǣ* is samengevallen. Een dergelijke samenvallende fonemen is iets wat men vaker in de geschiedenis van talen ziet optreden.

De vraag is overigens of we bijv. voor het Oerindoëuropees wel precies een *ō* mogen aannemen. Mogelijk is de klankwaarde *ǣ* geweest, een klank tussen *ǣ* en *ō* in; een dergelijke klankwaarde maakt de samenvallende met *ǣ* in Gotisch en Sanskrit begrijpelijker. Duidelijk is in ieder geval dat we twee verschillende fonemen moeten reconstrueren: F1 en F2; de precieze fonetische 'invulling' van deze abstracte fonemen is punt twee en is niet altijd met zekerheid vast te stellen.

Is eenmaal, voor het rijtje *ager* en vergelijkbare rijtjes, een *ǣ* gereconstrueerd, dan kan die niet meer voor andere gevallen worden aangenomen, bijv. in het geval lat. *sex* enz. (waarbij de oude klank dan in het Sanskrit bewaard gebleven zou zijn), tenzij aan te tonen zou zijn dat oerindoëuropese *ǣ* onder bepaalde condities in Latijn, Grieks en Gotisch als *ǣ* teruggevonden wordt (geval *ager*), onder andere als *ě* (geval *sex*; klankwaarde van got. <ai> is *ě*). Dergelijke condities blijken echter niet te achterhalen te zijn. In het geval *sex* wordt uitgegaan van oerindoëuropese *ě*, die in het Sanskrit dan met oude *ǣ* is samengevallen.

Ter afsluiting: de volgende punten zijn bij de reconstructie van belang:

1. Men streeft ernaar te komen tot een systeem van correspondenties en inherent daaraan van klankwetten dat zo kloppend en zo eenvoudig mogelijk is.
2. Men streeft er ook naar om voor de prototaal een foneemsysteem te reconstrueren dat er zo acceptabel mogelijk uitziet. Als het resultaat van de reconstructie bijv. is dat een prototaal over de volgende drie vocaalfonemen beschikt: een *ǣ*, een *ō* en daarnaast nog een *ǫ*, dan is er alle reden de reconstructie nog eens kritisch te toetsen: een dergelijk vocaalsysteem zou op grond van de kennis die we hebben omtrent datgene wat in talen mogelijk is, wel als zeer uitzonderlijk ('gemarkeerd') gekarakteriseerd moeten worden.
3. Men let bij de reconstructie op de aannemelijkheid van de klankwetten: zijn ze met enige kennis van de fonetiek te begrijpen (de verandering bijv. van een *ō* in een *ǣ* (die articulatorisch niet ver van elkaar liggen) is goed te begrijpen, die van een *k* in een *l* bijv. zou in dit opzicht problematisch zijn) en vindt men de aangenomen veranderingen wel vaker in de geschiedenis van talen?
OPM: Door interne reconstructie (zie 4.4.3) wordt oerindoëuropese *ǣ* wel herleid tot *H₂ě*, een combinatie dus met een laryngaal (zie 3.4).

4.4.3. Interne reconstructie

Bij de methode van de interne reconstructie blijven we binnen één taal en proberen daarbij, uitgaande van bepaalde synchrone verschijnselen binnen de oudst bekende fase van die taal, tot een oudere niet overgeleverde fase te komen.

Ook nu is het niet mogelijk alle facetten te behandelen. We illustreren de methode daarom weer aan een eenvoudig voorbeeld. In 4.3 is de klankwet be-

sproken die inhoudt dat in het zuidelijke Middelnederlands de *ft*-verbinding verandert in *Xt* <cht>. Zo wordt *helft* klankwettig tot *helcht*, welke vorm dan weer later door analogie naar *half* en *halve* vervangen is door de 'oude' vorm *helft*. We zullen nu zien of we ook door interne reconstructie die klankwet op het spoor kunnen komen, anders gezegd: of we in staat zijn *Xt* in *helcht* tot een ouder *ft* te herleiden. Daarmee zouden we dan in een voorstadium van het Middelnederlands terechtgekomen zijn. De huidige vorm *helft* blijven we daarbij als een latere analogievorm opvatten.

We gaan bij de interne reconstructie uit van alternanties *f/v* -*Xt* in gevallen als mnl. *half/halve* - *helcht*, *vijf* - *vichtig*, *geven* - *gicht*, *schriven* - *schrict*. Van deze alternanties gaat de sterke suggestie uit dat de *X* in de afgeleide vormen op een oudere *f* teruggaat. Als we *helcht* tot *helft* herleiden, dan betekent dat dat de eenheid in het stammorfeem hersteld is, dat we in beide gevallen een labiaal hebben. In theorie zou ook de omgekeerde oplossing mogelijk zijn, nl. dat we zouden uitgaan van de *X* in de afgeleide vormen en dat we op grond daarvan de labiaal in *half*, *halve* enz. uit een velair zouden afleiden: *half*, *halve* < *halg*, *halge*. Om fonetische redenen en op grond van wat de geschiedenis van talen laat zien, zouden we deze mogelijkheid moeten openlaten: men ziet vaak labialen en velairen over en weer in elkaar overgaan (vgl. bijv. ndl. *genoeg* met eng. *enough* met *f* uit *X*), maar de moeilijkheid zou dan zijn te verklaren dat in *half/halve* enz. de velair (dan nog bewaard in *helcht*) in een labiaal is veranderd en dat dat niet gebeurd is in bijv. *balg/balge(n)*.

De overgang van *ft* in *Xt* is uiteraard niet tot de besproken gevallen beperkt gebleven. We zijn een echte klankwet op het spoor gekomen die als consequentie had dat in het zuidelijke Middelnederlands vóór *t* alleen *X* en geen *f* kon optreden: vgl. bijv. nog *lucht*, *kracht*, *sachte*, *dachte* (verleden tijd bij *denken*), *recht*. Het is echter niet zo dat de *Xt* altijd op *ft* teruggaat; we moeten nl. ook rekening houden met de mogelijkheid dat de *Xt*-verbinding oud is. Dat laatste lijkt het geval bij *dachte*, waarnaast immers *denken* met eveneens een velair (*k*) staat. Voor de andere vormen, *lucht* enz., laat de interne reconstructie ons in de steek, doordat daarnaast geen andere vormen staan waaraan we houvast kunnen hebben.

Overigens komt de externe reconstructie de interne bevestigen, nl. als we het Middelnederlands met het Duits vergelijken; daar vinden we immers de oude *ft*-verbinding nog terug: *Hälfte*, *Luft* enz. En bij externe reconstructie blijkt dat *lucht*, *kracht* en *sachte* een oude *ft* hebben: vgl. du. *Luft*, *Kraft* en *sanft*, terwijl we voor *recht* van een oude *Xt* moeten uitgaan: vgl. du. *recht*. De mogelijkheden van de externe reconstructie reiken dus verder. De beperktheid van de interne reconstructie blijkt ook hieruit, dat men er alleen klankwetten die alternanties hebben achtergelaten, mee op het spoor kan komen. De samenvallende oeride. *ǎ* en *ǒ* in oerg. *ǎ* (zie vorige paragraaf), die géén alternanties heeft achtergelaten, is voor de methode van de interne reconstructie onbereikbaar.

Van welke vooronderstelling zijn we nu bij dit voorbeeld van interne reconstructie (*ft* > *Xt*) uitgegaan? Die vooronderstelling luidt dat morfemen in oorsprong één vorm hebben en dat alternanties het gevolg moeten zijn van latere klankwetten. Het is echter zaak met die vooronderstelling voorzichtig te zijn. Het zou bijv. in theorie mogelijk zijn dat het verschil tussen adjectief en daarvan afgeleid substantief (vgl. *half* - *helcht*) reeds van oudsher (mede) door een verschil in labiaal tegenover velair werd aangegeven en dat het niet pas secundair door een klankwet zou zijn ontstaan.

Behalve van alternanties kunnen we bij de interne reconstructie ook van combinatorische variatie uitgaan. Voor het Gotisch (we nemen aan dat het een juiste veronderstelling is) wordt aangenomen dat de <h> in de Anlaut vóór vocaal als *h* (laryngaal) werd uitgesproken, in andere posities echter als *X* (stemloze velaire fricatief); er is sprake van combinatorische varianten van hetzelfde foneem. Op grond van deze variatie kunnen we voor een voorstadium van het Gotisch tot één klank (foneem) komen, die zich dan later al naar de positie gesplitst heeft. Die klank kan heel goed een *X* geweest zijn, die dan later in de Anlaut vóór vocaal een *h* geworden is. De omgekeerde ontwikkeling is fonetisch in ieder geval erg onwaarschijnlijk. Ook bij het werken met combinatorische variatie moeten we echter voorzichtig zijn, want waarom zou een bepaalde variatie om fonetische redenen al niet van oudsher kunnen zijn voorgekomen?

De methode van de interne reconstructie heeft dus haar beperkingen; ze kan echter, waar vergelijking met andere talen niet altijd goed mogelijk is, als aanvulling voor de externe fungeren. Een paradepaardje van de interne reconstructie vormt de zogenaamde laryngaaltheorie (beter: laryngaalhypothese) waarin een drietal laryngalen voor het Oerindoëuropees worden aangenomen (zie 4.5 en 5.2.4).

4.5. De betrouwbaarheid van de reconstructies

In deze paragraaf stellen we de vraag naar de betrouwbaarheid van de reconstructies. We nemen hiervoor een proef op de som. We gaan uit van bepaalde vormen in de romaanse talen en reconstrueren op basis daarvan volgens de regels van de kunst (externe reconstructie!) de 'oerroomaanse' vorm. Deze vorm vergelijken we vervolgens met de ons bekende latijnse vorm. We nemen de romaanse woorden voor 'hemel'. In alle romaanse talen of dialecten op één na beginnen die met een palatale klank: vgl. frans *ciel*, italiaans *cielo*, spaans *cielo*, portugees *ceo*, catalaans *ceo* enz. Alleen in het dialect van midden-Sardinië vinden we een vorm die begint met *k*: *kelu*. Dat we hier met een regelmatige klankcorrespondentie te maken hebben, blijkt uit de volgende gevallen: fra. *chercher*, ital. *cercare*, spaans *cercar*, port. *cercar*, catal. *cercar*, fra. *cent*, ital. *cento*, spaans *ciento*, port. *cento*, catal. *cent*. In het genoemde dialect, het zogeheten Loguduresisch, vinden we resp. *kirkare* en *kentu*. Op basis van deze vormen komen we tot een vorm die begint met een *k*, hetgeen met de overgeleverde latijnse vorm blijkt te kloppen: *caelum* (spreek uit: *kailum*). Dat een *k* vóór palatale vocaal palataliseert (vgl. de anlautende klank van *ciel* enz.), is een ook uit andere talen bekend proces (vgl. het engelse *church* met ndl. *kerk*, du. *Kirche*); het omgekeerde zou fonetisch zeer onwaarschijnlijk zijn. De moeilijkheid is echter dat we zonder het sardinische dialect tot een vorm met een palatale consonant gekomen zouden zijn, dus tot een vorm die niet klopt met het vergeleken Latijn. De juistheid van de reconstructie lijkt in dit geval dus afhankelijk te zijn van het toevallig bewaard blijven van dat dialect. Toch zouden we zonder het Sardinisch nog niet tot een volledig verkeerde vorm gekomen zijn. We zouden dan nl. een latere vorm van het vulgair-Latijn gekregen hebben, een vorm van Latijn die wat minder ver in het verleden terugligt dan het klassieke Latijn van Cicero en Caesar. In het latere Latijn werd *caelum* al wel met een palatale consonant uitgesproken. Dankzij onze kennis van het Sardinisch kunnen we dus verder in het verleden doordringen.

Conclusie: al te grote scepsis tegenover de reconstructies is niet op haar plaats, maar we moeten er ons natuurlijk van bewust blijven dat het reconstructies zijn. Vandaar ook de sterretjes. Een vorm met een sterretje wil zeggen: dit moet de vorm van de prototaal zijn voorzover we die op basis van de ons overgeleverde vormen kunnen reconstrueren. Als er bepaalde oude, tot dusver onbekende talen teruggevonden werden, dan zou dat kunnen betekenen dat we diverse reconstructies zouden moeten herzien. Dat we niet te sceptisch mogen zijn, wordt ook fraai geïllustreerd door het geval van de beroemde taalgeleerde De Saussure, die op de leeftijd van 22 jaar promoveerde op een theorie over het Oerindoëuropees. Via interne reconstructie kwam hij er toe voor deze protofase een aantal klanken aan te nemen die later als laryngalen werden geïnterpreteerd. Toen in 1915 het Hettitisch, een taal die in het tweede millennium vóór Chr. in Klein-Azië in gebruik was en voornamelijk in spijkerschrift op kleitabletten overgeleverd is, door de Tsjech Hrozný ontcijferd werd en als indoëuropees werd herkend, bleek dat daar één van de gereconstrueerde laryngalen nog teruggevonden werd: een mooie directe bevestiging van de reconstructie.

Natuurlijk is het mogelijk voorzichtig te zijn bij de reconstructie. Men kan zich dan op de vlakke houden door voor de gevallen lat. *ager* enz. en lat. *octo* enz. (zie 4.4.2) van een tweetal fonemen in het Oerindoëuropees uit te gaan (F1, F2) en de precieze fonetische bepaaldheid daarvan in het midden te laten. En ook is het mogelijk de fonemen van de prototaal aan te duiden met de in de dochtertalen gevonden correspondenties; dan noteert men in het geval *ager*: lat. *ǣ* / gr. *ǣ* / skrt. *ǣ* / got. *ǣ*, en voor het geval *octo*: lat. *ǒ* / gr. *ǒ* / skrt. *ǒ* / got. *ǒ*.

4.6. Het zoeken naar regelmaat

4.6.1. Algemeen

We hebben in de vorige paragrafen drie belangrijke factoren gevonden waarmee we in de historische taalwetenschap rekening moeten houden: interne klankverandering (klankwetten), ontlening en analogie. Als de eerste methodologische regel kunnen we formuleren dat we eerst verwantschap en ontlening uit elkaar moeten zien te halen. We komen zo tot een systeem van regelmatige klankcorrespondenties bij verwante of ontleende woorden en inherent daaraan tot een systeem van klankwetten die in die woorden werken. Als we dan nog uitzonderingen aantreffen, dan ligt een tweetal wegen open. Het eerste dat we kunnen proberen, is te komen tot een preciezer definitie van de correspondentie en de eventuele klankwet of tot een aanvullende correspondentie + eventueel klankwet. Het tweede dat te proberen valt, is onze toevlucht te nemen tot de analogie: als de vorm niet beantwoordt aan klankcorrespondentie + klankwet, is er dan wellicht in de buurt, bijv. in hetzelfde paradigma, een vorm waarnaar analogie kan zijn opgetreden? Pas als dit alles is geprobeerd, kan aan een echte uitzondering op een klankwet worden gedacht. Van het zo lang mogelijk doorzoeken naar regelmaat zullen we hieronder een indrukwekkend voorbeeld bespreken.

4.6.2. De wet van Verner

Het zo lang en zo consequent mogelijk zoeken naar regelmaat is een methodologisch vereiste dat vooral door een groep taalgeleerden in de vorige eeuw, de Junggrammatiker in Leipzig, is beklemtoond (zie hierover verder 5.2.3). Eén van hen - in ieder geval stond hij met hen in verband - was de Deen Karl Verner, aan wie we de beroemde Wet van Verner te danken hebben. Hij legde zich niet bij uitzonderingen neer en formuleerde: 'Er moet een regel voor de onregelmatigheid bestaan, het gaat er slechts om die te vinden' ('Es muss eine Regel für die Unregelmässigkeit da sein, es gilt nur diese ausfindig zu machen'). Een in zijn tijd reeds vastgestelde klankcorrespondentie was de correspondentie lat. *t* - got. *þ*: vgl. bijv. *frāter* - *brōþar*, *trēs* - *þreis*, *tū* - *þū* enz. De klankwet die hier van toepassing is, luidt dat oerindoëuropees *t* (die we in het Latijn nog terugvinden; het Latijn is op dit punt zoals dat heet representatief) in het oude Germaans tot *þ* geworden is, algemener geformuleerd: een stemloze occlusief is hier tot stemloze fricatief geworden, één van de onderdelen van de Germaanse klankverschuiving (zie het overzicht bij deze paragraaf). Er deden zich echter bij deze correspondentie en klankwet onaangename uitzonderingen voor: zo stond naast lat. *pater* niet het verwachte gotische *fabar* maar *fadar*. In plaats van een stemloze fricatief had het Gotisch stemhebbende fricatief, immers <d> moet als *ǰ* uitgesproken worden. Verner ontdekte verband tussen dit wisselende optreden van stemloze en stemhebbende fricatief en de o.a. op grond van het oude Grieks en een voorstadium van het Sanskrit aangenomen accentverhoudingen van het Oerindoëuropees. Deze accentverhoudingen nam hij dan ook nog aan voor het Oergermaans, waarin hij zijn wet liet werken. Deze verhoudingen hielden in dat het hoofdaccent in de ene vorm op de eerste syllabe lag, in een andere vorm op de tweede, in weer een andere vorm op de derde.

Zijn wet nu kan als volgt worden geformuleerd: de stemloze fricatieven van het Oergermaans werden stemhebbend in stemhebbende omgeving, bijv. tussen vocalen, wanneer het hoofdaccent niet op de onmiddellijk voorafgaande syllabe viel. (De Anlautpositie is altijd uitgesloten.) In het oergermaanse woord voor 'broeder' lag het hoofdaccent op de eerste syllabe, de syllabe die aan de fricatief voorafging, en daardoor bleef deze stemloos; in het oergermaanse woord voor 'vader' lag het accent daarentegen op de op de fricatief volgende syllabe en daardoor ontstond daarin een stemhebbende fricatief. Vandaar het verschil in het Gotisch. Na de Wet van Verner wijzigen zich de accentverhoudingen, met de accentverschuiving, en komt in het Germaans in alle gevallen het hoofdaccent op de eerste syllabe van het woord te liggen. Zowel in got. *broþar* als in *fadar* ligt het accent dan ook op de eerste syllabe. Met deze accentverschuiving laten we een nieuwe fase in de ontwikkeling van het Oudgermaans beginnen: de periode van het Gemeengermaans (die dus volgt op die van het Oergermaans). De door Verner gereconstrueerde relatieve chronologie is als volgt: 1. de Germaanse klankverschuiving waardoor o.a. *t* in *þ* verandert, 2. de wet van Verner, waardoor onder invloed van de plaats van het accent stemloze *þ* in stemhebbende *ǰ* verandert, 3. de accentverschuiving. Het zal duidelijk zijn dat 1 voor 2 moet komen: eerst moet uiteraard de stemloze fricatief ontstaan, de 'input' van de wet; het is ook duidelijk dat 3 na 2 moet komen: voor de werking van de wet zijn nog de oude accentverhoudingen nodig (relatieve chronologie). Overigens worden niet alleen de door de Germaanse klankverschuiving ontstane stemloze

fricatieven door de Wet van Verner stemhebbend; dit gebeurt ook met de *s* die als zodanig al in het Oerindoëuropees voorkwam.

De Wet van Verner is een indrukwekkend voorbeeld van de streng methodische wijze van werken van de Junggrammatiker: men moet zich niet te gauw neerleggen bij uitzonderingen maar proberen ook daar weer systematiek in te ontdekken. In 6.3 en deel 4 zal echter blijken dat we op die manier en met behulp van de analogie niet alle uitzonderingen de wereld uit kunnen helpen.

Overzicht (*Germaanse klankverschuiving*)

Op de overgang van het Oerindoëuropees naar het Oergermaans vonden volgens de traditionele opvatting de volgende klankwetten plaats (in de voorbeelden beperken we ons tot de dentaal):

1. stemloze occlusieven worden stemloze fricatieven: vgl. lat. *trēs* - got. *þreis* (spreek de *þ* uit als <th> in engels *thin*) - ndl. *drie*
2. stemhebbende occlusieven worden stemloze occlusieven: vgl. lat. *decem* - got. *taihun* - ndl. *tien*
3. stemhebbende geaspireerde occlusieven worden stemhebbende fricatieven: vgl. lat. *medius* (met *d* uit *dh*, vgl. nog skrt. *madhya*) - got. *midjis* (spreek <d> uit als <th> in engels *there: ð*) - ndl. *midden*

(Het Latijn is onder 1 en 2 representatief voor het Oerindoëuropees: het heeft de oerindoëuropese klank bewaard, het Sanskrit is onder 3 representatief voor het Oerindoëuropees, het Gotisch is steeds representatief voor het Oergermaans, voor het Nederlands moet met secundaire klankwetten rekening worden gehouden.)

Klankwettige uitzonderingen op 1:

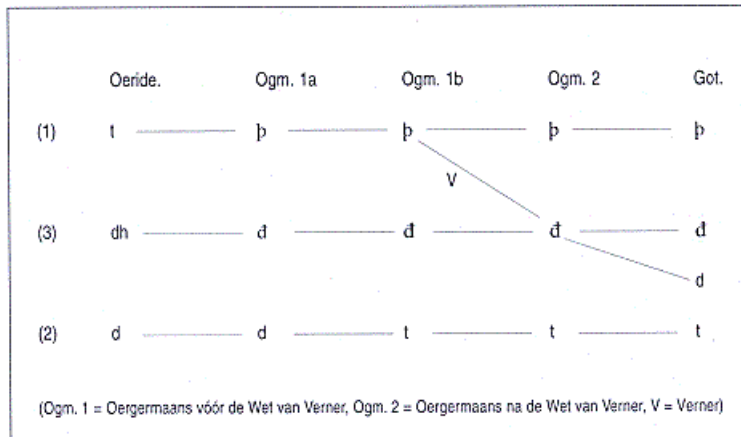
- 1a. na stemloze fricatief verschuift de stemloze occlusief niet:
st > st: vgl. lat. *stāre* 'staan' - got. *standan* 'staan' - ndl. *staan*
- 1b. van een combinatie van twee stemloze occlusieven verschuift alleen de eerste (*tt* verschuift echter tot *ss*), bijv.:
pt > ft: vgl. lat. *captus* 'gevangene' - got. *hafts* 'behept met' - ndl. *-achtig*

In nauw verband met de Germaanse klankverschuiving staat de Wet van Verner (zie 4.6.2), waardoor de onder 1 ontstane stemloze fricatieven (plus de *s* die er al was) onder bepaalde accentcondities stemhebbend worden.

Relatieve chronologie

Traditioneel wordt voor de verschillende onderdelen van de Germaanse klankverschuiving plus de Wet van Verner de volgende relatieve chronologie aangenomen: eerst de parallelle onderdelen 1 en 3 van de Germaanse klankverschuiving (parallel omdat bij beide fricatieven ontstaan), vervolgens onderdeel 2 van de klankverschuiving en daarna de Wet van Verner. De door de Wet van Verner ontstane stemhebbende fricatieven vallen samen met de stemhebbende fricatieven die volgens onderdeel 3 van de klankverschuiving waren ontstaan. In bepaalde posities kunnen uit die stemhebbende fricatieven in het Gemeengermaans al stemhebbende occlusieven ontstaan zijn. Zie schema 11 (in toepassing op de dentalen).

Schema 11 (ontwikkeling dentalen)

4.7. De reconstructie van oudere fasen

4.7.1. Inleidende opmerkingen

In deze en de volgende paragrafen komt een onderwerp aan de orde, waarmee we dit deel van het boek logischerwijs hadden moeten beginnen. We hebben in de voorafgaande hoofdstukken en paragrafen bij de taalvergelijking en -reconstructie gewerkt met klanken van het Latijn, het Grieks, het Gotisch etc., d.w.z. we hebben impliciet voor deze ons via teksten overgeleverde talen klankwaarden aan bepaalde lettertekens toegekend. Zo hebben we bijv. aangenomen dat de <a> zowel in het latijnse *ager* als in het griekse *agros* (ongeveer) als de <a> van het ndl. *akker* is uitgesproken. Nu kan men zeggen dat de overeenkomst in lettertekens in die richting wijst: de latijnse letter <a> is identiek aan de nederlandse <a> en het griekse teken <α> lijkt er erg op, maar erg veel bewijskracht heeft dit niet: vergelijk bijv. de heel andere uitspraak van de betreffende letter in het Engels: <name>, <hand>. De grote vraag is dus hoe we op grond van overgeleverde teksten klankwaarden voor het verleden kunnen aannemen. Daar zijn zoals we zullen zien, bepaalde argumentaties voor, met behulp waarvan we een heel eind kunnen komen. Het blijft echter reconstructie; de werkelijke klanken zijn voorgoed verloren gegaan. Wat dat betreft zullen toekomstige taalhistorici, die zich met de taalgeschiedenis van de 20e eeuw bezighouden, dank zij onze grammofoonplaten, cassettes en compact discs (aangenomen dat die door de woelingen der tijden heen bewaard blijven), het heel wat gemakkelijker hebben.

Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van het Nederlands of daarmee nauw verwante talen, komt vrijwel alleen in aanraking met teksten waarin het alfabetisch schrift gebruikt is. We zullen ons dan ook tot dit schrift beperken.

4.7.2. Klank en letter

De vraag is: hoe kunnen we op basis van lettertekens tot de reconstructie van klankwaarden komen?

De achtergrond van deze vraag is dat we primair in gesproken taal geïnteresseerd zijn. Het is echter ook mogelijk en zinvol geschreven taal als zodanig te analyseren. We kunnen zo komen tot een *grafematische analyse* van een bepaald document. Welke lettertekens komen daarin voor en hoe verhouden die zich ten opzichte van elkaar? Zo kan bijv. blijken dat in een middelengels handschrift <s> aan het eind van het (geschreven) woord voorkomt, <ʃ> op andere plaatsen: <blys>, <blyfful>. We hebben te maken met complementaire distributie van twee lettertekens: *allografen* van hetzelfde *grafeem*, dat in oppositie staat tot andere grafemen, bijv. (vgl. de parallelle met de fonologische terminologie: *fonemen*, *allofonen*). Ook niet-alfabetische tekens moeten we in de beschouwing betrekken: punten, komma's, cedilles, afkortingstekens, woordtekens als <&>.

De grafematische analyse is een duidelijk aparte tak van wetenschap. De vraag die ons hier interesseert, is echter zoals reeds is opgemerkt: hoe verhoudt een dergelijk systeem zich tot het klanksysteem? De grafematische analyse wordt dan in dienst gesteld van de reconstructie van het klanksysteem. Daarbij moeten we er in de eerste plaats rekening mee houden dat niet alle schrifttekens of aspecten van schrifttekens hoorbare dingen symboliseren. Wanneer men de volgende titel van een bekend artikel hoort voorlezen: *De 'uitspraak' van het Middelnederlands*, dan valt niet te horen dat het woord uitspraak tussen aanhalingstekens staat; wil men dat de hoorder dat te weten komt, dan moet men dat er uitdrukkelijk bij zeggen. Er is hier sprake van een 'primair-visueel' symbool. Ook valt niet te horen dat de <M> van <Middelnederlands> een hoofdletter is. In de tweede plaats moeten we er rekening mee houden dat voorzover schrifttekens hoorbare taal weergeven, een zuivere afspiegeling niet noodzakelijk en waarschijnlijk zeer zeldzaam is. We spitsen dit nu verder toe op de weergave van klanken door middel van letters. We kunnen ook formuleren: de weergave van fonemen door middel van letters, omdat we er in het algemeen van uit mogen gaan dat verschillen zonder fonologische waarde niet spoedig in de spelling tot uitdrukking zullen worden gebracht. Van de mogelijkheid dat een schrijver of dichter een van anderen overgenomen spellingsysteem gebruikt, dat niet past bij zijn eigen klanksysteem, zien we hier af. (We gaan hier ook niet in op de vraag of prosodische verschijnselen als intonatie en accenten uit teksten kunnen worden afgeleid. Voor accenten kan gebruik gemaakt worden van het ritme of metrum van poëzie.)

Een spelling waarin de weergave van fonemen ideaal is, moet aan de volgende drie criteria voldoen:

1. Een grafeem vertegenwoordigt maar één foneem.
2. Een bepaald foneem wordt altijd door hetzelfde grafeem weergegeven.
3. Een enkelvoudig foneem wordt door een enkelvoudig grafeem weergegeven.

De hedendaagse nederlandse spelling beantwoordt niet geheel en al aan dit ideaal. Vergelijk om te beginnen de spelling <d>, die meestal het foneem /d/ aanduidt maar soms ook, in Auslautpositie, een /t/: <binden>, <bind>. Vergelijk omgekeerd het foneem /t/, dat meestal door <t> wordt aangeduid, maar in de Auslaut dus ook wel door <d>: <binten>, <bind>. En vergelijk voor punt 3 het foneem /θ/, fonetisch een monoftong, dat door het tweeledige teken <eu> wordt weergegeven. Nog vele malen verder van het ideaal bevindt zich de spelling van het Engels; vergelijk de vele klankwaarden die de lettercombinatie <ough> kan hebben: <through>, <cough>, <though>, <thought>. Ook bij spellingen van het verleden mogen we er niet zonder meer van uitgaan dat er een één-op-éénverhouding is tussen letter en foneem. Een spelling als die van bisschop Wulfila voor zijn gotische bijbelvertaling (zie 2.2.3), met praktisch overal die verhouding, is een uitzondering.

Dat we <bind> met een <d> en niet met een <t> spellen, is een kwestie van morfologische spelling: de morfologische spelling doorkruist hier dus de fonologische. We schrijven <bind> met een <d>, omdat we ook <binden> met een <d> schrijven; het betreffende morfeem krijgt zo een constante spelvorm. We spreken hier wel van het principe van de gelijkvormigheid. Om diezelfde reden schrijven we <tob> naast <tobben> en <dag> naast <dagen>, echter in afwijking van het genoemde principe <lief> naast <lieve> en <suis> naast <suizen>. In het Middelnederlands prevaleerde over het algemeen de fonologische spelling: <bint>, <dach>. Een verwant principe is het principe van de 'analogie', dat zich bijv. manifesteert in de spelling <biedt> met de beruchte <dt>: we spellen <bied> in overeenstemming met <bieden> en voegen daar dan naar analogie van derde personen waarin de *t* duidelijk gehoord wordt (*maakt*), nog een <t> bij. Ook deze analogische spelling ontbreekt meestal in het Middelnederlands: <hi biet>. Samen vormen de gelijkvormigheid en de analogie het morfologisch principe. Morfologische spellingen vormen niet het grootste gevaar bij de reconstructie van klankwaarden. Als we bijv. auslautend <d> aantreffen bij vormen waarnaast vormen met inlautende <d> voorkomen, en we constateren dat verder in de Auslaut steeds <t> optreedt ook wanneer er géén alternerende vormen met inlautende <t> zijn (vgl. ndl. *tot*), dan is er reden om aan te nemen dat de auslautende <d> in kwestie de klankwaarde *t* heeft gehad.

Gevaarlijker zijn etymologische spellingen: bepaalde spellingverschillen gaan dan terug op niet meer bestaande klankverschillen. Een voorbeeld is het verschil tussen zogenaamde korte en lange ei: <ei> en <ij>. Dat berust op een uitspraakverschil dat nog in vele dialecten op de een of andere manier wordt teruggevonden en dat in de zich ontwikkelende standaardtaal op het eind van de 17e eeuw, om te beginnen in Amsterdam, is verdwenen. We hebben hier een duidelijk voorbeeld hoe een spelling achter de klankfeiten kan aanlopen. In het algemeen is geschreven taal van nature behoudender dan gesproken taal (wat men kan zien is blijvender dan wat men alleen maar hoort); daar komt dan nog bij dat geschreven taal inclusief spelling vaak als 'hogere' taal bewust geconserveerd wordt. Een taalhistoricus nu die over een paar eeuwen voor het 20e-eeuwse Standaardnederlands op grond van het verschil tussen <ei> en <ij> tot een klankverschil zou concluderen, zou er goed naast zitten. Vergelijk in dit verband ook de engelse spellingen met <ough> waaraan geheel verschillende klankwaarden moeten worden toegekend.

Dat, ten slotte, de /θ/ met een dubbel teken wordt aangeduid, is uit een gebrek aan letters te verklaren. Er zijn allerlei aanwijzingen dat men in het Middelne-

derlands met de spelling van die toen betrekkelijk nieuwe klank gezeten heeft. Ook met de interpretatie van <eu> als weergave van een diftong zou een toekomstige taalhistoricus de plank goed mislaan.

Opn. Het voor het Nederlands gebruikte alfabet gaat uiteindelijk terug op een semitisch alfabet waarin alleen consonanttekens voorkwamen: vocalen spelen nl. in de semitische talen een secundaire rol (vgl. 11.2.3.1) en werden daarom niet door letters weergegeven. Toen de Grieken het semitische alfabet overnamen, werden een paar consonanttekens, voor consonanten die het Grieks toch niet had, voor vocalen in gebruik genomen. Aan de oorsprong van ons alfabet uit een consonantenschrift moet worden toegeschreven dat we nog altijd voor de vocalen letters te kort komen. Vgl. behalve <eu> ook de grafemen <ie> en <oe>.

Uit het bovenstaande kan duidelijk geworden zijn dat de geschiedenis van de klanken en de geschiedenis van de spelling nauw met elkaar verweven zijn. Een onderdeel van de geschiedenis van de spelling vormt de geschiedenis van de spellingregeling. Het spellingsysteem dat we voor het Standaardnederlands hanteren, gaat, afgezien van enkele latere wijzigingen, terug op Matthias de Vries en L.A. te Winkel, *Grondbeginselen der nederlandsche spelling* (1863). Hun systeem gaat weer terug op dat van Matthijs Siegenbeek, evenals De Vries hoogleraar in Leiden, die in 1804 de eerste spellingregeling ontwierp en op zijn beurt schatplichtig was aan de achttiende-eeuwse Leidse hoogleraar Adriaan Kluit. De Vries en Te Winkel hanteerden drie principes: het fonologische ('de beschaafde uitspraak'), het morfologische (gelijkvormigheid en analogie) en het etymologische. We noemen hier verder nog latere hervormingen, waarbij o.a. het etymologische verschil in open lettergreep tussen <e> en <ee> en tussen <o> en <oo> (<weten>, <steenen>; <hopen> du. *hoffen*, <hoopen> du. *häufen*) is opgeruimd. Een pleiter voor aanpassing van de spelling aan de gesproken taal was de bekende R.A. Kollwijn (rond 1900).

4.7.3. Reconstructie van klankwaarden; voorbeelden van argumentaties

Hoewel het dus moeilijk is uit spellingen van oudere stadia de toen geldende klankwaarden af te leiden, is er toch via allerlei argumentaties wel iets te bereiken. We kunnen op de volgende verschijnselen afgaan:

1. Systematische spellingverschijnselen. Zo zijn er in het Middelnederlands woorden die systematisch met <ee> en andere die systematisch met <e> in open lettergreep worden gespeld: <steene>/<weten> enz. (vgl. de oude spelling-De Vries en Te Winkel), zo ook woorden die systematisch <ie>, en andere die systematisch <ij>, in gesloten, of <i>, in open syllabe, hebben: <ghenieten> / <wijn>, <wine>. Dergelijke systematische verschillen wijzen in de richting van verschil in uitspraak. Omgekeerd wijzen systematische overeenkomsten in spelling op overeenkomstige uitspraak. Zo is iedereen het erover eens dat de <ai> in got. *wairpan* 'werpen', *saihs* 'zes', *hairdeis* 'herder' de klankwaarde *ǣ* moet hebben gehad (in de transcriptie vaak aangeduid met <ai>). Over de uitspraak van *stains* 'steen', *staig* 'ik steeg', *laisjan* 'onderwijzen' bestaat echter al een oude controverse: *ai* of *ē*? Het feit echter dat daar dezelfde lettercombinatie wordt gebruikt als in *wairpan*, wijst ook voor die woorden duidelijk in de richting van een

ε-klank (maar dan waarschijnlijk lang: ē; in de transcriptie wel <ái>). Een ander systematisch spellingverschil hebben we in het geval mnl. <coninc> - <coninghe>, <lanc> - <langhe> enz.: de <gh> moet in een bepaalde periode als *g* uitgesproken zijn (als de beginklank van het duitse *geben*), anders is de auslautende <c> = *k* van <coninc> enz. niet te verklaren. Oude grammatica's (zie 4.7.4) bevestigen dit.

2. 'Foutieve' of onvaste spellingen. Zo vinden we in de gotische vertaling van het Lukasevangelie in plaats van got. <e> vaak <ei>: bijv. <qeins> in plaats van <qens>, hetgeen erop wijst dat de got. ē-klank bezig was meer gesloten te worden (de <ei> heeft nl. de klankwaarde ī). Een voorbeeld van een 'foutieve' spelling leveren de mnl. gevallen *overmijtsch* 'overmits' en *vreeschelic* 'vreselijk', die erop wijzen dat in de tijd van ontstaan de verbinding *sX* of *sk* <sch> in bijv. *visch*, *vissche* (in In- en Auslaut dus) bezig was enkele *s* te worden. De afschrijvers hadden toen voor de <sch>-spelling geen steun meer aan hun uitspraak met als gevolg dat ze ook <sch> gingen schrijven (en misschien ook wel *sk* of *sX* gingen uitspreken) voor een *s* die nooit *sk* of *sX* geweest was, bijv. de *s* van *overmits* en *vreselijk*. (Zie voor dergelijke 'hypercorrecties' 15.3.)

3. De transcriptie van woorden en namen van de ene taal in de andere. In een gotisch brokstuk van een kalender, uit de 6e eeuw, vinden we de latijnse naam van de maand november als <naubaimbair> gespeld, waaruit valt af te leiden dat <au> als *ō* werd uitgesproken, <ai> als *ě* (zie onder 1) en als *v*, na vocaal, dan wel als *b*, na consonant. Deze argumentatie veronderstelt uiteraard de latijnse uitspraak als bekend.

Opn. Bij het interpreteren van dergelijke transcripties dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid van klanksubstitutie. Veronderstel de uitspraak van het hedendaagse Engels als niet bekend. We zien dan dat een engels woord als *goal* in het Nederlands (waarvan de uitspraak wel bekend is) als *kool* verschijnt. De conclusie dat de <g> van <goal> de klankwaarde *k* zou hebben gehad, zou echter verkeerd zijn. Er heeft nl. klanksubstitutie plaatsgehad: de engelse *g*-klank komt in het Nederlands althans in de Anlaut niet voor en is vervangen door de klank *k* die er het dichtste bij komt.

4. De klankwaarden binnen een spelling waarvan de te interpreteren spelling is afgeleid. Op veel punten wordt duidelijk dat Wulfila voor zijn spelling nogal schatplichtig aan de griekse is geweest. Nu had de lettercombinatie <ei> in zijn tijd in het Grieks de klankwaarde ī. Er is dus veel voor te zeggen die klankwaarde ook voor <ei> in het Gotisch aan te nemen, bijv. in <steigan> 'stijgen'.

5. Rijmen. Woorden van de reeks *steen*en ziet men in het Middelnederlands zelden of nooit rijmen op woorden van de reeks *weten* (zie onder 1). Voor de reeks *ghenieten* tegenover de reeks *wijn*, *wine* geldt hetzelfde. In de richting van uitspraakverschil wijst dus ook de afwezigheid van bepaalde rijmen, terwijl omgekeerd het voorkomen ervan in de richting van klankovereenkomst kan wijzen.

Bij het interpreteren van rijmen moeten we overigens rekening houden met de volgende mogelijkheden:

- a. dichters gebruiken rijmen die in hun eigen dialect niet mogelijk zijn, maar in een ander, bijv. dat van een vereerd voorbeeld, wèl;
- b. dichters gebruiken 'eyerimes', bijv. het mnl. rijm *doghet* / *voghet*, met waarschijnlijk als klankwaarde van <o> resp. *ō* en *oo*.

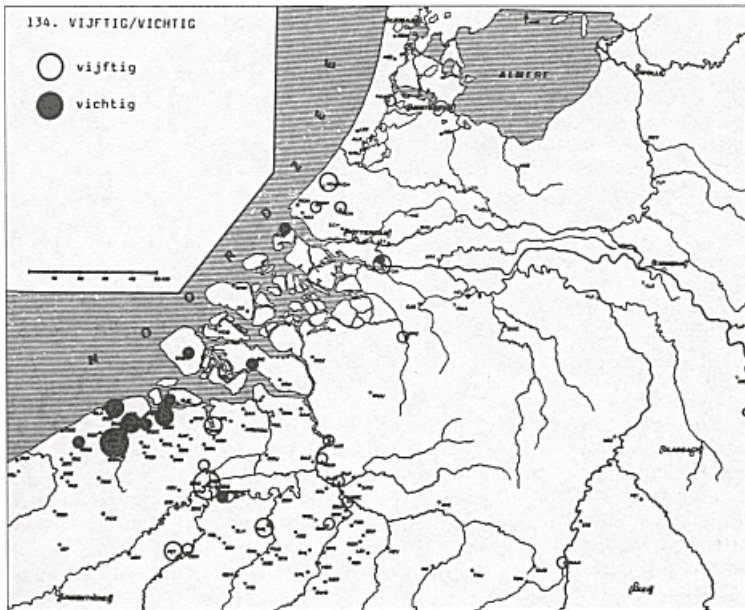
Het mooiste is wanneer diverse gegevens in dezelfde richting wijzen. Het uitspraakverschil in het Middelnederlands tussen <e> en <ee> en tussen <ie> en <i>, <ij> staat wel vast doordat niet alleen de spelling maar ook de rijmen duidelijk in de richting ervan wijzen.

Dat we op grond van teksten bepaalde uitspraakverschillen moeten aannemen, is dus vaak tamelijk zeker; in veel gevallen zullen we dan met een fonologisch verschil te maken hebben. Hoe het uitspraakverschil precies was, is echter moeilijker vast te stellen. Toch zijn ook daarvoor wel aanwijzingen. Zo wijst een mnl. <ie>-spelling voor <steene> enz.: <stiene> enz., al in de richting van de *ie*-achtige diftong die we nu nog in dialecten kunnen horen. Hierbij gaan we er dan van uit - en dat is iets wat eerst vastgesteld moet zijn - dat de <ie> elders ongeveer als de modern ndl. <ie> klonk. En als het niet lukt de precieze fonetische realisatie vast te stellen, dan is het mogelijk met zeer grote waarschijnlijkheid bepaalde realisaties uit te sluiten. Zo is het niet te bepalen of de got. <a> nu klonk als de duitse <a> in *kann* of als de ndl. <a> in *kan* (let op het subtiele verschil in uitspraak); wèl kunnen we met vrij grote zekerheid aannemen dat het geen *ě* of *ǫ* geweest is.

Een nog niet besproken vraag is voor welke periode en voor welk gebied de conclusies waartoe we komen, gelden. Het is nuttig hierbij onderscheid te maken tussen literaire en niet-literaire teksten. Wat de literaire teksten betreft, voor de periode na de middeleeuwen is over het algemeen bekend in welke tijd en in welk gebied de auteur (of de drukker) van een bepaalde tekst leefde. Voor de Middeleeuwen en vroegere perioden ligt het moeilijker; vaak is dan zelfs de naam van de auteur niet bekend. Daar komt bij dat vóór de uitvinding van de boekdrukkunst teksten met het oog op verspreiding door kopiïsten werden afgeschreven. Deze kopiïsten zullen de teksten die zij moesten afschrijven, vaak aan hun eigen taal- en spelvormen hebben aangepast, met als gevolg allerlei vermengingen waar men pas uit wijs zou kunnen worden als men precies al diegenen kende die aan een bepaalde tekst gewerkt hebben.

Minder problematisch ligt het met niet-literaire teksten, bijv. middeleeuwse rekeningen, oorkonden, akten e.d. Weliswaar zijn ook van die stukken de auteurs onbekend, maar daar staat tegenover dat ze vaak met vrij grote precisie te dateren en naar plaats of regio te localiseren zijn. Nu is voor ons de belangrijke vraag of een oorkonde die in Gent tot stand gekomen is, ook geacht mag worden de in de tijd van ontstaan in die stad gesproken taal te weerspiegelen. We moeten er voorzichtig mee zijn dit zonder meer aan te nemen. Hoewel er in de middeleeuwen nog geen standaardtaal bestond, kan men ook toen al een taal geschreven hebben die algemener in gebruik was dan alleen maar in de eigen plaats. Een stuk uit de kanselarij van de graaf van Holland moest niet alleen in Holland zelf maar ook in Zeeland begrijpelijk zijn en dat kan een (enigszins) bovenregionaal taalgebruik in de hand gewerkt hebben. Verder zal ook al in de middeleeuwen de geschreven taal conservatief geweest zijn; de ontwikkelingen in de gesproken taal zullen zeker verder geweest zijn. Tenslotte zitten we bij handschriften met het probleem dat daarin vaak afkortingen worden gebruikt, waarvan het niet steeds duidelijk is hoe ze moeten worden opgelost, bijv. een afkorting als <r>: als <er>, <aer>, <ar>? Dus moeten we in een bepaald geval lezen *wert*, *waert* of *wart*? Men kan op goede gronden tot bepaalde oplossingen komen, door bijv. te kijken naar wat de tekst elders laat zien, maar een zekere subjectiviteit is niet te voorkomen. Al deze bezwaren nemen echter niet weg dat met behulp van

localiseerbare en dateerbare bronnen een heel eind kunnen komen. Zelfs is het, o.a. voor het Middelnederlands, mogelijk gebleken op grond van oorkondenmateriaal de regionale spreiding van bepaalde klanken in kaart te brengen (zie kaart 2).

Kaart 2: *vijftig, vichtig* in 13e-eeuws Middelnederlands (Berteloot 1983)

De conclusies die we uit het oorkondenmateriaal kunnen trekken, zijn uiteraard voor de klankhistorie van groot belang; ze kunnen echter ook de literatuurhistoricus van dienst zijn bij de localisering en datering van literaire bronnen.

4.7.4. Grammaticale bronnen

Ook grammaticale bronnen uit vroeger tijd kunnen ons belangrijke gegevens over de klanken van vroegere fasen verschaffen. Hierbij moeten we niet alleen denken aan grammatica's waarin ook een gedeelte aan klank en spelling gewijd is, maar ook aan werken die daartoe beperkt blijven, zgn. spellingkundes. Deze werken hebben over het algemeen een sterke normatieve inslag: zó moet men spellen, zó is de juiste klank, maar dat neemt niet weg dat er bij een zorgvuldige interpretatie vaak veel voor de klankwaarden in de gesproken realiteit uit te

leren valt. Voor het Nederlands beschikken we over dergelijke grammaticale bronnen vanaf de 16e eeuw. De eerste ons bewaard gebleven nederlandse spellingkunde is de *Nederlandsche spellynghe* van Joos Lambrecht (Gent 1550), belangrijk voor klanken én spelling; de eerste bewaard gebleven grammatica, met een 'orthographia', een hoofdstuk over de spelling, is de *Twe-spraak van de nederduitsche letterkunst* (Amsterdam 1584), uitgegeven door de amsterdamse rederijderskamer *In Liefd Bloeyende*, met als vermoedelijke auteur Hendrik Laurensz. Spiegel.

De oude grammatici zijn door hun biezondere terminologie niet altijd gemakkelijk te begrijpen. Een nog niet zo moeilijk voorbeeld is het volgende citaat uit de *Twe-spraak*, waarin de uitspraak beschreven wordt van de vocaal die in het moderne Nederlands met <ij> wordt aangeduid:

De /i/ komt wat grynzende vóórt de tong an de bovenste backtanden roerende: hóórt na my in yzer, ypen, yver, my, dy: enighe zonderling in Braband treckenze wat na de e. ende klinckt benaast als /ei/. Welck gheklanck van /ei/ daar teghens by velen als /ai. klinckt/ daar van hier na.

Het is interessant te zien dat de auteur van de *Twe-spraak* ook aan dialectische verschillen aandacht besteedt. Moeilijk te interpreteren is het werk van een foneticus die zijn tijd ver vooruit was: de *Spreeckonst* (1635) van Petrus Montanus. Vergelijk het volgende citaat:

Een Snap-oe is, die met een hort des Aesems, door een holle vryklinkende Middevorm voortgebracht wort.

Bij de interpretatie is het van belang rekening te houden met het oude *letter*-begrip: *letter* (*littera*) is bij de oude grammatici een overkoepelend begrip met drie aspecten: *nomen* (de naam van de letter, bijv. *bee*), *figura* (het teken:) en *potestas* (de macht oftewel de uitspraak: [b]). *Letter* kan dit alles tegelijk zijn of één van de drie. Het verwijt dat zij letter en klank verwarden (*letter* hier in onze beperkte betekenis = *figura*), is ongegrond. De oude grammatici gaven er zeer vaak in hun beschrijvingen blijk van *figura* en *potestas* goed uit elkaar te kunnen houden. Als voorbeeld daarvan nog een citaat uit de *Twe-spraak* (het gaat over een uitspraakverschil tussen <ó> en <o>):

wildy van my merckelyck onderscheid des zelve letters hóren/ merckt opt verschelende gheluid inde vólghende wóórden [volgen voorbeelden met <ó> en <o>]

Uit dit citaat wordt duidelijk dat met verschil in letter hier verschil in geluid, in uitspraak is bedoeld.

4.7.5. Afsluitende beschouwingen

We hebben in 4.7.3 gezien hoe de klankwaarde van got. <naubaimbair> met behulp van de al bekende uitspraak van lat. <november> valt vast te stellen. Uiteraard kunnen we dan niet vervolgens de uitspraak van <november> gaan vaststellen op grond van <naubaimbair>; we zouden dan in een zeker niet denkbeeldige cirkel terechtkomen. Toch is het niet altijd zo dat we keurig in logische volgorde de ene stap na de andere kunnen zetten: bijv. eerst een latijnse uitspraak vaststellen, op basis daarvan een gotische, op basis daarvan weer een griekse enz., en vervolgens als alle oude klankwaarden gereconstrueerd zijn, het systeem

van klankcorrespondenties en klankwetten en de nodige prototalen reconstrueren. Het is veeleer zo dat we een complex van gegevens hebben: spellingen, rijmen enz. enerzijds en correspondenties tussen talen anderzijds, en dat we een alomvattend systeem van klankwaarden en betrekkingen daartussen proberen op te stellen dat een zo eenvoudig en bevredigend mogelijke verantwoording van al die gegevens is. De gegevens waarover we beschikken, proberen we dus zo goed mogelijk in elkaar te passen, volgens wat we de legpuzzlemethode zouden kunnen noemen. In 4.2 hebben we geformuleerd: De historische taalwetenschap probeert tot een omvattend systeem van relaties, berustend op verwantschap of ontleening, te komen dat als de meest bevredigende verantwoording van de gegeven feiten kan worden beschouwd. Aan de relaties moeten dus de elementen (klanken) waartussen de relaties worden aangenomen, worden toegevoegd. Ook die elementen maken voorzover het elementen van oudere fasen zijn, deel uit van de reconstructie.

Ook in algemeen theoretisch opzicht moet de verantwoording zo bevredigend mogelijk zijn. Er is immers een wisselwerking tussen algemene en specifieke historische taalwetenschap (1.2). Vgl. de op het eind van 4.4.2 genoemde toetsingscriteria bij de reconstructie van een prototaal.

De legpuzzlemethode maakt het mogelijk dat men niet alleen klankcorrespondenties vaststelt op basis van de gereconstrueerde klanken maar dat men ook omgekeerd bij de reconstructie van de klanken argumenten aan de klankcorrespondenties ontleent. Zo hebben we op grond van spellingen en rijmen uitspraakverschil aangenomen tussen mnl. <e> en <ee> in open lettergreep en tussen mnl. <ie> en <i>, <ij>. Het getuigenis van vroegere en latere stadia komt deze aanname bevestigen. Het Gotisch, representatief voor het Oergermaans, laat de betreffende verschillen duidelijk in de spelling zien: vgl. <steene> - <weten> en <ghenieten> - <wine, wijn> met resp. *stáinos / witan* en *niutan / wein*. Omgekeerd vinden we beide uitspraakverschillen nog in vele hedendaagse dialecten terug, o.a. in het Vlaams en het Zeeuws, in het geval *ghenieten / wijn* ook in het Standaardnederlands. Het is dus niet altijd zo dat we vanuit de synchronie tot de diachronie komen (vgl. 1.2); het lukt ook wel eens, omgekeerd, vanuit de diachronie naar de synchronie te gaan.

5. Taalverwantschap en taalreconstructie

Afsluiting

5.1. Samenvatting en vooruitblik

In de hoofdstukken 2 t/m 4 stonden de begrippen taalverwantschap, taalfamilie en taalreconstructie centraal. Hierbij hebben we al even kennis gemaakt met taalverandering, met regelmatige klankveranderingen: klankwetten (2.4), en met de factor van de analogie (4.3). Taalverwantschap veronderstelt immers taalverandering. Als, zoals we al in 1.4 gezien hebben, de talen A en B met elkaar verwant zijn, dan houdt dat in dat ze een gemeenschappelijke oorsprongstaal hebben (C) en dat ze ieder op haar manier zich daaruit ontwikkeld hebben. In het volgende deel van het boek, de hoofdstukken 6 t/m 9, wordt het onderwerp taalverandering verder uitgediept. Hoofdstuk 6 handelt over klankverandering (fonetische verandering), waarbij het begrip klankwet centraal zal staan. In hoofdstuk 7 wordt het begrip analogie uitvoerig behandeld, in het kader van verandering waarbij zowel klankvorm als betekenis betrokken zijn. Als de klankwettige vorm *helcht* naar analogie van *half* vervangen wordt door *helft*, dan is er immers sprake van een klankverandering (*X* wordt vervangen door *f*) op basis van een semantisch (paradigmatisch) verband van *helcht* met *half* (en mede op basis van een vormovereenkomst). Ook andere begrippen dan analogie zullen in hoofdstuk 7 aan de orde komen. In hoofdstuk 8 tenslotte komt de pure betekenisverandering aan de orde. (Aan het centrale begrip van de ontlending, waarmee we ook al kennis gemaakt hebben, zal deel 5 gewijd zijn.)

5.2. Historische aantekeningen

5.2.1. De ‘voor-wetenschappelijke’ periode

In deze paragraaf wordt iets gezegd over wat we de voor-wetenschappelijke periode in de geschiedenis van de historische taalwetenschap kunnen noemen.

De historisch-vergelijkende taalwetenschap is pas goed van de grond gekomen in de loop van de 19e plus het begin van de 20e eeuw. Natuurlijk waren er ook al in de eeuwen ervóór mensen (Dante bijv.) die ideeën hadden over de verwantschap en de afstamming van talen: daarvoor is de genetische gelijkenis van talen een te opvallend verschijnsel. Men verdeelde de Europese talen op verschillende manieren onder in families en dacht ook na over de mogelijke oorsprongstaal. Heel vaak werd het Hebreeuws gezien als de taal waar alle

andere talen van afstamden. De 16e-eeuwse Antwerpenaar Goropius Becanus beschouwde zelfs het 'Duits' (waaronder ook het Nederlands viel) als taal van het paradijs. Hij had daarvoor een etymologisch 'argument': *Duits* moet worden begrepen als *d'oudst* = 'de oudste taal', waarmee het bewijs geleverd was.

Een belangrijke voorbereider was de amsterdamsche korenkoopman Lambert ten Kate (1674-1731). Hij kan beschouwd worden als de maker van de eerste historische grammatica en het eerste etymologische woordenboek van het Nederlands: *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der nederduitsche sprake* (1723). Ten Kate zag de nauwe verwantschap tussen de germaanse talen, in het bijzonder die tussen het Gotisch en het Nederlands; vgl. de titel van een ander geschrift van hem: *Gemeenschap tussen de gottische spraeke en de nederduitsche* (1710). Vooral knap was zijn ontdekking van de systematiek bij de sterke werkwoorden (de Ablaut); hij kwam tot een indeling van deze werkwoorden. Van een echte respons was in zijn tijd echter geen sprake, zodat het nog een eeuw duurde voordat, speciaal in Duitsland, de ontwikkeling van de historische taalwetenschap goed op gang kwam.

5.2.2. De beginperiode: Rask, Grimm, Bopp, Schleicher

Een belangrijke rol bij de opkomst van de historische taalwetenschap speelde de kennismaking met het Sanskrit, met zijn opvallende overeenkomsten met het Latijn, het Grieks en andere oude talen. Bekend is de lezing die Sir William Jones van de East Indian Company in 1786 hield voor de Royal Asiatic Society in Calcutta, waarin hij heel duidelijk de aandacht op die overeenkomsten vestigde. Het beroemd geworden citaat uit die lezing volgt hieronder, eerst in vertaling en daarna in het origineel:

Het Sanskrit, hoe oud het ook moge zijn, heeft een wonderbaarlijke structuur: volmaakter dan het Grieks, rijker dan het Latijn en van een grotere verfijning dan het Grieks en Latijn, maar het vertoont met die twee talen een grotere verwantschap, zowel wat de wortels als wat de grammaticale vormen betreft, dan door louter toeval ontstaan kan zijn, zo groot dat geen filoloog het Sanskrit, Grieks en Latijn kan onderzoeken zonder ervan overtuigd te raken dat zij de een of andere gemeenschappelijke oorsprong hebben die, misschien, niet langer bestaat. Er is een soortgelijke reden, hoewel niet zó dwingend, om te veronderstellen dat het Gotisch en het Keltisch dezelfde oorsprong als het Sanskrit hebben.

The Sanskrit language, whatever may be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either; yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could have been produced by accident; so strong that no filologer could examine the Sanskrit, Greek, and Latin, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists. There is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and the Celtic had the same origin with the Sanskrit.

Beroemde grondleggers van de historisch-vergelijkende taalwetenschap waren de deen Rasmus Kristian Rask (1787-1832) en de Duitsers Jacob Grimm (1785-1863) en Franz Bopp (1791-1867). Als het land van oorsprong moet in de eerste plaats Duitsland beschouwd worden; vandaar nog de vele Duitse termen

die gebruikt worden: Anlaut, Inlaut, Auslaut, Ablaut enz. Rask kan worden beschouwd als de eigenlijke ontdekker van de Germaanse klankverschuiving; hij kende grote betekenis aan de klankcorrespondenties toe. Jacob Grimm dacht niet alleen vergelijkend maar ook historisch; het was deze geleerde die in de tweede druk van zijn *Deutsche Grammatik* duidelijk de samenhang binnen de Germaanse klankverschuiving liet uitkomen. Vandaar dat men ook wel spreekt van de wetten van Grimm. Belangrijk is ook het vergelijkende werk van Bopp geweest; hij vergeleek o.a. het vervoegingssysteem van het Grieks, het Latijn, het Perzisch (Iraans) en het Germaans: *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (1816). Zoals blijkt, ging hij vooral morfologisch te werk. Zijn belang voor de ontwikkeling van de historisch-vergelijkende taalwetenschap komt aardig tot uitdrukking in de franse uitdrukking 'la linguistique boppienne'.

De ontdekking en indeling van de indoëuropese taalfamilie en een eerste reconstructie van het Oerindoëuropees en andere prototalen als het Oergermaans kan als het belangrijkste resultaat van de beginperiode worden gezien. Het was August Schleicher (1821-1868) die, daartoe geïnspireerd door de biologie, het stamboommodel ontwikkelde. Deze geleerde durfde het zelfs aan een fabel te schrijven in het Oerindoëuropees, volgens de inzichten die men toen in deze gereconstrueerde taal had. We geven voor de curiositeit er de eerste regels van:

Avis, jasmin varna na ā ast, dadarka akvams, tam, vāgham garum vaghantam, tam, bhāram magham, tam, manum āku bharantam. Avis akvabhjams ā vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam.

In letterlijke vertaling:

[Een] schaap, [op] 'twelk wol niet was (een geschoren schaap) zag paarden, dat [een] zware wagen trekkend, dat [een] grote last, dat [een] mens snel dragend. [Het] schaap sprak [tot de] paarden: [Het] hart wordt angstig [in] mij (ik lijd eronder) ziende [de] mens [de] paarden voortdrijvend.

In de duitse vertaling van Schleicher zelf ('Die folgende übersetzung ist natürlich für jeden, der im indogermanischen einigermaßen zu hause ist, überflüssig'): [Ein] Schaf, [auf] welchem wolle nicht war (ein geschorenes schaf) sah rosse, das [einen] schweren wagen fahrend, das [eine] grosse last, das [einen] menschen schnell tragend. [Das] schaf sprach [zu den] rossen: [Das] herz wirdt beengt [in] mir (es thut mir herzlich leid), sehend [den] menschen [die] rosse treibend.

Opvallend in Schleichers Oerindoëuropees zijn de vele *a*-klanken, wat ook kenmerkend voor het Sanskrit is. In Schleichers tijd meende men dat het Sanskrit nog heel dicht bij de prototaal stond. Later is men van inzicht veranderd. Volgens de hedendaagse wetenschap gaat skrt. *ā* terug op drie oerindoëuropese vocalen: *ě, ǣ, ǫ*; zo ook skrt. *ā* op *ē, ā, ō*.

5.2.3. De neogrammatici

In het laatste kwart van de vorige eeuw centreerde de beoefening van de historische taalwetenschap zich in Leipzig. Daar opereerde een groep van onderzoekers die op een streng wetenschappelijke manier probeerden te werken: de

Junggrammatiker (neogrammatici), onder leiding van o.a. Karl Brugmann (1849-1919). Samen met Berthold Delbrück (1842-1922) schreef Brugmann een *Grundriss der indogermanischen Sprachen*; Delbrück nam daarvan het syntactische gedeelte voor zijn rekening. Het samenvattende werk waarin de neogrammatistische visie op taal en taalgeschiedenis is neergelegd, is het bekende handboek van Hermann Paul (1846-1921): *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880). Van hem is de bekende uitspraak: 'taalwetenschap is taalgeschiedenis' ('Sprachwissenschaft ist Sprachgeschichte'); voor de neogrammatici was alle taalwetenschap diachroon van aard, men deed de taal als object pas recht als men ermee rekening hield dat ze in voortdurende ontwikkeling was. De deen Karl Verner (1846-1896), de ontdekker van de in 4.6.2 besproken klankwet, sloot bij de neogrammatici aan.

De neogrammatici waren sterk empirisch ingesteld; ze distantieerden zich van de speculaties van hun voorgangers, bijv. van het romantische concept (o.a. bij Schleicher) van de taal als een organisme dat tijden van opkomst en verval kan beleven. Bij hen gaat de bestudering van de levende, gesproken taal een belangrijke plaats innemen; de reconstructie van oertalen was niet hun grootste zorg. Het idee dat men taalverandering in de eerste plaats in het heden moet bestuderen (vgl. Labovs Uniformitarian Principle: 1.3), kan men, onder invloed van de Amerikaanse linguïst William Dwight Whitney, al bij de neogrammatici terugvinden. Het centrale begrip waarmee ze werkten, was het begrip klankwet. Rask, Bopp, Grimm zagen wel veel regelmaat in de klankcorrespondenties en de klankwetten, maar ze lieten nog heel veel ruimte over voor uitzonderingen. De neogrammatici legden echter alle nadruk op de regelmaat waarmee de klankwetten huns inziens werken; de enige uitzonderingen die ze erkenden, waren de 'klankwettige uitzonderingen', en dat waren eigenlijk geen uitzonderingen; deze 'uitzonderingen' behoorden tot de regel van de klankwet. De 'uitzonderingsloosheid van de klankwetten' ('Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze') kan als het neogrammatistische dogma bij uitstek worden beschouwd, waarbij ze geïnspireerd werden door de immers ook uitzonderingsloos werkende natuurwetten. Eén van hen, Hermann Osthoff (1847-1909), formuleerde het in 1878 zo dat 'de klankwetten der talen gewoonweg blind met een blinde noodzaak, die met hun natuur gegeven is, werken' ('die Lautgesetze der Sprachen geradezu blind mit blinder Naturnotwendigkeit wirken'). Dat betekent onder meer dat klankwetten onafhankelijk van betekenis werken. Ze manifesteren zich in alle woorden tegelijk die aan de fonetische condities voldoen, en ook bij alle leden van een bepaalde taalgemeenschap.

Toch ontkwamen ook de neogrammatici niet aan uitzonderingen op de regelmatige klankcorrespondenties, welke correspondenties het gevolg waren van de regelmatig werkende klankwetten. Ten eerste hielden ze rekening met het verschijnsel van de ontlening, waarvan weer andere correspondenties het gevolg zijn; ten tweede namen ze hun toevlucht tot de ná de klankwetten optredende analogie. Vergelijk hiervoor hun al in 4.6.1 omschreven werkwijze.

De ontdekking van de wet van Verner is er een mooi voorbeeld van hoeveel succes men met deze neogrammatistische, in feite algemeen-wetenschappelijke wijze van werken kan bereiken: zo lang mogelijk doorzoeken naar regelmaat. De uitzonderingsloosheid als zoekhypothese (heuristische hypothese) heeft dus zeker haar nut bewezen. De vraag is echter of de uitzonderingsloosheid als empirische hypothese gehandhaafd kan blijven, in hoeverre ze klopt met de feiten. Op deze vraag komen we speciaal in deel 4 terug.

5.2.4. Na De Saussure

De neogrammatistische periode, met zijn sterke nadruk op de historische benadering van taal, komt tot een afsluiting met de colleges van de frans-zwitserse linguïst Ferdinand de Saussure (Genève; 1857-1913) en de publikatie door zijn leerlingen, op basis van college-aantekeningen, van de *Cours de linguistique générale* (1916). De Saussure maakte een scherp onderscheid tussen de synchronische en de diachronische benadering van een taal, elk met eigen methoden. De eerste dient aan de tweede vooraf te gaan: men kan pas beschrijven hoe een taal zich van fase 1 naar fase 2 ontwikkelt, wanneer men eerst de taal voor beide fasen apart heeft beschreven. We hebben dit in oorsprong saussuriaanse principe al in 1.2 geformuleerd. Hoewel De Saussure zelf het grote belang van de diachronie onderkende, had zijn werk tot gevolg dat in de 20e eeuw de aandacht duidelijk verschoof naar de synchronie.

Toch bleef ook in de 20e eeuw naast de hoofdstroom van de synchrone taalbeschrijving een belangrijke nevenstroom van historische taalwetenschap bestaan. Ook heden ten dage zijn er linguïsten die zich bezig houden met genetische taalvergelijking en taalreconstructie. Zo zijn en worden de methoden van de historische-vergelijkende taalwetenschap ook toegepast op niet-indoëuropese talen. Dat er bij de indoëuropese talen al vroeg zulke indrukwekkende resultaten zijn bereikt, komt vooral doordat van deze talen zoveel uit zeer oude fasen is overgeleverd. De toepassing van de methoden op talen die alleen in gesproken vorm uit de huidige tijd bekend zijn, bijv. bantoetalen, is natuurlijk heel wat moeilijker. De methoden worden echter ook nog altijd op de indoëuropese talen toegepast, met als resultaat een toenemende verfijning van de resultaten. De aardige paradox is dat het nu juist De Saussure is geweest die tot die verfijning een belangrijke impuls heeft gegeven, nl. met zijn proefschrift over het Oerindoëuropees, waarop hij op jeugdige leeftijd promoveerde.

In 4.5 hebben we gezien dat hij de eerste aanzet gaf tot de ontwikkeling van de 'laryngaaltheorie'. Vergelijk de in 3.4 genoemde protovorm voor 'vader': **pH₂tér*, de oude reconstructie was **pδtér*, met een sjwa (het 'sjwa indogermanicum'). Deze door De Saussure geïntroduceerde 'laryngaaltheorie' wordt nog steeds verder uitgewerkt. De schitterende bevestiging ervan door de ontcijfering van het Hettitisch hebben we al in 4.5 vermeld. Dat de 'oude' historische taalwetenschap nog altijd bloeit, blijkt bijv. ook uit de belangstelling die er nog steeds voor de Germaanse klankverschuiving bestaat. Nog altijd worden er, in afwijking van de traditionele opvattingen (zie het overzicht in 4.6.2), nieuwe interpretaties van de betreffende feiten gegeven.

De historische taalwetenschap bleef voorlopig sterk neogrammatistisch georiënteerd. Zo vertolkt Leonard Bloomfield (1887-1949), de vader van het Amerikaanse structuralisme (zie hierna), in zijn beroemde handboek *Language* wat betreft taalverandering nog helemaal de neogrammatistische visie. Op den duur echter hadden de 20e-eeuwse ontwikkelingen binnen de moderne taalwetenschap hun weerslag ook op de historische taalkunde. Dat geldt ook voor de typisch saussuriaanse ontwikkelingen. De Saussure kan worden beschouwd als de grondlegger van het structuralisme. In zijn visie moest de synchrone beschrijving op de 'langue' gericht zijn: de taal als bezit van de gemeenschap, die het individu zich verwerft doordat hij in die gemeenschap opgroeit, en op basis waarvan hij taaluitingen (de 'parole') verstaat en produceert. De 'langue' nu moest als een

systeem worden begrepen, waarin ieder element met elk ander element samenhangt ('où tout se tient'). Dit is een nogal rigide systeempvatting die moeilijk te handhaven valt: daarvoor is er te veel in een taal dat niet keurig in een systeem past; een taal heeft echter wel een duidelijk systeemachtig karakter (de taal als 'systemoïde'; term van de Duitse linguïst Hans Glinz). We zullen in hoofdstuk 9 zien dat er een belangrijke doorwerking van deze structuralistische visie in de historische taalwetenschap is geweest. Vertoonden de neogrammatici nogal eens de neiging elementen en ontwikkelingen op zichzelf te beschouwen ('atomistisch'), in de nieuwe visie werd meer op structurele samenhangen gelet.

Belangrijk is ook het Saussuriaanse onderscheid tussen de 'signifiant' (betekenaar) en de 'signifié' (betekenis) bij een taalteken, bijv. een woord: neem *boek*, met de fonologische vorm /buk/ en de betekenis 'boek'. De betekenaar is conventioneel, berust als het ware op een soort afspraak binnen de taalgemeenschap, en vloeit over het algemeen niet dwingend voort uit datgene waar het taalteken naar verwijst. We raken hier aan de arbitraire woordvorm (morfeemvorm), in verband waarmee al in 2.2.1 naar De Saussure is verwezen en die een belangrijk fundament voor de genetische taalvergelijking bleek te vormen.

Er moet ook geattendeerd worden op de bijdrage van de (transformationeel-)generatieve taalwetenschap aan de studie van taalverandering. Deze vorm van taalwetenschap werd in 1957 door de Amerikaanse linguïst Noam Chomsky geïntroduceerd met de publikatie van zijn *Syntactic structures*. Ze had op den duur, in de late jaren 60, ook effecten op de beoefening van de historische taalwetenschap.

De in 2.3 kort beschreven tekenleer gaat terug op het werk van Charles Sanders Peirce (1839-1914). De termen *gemotiveerd* - *niet-gemotiveerd* zijn overigens van De Saussure afkomstig.

Deel 2
Taalverandering 1
(Klank- en betekenisverandering)

6. Klankverandering

6.1. Inleidende opmerkingen

Het begrip *klankwet* is al enkele malen ter sprake gekomen: zie 2.4, 4.3 en 4.6. We herhalen de voorlopig gegeven definitie: een klankwet is een in een taal regelmatig optredende klankverandering. In dit hoofdstuk zullen we dieper op het verschijnsel klankwet ingaan. We gaan uit van de volgende abstracte formule:

$$[A > B / C] T P$$

Voor de schuine streep staat de verandering die plaatsvindt, vermeld; A en B moeten begrepen worden als abstracte symbolen voor klanken. Overigens kan een klankwet ook op de accentuatie betrekking hebben (verspringing van de klemtoon bijv.). Na de streep is de conditionering (C) aangegeven: de verandering vindt plaats vóór, tussen of na bepaalde klanken of grenzen, bijv. woordgrenzen, of onder bepaalde accentcondities. T (tijd) is de aanduiding van de periode, P (plaats) van het gebied waarin de verandering zich voltrekt. De toevoeging van T en P is noodzakelijk: we hebben in een klankwet nl. met een historisch gebeuren te maken, zoals elk historisch gebeuren gebonden aan een bepaalde tijd en plaats. Bij plaats (gebied) kunnen we ook en beter denken aan de taalgemeenschap die bij de verandering betrokken is. P is dus op te vatten als het gebied waar deze gemeenschap valt te localiseren. In de onderstaande paragrafen zullen we de elementen van deze abstracte formule één voor één bekijken.

Voordat we dit doen, moet er echter op gewezen worden dat niet iedere klankverandering een klankwet is. Zo hebben we in 4.3 gezien dat ook analogiewerking tot een klankwijziging kan leiden: vgl. *gift* in plaats van *gicht* onder invloed van *geven*. Types klankverandering die niet als klankwet kunnen worden beschouwd, worden in hoofdstuk 7 aan de orde gesteld.

6.2. De verandering

De verandering is in de formule aangeduid met $A > B$. Eén van beide kan nul zijn. We moeten dus met drie gevallen rekening houden:

1. $A > B$. Voorbeeld: mnl. *huus* > mod.ndl. *huis*
2. $NUL > B$. Voorbeeld: mnl. *diener* > mod.ndl. *diender*
3. $A > NUL$. Voorbeeld: mnl. *tonge* > mod.ndl. *tong*

Gecombineerd met de drie hoofdposities binnen woord of woorddeel (morfeem) (Anlaut, Inlaut, Auslaut), vinden we de mogelijkheden 2 en 3 terug in schema 12.

Schema 12 (klankveranderingstypes)

	+	-
Anlaut	prothesis	aphaeresis (procopie)
Inlaut	epenthesis	syncope
Auslaut	paragoge	apocope

(+ = er komt een klank bij, - = er gaat een klank weg)

Aan de termen van het schema voegen we nog *metathesis* toe, abstract aan te geven als: A (C) B > B (C) A. A en B wisselen dan van plaats; C is een element (of een combinatie van elementen) dat ertussen kan staan.

Voorbeelden:

- prothesis: lat. *schola* > fra. *escole* > fra. *école*
 - aphaeresis (procopie): mnl. *huus* > zeeuws *uus* (wegval van *h*)
 - epenthesis: mnl. *diener* > mod.nld. *diender* (*d*-epenthesis); mod.nld. *kerk* > *kerrek* (invoeging van een sjwa tussen *r* en *k*)
 - syncope: mnl. *weder* > mod.nld. *weer* (*d*-syncope)
 - paragoge: mnl. *nieman* > mod.nld. *niemand* (op het eind ontstaat *t* <*d*>)
 - apocope: mnl. *tonge* > mod.nld. *tong* (sjwa-apocope)
 - metathesis: mnl. *Krist(us)* > mnl. *Kerst* (verspringing van de *r*) (vgl. nog *Kerstmis* en *kerstenen*)
- (Bij epenthesis van vocalen wordt wel van *svarabhakti* gesproken; de sjwa tussen *r* en *k* in *kerrek* heet dan een *svarabhaktivocaal*.)

Mogelijke veranderingen zijn ook [AB > D] of [A > BD]. Een voorbeeld van het eerste is de verandering in het Duits van *sk* in *š*: du. *Schule* (uit lat. *scola*). Een voorbeeld van het tweede is de verandering, in nederlandse mond, van *š* in het franse *chocolat* tot *sj* in *sjokola*.

Hierboven hebben we steeds met klanken gewerkt. Zoals al in de vorige paragraaf is opgemerkt, kan zich ook een verandering in de accentuatie van een taal voordoen. Hierbij kunnen twee gevallen onderscheiden worden: 1. accenten krijgen een andere plaats, en 2. het accent verandert van karakter. Voor het begin van de tweede fase in de ontwikkeling van het gereconstrueerde Germaans (het Gemeengermaans) wordt aangenomen dat het hoofdaccent in alle gevallen op de eerste syllabe komt te liggen (de accentverschuiving: zie 4.6.2); daarvoor lag het in sommige woorden of woordvormen op de eerste syllabe, in andere op de tweede en in weer andere op de derde syllabe.

Al in een eerdere fase, in het Oergermaans, kan het accent van karakter veranderd zijn, van zwak centraliserend naar sterk centraliserend. (Bij sterk centraliserend accent zijn de zwakgeaccentueerde syllaben in sterke mate ondergeschikt aan de syllabe met hoofdaccent; bij zwak centraliserend accent is dat minder het geval. Of anders geformuleerd: bij zwak centraliserend accent krijgen de zwak geaccentueerde syllaben meer nadruk dan bij sterk centraliserend accent.)

6.3. De conditionering

Deze paragraaf heeft betrekking op het gedeelte achter de schuine streep in de in 6.1 gegeven formule: /C. Voor een groot aantal gevallen kan C worden herschreven als x - y, waarbij x en y staan voor klanken of grenzen. Hierbij zijn vier mogelijkheden te onderscheiden: 1. noch x noch y is NUL, 2. alleen x is NUL, 3. alleen y is NUL, 4. beide zijn NUL. In het laatste geval werkt de klankwet ongeconditioneerd.

1. A > B / x - y. Voorbeeld: de *d*-epenthesis in bijv. *diender* (tussen *n* en *r*).
2. A > B / NUL - y. Voorbeeld: *n > m* vóór *b* in bijv. *omberen* (< *onberen* < *ontberen*).
3. A > B / x - NUL. Voorbeeld: mnl. *ě* wordt *ō* na *w* in bijv. *worden* uit *werden*.
4. A > B / NUL - NUL. Voorbeeld: oeride. *d* > oerg. *t* (vgl. lat. *dens*, representatief voor het Oerindoëuropees - ndl. *tand*).

Een bijzonder geval van 2 is wanneer een klank in de volgende syllabe, over eventuele tussenstaande consonanten heen, de stamvocaal beïnvloedt. We spreken dan van Umlaut. Een voorbeeld is wanneer in het Oudwestgermaans een *ǣ* vóór een *i* of *j* in volgende syllabe tot *ë* wordt: i-Umlaut, d.w.z. Umlaut als gevolg van een *i* (of *j*). Vgl. got. *hafjan* 'heffen' (zonder Umlaut) met ndl. *heffen* (waarin de 'Umlautsfactor' *j* later verdwenen is). Behalve voor klanken kunnen x en y zoals opgemerkt voor grenzen staan. De paragoge in *niemand* vindt plaats na *n* en vóór de woordgrens, 'in de Auslaut'.

Bij de condities valt in de eerste plaats te onderscheiden tussen negatieve condities (restricties), die de verandering blokkeren - we noemen ze ook wel *klankwettige uitzonderingen* (zie 2.4) - en positieve condities, die de verandering op gang brengen of bevorderen. Een klankwettige uitzondering hebben we bij de ndl. diftongering van *ȳ* tot *æ* *i*, die verhinderd wordt door een *r* (vgl. mnl. *huus* - ndl. *huis*, mnl. *suur* - ndl. *zuur*); een voorbeeld van een positieve conditie hebben we in het geval van *worden*: de *w* bevordert de overgang van *ě* in *ō*.

Naar de aard van de condities kunnen we om te beginnen onderscheiden:

1. *Klankcondities* (invloed van de ene klank, positief of negatief, op de andere): vergelijk de invloed van de *w* op een volgende *ě* die dan *ō* wordt (*worden*).
2. *Grenscondities*: vergelijk de paragoge in *niemand*. Hier is o.a. de positie 'in de Auslaut' in het geding, begrepen als 'op het einde van het woord'. Andere condities moeten in termen van syllabe- of morfeemgrenzen worden gedefinieerd.
3. *Accentuele condities*: in het Oudnederlands worden rond 1000 duidelijke vocalen met 'kleur' in zwak geaccentueerde syllabe tot sjwa (vgl. got. *bindan* met nog een *ǣ* in zwak geaccentueerde syllabe met mod.ndl. *binden* met sjwa). Ook in het geval van de paragoge in *niemand* speelt het accent een rol: de paragoge vindt alleen in zwakgeaccentueerde syllabe plaats. De condities kunnen zoals uit het paragoge-geval blijkt, dus ook gemengd van aard zijn: de paragoge vindt plaats na *n* (klankconditie) in zwak geaccentueerde syllabe (accentuele conditie) vóór een woordgrens (grensconditie).

Behalve deze fonetische condities kunnen we verder onderscheiden:

4. *Grammaticale*. Een bekend voorbeeld van een morfologische conditie is de sjwa-apocope, die niet plaatsvindt in de verleden tijd van de regelmatige

zwakke werkwoorden, in een bepaalde morfologische categorie dus: vgl. mnl. *siele*, *tonge*, *ic make* enz. met ndl. *ziel*, *tong*, *ik maak* enz., maar nog altijd *maakte*, *leefde* enz. zonder sjwa-apocope. Dat de apocope hier niet heeft plaatsgevonden, kan hieruit verklaard worden dat men het verschil met de tegenwoordige tijd wilde behouden (*maakt*, *leeft*). Waar samenvallend met de tegenwoordige tijd niet dreigde, vond de apocope wel plaats: vgl. bijv. *brachte* naast *brengen*, mod.nld. *bracht*.

In het zojuist besproken voorbeeld van een grammaticale conditie moest een belangrijke functionele tegenstelling in de vorm tot uitdrukking blijven komen. Er zijn echter ook andersoortige voorbeelden van grammaticale condities. Zo ontstond in het Engels na een auslautende *s* een paragogische *t*, maar dit blijft beperkt tot bijwoorden met een oude, niet meer als zodanig ervaren genitief-*s*: *amidst*, *against* enz. Achter een genitief-*s* die nog altijd als zodanig ervaren werd, bijv. in *my parent's (wishes)*, ontstond zo'n paragogische *t* niet. Van typisch syntactische condities is het moeilijk voorbeelden te vinden.

5. *Semantische*. Een uitzondering op de diftongering van \bar{i} tot $ei <ij>$ vormt het woord *piepen*; het is mogelijk dat de diftongering hier om klanknabootsende redenen niet heeft plaatsgevonden. Andere onomatopeïsche voorbeelden zijn: *grienen*, *siepelen*, (*schare*)*sliep*. Overigens komen hiernaast ook de woorden met diftongering voor: *pijpen*, *grijnen*, *sijpelen*, *slijpen*, soms met betekenisdifferentiatie, bijv. bij *piepen* tegenover *pijpen*.
6. *Stilistische*. De diftongering van \bar{y} tot εi bleef achterwege in *substituut* (reeds in de 16e eeuw aanwezig). Dit woord bleef in zijn gebruik beperkt tot de sfeer van de geleerden, tot juridische taal bijv., en deze gebruikssfeer verhinderde de diftongering zoals die in gewone nederlandse woorden optrad.

Als bijzondere conditie fungeert de gebruiksfrequentie van een woord. Vóórgaande klankveranderingen kunnen optreden bij zeer frequente woorden. Zo blijft er van de groet (*goede*)*morgen* vaak niet veel meer over dan *mò*. De achtergrond hiervan is dat toch wel duidelijk is wat je bedoelt. Daarom kan de klankvorm ingrijpend veranderen. Er schijnt zelfs een algemene wet (geformuleerd door Zipf) te bestaan die inhoudt dat hoe frequenter een vorm gebruikt wordt, des te korter hij zal zijn. (Een reactie daarop kan zijn dat een woord dat te kort geworden is, met andere woorden wordt aangevuld: fra. *aujourd'hui* 'op de dag van heden', ndl. *meimaand*, of plaatsmaakt voor een langer woord: lat. *dōnāre* voor *dāre* (fra. *donner*.) Bijzondere klankveranderingen kunnen ook het gevolg zijn van klanknabootsing, klanksymboliek e.d.; die treden dus niet alleen maar verhinderend op (zie boven). Een aardig voorbeeld is *doeg* voor *dag*, waarin de *u* uit gevoelsintensiteit kan worden verklaard.

De grammaticale, semantische en stilistische condities zijn over het algemeen restrictief van aard. Niet altijd is het goed mogelijk dergelijke condities in algemene zin te formuleren; er is dan sprake van incidentele uitzonderingen. Dat er grammaticale, semantische of stilistische beperkingen kunnen optreden, heft overigens het feit niet op dat klankwetten in de regel onafhankelijk van betekenis werken. Zo is bijv. in *duif* een oude \bar{u} via \bar{y} tot εi geworden (vgl. got. *dubo*), waarmee het woord zijn klanknabootsende karakter heeft verloren. En in duitse dialecten heeft de sjwa-apocope in het zwakke praeteritum toch plaatsgevonden met als gevolg samenvallend met het praesens. (Als reactie daarop is in het gebruik het praeteritum door het perfectum vervangen.)

We raken hier aan de regelmaat van de klankwetten. Deze regelmaat is in de eerste plaats fonetisch, maar als gevolg van grammaticale condities kan er ook sprake zijn van een aanvullende morfologische regelmaat op bepaalde punten. En daarnaast blijft het mogelijk dat we op incidentele uitzonderingen stuiten die aan semantische of stilistische factoren of nog andere factoren kunnen worden toegeschreven. Op het probleem van uitzonderingen op klankwetten zullen we in deel 4 terugkomen.

Ten slotte: accentverspringingen kunnen een eigensoortige conditionering hebben. Zo is in woorden als *misdádig*, *arbéidzaam*, *hartstóchtelijk* misschien om ritmische redenen het hoofdaccent vóór de suffixen *-ig*, *-zaam*, *-elijk* naar de tweede syllabe versprongen.

6.4. De fonetiek van de klankveranderingen

De termen waarvan in 6.2 gebruik gemaakt is, zijn nogal technisch; ze zeggen weinig over de processen die, fonetisch gezien, in werkelijkheid hebben plaatsgevonden. We geven een enkel voorbeeld. Als mnl. *enere* (o.a. dat.sg.fem. van *een*) tot *ere* wordt, dan is er achtereenvolgens sprake van 'syncope' van de sjwa in de tweede syllabe gevolgd door 'syncope' van de *n*: *enere* > *eenre* > *ere*. Fonetisch gezien is er dan achtereenvolgens sprake van *reductie* en *assimilatie*: de sjwa (op zijn beurt door reductie uit een volle vocaal ontstaan) wordt in de zwak geaccentueerde syllabe gereduceerd tot NUL, de *n* wordt volledig aan de volgende *r* geassimileerd. Bij die assimilatie ontstaat eerst een lange *r*, die vervolgens tot een gewone *r* verkort wordt (reductie). Assimilatie hebben we ook in het in 6.3 genoemde geval van Umlaut: de stamvocaal past zich aan de Umlautsfactor (*i* of *j*) aan; het resultaat is iets dat tussen *ǣ* en *i/j* inligt, nl. *ě*. Omdat de assimilatie hier over de tussenstaande consonanten heengaat, spreken we wel van *afstandsassimilatie*. Verwant met assimilatie is het ontstaan van een *overgangsklank*, zoals bijv. in het geval *diender*. Zo'n overgangsklank vormt een articulatorische schakel tussen de voorafgaande en de volgende klank, in casu de *d* tussen de *n* en de *r*. Eerst wordt de nasaliteit van de *n* opgeheven met als resultaat *d* en pas daarna vindt de overgang tot de *r* plaats. Tegelijk, kunnen we zeggen, hebben we hier een geval van versterking, 'strengthening': er komt immers een segment bij.

De fonetische benadering van klankwetten maakt ook duidelijk dat sommige ervan in tussenfasen zijn verlopen, of anders gezegd: dat een klankwet soms in een aantal kleinere klankwetten moet worden opgesplitst. We illustreren dit aan de hand van het metathesisvoorbeeld (zie 6.2). Het is de vraag of daarbij slechts sprake is van een verplaatsing van de *r*. Verondersteld is wel dat we de volgende tussenfasen moeten aannemen:

Krist > Kōrist > Kérist > Kérōst > Kérst

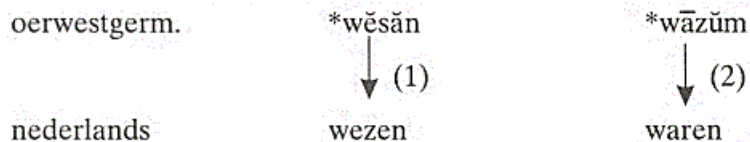
met achtereenvolgens svarabhakti vóór *r*, verspringing van de klemtoon en overgang van *ō* in *ě*, reductie van de *ř* tot sjwa en syncope van de sjwa. Is de veronderstelling juist, dan hebben we hier eigenlijk geen metathesis meer. (Als echter *gesp* tot *geps* wordt, valt aan metathesis niet te twijfelen.)

We hebben hierboven steeds voorbeelden gegeven van klankveranderingen binnen het woord. Deze veranderingen voltrekken zich soms over interne grenzen (morfeemgrenzen) heen. Vergelijk bijv. o.a. *enere* > *ere*. We moeten daarnaast

rekening houden met veranderingen waarbij woorden betrokken zijn zoals ze in een zin worden gebruikt. Zo doen assimilaties zich ook op de woordgrens voor: vgl. *ik kon me dat niet herinneren* > *ik komme dadniet herinneren*. En ook *d*-epenthesis valt op de woordgrens te constateren: vgl. *zijn er nog appels?* > *zijnder nog appels?* Met een term, ontleend aan de sanskritgrammatica, spreken we in zulke gevallen wel van *sandhi*-verschijnselen.

6.5. Tijd en plaats van de klankwetten

1. Een klankwet werkt in een bepaalde periode. Als het gaat om klankwetten van vrij recente datum, die min of meer aan de hand van teksten te volgen zijn, is het nog niet zo moeilijk de periode vast te stellen. Zo heeft de diftongering van \bar{i} tot *ei* <ij> en van \bar{y} tot æ *i* zich voltrokken vanaf het eind van de Middeleeuwen tot ongeveer de 18e eeuw. Moeilijker wordt het bij gereconstrueerde klankwetten: in welke tijd precies moet bijv. de overgang van oeride. *d* tot oerg. *t* gesteld worden (de vraag naar de ‘absolute’ chronologie)? Met de zogenaamde relatieve chronologie, van de klankwetten ten opzichte van elkaar (zie hiervoor al 4.6.2), ligt het gemakkelijker. Met behulp van bepaalde redeneringen, uit het ‘ongerijmde’, lukt het vaak heel goed die relatieve chronologie vast te stellen. We illustreren dit aan de hand van het volgende voorbeeld:

Klankwet (1) houdt in dat *s* tussen vocalen *z* wordt, klankwet (2) dat *z* een *r* wordt (rhotacisme). Veronderstel nu dat klankwet (1) vóór klankwet (2) zit (of op z'n minst gelijktijdig daarmee is); de *z* die als gevolg van (1) ontstaat, zou dan ook volgens (2), die later ‘werkt’, *r* worden. De vorm die we in het Nederlands hebben, vertoont die *r* echter niet. Dus moeten we de omgekeerde chronologie aannemen: eerst (2), dan (1). De *z* die volgens (1) ontstaat, kan geen *r* meer worden omdat (2) dan is ‘uitgewerkt’. In een historische grammatica kunnen we dit verantwoorden door te formuleren dat (2) in de oudwestgermaanse en (1) in de daarop volgende oudnederlandse periode werkt.

We hebben hier een speciale volgorde die we abstract als volgt kunnen noteren: $A > B$, daarna $C > A$. De tweede klankwet zou de eerste kunnen voeden: door de tweede klankwet ontstaat immers *A*, waarop de eerste van toepassing is. Het voeden komt echter als het ware te laat. Als *A* uit *C* ontstaat, werkt de eerste klankwet niet meer. We spreken hier van een *tegenvoedende* (‘counter feeding’) volgorde.

Een voorbeeld van een *voedende* relatie (‘feeding’) is het volgende. In bovenstaand voorbeeld is in oerwgm. *wāzūm de *z* onder bepaalde condities uit een *s* ontstaan (zie voor deze wet, de wet van Verner, 4.6.2). (De oude *s* treffen we nog in *wēsān aan, daar heeft de wet van Verner dus niet gewerkt.) De verandering van *s* in *z* staat tot het rhotacisme in een voedende relatie. Abstract: $A > B$, daarna $B > C$.

Klankwetten kunnen ook ten opzichte van elkaar in een *bloedende* relatie staan ('bleeding'); in dat geval neemt een bepaalde klankwet input voor een volgende weg. Zo werd in de westlandse plaats Terheide (evenals in Scheveningen) de \bar{i} vóór *k* verkort tot \bar{i} ; daardoor kon in die positie later geen diftongering tot *ei* <ij> optreden: vergelijk *rik, dik, kik* in plaats van *rijk, dijk, kijk*. Abstract: $A > B / -y$, daarna $A > C$. (Als condities voor de eerste klankwet kunnen we uiteraard ook $x -$ of $x - y$ hebben.)

Een voorbeeld van *tegenbloedend* ('counter bleeding') is de verhouding van de oudnederlandse rekking van korte vocaal in open beklemtoonde syllabe en de sjwa-apocope. In *vandaag* is de \bar{a} door rekking ontstaan uit \bar{a} in de periode toen er nog van een open syllabe sprake was: vgl. mnl. *van daghe* (oude datief) (de \bar{a} is bewaard in de gesloten syllabe van *dag*). Door de sjwa-apocope is een gesloten syllabe ontstaan; de rekking was toen echter al een feit. Abstract: $A > B / x$ (= bepaalde conditie), daarna $x > y$. Dit is dus een voorbeeld waarin er een wijziging optreedt in de omgeving waarin de nieuwe klank voorkomt.

Niet altijd is via redeneringen vanuit het ongerijmde de relatieve chronologie van klankwetten vast te stellen. Soms kan men ook aannemen dat klankwetten in ongeveer dezelfde periode (simultaan) gewerkt hebben.

Behalve de relatieve chronologie van de klankwetten onderling is die van klankwetten en ontleningen van belang. Zie voor een voorbeeld hiervoor 4.2: ontleningen uit het Latijn vóór en na de Hoogduitse klankverschuiving.

2. Een klankwet is ook aan een bepaalde ruimte gebonden, een bepaald gebied, of beter: aan een bepaalde taalgemeenschap (bepaalde taalgemeenschappen) die over het algemeen in een bepaald gebied woont (in bepaalde gebieden wonen). Zo heeft de diftongering van \bar{i} tot *ei* <ij> en van \bar{y} tot $\bar{æ}$ *i* niet in het hele nederlandse taalgebied plaatsgevonden, wèl in het brabantse en het hollandse gebied, niet o.a. in Zeeland en West-Vlaanderen en in de gebieden rond de IJssel. De klankwet waarbij oeride. *d* in oergerm. *t* verandert, moet op germaans gebied gelocaliseerd worden, het gebied waar in de tijd van de verandering de Germanen woonden. Wanneer we zeggen dat deze klankwet in het Oergermaans plaatsvond, duiden we daarmee tegelijk een periode (de oergermaanse periode) en een gebied aan (het toenmalige germaanse gebied).

6.6. Tendensen in klankverandering

6.6.1. Structurele tendensen

6.6.1.1. Structurele samenhang

Structurele samenhang is onmiskenbaar in het geval dat klanken die een bepaalde eigenschap gemeen hebben, dezelfde verandering ondergaan. Zo wordt bijv. in het Nederlands niet alleen een oude \bar{e} tot \bar{i} <ie> (got. *her* - ndl. *hier*), maar ook een \bar{o} tot een \bar{u} <oe>, bijv. in *broeder* (vgl. got. *broþar*). In dit geval zouden we kunnen zeggen, níet dat er twee aparte vocalen veranderen, maar dat zich een kenmerk wijzigt: [+mid +hoog] > [-mid][+hoog]. Anders gezegd: de beide half gesloten lange vocalen worden gesloten. Een ander voorbeeld: in het latere Nederlands diftongeren drie vocalen: \bar{i} , \bar{y} , en \bar{u} (mnl. *wijn, huus, noe*) behalve vóór *r* tot

resp. *ei* <ij>, ε *i* en *ou* (*wijn*, *huis*, *nou*). In dit geval kan men niet zeggen dat zich over de hele linie een bepaalde eigenschap wijzigt: monoftongisch > diftongisch, want deze verandering blijft tot drie monoftongen beperkt; deze monoftongen hebben echter wel een belangrijke eigenschap gemeen, nl. de hoogste graad van geslotenheid ([-mid +hoog]). Er lijkt dus de tendens te bestaan dat wanneer een klank verandert, verwante klanken in de verandering meegaan.

6.6.1.2. Push chains

Verder staat vast dat er in de geschiedenis van talen vaak 'ketens' van klankveranderingen, zogeheten klankverschuivingen, zijn opgetreden, waarvoor een structureel verband serieus te overwegen is. We nemen een niet al te moeilijk voorbeeld. In het Nederlands worden de diftong *io* en de lange vocaal \bar{e} beide tot \bar{i} <ie> (in bijv. resp. *bieden* en *hier*; vgl. got. *biudan* en *her*), verder diftongeert, bijv. in *wijzen* (mnl. *wisen*), de lange vocaal \bar{i} (behalve vóór *r*) tot *ei* <ij>. Het is goed mogelijk dat beide ontwikkelingen met elkaar verband houden: de opschuiving van *io* en \bar{e} in de richting van \bar{i} <ie> stimuleert de diftongering van \bar{i} . We zouden hier dan met een zogeheten *push chain* (*chaîne de propulsion*) te maken hebben (een nederlandse term hiervoor zou *stuwreactie* kunnen zijn). In abstracto geformuleerd: een klank *x* verandert in de richting van *y* en dreigt dan samen te vallen met een reeds bestaande klank *y*. Dit gebeurt echter niet doordat laatstgenoemde klank ook gaat veranderen, in de richting van *z*, en zo als het ware uitwijkt naar een veiliger positie. Tegen de push chain-verklaring voor het besproken voorbeeld zou men kunnen opmerken dat bijv. in het Zeeuws de ontwikkeling tot \bar{i} <ie> zich ook heeft voorgedaan zonder dat dit echter tot diftongering heeft geleid. Toch is ook in het Zeeuws het verschil bewaard gebleven: de \bar{i} <ie> wordt lang uitgesproken terwijl bij de oude lange \bar{i} verkorting is opgetreden.

Wat zit er nu precies achter zo'n push chain (gesteld dat daar inderdaad sprake van is, zie beneden)? Een tendens om het op grote schaal ontstaan van homoniemen te voorkomen? Dit zou een *functionele* verklaring zijn: het is immers de *functie* van fonemen (want daar gaat het hier dan om) om woorden qua klankvorm te onderscheiden. Als er in het besproken voorbeeld samenvaal zou hebben plaatsgevonden, dan zouden er inderdaad vele homoniemen ontstaan zijn: vgl. *zien/zijn*, *riet/rijdt*, *wiedt/wijdt*, *lieden/lijden*, *viel/vijl* enz. Wèl samenvaal heeft plaatsgevonden bij oerindoëuropees \check{a} en \check{o} , in oergermaans \check{a} (zie 4.4.2). Was het gevaar dat daarbij op grote schaal homoniemen zouden ontstaan, minder groot?

De vraag is hoeveel gewicht we aan het verschijnsel homonymievermijding mogen toekennen: er zijn inderdaad gevallen bekend waarin dit verschijnsel aantoonbaar is maar voor het overige moet worden aangenomen dat een taal, doordat context en situatie desambiguerend werken, een grote hoeveelheid homonymie kan verdragen (zie 7.3.2). Er zijn klankontwikkelingen bekend die plaatsgevonden hebben ook ondanks het feit dat er op grote schaal homonymie ontstond. Een voorbeeld uit het Nederlands is de samenvaal van de klanken voor <ei> (mnl. *ei*) en <ij> (mnl. \bar{i}) in een groot deel van het taalgebied. Vergelijk: *leiden/lijden*, *wei/wij*, *zei/zij*, *peil/pijl*, *weiden/wijden* enz. Toch kunnen we de gedachte aan homonymievermijding niet helemaal uitsluiten. Er blijft in een taal ondanks alle klankveranderingen altijd een redelijk aantal fonemen over, en daar zou voorkoming van een te grote hoeveelheid homonymie heel goed een

rol bij kunnen spelen. Aan push chain-interpretaties valt dus een zekere redelijkheid niet te ontzeggen.

6.6.1.3. Drag chains

Er is voor het besproken voorbeeld echter ook nog een andere verklaring mogelijk, die van een *drag chain* (*chaîne de traction*) (een nederlandse term zou *sleepreactie* kunnen zijn). Bij een drag chain verandert een klank y in z; de positie van y komt daarmee vrij. Deze lege plaats wordt vervolgens opgevuld door klank x die in y verandert. De ene verandering stimuleert hier niet de andere zoals in een push chain-geval maar sleept de andere als het ware achter zich aan. We kunnen in het besproken voorbeeld ook aannemen dat de \bar{i} begint te diftongeren en dat de plaats van de \bar{i} die vrij komt, vervolgens door de klank uit *io* en \bar{e} wordt ingenomen.

Is er een tendens de open plaatsen in het systeem ('holes in the pattern') op te vullen? Voor het besproken voorbeeld is dat echter geen afdoende verklaring: de plaats van de \bar{i} raakt weer bezet maar de plaats van de \bar{e} en van *io* komen vrij (waarbij de eerste plaats dan later weer wordt opgevuld). Men zou dan moeten aannemen dat er een tendens is om aan bepaalde klanken boven andere de voorkeur te geven. Anders geformuleerd: een systeem zonder \bar{i} maar wèl met \bar{e} of *io* is wat buitenissig ('gemarkeerd') en zal derhalve de neiging vertonen zich in een minder gemarkeerde richting te wijzigen, er wat natuurlijker te gaan uitzien. De diepere neiging daarbij kan zijn om de articulatorische ruimte zo goed mogelijk te gebruiken: het ontbreken van een \bar{i} zou betekenen dat de linker bovenhoek van de articulatorische ruimte (zie schema 13 in 6.6.2) onbezet was en dat is niet erg doelmatig. Ook is het mogelijk dat een \bar{i} gemakkelijker uit te spreken is dan een \bar{e} (vgl. de in 6.6.2 besproken primaire oorzaken). Verder kan ook een perceptuele factor in het spel zijn: het verschil tussen \bar{i} en \bar{a} (aangenomen dat er een \bar{a} voorkomt) is groter en dus gemakkelijker te horen dan tussen \bar{e} en \bar{a} .

Dat een systeem zonder \bar{i} maar wèl met \bar{e} of *io* buitenissig is, kan statistisch worden ondersteund wanneer inderdaad bij het overzien van een groot aantal talen blijkt dat een dergelijk systeem significant minder vaak voorkomt dan een systeem zonder een \bar{e} of zonder *io* en met \bar{i} . Of in termen van implicaties: als een taal een \bar{e} of *io* heeft, zal er ook een \bar{i} in voorkomen, omgekeerd hoeft dat niet zo te zijn.

Er zijn ook andersoortige 'hole in the pattern'-verklaringen. Voor het eindstadium van het Oergermaans worden volgens traditie de volgende reeksen obstruenten aangenomen: stemloze occlusieven, stemloze fricatieven en stemhebbende fricatieven. In het volgende stadium, het Gemeengermaans, ontstaat de reeks die ontbreekt: die van de stemhebbende occlusieven. Een *asymmetrie* in het klanksysteem is daarmee opgeheven. De vraag is wat de achtergrond van zo'n asymmetrieverklaring is. Is een symmetrisch georganiseerd systeem beter aan te leren en te beheersen dan een asymmetrisch? Of manifesteert zich hier weer de tendens om de articulatorische ruimte zo goed mogelijk te benutten en het systeem zo minder gemarkeerd te maken? Een probleem is nl. dat in talen, ook in heden ten dage gesproken talen, open plaatsen en asymmetrieën niet uitzonderlijk zijn. Een voorbeeld is het Standaardnederlands, waarin tegenover de beide korte voorvocalen \bar{i} en \bar{e} slechts één korte achtervocaal: \bar{o} , staat, en waarin anders dan bij de labialen en de dentalen (*p, b, f, v, t, d, s, z*) bij de

velairen de stemhebbende occlusief ontbreekt: *k*, *X*, *g*. En het lijkt er ook niet op dat er in het Nederlands ontwikkelingen aan de gang zijn die deze gaten zullen opvullen.

6.6.1.4. *Push chains en drag chains*

We hebben hierboven twee klankveranderingen besproken. Bij één ervan, het ontstaan van nieuwe stemhebbende occlusieven, kan er alleen aan een drag chain gedacht worden. Een push chain-interpretatie is uitgesloten: de reeks van de stemhebbende occlusieven ontstaat duidelijk in een later stadium. In het geval $\bar{i} > ei <ij>$, io , $\bar{e} > \bar{i} <ie>$ kunnen we twee kanten opdenken. Het probleem: push chain of drag chain? doet zich uiteraard vooral bij klankveranderingen in het verleden voor, die of helemaal niet of slechts met moeite via teksten zijn te volgen. Als het om klankveranderingen gaat die zich in het heden bezig zijn te voltrekken, is het wellicht mogelijk tot een duidelijke keuze te komen. Zo bleek bij een onderzoek in Den Haag dat de *r* daar nagenoeg als een *X*, d.w.z. als een velair, wordt geactueerd; de *X* wordt dan extra hard gearticuleerd, zodat geen samenvallend plaatsvindt. Dat laatstgenoemde ontwikkeling als een reactie, en wel als een push chain-reactie kan worden begrepen, blijkt hieruit dat de velaire uitspraak van *r* frequenter voorkomt dan de verharding van de *X*; de velarisering van de *r* ligt dus in de ontwikkeling vóór.

Alles nog eens resumerend: het kan in sommige gevallen moeilijk zijn uit te maken of we met een push dan wel met een drag chain te maken hebben. Het is verder een probleem wat er nu precies achter zo'n push of zo'n drag chain zit. Het meest problematisch in dit verband zijn, zoals we gezien hebben, drag chains. Problematisch, in het bijzonder bij een drag chain-reactie, is dat wanneer twee gebeurtenissen in de tijd na elkaar plaatsvinden, dit niet per se op een verband hoeft te wijzen. Als een klank *x* in *y* verandert en zo de open plaats van de oude *y* opvult, kan de verandering van *x* in *y* heel goed een eigen verklaring hebben, bijv. één van de in de volgende paragraaf nog te bespreken primaire tendensen. Eventueel kan men dan zeggen dat $x > y$ zijn kans krijgt, omdat de oude *y* er niet meer is. Als daarentegen *x* in *y* gaat veranderen en de oude *y* uitwijkt naar de positie *z* (push chain), dan ligt een verband veel meer voor de hand, alhoewel dat ook dan niet zeker is.

6.6.1.5. *Compenserende reacties*

Zowel push als drag chains vinden langs de paradigmatische lijn plaats: de fonemen van een taal vormen immers tesamen een paradigma, een 'rijtje'. Er zijn ook structurele reacties mogelijk waarbij zowel de syntagmatische als de paradigmatische lijn in het geding is. Het betreft veranderingen binnen het woord (morfeem, syllabe) die verband houden met veranderingen elders binnen hetzelfde woord. Zo blijkt de vocaal in eng. *made* aanmerkelijk langer te zijn dan die in *mate*. Dit hangt mogelijk samen met de tendens tot stemloos worden van de auslautende *d*, die in het moderne Engels aanwezig is. Ter compensatie wordt dan de vocaal verlengd, waardoor *made* en *mate* toch van elkaar onderscheiden blijven. De verandering is dus een compenserende reactie en vindt primair plaats langs de syntagmatische dimensie: binnen een bepaalde opeenvolging van klanken. De achtergrond is echter paradigmatisch van aard: de onderscheiding van

made van *mate*, in het algemeen van woorden met *-d* en *-t* (homonymievermijding).

Compensatie is ook in het spel bij de zogenaamde *Streckformen*: vgl. *fermilie* voor *familie*, waarin de invoeging van de *r* een reactie is op een te sterke reductie van de eerste syllabe.

6.6.2. Primaire tendensen

De in de vorige paragraaf besproken structurele tendensen zijn reactief van aard. In zekere zin moeten we dus zeggen dat we het probleem telkens verschuiven, nl. naar die veranderingen waarop de structurele veranderingen als reacties zijn te begrijpen. Ook die veranderingen kunnen nog structureel zijn, op hun beurt dus als reacties te begrijpen, maar tenslotte komen we toch terecht bij klankveranderingen die niet meer als zodanig te begrijpen zijn. Is er iets te zeggen over de mogelijke tendensen in deze primaire veranderingen? We zullen enige mogelijkheden nagaan. Het is zinvol de volgende gevallen te onderscheiden.

Articulatorische tendensen

1. Een klank kan een neiging tot een bepaalde verandering hebben in een bepaalde omgeving binnen het woord, bijv. in combinatie met andere klanken (langs de syntagmatische lijn). We zijn hier bij de reeds in 6.4 besproken verschijnselen van assimilatie en reductie. Dergelijke assimilaties en reducties kunnen verklaard worden uit uitspraakgemak (*ease of articulation*), een taaleconomisch principe. Ook het ontstaan van overgangsklanken kan in het licht hiervan begrepen worden. Uitspraakgemak kan overigens ook tot dissimilatie leiden: vgl. het latijnse *perigrīnus*, dat in het Nederlands *pelgrim* wordt (twee keer een *r* vlak achter elkaar is moeilijk). Men zou trouwens in meer gevallen aan uitspraakgemak kunnen denken, bijv. bij het verdwijnen van de *k* vóór *n* in het Engels (vgl. ndl. *knecht* - eng. *knight*), bij de *t*-deletie in vele ndl. dialecten (o.a. Leids *knech* voor *knecht*), bij een metathesisgeval als *sp* > *ps* (*wesp* > *weps*), bij de verkorting van een lange vocaal voor een medeklinkercombinatie (vgl. *vrient* > *vrint*).

Men denkt in zulke gevallen ook wel aan veranderingen in de richting van een meer geprefereerde syllabestructuur. De ideale syllabestructuur zou kunnen zijn één consonant gevolgd door één vocaal: vgl. de reductie van *kn* tot één consonant en het wegvallen van de slot-*t*. Een minder ideale syllabestructuur is een lange vocaal gevolgd door twee consonanten; vandaar de verkorting in *vrint*.

We kunnen ook denken aan de invloed van het accent. Zo hebben in zwak geaccentueerde syllaben lange vocalen de neiging om kort te worden en korte om tot een sjwa gereduceerd te worden. De sjwa kan dan tenslotte nog gesyncopeerd of geapocopeerd worden. Vgl. bijv. got. *bindan*, *salbon* - ndl. *binden*, *zalven*, beide met een sjwa die reeds in de oudnederlandse periode (rond 1000) bezig is te ontstaan. Vgl. verder mnl. *tonge* - mod.ndl. *tong* (met sjwa-apocope), de sjwa-syncope in *enere* (zie 6.4) en de mod.ndl. varianten *politie*, *pδlisie*, *plisie*. Ook hier is duidelijk uitspraakgemak in het spel. Een ander voorbeeld is de rekking van korte vocalen in open syllabe met hoofdaccent in het Oudnederlands: vgl. *dag* - *dagen*. Hier vindt als gevolg van het hoofdaccent juist versterking

plaats. Het uitspraakgemak zit hem dan hierin dat een sterk accent gemakkelijker met een lange dan met een korte vocaal gecombineerd wordt. De vraag is overigens hoe de factor ‘open syllabe’ in dit verband begrepen moet worden. Misschien is het omgekeerd beter het zo te zien dat ‘gesloten syllabe’ als een verhinderende factor functioneert: korte vocalen worden gerekend onder hoofdaccent behalve wanneer de syllabe gesloten is.

Interessant is tenslotte de vraag hoe een taal aan ‘moeilijke’ combinaties komt. Eerdere klankwetten kunnen die op hun geweten hebben. Zo ontstaat bijvoorbeeld de ‘moeilijke’ combinatie *nr* in *eenre* door de voorafgaande sjwaapocope, die op zichzelf ook al als een vergemakkelijking van de uitspraak (maar met een paradoxaal resultaat) begrepen kan worden. ‘Moeilijke’ combinaties kunnen ook door morfologische procédés ontstaan, bijv. door prefigering met *ont-* bij de stam *berēn* (got. *baīran* ‘dragen’).

2. Een klank kan op zichzelf een tendens tot verandering vertonen. Zoals het onder het vorige punt ging om ontwikkelingen in de richting van minder moeilijke combinaties, gaat het hier om ontwikkelingen in de richting van minder moeilijke klanken op zichzelf. We beperken ons in ons voorbeeld tot de lange vocalen.

Een verandering die men vaak in de geschiedenis van talen ziet optreden, is dat een \bar{e} in de richting van een \bar{i} opschuift. Deze verandering is bekend uit het Gotisch: zo vindt men *qens* ‘vrouw’ in bepaalde teksten vaak met <ei> (klankwaarde \bar{i}) gespeld (zie 4.7.3). Hij is bekend uit het Latijn: in bijv. *creta* ‘krijt’ krijgt de \bar{e} een hoge (gesloten) klankwaarde zodat het woord in het Germaans met een \bar{i} wordt overgenomen (mnl. *crite*, mod.nld. *krijt*). Hij is ook bekend uit het Engels en uit het Nederlands (althans de kustdialecten): vgl. eng. *needle*, oorspronkelijk met \bar{e} (vgl. nog de spelling!), nu met \bar{i} , en vgl. nld. *hier* met got. *hēr*. Aan de andere kant van de articulatorische ruimte manifesteert zich een parallelle tendens, de neiging van een \bar{o} om \bar{u} te worden: lat. *corōna* met een hoge (gesloten) \bar{o} in de tweede syllabe, die in het Germaans als \bar{u} wordt overgenomen (nld. *kruin* met $\bar{æ}$ *i* via \bar{y} uit \bar{u}); eng. *book* en nld. *boek*, beide met \bar{u} uit \bar{o} (vgl. nog de engelse spelling). Overgang van \bar{e} tot \bar{i} en van \bar{o} tot \bar{u} valt ook vast te stellen voor servo-kroatische dialecten.

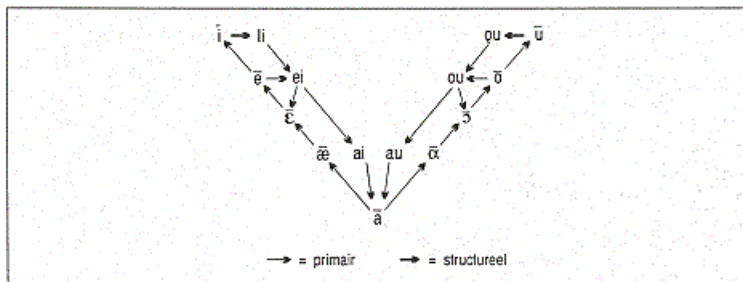
Als algemene tendens kan geformuleerd worden dat lange, gespannen vocalen de neiging hebben hoger (geslotener) te worden; blijkbaar gaat de eigenschap lang (gespannen) beter samen met de eigenschap gesloten (hoog) dan met de eigenschap laag (open) (ook hier dan weer een soort uitspraakgemak). Van de genoemde tendens zijn ook vele voorbeelden gevonden bij hedendaags onderzoek in engelse en Amerikaanse steden.

Nu zou men kunnen denken dat de genoemde tendens inhoudt dat het eindpunt van de ontwikkeling is dat men aan de ene kant een \bar{i} en aan de andere kant een \bar{u} overhoudt. Dit is echter niet het geval omdat een \bar{i} op zijn beurt kan gaan diftongeren. Dit is zichtbaar te maken met behulp van schema 13. (We beperken ons in de uitleg tot de linkerkant.)

Binnen het schema past het de diftongering van \bar{i} tot *ei* aan een structurele oorzaak toe te schrijven en binnen een push chain-kader te interpreteren. Vergelijk in dit verband het in 6.6.1.2 en 6.6.1.3 besproken voorbeeld dat we in het licht van het hier besprokene dus zo kunnen interpreteren, dat de verandering van \bar{e} in \bar{i} (en van *io* in \bar{i}) het eerst plaatsvindt en dat de diftongering van de oude \bar{i} daarop een reactie is. Gezien de verhoging van de lange, gespannen vocalen is diftongeren

de enige natuurlijke uitwijkmogelijkheid van de \bar{i} . (Men kan het wellicht zo zien dat ter onderscheiding de \bar{i} zo sterk gearticuleerd wordt dat een j -achtig tweede element ontstaat.) Door diftongering kan samenvallende van \bar{e} en \bar{i} worden voorkomen. Is eenmaal uit \bar{i} een diftong ontstaan, dan kan er van een verdere ontwikkeling sprake zijn, in die zin dat het eerste element van de diftong lager (opener) gaat worden. Zo kan zoals de geschiedenis van de nederlandse dialecten laat zien, uit een \bar{i} via [li] en ei (de klank van het Standaardnederlands) een ai ontstaan. Ook hier hebben we een bekende, vaak geconstateerde neiging, namelijk die van diftongen om te dissimileren (de afstand tussen het eerste en het tweede element wordt steeds groter). Nieuwe \bar{e} - of \bar{e} -klanken kunnen dan weer langs andere weg ontstaan (aangenomen dat ze niet het resultaat zijn van verhoging van \bar{a} of $\bar{a}\bar{e}$). Zo wordt in het Nederlands de open plaats van de \bar{e} die \bar{i} <ie> wordt, o.a. opgevuld door de \bar{e} die ontstaat door rekking van \bar{i} of \bar{e} in open syllabe met hoofdaccent (vgl. de rekking van \bar{a} tot \bar{a} in 6.5). (Of de rekkings- \bar{e} drijft bij wijze van push chain de oude \bar{e} in de richting van de \bar{i} : een structurele reactie die volgens primaire lijnen verloopt.) Ook is het mogelijk dat een diftong ei , volgens onderstaand schema ontstaan, door interne assimilatie, tot \bar{e} wordt waarmee het betreffende foneem weer in de rij van de lange (gespannen) vocalen is terechtgekomen. Vergelijk hiervoor de o.a. haagse zgn. secundaire monoftong in *Rèèswèèkse plèèn*. Er kan dus sprake zijn van een soort carrouselbewegingen.

Schema 13 (primaire tendensen bij lange vocalen)

Andere tendensen die vast te stellen zijn, zijn ontronding van geronde voorvocalen (vgl. bijv. eng. *stick* met ndl. *stuk*), palatalisatie van achtervocalen (vgl. bijv. mnl. *huus* uit ouder *hūs*), de reeds genoemde interne assimilatie van diftongen (vgl. nog in het schema de overgang van ai in \bar{a} (oe. *stain* > *stān*) en de overgang van io in ndl. \bar{i} <ie>), en de tendens van \bar{e} en \bar{o} om te diftongeren (zie schema; vgl. de westndl. uitspraak van *heel groot* min of meer als *heil grout*). Ook voor deze gevallen is vaak aan een tendens in de richting van gemakkelijker klanken te denken. Verder valt een tendens waar te nemen om het aantal achtervocalen in verhouding tot het aantal voorvocalen te beperken: er is achter in de articulatorische ruimte minder plaats dan voorin. Dat in het Nederlands tegenover \bar{e} en \bar{i} maar één korte achtervocaal (\bar{o}) staat (zie 6.6.1.3), kan in dat licht worden begrepen.

Auditorische tendensen

We moeten ook met auditorische tendensen rekening houden, in zekere zin met verkeerd horen of met verkeerd interpreteren van wat men hoort. Het ligt voor de hand hierbij in de eerste plaats aan het eerste taalverwervings-proces te denken. Kinderen kunnen over het algemeen niet zien hoe de volwassenen de klanken vormen; ze moeten naar de articulatie ervan gissen op grond van wat zij horen en daarbij kunnen ze zich vergissen ('abductive change'). We zouden hiervoor kunnen denken aan de overgang van tong-*r* [r] in huig-*r* [R]. Of ze horen een bepaald verschil niet duidelijk. Hierdoor valt wellicht het merkwaardige verschijnsel te verklaren dat men velairen en labialen soms in elkaar ziet overgaan: $X > f$ (ndl. *genoeg* - eng. *enough*), $ft > Xt$ (du. *luft* - ndl. *lucht*). Akoestisch-auditorisch lijken *f* en *X* sterk op elkaar, terwijl er wat de articulatieplaats betreft een groot verschil is.

6.6.3. Afsluitende beschouwingen

We hebben in de voorafgaande paragrafen een aantal mogelijke primaire en secundaire veranderingstendensen bekeken. We kunnen hier ook van *natuurlijke* tendensen spreken, tendensen die op de een of andere manier in verband staan met de 'natuur' van de spraakorganen, het perceptievermogen en het taalsysteem. Anders gezegd: het betreft ontwikkelingen van gemarkeerde in de richting van minder gemarkeerde segmenten of combinaties. Het gaat hier natuurlijk niet om tendensen die los van de taalgebruikende mens staan; het gaat in feite om de neiging van de taalgebruiker om een bepaalde klank op een bepaalde manier uit te spreken, etc. In 22 zullen we dieper op de rol van de taalgebruiker ingaan. We zullen later, op diverse plaatsen in deel 4, zien dat ook onnatuurlijke, althans minder natuurlijke veranderingen mogelijk zijn. Hierbij kan bijv. invloed van een ander dialect in het spel zijn. Natuurlijk is ontronding van \bar{y} tot \bar{i} . Worden in een bepaald dialect de \bar{i} s door \bar{y} s onder invloed van een ander dialect vervangen, dan is er sprake van een 'onnatuurlijke' verandering.

Zoals duidelijk geworden zal zijn, bevinden we ons met de tendensen die we menen te kunnen vaststellen, in een problematisch gedeelte van de historische taalkunde. De problemen kunnen in de volgende punten worden samengevat:

1. Hoe bepalen we per geval met welke mogelijkheid we te maken hebben, met een push chain, een drag chain, een compenserende verandering, een primaire verandering?
2. Wat zijn nu precies de achtergronden van deze soorten verandering: vermijding van homonymie, optimaal gebruik van de articulatorische ruimte, streven naar symmetrie, vergemakkelijking van de uitspraak?
3. Andere vragen die we kunnen stellen zijn: hoe komt het dat er in bepaalde gevallen alternatieven bestaan? Zo kan een *ei* dissimileren tot *ai*, zoals in het Rotterdams, of monoftongeren tot \bar{e} , zoals in het Haags. (We nemen aan dat er in beide gevallen sprake is van een primaire verandering.) En zo heeft een \bar{e} vaak de neiging om tot \bar{i} te worden maar kan ook zoals in het moderne Engels en westelijk Nederlands het geval is, in meerdere of mindere mate diftongeren (vgl. nogmaals substandaard ndl. *heil* voor *heef*).

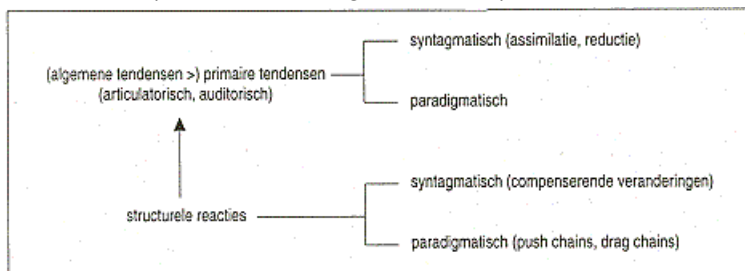
4. Hoe komt het, hetgeen nog problematischer is, dat bepaalde (primaire?) veranderingen aan elkaar tegengesteld kunnen verlopen? Zo vindt *t*-deletie plaats maar daarnaast is althans na *n* ook *t*-paragoge mogelijk: vgl. ndl. *niemand* uit *nieman*, maar ook du. *Mond* uit *mon*, *irgend* uit *iergen*, en na *s*: *Palast* uit *palas* enz.

Het is mogelijk dat welke verandering er optreedt en of er überhaupt iets gebeurt, (mede) afhankelijk is van bepaalde algemene eigenschappen van een taal in een bepaalde fase (algemene tendensen). Men zou bijv. kunnen denken aan algemene uitspraakgewoonten, zgn. 'articulatiebases'. Wanneer binnen een bepaalde taal de algemene gewoonte is klanken nogal vóór in de mond uit te spreken (een palatale articulatiebasis), lijkt de kans groter dat palatalisaties, als bijv. van \bar{u} tot \bar{y} , optreden. We kunnen ook aan plaats en aard van het accent denken. Aan het begin van het Germaans kwam er een sterk centraliserend accent op de eerste syllabe te liggen (zie 6.2). Dit accentuatiepatroon had sterke reducties van de zwak geaccentueerde syllaben tot gevolg. Vergelijk bijv. de oeride. vorm **nēmōnōm* met de daartoe te herleiden infinitief got. *niman*, ndl. *neme(n)*. De derde syllabe is al in het Gotisch verdwenen; in het Nederlands is de \bar{a} uit \bar{o} van de tweede syllabe tot sjwa geworden, in het westelijke Nederlands heeft ook *n*-apocope plaatsgevonden. De korte vocaal van de eerste syllabe is daarentegen, ook in verband met het accent, gerket.

Het is goed te bedenken dat we ook met dergelijke verklaringen het probleem verschuiven, want hoe komt het dat de ene taalgemeenschap die algemene uitspraak- of accentuatiegewoonte erop na houdt en de andere taalgemeenschap een andere en hoe komt het verder dat dit per periode wisselen kan? Toch komt men met iedere verschuiving een stapje verder, zeker als men verschillende veranderingen uit één grotere factor kan verklaren.

Ook zo'n algemene uitspraakgewoonte of algemeen accentuatiepatroon houdt echter niet perse in dat bepaalde veranderingen optreden. We blijven dus met het probleem zitten, waarom bij gelijke algemene condities bepaalde tendensen zich soms wel, soms niet en zich in sommige talen wel, in andere niet manifesteren. Het grote probleem blijft dat een klankwet, welke algemene wetmatigheden men er ook in kan ontdekken, een historische gebeurtenis blijft, gebonden aan tijd en plaats. Een mogelijke oplossing van dit probleem dient zich wellicht aan wanneer we de taalverandering plaatsen in de sociale context waarbinnen zij plaatsvindt. In 22 komen we hierop terug. Voorlopig kunnen we zeggen dat als er een primaire klankverandering plaatsvindt, dat vaak in een bepaalde richting gebeurt, en dat dan bepaalde structurele reacties daarop mogelijk zijn.

Zie voor de besproken mogelijkheden schema 14 (een pijl betekent 'reactie op').

Schema 14 (*klankveranderingstendensen*)

7. Klank/betekenisverandering

7.1. Inleidende opmerkingen

Bij de klankveranderingen zoals die in hoofdstuk 6 aan de orde zijn geweest, hebben we ons met de vormkant (de klankkant) van de taal bezig gehouden, ook al bleken op sommige klankwetten semantische beperkingen mogelijk te zijn. We betreden nu terreinen van taal en taalgebruik (morfologisch, syntactisch, lexicaal) waarbij we duidelijk zowel met de vorm als met de betekenis in aanraking komen. We beperken ons in dit hoofdstuk tot voorbeelden van morfologische en lexicaal aard. (Hierbij is vormkant gelijk aan klankkant; in de syntaxis kan bij vorm o.a. aan woordvolgorde gedacht worden: zie 12.0.).

In de besprekingen zullen een drietal algemene begrippen centraal staan: analogie, analogische reïnterpretatie en productiviteit. De bespreking van de analogie voert tot de bespreking van het isomorfieprincipe, dat zich behalve in (formeel-semantische) analogie ook nog in betekenisdifferentiatie en homony-mievermijding manifesteert.

7.2. De analogie

7.2.1. Algemeen

We hebben in 4.3 gezien (in verband met de klankcorrespondenties) dat mnl. *helcht* vervangen is door *helft* naar analogie van *half* en *staf* door *staaf* naar analogie van het meervoud *staven*. Analogie komt er in deze gevallen op neer dat vormen de invloed ondergaan van andere vormen waarmee ze morfologisch verbonden zijn. Zo is *helft* een afleiding van *half* en is *staaf* het enkelvoud naast het meervoud *staven*. In beide gevallen ontstaan er uitzonderingen op de regelmatige klankcorrespondenties, resp. du. *ft* - ndl. *Xt* (en mnl. *Xt* - mod.ndl. *Xt*) en mnl. *ǎ* - mod.ndl. *ǎ* (zie 4.3). De analogie treedt op na de werking van de klankwetten, in casu de mnl. verandering van *ft* in *Xt* en de onl. rekking in open syllaben met hoofdaccent waardoor naast *staf* *stave(n)* ontstaat.

Half en *helcht* en ook *staf* en *staven* zijn zoals gezegd morfologisch met elkaar verbonden; er vindt een analogische klankverandering (> *helft*, *staaf*) plaats op basis van klank- en betekenisovereenkomst. Een analogische vormverandering kan ook op basis van alleen een betekenisovereenkomst plaatsvinden, getuige bijvoorbeeld een *contaminatie* als *optelefoneren*: *telefoneren* is beïnvloed door het gelijkbetekenende *opbellen*. Omgekeerd kan een verandering in de betekenis

optreden op basis van een klankovereenkomst. Voorbeelden hiervan levert o.a. de zogenaamde *volksetymologie*. Zo betekent *hanteren* uit het franse *hanter* oorspronkelijk 'omgaan met, druk bezoeken, achtervolgen'; onder invloed van *hand*, waarmee het etymologisch niet verwant was maar waar het in ieder geval sterk op leek, krijgt het de betekenis van 'met de hand behandelen' (waarnaast de oude betekenissen overigens niet helemaal verdwenen). Een ander voorbeeld van een zodanige volksetymologie is *lintworm*, waarin *lint* (dat oorspronkelijk synoniem is met *worm*) met *lint* 'geweven band' in verband is gebracht, op basis niet alleen van klank- maar ook van betekenisovereenkomst (een lintworm lijkt op een lint).

Dit zijn alle voorbeelden van *formeel-semantische* analogie, analogie waarbij het vormen en het betekenisaspect van de taal een rol spelen: klankverandering op basis van betekenis- (en klank)overeenkomst en betekenisverandering op basis van klank- (en betekenis)overeenkomst. Er is ook zuiver vormelijke analogie mogelijk, waarbij de ene vorm de andere beïnvloedt op basis alleen van klankovereenkomst. Zo lijkt het woord *oecumenisch* nogal op *economisch* en men kan mensen dan wel horen spreken van de *economische* in plaats van de *oecumenische beweging*. Deze vormverwarringen zullen we verder o.h.a. terzijde laten. Een ander voorbeeld is het duitse (*ein*)*laden* 'uitnodigen' dat oorspronkelijk zwak was maar op basis van vormovereenkomst in praesens/infinitief met *laden* 'laden' sterk geworden is: *einladen* - *lud ein* - *eingeladen*. In 8.3.3 zullen we kennis maken met een geval van zuiver semantische analogie: betekenisverandering op basis alleen van betekenisovereenkomst.

We beperken ons nu verder tot de formeel-semantische analogie. Eerst komen die gevallen aan de orde waarin de formeel-semantische analogie tot vormverandering leidt (7.2.2). Aan die gevallen waarbij er op basis van vorm- (en betekenis)overeenkomst iets in de betekenisfeer gebeurt, wijden we onder het hoofd *analogische reïnterpretatie* een aparte paragraaf: 7.4. In 7.6 bespreken we formeel-semantische analogie die in nieuwe vormen resulteert.

Het is zinvol bij de vormveranderende analogie (voortaan kortweg: analogie) op een drietal dimensies telkens twee onderscheidingen te maken: 1. *Ausgleich* en *extensie*, 2. *proportionele* en *niet-proportionele* analogie, 3. *paradigmatische* en *syntagmatische* analogie. Deze onderscheidingen zullen we hieronder onder het kopje 'drie onderscheidingen' één voor één bespreken.

7.2.2. Analogie. Drie onderscheidingen

1. *Ausgleich* en *extensie*

Onder *Ausgleich* verstaan we analogie die werkt binnen het paradigma (in de ruimste zin van het woord); we spreken dan ook wel van paradigmatische gelijkmaking. Hierboven zagen we daarvan al twee voorbeelden. Het verschil binnen het paradigma van *staf*: in het enkelvoud *ǣ*, in het meervoud *ā*, verdwijnt ten gunste van de *ā*. En het verschil tussen *half* (met *f*) en *helcht* (met *X*) verdwijnt ten gunste van de *f*. In beide gevallen verdwijnt er een alternantie. Wanneer een patroon zich tot nieuwe gevallen uitbreidt, spreken we van *extensie*. Zo hadden het Oud- en het Middelnederlands aanvankelijk pluralia die vormelijk gelijk waren aan singularia, en wel bij de neutra (oorspronkelijk althans voorzover

ze in de stam niet een korte vocaal plus één consonant hadden): vgl. *woort, been, dinc: die woort, die been* (vgl. nog *er was veel volk op de been*), *die dinc* (maar *die dale* (met latere rekking) bij *dat dal*). Als pluralia als *woorde, beene, dinghe* ontstaan, betekent dat een uitbreiding van het type *dach - daghe*. Een ander voorbeeld is het mnl. meervoudstype *dat kint - die kinder*. Later wordt naar analogie van het type *dach - daghe* aan het meervoud de uitgang *-e* of naar analogie van het type *grave - graven* aan het meervoud de uitgang *-en* toegevoegd: *kindere, kinderen*, waardoor de nieuwe meervoudsuitgangen *-ere* en *-eren* ontstaan. Het is hier moeilijker van de uitbreiding van een patroon te spreken; een afwisseling enkelvoud - meervoud: stam + *ere(n)* bestond immers nog niet maar ontstaat pas door de analogie. Wél is er sprake van uitbreiding van een reeds bestaande uitgang (*-e* of *-en*).

Sommige gevallen van Ausgleich kunnen tevens als gevallen van extensie worden geïnterpreteerd. In het geval van *staf - stave(n)* kunnen we denken aan Ausgleich zonder meer, maar het is mogelijk hierin ook extensie te zien: de Ausgleich heeft dan plaatsgevonden naar analogie van die substantieven waarbij in enkel- en meervoud dezelfde vocaal voorkwam, bijv. *schaaf - schaven*. In het geval *half - helft* is het moeilijker óók aan extensie te denken.

2. Proportionele en niet-proportionele analogie

Bij proportionele analogie speelt zoals de term al zegt, een bepaalde verhouding (proportie) een rol, dat wil zeggen dat er twee relaties in het geding zijn. Alleen voor gevallen die als een extensie kunnen worden begrepen, valt zo'n proportie op te stellen, hetgeen overigens niet inhoudt dat alle extensiegevallen als proportionele analogie te begrijpen zijn. We geven om te beginnen een duidelijk voorbeeld van proportionele analogie, nl. de uitbreiding van de meervouds-*e* tot *woorde, beene* en *dinghe*. De volgende proportie is hier van toepassing:

$$\begin{array}{lcl} \text{enkelvoud } dach \text{ enz.} & & \text{enkelvoud } woort \\ = & & x = \text{woorde} \\ \text{meervoud } daghe \text{ enz.} & & \text{meervoud } x \end{array}$$

De beide relaties die hier in het geding zijn, zijn de relatie van *woorde* tot *daghe* enz. en van *woorde* tot *woort*.

Voor het geval van het meervoud *kinder*, dat *kinderen* wordt, kan geen proportie worden opgesteld. Volgens proportionele analogie zou naar het voorbeeld van *daghe* een meervoud *kinde* en naar het voorbeeld van *graven* een meervoud *kinden* moeten ontstaan. *Kindere* en *kinderen* noemen we *stapelvormen*; historisch gezien zitten er in deze woorden twee meervoudsuitgangen. Men spreekt ook wel van *overkarakterisering*. Een ander voorbeeld daarvan is het verleden deelwoord *gegeten* bij *eten*. De oorspronkelijke vorm was *geëten*, dat door samentrekking (contractie) tot *geten* werd. Hiermee had het verleden deelwoord een afwijkende vorm gekregen; het prefix *ge-* was niet duidelijk meer te herkennen. Naar analogie van de andere verleden deelwoorden kwam er weer *ge-* voor te staan: *gegeten*. Historisch gezien zit daar nu tweemaal het prefix *ge-* in. Volgens proportionele analogie zou de oude vorm *geëten* hersteld zijn. In beide gevallen ontstaat een vorm die als zodanig duidelijker herkenbaar is, beter in het taalsysteem is geïntegreerd. Er is telkens maar één relatie in het spel: bij *kindere* en *kinderen* de relatie met andere meervouden als *daghe* en *daghen* en bij *gegeten* de relatie met andere verleden deelwoorden.

Andere voorbeelden van niet-proportionele analogie leveren bepaalde gevallen van *volksetymologie*: door bepaalde betekenis- en klankassociaties wordt de klankvorm van een woord gewijzigd, d.w.z. doorzichtig gemaakt. Zo wordt het uit het Haïtisch afkomstige *hamaca* tot *hangmat*, het uit het Latijn afkomstige *scorbūtus* tot *scheurbuik*. *Hamaca* verandert van vorm naar analogie van *hangen* en *mat*, *scorbūtus* naar analogie van *scheuren* en *buik*. De associaties zijn niet altijd even reëel: zo is bij *scorbūtus* ('een ziekte waarbij o.a. bloedend tandvlees optreedt als gevolg van een tekort aan vitamine-c') de associatie met *scheuren* nog wel te volgen maar niet die met *buik*. *Scheurbek*, zoals in het Land van Waas voorkomt, is beter te volgen. *Scheurbuik* bestaat echter nog uit twee herkenbare delen. Ten dele herkenbaar is *moeras*, dat onder invloed van mnl. *moer* 'moeras' uit het franse *maras* is ontstaan.

Opm. We kunnen de volgende gevallen van volksetymologie onderscheiden:

1. klankverandering op basis van klank- en betekenisovereenkomst: *hangmat*, *scheurbuik*, *moeras*;
2. klankverandering op basis van klankovereenkomst (een geval van zuiver vormelijke analogie): *ratjetoe* uit fra. *ratatouille* (we mogen aannemen dat betekenisovereenkomst met *ratje* en *toe* hierbij geen rol gespeeld heeft);
3. betekenisverandering op basis van klank- en betekenisovereenkomst: vgl. *lintworm* (zie 7.2.1);
4. betekenisverandering op basis van klankovereenkomst: vgl. *hanteren* (zie 7.2.1).

Het effect in alle vier de gevallen is dat de klankvorm doorzichtiger wordt. Heel vaak wordt daarbij een enkelvoudig tot een samengesteld woord: *hangmat*, *scheurbuik*, *ratjetoe*. Of een simplex wordt als een afleiding gereïnterpreteerd: *hanteren*. Volksetymologie treedt dan ook vooral bij leenwoorden op. Er zijn echter ook gevallen van inheemse woorden: vgl. *lintworm* en ook *polshoogte nemen* in plaats van *poolshoogte nemen* 'de hoogte van de pool ten opzichte van de horizon nemen', later figuurlijk 'zich op de hoogte stellen' (denk aan de associatie met *iemand de pols voelen* of met *polsen*). Voor de aardigheid noemen we ten slotte nog schertsende volksetymologie als bijv. *portemonnix* (geval 1).

3. Paradigmatische en syntagmatische analogie

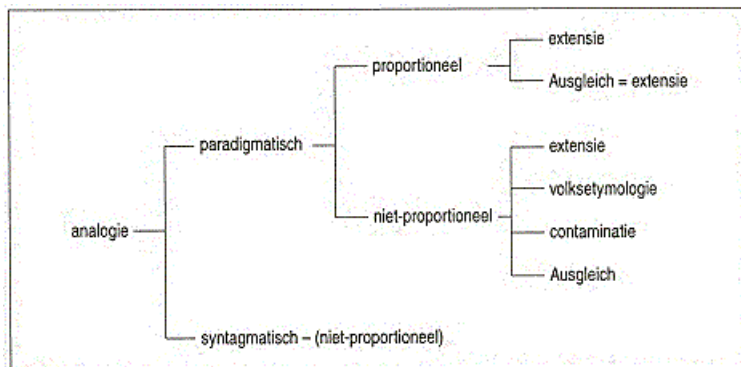
Bij de tot dusver besproken gevallen van analogie zijn paradigmatische relaties in het spel (paradigmatisch hier opgevat in de ruimste zin van het woord). *Helcht* is als afleiding paradigmatisch verbonden met het grondwoord *half*, *geten* is paradigmatisch verbonden met alle andere vormen van *eten* maar ook met alle andere verleden deelwoorden met het prefix *ge-*; enz. Ook *hamaca* enerzijds en *hangen* en *mat* anderzijds zijn paradigmatisch verbonden, als we alle woorden van een taal als één grote lange reeks, één 'paradigma' opvatten.

Gevallen van analogie langs de syntagmatische lijn zijn nogal zeldzaam. Een interessant voorbeeld uit het Gotisch is *dagam jah nahtam*, een uitdrukking met daarin temporele datieven van resp. *dags* 'dag' en *nahts* 'nacht' en met de betekenis 'dagen en nachten' ('dag en nacht'). De reguliere datief pluralis van *nahts* zou echter *nahtim* moeten zijn; in de betreffende vaste verbinding is naar analogie van *dagam* de uitgang *-im* door *-am* vervangen. We kunnen hier spreken van Ausgleich binnen het syntagma (uiteraard niet-proportioneel: er is immers maar één relatie in het geding).

Samenvatting

We hebben nu drie onderscheidingen bekeken, telkens op een andere dimensie. Het onderscheid paradigmatisch - syntagmatisch heeft te maken met de *wijze* waarop de analogie werkt. Dat geldt ook voor het onderscheid proportioneel - niet-proportioneel. Bij proportionele analogie zijn twee relaties in het geding, bij niet-proportionele analogie slechts één. Syntagmatische analogie is altijd niet-proportioneel. Het onderscheid Ausgleich - extensie heeft te maken met het *resultaat* van de analogie. Proportionele analogie leidt altijd tot extensie, niet-proportionele tot hetzij extensie hetzij Ausgleich. Bij syntagmatische analogie zou men ook van Ausgleich kunnen spreken: Ausgleich binnen het syntagma. Zie schema 15.

Schema 15 (overzicht analogie)

7.3. Het isomorfieprincipe

7.3.1. Een indeling naar gevallen

In de formeel-semantische analogiewerkingen kan een tendens gezien worden in de richting van een ideale verhouding van één vorm - één betekenis: het 'one form-one meaningprinciple' oftewel het *isomorfie*principe ('betekenis' moet hier zeer ruim worden opgevat, ook in de zin van grammaticale functie). Dit principe wordt ook wel het Humboldtiaanse principe genoemd, naar de 19e-eeuwse duitse taalgeleerde Wilhelm von Humboldt. Het is de tendens in de richting van een ideaal tekensysteem: bij iedere taalvorm hoort maar één betekenis en bij een betekenis maar één taalvorm (bij taalvorm kan aan alle vormaspecten gedacht worden: klanken, woordvolgordes etc.). Het principe heeft vooral een corrigerende, therapeutische werking: het werkt in op storingen in de genoemde ideale vorm-betekenisverhouding. We zullen dit hieronder aan de hand van een aantal gevallen illustreren.

1. Er is een vormverschil zonder betekenisverschil. Er ontstaat een betekenisverschil (betekenisdifferentiatie) of een of meer vormen verdwijnen (synonymievermijding).

1.1. *Lexicale voorbeelden*

1.1.1. Er ontstaat betekenisverschil.

Aan got. *fani* (nom. en acc.sg.) 'modder, slijk' beantwoordt mnl. *vene*, mod.nld. *veen*. De gen. en de dat. waren resp. *fanjis* en *fanja*, wat in het Middelnederlands *venne*, mod.nld. *ven*, werd. *Veen* en *ven* zijn dus te verklaren uit verschillende vormen van hetzelfde paradigma, waarin verschillende klankwetten hebben gewerkt; zowel de *ě* als de *ē* hebben zich analogisch over het hele paradigma verbreid, waardoor een *doublet* ontstaan is: twee gelijkwaardige vormen naast elkaar. Later hebben *veen* en *ven* allebei een eigen betekenis gekregen. Er is *betekenisdifferentiatie* opgetreden.

1.1.2. Het vormverschil wordt opgeheven (één van de vormen verdwijnt).

Ook mnl. *scult* - *scout* 'schuld' vormt een doublet in de zojuist besproken zin: *scult* is uit de gen. en dat. en *scout* uit de nom. en acc.sg. van hetzelfde woord ontstaan. In dit geval is één van de woorden verdwenen. (*Schuld* heeft het wellicht gewonnen doordat het gesteund werd door *schuldig*.)

Doubletten kunnen overigens ook op andere wijze ontstaan. Zo kunnen de beide vormen uit verschillende dialecten afkomstig zijn, althans door verschillende klankwettige ontwikkelingen ontstaan zijn; dat is bijv. het geval met *konst* - *kunst* (waarvan het eerste niet meer wordt gebruikt), *dof* - *duf* (met betekenisdifferentiatie).

Bij nog andere doubletten is een oude naast een analogische vorm in het geding. Vergelijk in dit verband het reeds enige malen besproken geval *staf* - *staaf*. Interessante engelse voorbeelden zijn: *elder* en *eldest* (oude comparatief en superlatief bij *old*) - *older* en *oldest* (analogisch); *brethren* (oude pluralis bij *brother*) - *brothers* (analogisch). De oude vormen zijn nu de dragers van een meer speciale betekenis, de nieuwe hebben de gewone betekenis. *Brethren* wordt (o.a.) in religieuze context gebruikt, *elder* in toepassing op verwantschapsrelaties. We hebben hier een bijzondere vorm van betekenisdifferentiatie.

1.2. *Morfologische voorbeelden*

1.2.1. Vormverschil wordt opgeheven.

Met het volgende geval betreden we morfologisch terrein, bevinden we ons op het niveau van de taalsystematiek: een betekenisverschil wordt in de taalsystematiek op meer dan één manier in de vorm tot uitdrukking gebracht. Er is dan een tendens waarneembaar in de richting van één manier. Zo heeft het Middelnederlands de volgende meervoudsprocédés: *dach* - *daghe*, *grave* - *graven*, *woort* - *woort*, *ridder* - *ridders*, *kint* - *kinder*. Het type *woort* - *woort* wordt vervangen door *woort* - *woorde* naar analogie van *dach* - *daghe*; vervolgens wordt het type *dach* - *daghe* vervangen door *dach* - *daghen* naar het model van *grave* (*graaf*) - *graven* (extensies). Paradigmatische patronen worden hier dus aan elkaar gelijk gemaakt; de hoeveelheid synonymie (uitgangen met gelijke betekenis) wordt teruggebracht. Dat betekent een belangrijke stap in de richting van de 'ideale' situatie van één meervoudsuitgang oftewel van één paradigmatisch patroon. Dat

die situatie nog lang niet bereikt is, blijkt uit de veel gebruikte meervouds-s (die zich zelfs uitbreidt) en uit de (stapel)meervouden op *-eren*. (Meervouden gelijk aan enkelvouden heeft het moderne Nederlands nog na hoeveelheidsaanduidende woorden: vgl. *drie kilo*.)

1.2.2. Er ontstaat betekenisverschil.

Er is ook nog een andere reactie denkbaar, nl. dat er (systematische) betekenisdifferentiatie optreedt: de ene meervoudsuitgang zou dan bijv. gebruikt kunnen worden als er sprake is van een aantal losse exemplaren, de andere wanneer er sprake is van een zekere samenhang (collectiva). In de concrete nederlandse situatie heeft incidentele betekenisdifferentiatie plaatsgevonden: vgl. bijv. *benen* - *beenderen*, *bladen* - *bladeren* (*blaren*), *kleden* - *klederen* (*kleren*); *centen* - *cents*, *hemelen* ('woonplaats van God', 'uitspansel') - *hemels* (van bedden bijv.), *portieren* - *portiers*, *vaderen* - *vaders*. Soms is er stilistisch verschil: vgl. *zondaars* en *zondaren*. Soms is het moeilijk enig verschil te constateren: vgl. *aardappels* en *aardappelen*.

2. Er is een betekenisverschil zonder vormverschil. Er ontstaat een vormverschil (homonymievermijding) of er vindt semantische gelijkschakeling plaats.

2.1. *Lexicale voorbeelden*

2.1.1. Er ontstaat een vormverschil.

Beroemd is het geval van homonymievermijding uit de (franse) taalgeografie waaraan de naam Jules Louis Gilliéron verbonden is. In een zuidwestelijk frans dialect, in Gascogne, vallen lat. *cattus* 'kat' en *gallus* 'haan' klankwettig in *gat* samen ($k > g$ en $l > t$): er ontstaan dus homoniemen. Men kan zich goed voorstellen dat deze homonymie vooral in een plattelandsmilieu tot verwarring aanleiding kan zijn. Het gevolg is dat het woord *gat* met de betekenis 'haan' verdwijnt. Uiteraard gaat men dan voor 'haan' een ander woord gebruiken: er wordt dus een vormverschil geïntroduceerd. Dat *gat* 'kat' het won, kan er verband mee houden dat dit woord door vele afleidingen ervan gesteund werd.

2.1.2. Betekenisverschil wordt opgeheven.

Een reactie op betekenisverschil - geen vormverschil kan ook zijn dat er (bij vormen die niet identiek zijn maar wel een bepaalde overeenkomst hebben) een gelijkschakeling in de betekenisfeer plaatsvindt. Vgl. in dit verband het reeds in 7.2.1 en 7.2.2 vermelde *hanteren*, dat door de sterke gelijkheid met *hand* de betekenis 'met de hand behandelen' erbij krijgt (volksetymologie). Vergelijk ook *lintworm*.

2.2. *Morfologische voorbeelden*

Een vormverschil wordt in de taalsystematiek gebruikt om meer dan één betekenisverschil tot uitdrukking te brengen. Er is een tendens in de richting van één betekenisverschil bij het betreffende vormverschil, of anders gezegd: een apart vormverschil bij elk betekenisverschil. Een voorbeeld zou kunnen zijn de slot-sjwa in het Middelnederlands, die gebruikt werd in verbogen vormen van het adjectief *én* in abstracta die van adjectieven afgeleid zijn. Er bestonden dus de beide volgende patronen: *oud* - *oude* (verbogen vorm), *oud* - *oude* 'ouderdom'. Het grondwoord is hier in beide gevallen een adjectief, waardoor gemak-

kelijk homoniemen konden ontstaan: vgl. behalve *oude* ook nog mnl. *coude*, *diepe*, *hoghe*, *coele*, *grote*. Misschien heeft dit (mede) ertoe geleid dat de abstracta op sjwa in de loop van de tijd, uiteraard niet alle tegelijk maar één voor één, verdwenen zijn. Ze zijn vervangen door vormingen op *-te*: *diepte*, *hoogte*, *koelte*. Bewaard zijn o.a. *waarde* en *koude*, misschien omdat men hierin de suffixvariant *-de* voelde (die naast *-te* voorkwam): vgl. *liefde*, *vreugde* enz.; *grootte* kan ook als een relict gezien worden of als een afleiding met *-te*: vgl. de spelling <grootte>. Er is echter ook nog een andere verklaring voor het verdwijnen van het sjwa-suffix mogelijk: het was een nogal zwak suffix (alleen een vocaal en dan ook nog de sjwa), en er is ook in de geschiedenis van talen een tendens waarneembaar in de richting van duidelijke, substantiële vormverschillen. (Vgl. in dit verband de reacties op al te korte woorden: zie 6.3.) Het *-de*- of *-te*-suffix had vergeleken met het sjwa-suffix wat meer substantie. Hoe dan ook, het sjwa-suffix kon gemakkelijk verdwijnen doordat er een alternatief voorhanden was: de suffixen *-de* en *-te*. (Het zou in principe ook mogelijk geweest zijn naar een omschrijving uit te wijken, bijv. *het-oud-zijn* voor *oude*.)

Een andersoortig morfologisch voorbeeld is het geval *woort* - *woort* > *woort* - *woorde*. Het is niet voor niets dat *woort* - *woort* zich aan *dach* - *daghe* aanpast en niet omgekeerd. Bij *woort* - *woort* beantwoordt aan een betekenisverschil geen vormverschil, bij *woort* - *woorde(n)* wel. Blijkbaar bestaat de neiging om betekenisverschillen die voor de taalervaring belangrijk zijn (hier het verschil in getal) tot uitdrukking te brengen. Maar wat met het meervoud van *woort* gebeurde, was mogelijk dankzij het feit dat er al een manier om het meervoud te markeren bestond. Als we bij homoniemen ook aan vormen van 'hetzelfde woord' denken, kunnen we ook het geval *woort* - *woorde(n)* onder het hoofd homonymievermijding vangen.

3. Een tweeledig vormverschil wordt vervangen door een éénledig vormverschil.

Met het geval dat we onder dit punt bespreken, bevinden we ons weer in de morfologische sfeer. Er is sprake van een tweeledig vormverschil, bijv. een verschil in stamvocaal gepaard gaande met een verschil in uitgang. Dit tweeledige vormverschil wordt vervangen door een eenledig vormverschil.

We vergelijken hiervoor de stamtijden van het mnl. *binden* met het mod.ndl. *binden*:

mnl.	<i>binden</i>	-	<i>bant</i>	-	<i>bonden</i>	-	<i>gebonden</i>
mod.ndl.	<i>binden</i>	-	<i>bont</i>	-	<i>bonden</i>	-	<i>gebonden</i>
			<bond>				

De vorm *bant* is door analogie naar *bonden* (en *gebonden*) vervangen door *bont* (Ausgleich, mogelijk naar het model van die sterke werkwoorden waar de verleden tijd al één vocaal had, bijv. *dragen* - *droeg* - *droegen* - *gedragen*, of waar verleden tijd en verleden deelwoord al dezelfde vocaal hadden: *stijgen* - *steeg* - *stegen* - *gestegen*). Na de analogie wordt het verschil 'enkelvoud verleden tijd' - 'meervoud verleden tijd' niet meer dubbel uitgedrukt, nl. door verschil in de stamvocaal plus de uitgang, maar voortaan eenledig, nl. alleen nog in de uitgang: geen uitgang tegenover *-en*.

7.3.2. Het betrekkelijke belang van het isomorfieprincipe

In de hierboven besproken voorbeelden manifesteert zich wat men zou kunnen noemen, het therapeutische effect van het isomorfieprincipe: in gevallen waarin de ideale vorm-betekenisverhouding afwezig is, wordt deze geïntroduceerd of wordt althans een stap in die richting gezet. Men kan zich dan afvragen hoe het komt dat die verhouding er simpelweg niet overal is en zelfs voorzover aanwezig verstoord kan raken. Veel hiervan komt voor rekening van de in het vorige hoofdstuk besproken klankwetten. Zo is de alternantie *f - Xt* in mnl. *half - helcht* ontstaan door een klankwet die inhoudt dat *ft* verandert in *Xt*, is de vorm *geten* ontstaan door syncope van de sjwa van het prefix (contractie), hebben klankwetten geleid tot de zuidfranse homonymie *gat* 'kat' en 'haan' enz. enz. (Voor sommige gevallen zouden we heel diep de taalgeschiedenis in moeten duiken.)

Andere storingen in de ideale vorm- en betekenisverhouding komen voor rekening van invloed van vreemde talen: gegeven eenmaal het verband dat men voelt tussen *hamaca* en *hangen/mat*, is er van zo'n storing sprake. Weer andere storingen moeten op rekening van betekenisontwikkelingen worden geschreven: zo kan bij divergerende betekenisontwikkeling polysemie tot homonymie leiden, bijv. in het geval *tieren*, oorspronkelijk alleen 'groeien', later ook 'razen'. Belangrijk is dat het voldoende is wanneer een conflict met het isomorfie-ideaal bestaat voor de ervaring van de taalgebruiker: vgl. nogmaals *hamaca*, dat door de taalgebruiker (in strijd met de etymologie) in verband gebracht wordt met *hangen* en *mat*.

Het isomorfieprincipe werkt dus blijkbaar niet zodanig dat gevallen die ermee in strijd zijn, worden voorkomen; het corrigeert achteraf. In dit licht bezien we opnieuw de reeds in 6.3 besproken zwakke verleden tijden: *maakte, leefde* enz., die we als uitzonderingen op de sjwa-apocope geïnterpreteerd hebben. Hebben we hier dan misschien een voorbeeld van preventieve werking van het principe, in casu preventieve homonymievermijding? Dat is echter de vraag: vormen met apocope zijn een enkele keer geattesteerd. Omdat die waarschijnlijk slechts een vluchtig bestaan geleid hebben, kunnen we toch wel van uitzonderingen op de klankwet van de sjwa-apocope en van een preventieve werking van het isomorfieprincipe blijven spreken. Bij substantieven als *aarde* en *hoeve* ligt het anders. Hier kunnen we beter denken aan homonymievermijding achteraf. De vormen *aard* en *hoef* komen nl. een tijd lang naast de oude vormen zonder sjwa-apocope voor. Ook bij abstracta als *diepte, liefde* enz., waarvoor sjwa-loze vormen overgeleverd zijn (bijv. *warmt* voor *warmte*), heeft de apocope zich niet doorgezet. Waarschijnlijk heeft hier vooral een rol gespeeld dat het suffix voldoende substantieel moest blijven. Dat betekende echter dat de homonymie met *diepte* en *liefde*, praeterita resp. van *diepen* en *lieven*, bleef bestaan.

De preventieve werking van het isomorfieprincipe is dus nogal twijfelachtig. Werkingen achteraf komen vaker voor, maar ook niet altijd. Er is dus slechts sprake van een *tendens*.

Zo zijn er talloze gevallen bekend waarin van homonymievermijding geen sprake is. Het wemelt in de taal van homoniemen en homonieme flexie- of afleidingsmorfemen. Vergelijk bijv. het homonieme *-er* in *bakker* en *groener* en vergelijk nog een keer *-te* in *maakte* (werkwoord) en *diepte* (substantief). Homonymievermijding is een zeldzamer verschijnsel dan men wel eens gedacht

heeft; het in 7.3.1. onder punt 2.1.1 besproken zuidfranse voorbeeld lijkt een tamelijk eenzaam paradepaardje. Taal wordt nu eenmaal altijd in een bepaalde context en situatie gebruikt en die sluiten in de meeste gevallen verwarring uit. Sterker nog: het is juist een heel gewoon verschijnsel dat een woord er betekenismogelijkheden bij krijgt (polysemie); ook voor affixen geldt dit. We kunnen hier een *taaleconomische factor* aan het werk zien: het is handig wanneer men een woord of een affix op een aantal manieren kan gebruiken en niet telkens een ander woord of affix moet vormen. Het is juist deze semantische beweeglijkheid die ervoor zorgt dat de taal zo'n geschikt instrument is om over van alles en nog wat te communiceren. We zullen op dit verschijnsel in 8.3.1 terugkomen.

Is homonymie een verbreid verschijnsel in de taal en a fortiori polysemie (zie voor dit onderscheid 8.1.2), (zuivere) synonymie is veel zeldzamer: het is moeilijk twee woorden met precies dezelfde betekenis te vinden. Vindt men toch dergelijke woorden, dan blijkt er vaak een stilistisch verschil te zijn: vgl. *gooien* en *werpen*. Vergelijk verder *beroemd*, *vermaard*, *befaamd*, *fameus*. Volgens Van Dale is *beroemd* sterker dan *vermaard* en *befaamd* en heeft *fameus* o.a. een ironische bijklank (het kan ook 'biezonder', 'verbazend' betekenen). Maar is er ook verschil tussen *vermaard* en *befaamd*? In Van Dale worden ze aan elkaar gelijk gesteld. Als dat juist is, dan zouden we hier met echte synoniemen te maken hebben. In ieder geval lijken synonieme affixen nogal eens voor te komen. Vergelijk de suffixen *-in*, *-es*, *-e* en *-ster* om vrouwelijke persoonsnamen te vormen. En vergelijk de verschillende in het Nederlands optredende meervoudsuitgangen (zie 7.3.1 punt 1.2.1). De affixen en uitgangen hebben hier echter over het algemeen ieder hun eigen gebruikswaarde, zijn onderling niet verwisselbaar. Zo is naast *werkster* niet *werkerin* mogelijk en naast *koningin* niet *koningster*. Het is derhalve beter ze als een soort combinatorische varianten te beschouwen.

Samengevat: homonymievermijding is dus vrij zeldzaam; voor synonymievermijding (semantische en stilistische differentiatie) schijnt meer te pleiten.

7.3.3. Het betrekkelijke succes van het isomorfieprincipe

We hebben in 7.3.1 het isomorfieprincipe gedefinieerd als een tendens in de richting van een ideale verhouding van één vorm - één betekenis. Dat wil niet zeggen dat er altijd, in ieder opzicht, van een ideaal effect sprake is. Een goed voorbeeld is de analogievorm *gegeten*, waarin we nog steeds met een afwijkend prefix zitten: *geg-*, of met een afwijkende stam: *-geten*. Ook de stapelvorm *kinderen* is niet bepaald een ideale vorm; het betreffende meervoud eindigt nu ook op *-e(n)*, maar het effect is uiteindelijk dat de uitgang (of evt. de stam) in kwestie alleen wat langer wordt: resp. *-eren*, *kinder-*. En in nog een ander geval van overkarakterisering: door *Dominicaner* voor *Dominicaan* (naar analogie van de vele persoonsnamen op *-er*), ontstaat er een onregelmatig paar enkelvoud-meervoud: *Dominicaner* - *Dominicanen*.

Een ander voorbeeld is het geval *veen* - *ven*: doordat er Ausgleich optreedt, verdwijnt er weliswaar binnen het paradigma een tweeledig vormverschil: *ē* en *ě* in resp. de onverbogen en de verbogen vormen, terwijl die vormen ook al door uitgangen onderscheiden waren (geval 1.1.1 in 7.3.1), maar doordat de Ausgleich in twee richtingen optreedt, ontstaat er een doublet, komt er een geval van synonymie bij. De werking van het isomorfieprincipe op morfologisch vlak (bin-

nen het paradigma en wel in twee richtingen) heeft op lexicaal vlak een effect dat met dat principe in strijd is. Pas in een volgend stadium ontstaat als reactie hierop betekenisdifferentiatie.

Nog een ander probleem is dat isomorfiewerkingen aan elkaar tegengesteld kunnen zijn. Zo is in het Nederlands de Umlaut in het meervoud conform punt 3 in 7.3.1 verdwenen: *gast* - *geste* > *gast* - *gaste*. In het Duits is de alternantie echter blijven bestaan en heeft ze zich zelfs tot nieuwe gevallen uitgebreid (extensie: punt 1.2.1 in 7.3.1), van *Gast* - *Gäste* naar *Kampf* - *Kämpfe* enz.

Als het de bedoeling is van de taalgebruiker een grotere mate van isomorfie te bereiken, dan slaagt hij daar niet altijd in. Of de taalgebruiker inderdaad naar isomorfie streeft, is een kwestie die in 22 aan de orde gesteld wordt.

7.3.4. De (on)voorspelbaarheid van de formeel-semantiche analogie

We hebben in de vorige paragrafen gezien dat het isomorfieprincipe niet altijd in werking treedt en dat de effecten ervan niet altijd even ideaal zijn. We stellen in deze paragraaf de vraag of er factoren zijn aan te wijzen waarmee te verklaren valt dat het principe in bepaalde gevallen niet werkt en dat het in andere gevallen werkt zoals het werkt en niet op een andere manier. We spitsen ons antwoord toe op de formeel-semantiche analogie.

De formeel-semantiche analogie maakt althans op het eerste gezicht een nogal grillige indruk. Zo zijn er in de loop der eeuwen nogal wat sterke werkwoorden zwak geworden: vgl. bijv. mnl. *beseffen* - *besief* - *beseven* met mod.ndl. *beseffen* - *beseft* - *beseft*. Andere sterke werkwoorden hebben zich echter kunnen handhaven, bijv. *stijgen* - *steeg* - *gestegen*. Frequentie kan hierbij een rol gespeeld hebben: het patroon *ei/ē* komt nl. veel vaker voor dan het patroon *ě/ī/ě*. Het patroon *ei/ē* stond zelfs zo sterk dat het op oorspronkelijk zwakke werkwoorden (*wijzen*, *prijzen*) is overgegaan. Met deze verklaring zijn we er echter nog niet. Het is opvallend dat ook een werkwoord als *worden* (*werd* - *geworden*) sterk gebleven is, hoewel het het enige werkwoord is waarbij het patroon *ō/ě/ō* zich voordoet. Hierbij heeft ongetwijfeld een rol gespeeld dat dit werkwoord *op zichzelf* zeer frequent gebruikt wordt. We kunnen in dit verband ook denken aan het verschijnsel van de zgn. *suppletie*. Dit verschijnsel houdt in dat vormen binnen één paradigma etymologisch geheel verschillende oorsprongen hebben. Het bekendste voorbeeld daarvan is het werkwoord 'zijn' (het zgn. *verbum substantivum*): vgl. *zijn*, (*het*) *zij* (*zo*), *is*; *wezen*, *was*, *waren*; *ben*, *bent*. Men zou verwachten dat juist dergelijke 'grove' onregelmatigheden door analogie zouden zijn weggewerkt, maar door de grote frequentie van de betreffende vormen is dat niet gebeurd. De overgang van sterke werkwoorden naar de klasse van de zwakke demonstreert tegelijk dat althans heel vaak het productieve het van het improductieve wint (zie hiervoor verder 7.6). Een factor kan ook geweest zijn dat het zwakke patroon bij veel meer werkwoorden voorkomt; daar staat echter tegenover dat die werkwoorden over het algemeen minder frequent gebruikt worden dan de sterke.

Waarom echter wordt (7.3.1 punt 3) *bant* vervangen door *bont* en niet omgekeerd *bonden* - *gebonden* door *band* - *gebanden*? Hierbij kan frequentie weer een rol gespeeld hebben; vooral *gebonden* (denk aan de omschreven werkwoords-tijden) wordt zeer frequent gebruikt. Ook zien we wel de vocaal van het enkel-

voud het winnen van de vocaal van het meervoud: vgl. *getal* - *getale* dat vervangen wordt door *getal* - *getallen* en *gast* - *geste* dat vervangen wordt door *gast* - *gasten*. De vocaal van de 'ongemarkeerde' (ook frequentere?) vorm zou het dan gewonnen hebben. In *staaf* - *staven* is echter juist de vocaal van het meervoud in het enkelvoud doorgedrongen evenals regelmatig in het Duits bij *Tag* - *Tage*, *Gebet* - *Gebete*, *Gebot* - *Gebote* enz. Het blijkt dus moeilijk te zijn op de in het begin van deze paragraaf gestelde vragen steeds bevredigende antwoorden te formuleren, laat staan dat we een theorie kunnen formuleren waarmee we kunnen voorspellen of en hoe analogiewerking zal optreden. Mogelijke factoren (maar er zijn er zeker meer) zijn dus frequentie van patronen en individuele woorden, productiviteit van procédés, gemarkeerdheid van vormen. Maar hoe sterk moeten deze factoren zijn, wil er analogie optreden, en hoe is hun onderlinge sterkte-verhouding?

In sommige gevallen heeft het isomorfieprincipe slechts in schijn niet gewerkt. Zo is in een aantal gevallen in het Nederlands een Umlautsalternantie bewaard gebleven: *land* - *belendend*, *wand* - *inwendig*, *lam* (adj.) - *belemmeren* enz. Door convergerende betekenisontwikkeling (wie denkt bij *een belendend pand* nog aan *land*?) werd er bij deze en dergelijke paren geen (of niet voldoende) verband meer gevoeld, waardoor het isomorfieprincipe niet meer kón optreden.

7.4. Analogische reïnterpretatie

Deze paragraaf is gewijd aan *analogische reïnterpretatie*: de analogie leidt hier tot een betekeniswijziging (semantische reïnterpretatie) op basis van vorm- (en betekenis)overeenkomst of op basis alleen van betekenisovereenkomst. 'Betekenis' moeten we ook hier, zoals uit de voorbeelden zal blijken, ruim opvatten, inclusief grammaticale functie. Van het laatste geval: semantische reïnterpretatie op basis alleen van betekenisovereenkomst, zien we hier af; zie hiervoor 8.3.3.

Het typische van analogische reïnterpretatie is dat pas op indirecte wijze aan de dag komt dat ze heeft plaatsgevonden. Een voorbeeld is nogmaals *hanteren*, dat onder invloed van het sterk gelijkende *hand* er de betekenis 'met de hand behandelen' bij krijgt. In 7.3.1 (2.1.2) hebben we gezien dat we in dit geval van volksetymologie het isomorfieprincipe aan het werk kunnen zien: gelijkschakeling in de betekenis sfeer op basis van vormovereenkomst. Het effect van deze semantische reïnterpretatie wordt pas indirect duidelijk uit het gebruik dat men van het woord gaat maken, bijv. in een zin als *die kast is niet te hanteren*.

Hanteren is evenals *lintworm* een zuiver voorbeeld van semantische reïnterpretatie. In het volgende voorbeeld is met de semantische reïnterpretatie impliciet een reïnterpretatie van de vorm verbonden. In het Middelnederlands kwam het woord *raven* voor, dat we in het moderne Nederlands als *raafterugvinden* hebben. Het mnl. *raven* kon als meervoud *ravens* hebben. Daarnaast stond *grave* 'graaf' met als meervoud *graven*. In het laatste geval heeft de *n* de waarde van een meervoudssuffix, in *raven* heeft de *n* geen speciale functie maar maakt hij deel uit van de stam van het woord. Naar analogie van *graven* wordt *raven* geïnterpreteerd als *rave* + *n*. Deze reïnterpretatie op zichzelf is weer onwaarneembaar maar komt aan het licht bijv. doordat *raven* als subject met een meervoudige werk-

woordsvorm wordt gecombineerd, en doordat een nieuw enkelvoud *rave* (later *raaf*) ontstaat.

De reïnterpretatie heeft hier primair betrekking op het element dat als meervoudsuitgang wordt opgevat; impliciet daaraan wordt er ook een nieuwe stam geïnterpreteerd en wordt de vorm als geleed opgevat (reïnterpretatie van de vorm). In de vorm wordt een grens geïnterpreteerd waar oorspronkelijk geen grens lag. In verband hiermee spreekt men ook wel van *metanalyse* (lett. 'verkeerde analyse'). Omdat zowel vorm als betekenis in het geding zijn, kunnen we van morfologische reïnterpretatie spreken. Ze vindt plaats op basis van vormovereenkomst, in casu met *graven*.

De vorming van het nieuwe enkelvoud *rave* op basis van een als meervoud geïnterpreteerd *raven* is een voorbeeld van zgn. *retrograde vorming* (*back formation*, *Rückbildung*). Hier is proportionele analogie in het geding: *graven* (mv.): *grave* (ekv.) = *raven* (nieuw mv.): *x*. *x* = *rave* (ekv.). Op dezelfde manier is *aalmoes* ontstaan uit mnl. *aalmoezen*, *baak* uit *baken*, *zeis* uit *seisen*, enz.

Ook deze reïnterpretatie zouden we tegen de achtergrond van het isomorfieprincipe kunnen plaatsen. Het geval *raven* - *graven* zouden we dan als een bijzonder geval van 'homonymie' moeten beschouwen: *-n* geen functie - wèl functie. Deze 'homonymie' wordt opgelost door een reïnterpretatie van die vorm waarin het element in kwestie geen betekenis heeft.

7.5. Samenvatting isomorfieprincipe

Bij het isomorfieprincipe spelen zoals in de definitie ervan ligt opgesloten en zoals uit de besproken voorbeelden voldoende duidelijk is geworden, zowel de vorm- als de betekenis kant van de taal een rol. Zowel formeel-semantic analogie, vormwijzigend of betekeniswijzigend (*hanteren*), als verschijnselen als betekenisdifferentiatie (of het op andere wijze verdwijnen van doubletten) en homonymievermijding kunnen ermee in verband worden gebracht. Het kan op zijn beurt met het iconisch principe in verband gebracht worden (diagrammatische iconiciteit: zie 2.3): wat in de werkelijkheid gelijk of verschillend is, behoort ook in de taal gelijk of verschillend te zijn. Denk hiervoor enerzijds aan het verdwijnen van vormen (bij doubletten) of uitgangen, aan volksetymologie van het type *hangmat* en aan Ausgleich (geen verschil in de werkelijkheid > geen verschil in uitdrukking), anderzijds aan homonymievermijding (verschil in de werkelijkheid > verschil in uitdrukking). (Voor deïconiserende veranderingen zie 7.3.2.) Iconiciteit lijkt niet in het spel bij analogische reïnterpretatie en betekenisdifferentiatie (in feite ook reïnterpretatie). Het uitgangspunt ligt hier in vormverschillen of -overeenkomsten die leiden tot andere betekenis-toekenningen of -analyses. Zie schema 16.

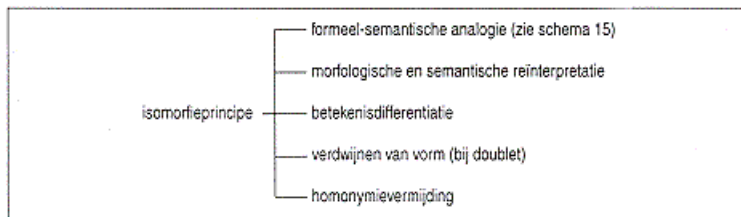
Hieronder bespreken we nog een andersoortig geval van systematisering: de tendens in de richting van een één op één-verhouding tussen vormkenmerken onderling.

In het Middelnederlands was er een groot aantal substantieven dat op een sjwa eindigde. Deze waren voor het grootste deel vrouwelijk. Het gevolg was dat men de slotsjwa als kenmerk van het vrouwelijk ging ervaren. Daardoor ging

men mannelijke en onzijdige substantieven met zo'n slotsjwa, bijv. het mannelijke *wille* en het onzijdige *herte*, als vrouwelijk behandelen, hetgeen zich morfologisch, in de flexie, manifesteerde en, syntactisch, bijv. in de verbindingen die de betreffende substantieven voortaan met *ter*, *der* enz. konden aangaan. Resten hiervan vinden we nog in staande uitdrukkingen: *ter harte nemen*, *van ganser harte*, *ter wille van*. Het betreft hier overigens een tijdelijke ontwikkeling; in ieder geval is *hart* in het moderne Nederlands weer helemaal onzijdig.

De beschreven ontwikkeling ging in de richting van een één op één-verhouding tussen twee vormkenmerken, aan de ene kant een fonologisch kenmerk, nl. het 'uitgaan' op een sjwa, aan de andere kant een morfologisch kenmerk (flexie) of een syntactisch kenmerk, nl. de verbindbaarheid met *ten* of *ter*.

Schema 16 (het isomorfieprincipe)

7.6. Productiviteit en incidentele (scheppende) analogie

Het begrip productiviteit, dat met name in de syntaxis een belangrijke rol speelt, is in eerste instantie het beste aan morfologische voorbeelden duidelijk te maken. Productiviteit op morfologisch vlak houdt in dat taalgebruikers naar believen met behulp van morfologische procédés (afleidings- en samenstellingsprocédés) nieuwe woorden kunnen maken. Een voorbeeld is het afleidingsprocédé waarmee nieuwe woorden met het suffix *-ig* van adjectieven worden afgeleid: vgl. (*hij voelt zich nog een beetje*) *gammelig*, en van substantieven: vgl. *er is iets lentigs in de lucht...* Een ander voorbeeld is het procédé waarmee determinatieve samenstellingen worden gevormd, samenstellingen waarin het eerste deel het tweede bepaalt: *computerkamer*, *computertafel*, *computerwinkel*, *computerjuffrouw* enz. Men zou hier ook aan analogie kunnen denken: *gammelig* ontstaat naar analogie van reeds bestaande afleidingen op *-ig* en zo ook *computerprogramma* naar analogie van reeds bestaande samenstellingen met dezelfde betekenisverhouding, maar omdat het hier om productieve procédés gaat, is er veel voor te zeggen aan abstracte regels te denken die de taalgebruiker kan toepassen. Formeel aangeduid:

$N/A + ig \rightarrow [N/A ig]$

$N + N \rightarrow [NN]$

(N = nomen, substantief; A = adjectief)

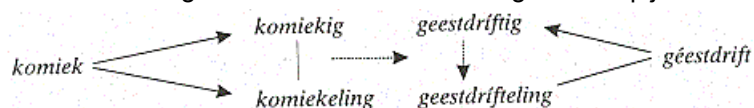
Met het maken van nieuwe woorden door middel van een productief procédé verandert er niets essentieels in een taal; er zijn geen veranderingen in de grammatica mee gemoeid. Als het goed is, staat er al in een beschrijving van het Nederlands dat de afleiding met *-ig* een productief procédé is, anders gezegd, dat de categorie van adjectieven op *-ig* productief is, of nog anders gezegd, dat er in het Nederlands een regel van de hierboven aangeduide vorm kan worden toegepast. En er staat ook in een goede beschrijving van het Nederlands dat men samenstellingen kan maken van het type *computerprogramma*. Op z'n hoogst is er sprake van een lexicale verandering, nl. als een nieuw woord het bezit wordt van de taalgemeenschap, althans van belangrijke delen ervan. In dat geval behoren, kan men zeggen, de woordenboeken van het Nederlands te worden aangevuld. Maar dan gaat het om een betrekkelijk perifere taalverandering.

We zullen het begrip productiviteit nu nog wat scherper afbakenen. We hebben hierboven geformuleerd dat het begrip inhoudt dat taalgebruikers naar believen volgens bestaande morfologische procédés nieuwe woorden kunnen maken. Dat houdt in dat een incidentele uitbreiding van een morfologische categorie er niet onder valt, bijv. wanneer iemand bij wijze van taalgrap zegt: *daar ben ik zwoegzaam* (in plaats van *werkzaam*). Er is hier sprake van een incidentele uitbreiding, via analogie, van de tegenwoordig improductieve categorie van adjectieven die met *-zaam* van werkwoorden zijn afgeleid: *werkzaam*, *arbeidzaam*, *zwijgzaam*. We komen hier dus weer bij de analogie terecht. Omdat het resultaat een geheel nieuw woord is (een nieuwvorming, *neologisme*), kunnen we hier spreken van *scheppende analogie*. (Er is hier ook sprake van een zeer bewuste nieuwvorming, waarmee een speciaal effect beoogd wordt, terwijl het volgens een bepaalde definitie nu juist een kenmerk van productiviteit is dat de nieuwvorming ongemerkt en onopzettelijk in haar werk gaat.)

Bij productieve procédés zijn in de regel grondwoorden betrokken: grondwoorden waarvan met affixen afleidingen worden gemaakt of die tot samenstellingen worden gecombineerd. Het typische echter van analogie is dat daarbij alle mogelijke paradigmatische relaties waarin woorden zich ten opzichte van elkaar bevinden, in het spel kunnen zijn. In 7.2.2 zijn daar voorbeelden van te vinden. We illustreren dit nog met een extra voorbeeld voor de scheppende analogie die hier aan de orde is. Er bestaat in het Nederlands een productieve categorie van substantieven op *-(e)ling*, afleidingen o.a. van substantieven: vgl. *oproerling*, *opstandeling*, *schipbreukeling*. Bij deze afleidingen ligt het accent op de eerste syllabe zoals ook het geval is bij de grondwoorden. Het merkwaardige nu is dat daarnaast gevallen bestaan als *wellústeling*, *willekéurling*, *geestdrifteling*, waarbij het accent anders valt dan in de grondwoorden: *wéllust*, *willekeur*, *géestdrift*. De beste verklaring hiervoor is dat we deze accentueel afwijkende vormen in verband moeten zien met de adjectieven *wellústig*, *willekéurig*, *geestdriftig* (het suffix *-ig* trekt het accent naar zich toe). Er kan sprake zijn van incidentele analogische uitbreidingen volgens de proportie: *komiekig* enz.: *komiekeling* enz. = *geestdriftig*: x (x = *geestdrifteling*). Analogisch wordt het suffix *-ig* vervangen door *-(e)ling* (affixsubstitutie). De relaties tussen de woorden die in het spel zijn, kunnen in beeld worden gebracht zoals in onderstaand schema (conform Jaap van Marle).

De gesloten pijlen slaan op afleidingen volgens productief procédé, de gebroken op de analogiewerking en de analogische uitbreiding, de lijnen in het algemeen op morfologische relaties. Het schema geeft een gedeelte van een morfologisch netwerk. Het mag overigens niet geheel worden uitgesloten dat

ook affixsubstitutie de kenmerken krijgt van een productief procédé, d.w.z. het incidentele karakter verliest. In dat geval moet in het schema de verticale gebroken pijl door een gesloten worden vervangen en moet de horizontale gebroken pijl vervallen.

(van Marle)

Behalve met affixsubstitutie moeten we rekening houden met *affixextractie*. Een voorbeeld daarvan is *fanaat* (naast en in plaats van het oudere *fanaticus*), dat ontstaan kan zijn op basis van *fanatisch*, volgens het model *Israëliet: israëlitisch*, of op basis van *fanatisme*, volgens het model *liberaal: liberalisme*. *Fanaat* is in dit geval, diachroon gezien althans, slechts schijnbaar grondwoord. Een ander, oud voorbeeld is *driehoek*. *Driehoekig* was er eerder, als 'samenstellende afleiding' (zie 11.5); naar het model *steen: stenig* is op basis van *driehoekig* vervolgens *driehoek* gevormd. Een engels voorbeeld is *connotate*, dat naar het model van *levitation: levitate* is ontstaan op basis van *connotation* en in de plaats gekomen is van het korte *connote*. In alle gevallen hebben we met retrograde vorming (back formation) te maken. Zie 7.4.

Het bestaan van de vrij ingewikkelde netwerken impliceert dat het niet altijd precies mogelijk is te bepalen langs welke weg een nieuw woord is ontstaan. Is bijv. *drenzer* een rechtstreekse afleiding van *drenzen* 'zeuren (van een kind)' of is het ontstaan op basis van een reeds bestaand *drenzerig* volgens het model *vitterig: vitter*? Het is ook mogelijk dat reïnterpretatie (zie ook 11.4.4) in het spel is: *drenzerig* wordt niet meer opgevat als *drenz-erig* maar als *drenzer-ig*, als een afleiding dus van een substantief *drenzer* dat op een gegeven moment dan ook in geïsoleerde vorm gebruikt gaat worden.

Samengevat: nieuwe woorden kunnen op twee manieren ontstaan: door middel van productieve morfologische procédés en door incidentele scheppende analogie. Die scheppende analogie werkt altijd langs de paradigmatische lijn en via een proportie. Met het isomorfieprincipe kan ze niet in verband worden gebracht: het isomorfieprincipe grijpt immers, meestal corrigerend, altijd aan op reeds bestaande vormen. Er kan wèl, evenals bij de toepassing van morfologische procédés, verband gezien worden met het principe van de diagrammatische iconiciteit. Tussen scheppende analogie en 'niet-scheppende' analogie bestaat geen essentieel verschil. In het laatste geval echter is er al een concurrerende oude vorm. De vraag is dan welke vorm het wint. Voor de hier relevante factoren zie 7.3.4.

In beide gevallen hebben we, aangenomen dat de nieuwvormingen gemeengoed van de taalgemeenschap worden, slechts met lexicale veranderingen te maken. Er zijn geen veranderingen in de grammatica, in de morfologie, in het geding: productiviteit wordt immers al in de grammatica door middel van morfologische regels verantwoord (op grond waarvan men mogelijke woorden kan voorspellen die zonder meer acceptabel zijn); incidentele analogische uitbreidingen impliceren geen veranderingen in de morfologische regels.

De afleiding of samenstelling door middel van productieve morfologische procédés is primair een synchroon zij het dynamisch gebeuren (met als secundair

effect een lexicale verandering), incidentele analogische uitbreiding is een diachroon gebeuren en wel van lexicale aard. Dat diachrone gebeuren staat echter niet los van de synchrone systematiek, in casu van de morfologische netwerken; die systematiek is er een voorwaarde voor.

Van een morfologische verandering is sprake wanneer er een verandering optreedt in het complex van morfologische regels. Dat is bijv. het geval wanneer een procédé van improductief productief wordt of omgekeerd van productief improductief. We zullen daar in 11.3.2.2 en 11.4.3 voorbeelden van bespreken en ook zullen dan nog andere taalveranderingen aan de orde komen die met het verschijnsel productiviteit te maken hebben. Van een morfologische verandering kunnen we uiteraard ook spreken bij een wijziging in de verbuiging of vervoeging: pluralis *woort* > *woorde*, *binden* - *bant* > *binden* - *bond* enz.

Ten slotte: het verschijnsel van de productiviteit leert ons dat de synchronie niet per definitie iets statisch is; productiviteit is een dynamisch aspect van een synchrone taaltoestand. Omgekeerd mogen we de diachronie niet zonder meer met dynamiek verbinden: wanneer bepaalde patronen, bijv. sterke werkwoordspatronen, zich door de eeuwen heen handhaven, hebben we met een statisch gegeven te maken. Het is echter wenselijk de termen statisch en dynamisch voor de synchronie te reserveren, resp. voor het niet en het wél productieve. In verband met de diachronie kunnen we dan de tegenstelling evolutief - niet-evolutief hanteren. Wanneer een procédé van productief (dynamisch) improductief (statisch) wordt of omgekeerd, is er sprake van iets evolutiefs; blijft het productief of improductief, dan van iets niet-evolutiefs.

7.7. Analogie, synonymie- en homonymievermijding en de taalgebruiker

Psycholinguïstisch gezien is analogie een interessant fenomeen. Als een spreker op een gegeven moment niet *staf* maar *staaf* zegt en dat gebeurt naar analogie van *stave(n)*, dan is de laatste vorm niet in zijn 'bewustzijn' aanwezig, althans niet op dezelfde wijze als *staaf*. *Stave(n)* oefent zijn invloed 'in absentia' uit. Er blijkt uit het verschijnsel van de analogie dat op het moment van het spreken niet alleen de syntagmatische relaties (binnen de zin) maar ook de paradigmatische in de ruimste zin van het woord hun rol spelen: al die op het moment van het spreken onhoorbare relaties, van welke aard dan ook, tussen woorden en woordvormen. Ook homonymievermijding en synonymievermijding moeten in dit licht begrepen worden.

Bij analogie, synonymievermijding en homonymievermijding is het zeker mogelijk aan volwassen taalgebruikers te denken. Daarnaast moeten we aan de taalverwervende kinderen denken. In ieder geval is analogie een verschijnsel dat, op grote schaal, bij hen voorkomt. Zeer bekend is dat ze bij de werkwoorden zwakke vormen gebruiken in plaats van sterke: ze zeggen *stijgde* in plaats van *steeg*. Ook stapelvormen komen bij kinderen voor: *steegde* bijv., en contaminaties: *geschreefd* voor *geschreven*. Ook bij tweede taal-verwerving speelt analogie een rol: zo zal een Nederlander de sterke neiging hebben om bij het Engelse *mouse* als meervoud *mouses* te vormen in plaats van het correcte maar onregelmatige

mice. Op tweede taal-verwerving zullen we in verband met het thema talen in contact in 18.3 terugkomen. De rol van de taalgebruiker en de taalverwerver in het algemeen zal in 22 aan de orde komen.

8. Betekenisverandering

8.1. Inleiding

8.1.1. Betekenissen en betekenisstheorieën

In het vorige hoofdstuk is betekenisverandering al ter sprake gekomen voorzover die plaatsvond op basis van een vorm- (en betekenis)overeenkomst (*hanteren, lintworm*). Verder hebben we al kennis gemaakt met het begrip *betekenisdifferentiatie: veen/ven*. In dit hoofdstuk richten we ons op semantische verandering waarbij vormovereenkomst of vormverschil geen rol speelt.

We zullen ons eerst bezighouden met een bepaalde vorm van semantiek: de *cognitieve semantiek*, waarin de semantische kennis gezien wordt als integrerend onderdeel van de totale kennis waarover de mens beschikt. Een centraal begrip daarbij is het begrip *prototype*. We zullen zien dat de cognitief-semantische benadering belangwekkende diachronische perspectieven biedt.

8.1.2. De prototypische benadering van betekenis(verandering)

De vraag is hoe de mens in het alledaagse leven - we hebben het hier dus niet over de wetenschapper die op strikte definities voor begrippen uit is - zijn 'betekenissen' vormt en toepast. Wat noemen we bijvoorbeeld een *vogel*? Hebben we een reeks kenmerken in ons hoofd waaraan we een bepaalde entiteit die we willen thuisbrengen, afmeten, met twee mogelijke uitkomsten: dit is een vogel, dit is geen vogel?

Psychologisch onderzoek heeft laten zien dat het zo niet gaat. We hebben eerder een ideale voorstelling van een vogel in ons hoofd (een *prototype*), vaak geassocieerd met bepaalde exemplaren (bijv. een mus of een spreeuw), en iets kan, daaraan afgemeten, in meerdere of mindere mate een vogel zijn (vergelijk een mus met een pinguïn). Deze zienswijze impliceert een bepaalde individuele speelruimte: wat de een nog een vogel noemt, zal door de ander niet meer zo genoemd worden. Binnen deze zienswijze is ook goed te begrijpen hoe het taalverwervend kind zijn betekenissen vormt. Zijn eigen ledikantje zal het prototype van een bed, een slaapplek, zijn en van daaruit wordt de betekenis verrijkt door kennismaking met het bed van de ouders, van broertjes, zusjes enz. Ook de achterbank van de auto kan zo (tijdelijk) onder de betekenis 'bed' vallen.

Een categorie, bijv. de categorie vogels of de categorie bedden, bestaat dus uit een prototypische kern en, daaromheen en daarmee verbonden, meer perifere leden waarvoor niet alle (saillante) kenmerken opgaan maar die voldoende gelijkenis hebben met de kern en met elkaar om tot de categorie gerekend te

kunnen worden. Dit houdt ook in dat betekenis en kennis van de buitenwereld moeilijk te scheiden zijn. In veel semantische benaderingen heeft men getracht die twee wèl uit elkaar te halen: semantische kennis diende dan in een woordenboek, kennis van de buitenwereld in een encyclopedie opgeslagen te worden. Binnen de benadering van de cognitieve semantiek vindt een integratie van deze beide vormen van kennis plaats. Scheiding van de beide vormen van kennis zou mogelijk zijn als een betekenis zuiver abstract, als een wetenschappelijk begrip gedefinieerd kon worden. Als we *vogel* in het dagelijks leven konden definiëren als 'levend wezen dat vliegen kan', dan zouden we het hebben van een snavel tot de encyclopedische kennis kunnen rekenen. In de praktijk is het echter mogelijk dat we een wezen dat niet vliegen kan, toch een vogel noemen op grond van het feit dat het een snavel heeft. En zo kunnen talloze kenmerken op niet te voorspellen wijze bij het gebruik van het woord *vogel* een rol spelen. Wèl zullen sommige kenmerken dat eerder doen dan andere, bijvoorbeeld 'het hebben van twee vleugels' eerder dan 'het hebben van twee poten'.

Zoals gezegd biedt de cognitief-semantische theorie ook belangwekkende diachronische perspectieven. Hierboven is gesproken over de individuele speelruimte, de creativiteit van de taalgebruiker. Een bepaalde taalgebruiker kan een bepaald woord gebruiken op een nieuwe manier, bijv. het woord *circuit* in toepassing op een keten personen die elkaar informatie toespelen. Dit is, zuiver synchroon, geheel te verklaren uit de flexibele opbouw van de betekenis. Via de noties 'gesloten baan, gesloten kring' die aan het woord al verbonden waren, komt de taalgebruiker ertoe het ook op een bepaalde kring van mensen toe te passen. Van een betekenisverandering (die dan ook in het woordenboek geregistreerd dient te worden) kunnen we spreken wanneer de nieuwe toepassing een vast en een ook door de taalgemeenschap aanvaard element in het gebruik van het woord is geworden. Maar er kunnen ook andere betekenisveranderingen optreden: bepaalde toepassingen verdwijnen of de organisatie van de betekenis verandert: sommige noties worden centraler, andere verschuiven naar de periferie. Een voorbeeld van het eerste is *varen*, dat behoudens resten (*hemelvaart, bedevaart, uitvaart, hoe vaart gij?*) niet meer in de betekenis 'gaan' gebruikt wordt. Een voorbeeld van het tweede is *moed* met als centrale betekenis in het Middelnederlands 'gemoed' (vgl. nog *het was mij vreemd te moede*) en nu met een centrale betekenis 'onverschrokkenheid' (die ook al in het Middelnederlands voorkomt).

Door betekenisontwikkelingen kunnen er vele betekenissen (betekenismogelijkheden) ontstaan (het verschijnsel van de polysemie) die op velerlei manieren met elkaar in verband staan; het resultaat zijn meer of minder ingewikkelde betekenisstructuren. Hierbij is het niet nodig, wil men nog van één betekenisstructuur spreken, dat iedere betekenis in een onmiddellijke relatie tot alle andere betekenissen staat. Als we het mnl. woord *raet* nemen (mod.ndl. *raad*), dan valt op (zie het *Middelnederlands Woordenboek*) hoeveel betekenismogelijkheden dit woord kan hebben, reikend vanaf 'hulpmiddel' tot 'zetel van het denkvermogen'. Via allerlei tussenuances: 'manier van doen', 'plan', 'besluit', 'beraad', 'advies', 'overlegging', zijn deze beide mogelijkheden toch met elkaar in verband te brengen. Men krijgt in zo'n geval met een keten van mogelijkheden te maken. Het is echter mogelijk dat een betekenisontwikkeling zo ver gaat dat er (voor de ervaring) ergens in de keten een breuk optreedt. In dat geval, kan men zeggen, gaat polysemie in homonymie over, hetgeen uiteraard niet een kwestie van een

moment maar een geleidelijk zich voltrekkend proces is. Zo bestaan er voor de hedendaagse taalervaring ongetwijfeld ten minste twee woorden *bank*: ‘meubelstuk’ en ‘geldbedrijf’, die in oorsprong (etymologisch) echter op één woord zijn te herleiden (ogm. **bank-*; in de betekenis ‘geldbedrijf’ via ital. *banca*). (De tweede betekenis moet zich uit de eerste hebben ontwikkeld: denk aan de bank van de geldwisselaars.) Vgl. ook het in 7.3.2 besproken geval *tieren*.

Opm. Een andere manier waarop homoniemen ontstaan, is via convergerende klankveranderingen. Zo hebben we in het moderne Nederlands twee woorden *weiden*: <wijden> uit mnl. *wiën* en <weiden> uit mnl. *weiden*. In het eerste woord is de *ei*-klank door diftongering ontstaan, in het tweede woord is de *ei* al middelnederlands. In dit geval komt het verschil nog op een conservatieve wijze in de spelling tot uitdrukking: <ij>, <ei>. Homoniemen en tegelijk homografen hebben we in *hoop* (du. *Haufen*) en *hoop* (du. *Hoffnung*); het Duits heeft in dit geval nog de oude vocalen bewaard.

8.1.3. Betekenisverandering, zaakverandering, vormverandering, verandering in gevoelswaarde

Doordat in de cognitieve semantiek geen scheiding wordt gemaakt tussen strikt semantische en encyclopedische kennis, is het binnen die benadering ook niet goed mogelijk betekenisverandering en zaakverandering (verandering in de referent) uit elkaar te halen. We illustreren dit aan het woord *pen* (uit lat. *penna*). De oudste betekenis daarvan is ‘vogelveer’. De vogelveer komt op een gegeven moment in gebruik als schrijftuig. Dat impliceert een verandering in de zaak: het uiteinde wordt puntig afgeslepen en gespleten. Maar behalve deze verandering is er, gezien vanuit de (taal)gebruikende mens, een verandering die nog veel subtieler is: de vogelveer krijgt een bepaalde bestemming, wordt gebruiksvoorwerp. Dit alles houdt ook een betekenisverandering in, het woord krijgt er een betekenis­mogelijkheid bij (de oudste betekenis ‘vogelveer’ handhaaft zich).

Later gaat men andere instrumenten gebruiken om met inkt mee te schrijven: vulpen, balpen. Ook hiervoor gaat men het woord *pen* gebruiken, op grond van een gelijkenis met de oude vogelveer als schrijfinstrument, nl. de gelijkenis ‘instrument om met inkt mee te schrijven’. Ook deze ontwikkeling impliceert een betekenisverandering: de betekenis ‘pen’ wordt met nieuwe mogelijkheden verrijkt. Op den duur ontstaat een abstracte betekenisnotie: ‘instrument om met inkt mee te schrijven’. Op grond waarschijnlijk van een gelijkenis in vorm (bijv. met een vulpen) - maar ook kan in dit verband gedacht worden aan de beweging die men ermee maakt - kan *pen* dan ook voor een lichtpen in gebruik komen, enzovoort.

Het is interessant te zien hoe in de geschiedenis van het woord *pen* de cultuurgeschiedenis zich manifesteert: wie de etymologie van *pen* nagaat, komt tenslotte terecht in die fase waarin een vogelveer nog als schrijfinstrument fungeerde. Het voorbeeld illustreert ook dat het van belang is bij de geschiedenis van de woorden de geschiedenis van de zaken (referenten) te betrekken, m.a.w. de methode toe te passen die met een duitse term wel als ‘Wörter und Sachen’ bekend staat.

(Niet alleen de betekenis, ook de vorm van het hier besproken woord verandert: via sjwa-apocope heeft *penne* zich tot *pen* ontwikkeld. Deze verandering staat echter volkomen los van de beschreven semantische ontwikkeling.)

We hebben hierboven betekenis als een vorm van kennis beschreven. Met de betekenis in cognitieve zin kunnen echter gevoelsmatige associaties (connotaties) verbonden zijn, die persoonlijk erg verschillend kunnen zijn. Zo roept het woord *pop* 'bepaald soort muziek', al naar gelang de muzikale voorkeur, bij de een plezierige, bij de ander onplezierige gevoelens op. Ook in dergelijke associaties kunnen veranderingen optreden. Het middelnederlandse *wijf* was een volstrekt neutraal woord dat o.a. in het algemeen voor 'echtgenote' kon worden gebruikt, terwijl het nu een ongunstige 'bijklink' heeft.

8.1.4. Semasiologie en onomasiologie

Gaat men de betekenis of de betekenisverandering van woorden na, dan is men semasiologisch bezig. De resultaten van de semasiologie vindt men in een woordenboek in de betekenisbeschrijvingen die daar bij de woorden worden gegeven. Er is echter ook een andere benadering mogelijk, de onomasiologische. Men denkt dan vanuit de zaken en stelt de vraag hoe die benoemd worden. Zo kan men de vraag stellen welk werkwoord in het Middelnederlands voor het algemene 'gaan' (toegepast op mensen) gebruikt werd en welk werkwoord men nu gebruikt. Dit zijn zoals we in 8.1.2 al impliciet gezien hebben, resp. *varen* en *gaan*.

In de volgende paragrafen (vanaf 8.2) zal de benadering vooral semasiologisch zijn. Het onomasiologische aspect zal echter ook hier en daar naar voren komen.

8.1.5. Veranderingen in gebruik (pragmatische verandering)

Verwant met betekenisverandering is verandering in het gebruik dat van woorden gemaakt wordt (pragmatische verandering). Een goede illustratie zijn de voornaamwoorden van de tweede persoon *u* en *jij* en daarbij aansluitende vormen (*uw, je, jou, jouw, jullie*). Bij het gebruik van deze vormen spelen twee dimensies een rol, de status- en de solidariteitsdimensie. Er zijn twee prototypische situaties, de situatie waarin het duidelijk is dat *u* en de situatie waarin het duidelijk is dat *jij* gebruikt moet worden. In de eerste situatie spreekt men tegen iemand die duidelijk hoger geplaatst is en met wie men zich niet vertrouwd voelt. In de tweede situatie is degene met wie men spreekt, niet hoger geplaatst (hij of zij is van hetzelfde niveau of misschien wel lager) en voelt men zich met hem of haar verbonden. In de eerste situatie gebruikt men *u*, in de tweede *jij*. Tussen deze beide prototypische situaties liggen alle andere situaties waarin de keuze of de ene of de andere kant uitvalt. Sinds de jaren 60 zijn er in het gebruik van de beide voornaamwoorden duidelijke verschuivingen opgetreden. De prototypische situaties zijn niet veranderd; in keuzesituaties is echter in tegenstelling tot vroeger de solidariteitsfactor dominant geworden. Dat is duidelijk aan twee situaties te zien: kinderen tegenover ouders (vroeger veelal *u*, nu heel vaak *jij*) en opdrachtgevers tegenover vreemde ondergeschikten, bijv. een klant tegenover een kellner (vroeger vaak *jij*, nu *u*). Een verklaring voor deze verschuivingen

moeten we zeker in de democratiseringsbeweging zoeken. Ook ervaren mensen van gelijk niveau minder snel dan vroeger onderlinge afstand: er is daardoor minder voor nodig dan vroeger om als men collega's van elders ontmoet, op *jij* over te gaan. Ook hierin manifesteert zich een cultuurverandering: een tendens tot minder formeel gedrag. In essentie is echter in de betekenis van *u* en *jij* niets veranderd: nog altijd spelen zowel de status- als de solidariteitsfactor een rol en de prototypische situaties zijn onveranderd gebleven.

8.2. Types betekenisverandering

8.2.1. Inleidende opmerkingen

We hebben gezien dat in de cognitieve semantiek betekenis en kennis van de wereld één geheel vormen. De relaties die in de werkelijkheid begrepen kunnen worden, weerspiegelen zich in de relaties tussen de betekenissen en betekenis mogelijkheden. Het is dan ook mogelijk de types betekenisverandering die we kunnen onderscheiden, te baseren op de verschillende soorten relaties die er in de wereld mogelijk zijn. Deze relaties kunnen hiërarchisch van aard zijn; er bestaan (althans voor het denken) niveaus van abstractie dan wel concrete. Zo kan men binnen de algemene categorie vogel de soorten vink, mus, spreeuw, kraai, merel enz. onderscheiden. Verder bestaat de soort vink weer uit allerlei subsoorten. Relaties kunnen ook op hetzelfde niveau liggen. Dat zijn relaties die berusten op overeenkomst of op aangrenzing (contiguiteit). Dingen kunnen op elkaar lijken, in enigerlei opzicht met elkaar 'verwant' zijn, qua vorm (de zon en een bal: beide rond), qua kleur (sneeuw en bloesem), qua gestalte (een boom en een grote kerel: een boom van een vent), qua functie of uitwerking (een gesel en een ziekte die de bevolking teistert) enz. Dingen kunnen ook in ruimte of tijd met elkaar in verband staan (het niveau van de contiguiteit): qua opvolging in de tijd (de herfst volgt op de zomer), qua aangrenzing in de ruimte (de kade langs de gracht), qua oorzaak en gevolg (vorst en het bevroren van water) enz. Ook deel-geheel- of geheel-deel-relaties horen hierbij, bijv. de relatie huis - keuken. (Het huis omvat de keuken weliswaar maar ligt daarmee nog niet op een hoger abstractieniveau.)

We onderscheiden derhalve de volgende types betekenisverandering: 1. van abstract naar concreet (betekenisspecialisatie), 2. van concreet naar abstract (betekenisveralgemening), 3. op grond van overeenkomst (metafoor, lett. 'overdracht'), 4. op grond van enigerlei verbondenheid (metonymie). De veranderingen in de gevoelswaarde komen in 8.4 aan de orde.

In het algemeen is aan te nemen dat de besproken soorten betekenisverandering een uitbreiding van de betekenis mogelijkheden impliceren: de oude betekenis mogelijkheden blijven althans in eerste instantie naast de nieuwe bestaan (vgl. *pen* dat ook nog altijd 'vogelvoer' kan betekenen). Later kunnen de oude mogelijkheden verdwijnen; zo kan *raad* in het moderne Nederlands geen 'middel' meer betekenen. Betekenisveralgemening en uitbreiding van betekenis mogelijkheden mogen dus niet aan elkaar gelijk gesteld worden (de nieuwe algemene betekenis kan naast concretere voorkomen), evenmin betekenisspecialisatie en

bepierking van betekenisrnogelijkheden (de nieuwe gespecialiseerde betekenis kan naast algemenere voorkomen). Vgl. *die pen schrijft goed* (concreet) met *de geschiedenis van de pen* (algemeen) en *wie is de bakker van dit lekkers?* (algemeen) met *hij is bakker* (gespecialiseerde beroepsnaam: ‘hij die de handeling van het bakken beroepsmatig verricht’).

8.2.2. Betekenisspecialisatie en betekenisveralgemening

Voor het verschijnsel van de betekenispecialisatie bekijken we nog eens het woord *pen* (zie 8.1.3). Op een bepaald moment krijgt dit woord er een betekenisrnogelijkheid bij: ‘vogelveer om met inkt mee te schrijven’. De betekenis wordt concreter: het gaat nu om een bepaald soort vogelveer, met een bepaalde vorm en een bepaalde functie. We zeggen ook wel dat de betekenis *pregnanter* geworden is; ook gebruiken we in plaats van *betekenisspecialisatie* wel de term *betekenisverdichting*. Vgl. ook *bakker* (8.2.1).

Ook ter illustratie van het verschijnsel van de *betekenisveralgemening* kunnen we het woord *pen* gebruiken: zie 8.1.3 en 8.2.1. Deze betekenisveralgemening houdt verband met een verruiming van het toepassingsbereik.

8.2.3. Metafoer

Tussen een nieuwe en een oude betekenis kan een verband worden gedacht dat berust op (een als zodanig ervaren) overeenkomst tussen zaken in de werkelijkheid (een geval van iconiciteit: metafoer; zie 2.3). We onderscheiden in dit verband ook wel tussen *figuurlijk* en *letterlijk* taalgebruik. Zoals we al in 8.2.1 gezien hebben, zijn hier allerlei subtypes te onderscheiden. Een voorbeeld van een metaforische betekenisverandering is *blad*, oorspronkelijk ‘deel van plant of boom’, later ook ‘stuk papier’ enz. En zo heeft ook *hinderpaal* naast zijn (intussen verdwenen) letterlijke betekenis ‘een hinderlijke, in de weg staande paal’, een figuurlijke betekenis gekregen. (‘Letterlijk’ houdt in dit geval in ‘onmiddellijk waarneembaar’, ‘figuurlijk’ ‘niet onmiddellijk waarneembaar’.) Bekend zijn ook de ‘overdrachten’ van de dierlijke naar de menselijke sfeer: zo kunnen we iemand een *varken* of een *ezel* noemen. Tijdsrelaties worden in zeer veel gevallen aangeduid met woorden die uit de ruimtelijke sfeer stammen: (*een*) *lange* (*periode*), *vóór* (*de middag*), *tussen* (*twalf en één*) enz. Denk verder aan in oorsprong metaforische benamingen voor psychische activiteiten: *begrijpen* (vergelijk *grijpen*) of (*iets*) *vatten*, (*iets*) *uiteenzetten*, (*iets in je hoofd*) *halen*, enz.

Ook de betekenisontwikkeling van ‘vogelveer’ naar ‘vogelveer als schrijfinstrument’ zouden we metaforisch kunnen noemen: er is immers sprake van een grote overeenkomst tussen het een en het ander. We doen dit echter niet, omdat de relatie hier hiërarchisch van aard is (zie 8.2.2). Bovendien is er sprake van een continue zaakontwikkeling. Overeenkomst (in functie) en wel op gelijk concretieniveau speelt een belangrijke rol wanneer *pen* in gebruik komt voor ‘vulpen’, ‘balpen’ enz. Toch wordt volgens traditie ook voor deze en dergelijke gevallen de term metafoer niet gebruikt, omdat ook hier sprake is van een continue zaakontwikkeling; er is met andere woorden geen sprake van ‘overdracht’. Op

dezelfde wijze spreken we niet van een metafoor wanneer iemand een *pinguïn* op grond van overeenkomst tot de vogels rekent of een *walvis* (hoewel het volgens de biologie een zoogdier is) tot de vissen. Daarvoor sluiten mussen, spreeuwen resp. haringen, haaien enerzijds en pinguïns resp. walvissen anderzijds te dicht bij elkaar aan; er is ook hier geen sprake van overdracht. Niet alle betekenisverandering op grond van overeenkomst op gelijk abstractieniveau wordt dus *metaforisch* genoemd.

Anders ligt het wanneer een stuk papier een *blad* genoemd wordt: men maakt dan een semantische sprong van 'onderdelen van planten en bomen' naar 'een bepaald soort cultuurproducten'. Tussen beide soorten objecten is er een veel minder vanzelfsprekende overgang. We kunnen ook zeggen dat in het geval *pinguïn* etc. bepaalde centrale kenmerken een rol spelen en in het geval *blad* meer perifere. 'Centraal' en 'perifeer' moeten dan begrepen worden vanuit de psyche van de taalgebruiker. Als een driejarig jongetje in mei de bloesem ziet neerdalen en dan uitroept: *Mama, het sneeuwt*, dan is het de vraag (aangenomen dat hij de bloesem niet voor echte sneeuw aanziet) of we hier wel een metafoor hebben. Waarschijnlijk is de centrale betekenis van *sneeuwen* voor hem nog 'het neerdalen van witte dingetjes'.

8.2.4. Metonymie

In het geval van metonymie kan er tussen de nieuwe en de oude betekenis een samenhang gedacht worden die berust op bepaalde relaties van verbondenheid in de werkelijkheid.

Enkele voorbeelden (de opsomming is niet volledig):

- a. Ruimtelijke relaties: *gracht* kan niet alleen het water aanduiden, maar ook de kade langs het water: *hij loopt over de gracht*.
- b. Temporele relaties: mnl. *beeten* betekende oorspronkelijk 'het paard laten grazen'. Later verschuift de betekenis naar 'afstijgen van het paard', een verschuiving dus van een latere gebeurtenis naar een eerdere. Een causale relatie is in het geding bij *hij is de trots van zijn vader*, met een verschuiving van gevolg naar oorzaak.
- c. Relatie van recipiënt en inhoud: vergelijk *we drinken nog een glas* met een verschuiving van recipiënt naar inhoud.
- d. Deel-geheelrelaties (of omgekeerd): vergelijk *roodborstje*, een pars pro toto. Een totum pro parte hebben we in *Nederland verloor met 5-0 van Duitsland*. De overkoepelende benaming voor beide gevallen is *synecdoche*.

In veel gevallen kan aan indexicaliteit (zie 2.3) worden gedacht: *gracht* verwijst naar 'kade langs de gracht' enz.

8.2.5. De onderscheiding van de types

Het is in concrete gevallen vaak moeilijk te bepalen met welk type betekenisverandering we te maken hebben. Zo kunnen we zeggen als iemand zich ergens heel druk over maakt: *maak je niet dik*. Is dit metaforisch te interpreteren, doet het gevoel dat je hebt wanneer je kwaad wordt, denken aan een gevoel van lichamelijk dik worden? Of gaat kwaad worden inderdaad samen met een soort

lichamelijke uitzetting, althans de lichamelijke sensatie ervan? In dat geval is er eerder sprake van metonymie, van overdracht op grond van gelijktijdigheid van een psychische en een lichamelijke sensatie. Vergelijk in dit verband nog de uitdrukking *zich ergens over opwinden* en het mnl. *(hem) belgen* 'kwaad worden', etymologisch verwant met *balg* 'zak, buik'.

Interessant in dit verband is ook de zogenaamde *synesthesie*. Zo wordt wel van *schelle kleuren* gesproken: *schel*, oorspronkelijk alleen met betrekking tot geluiden gebruikt, is hier gebruikt voor iets wat men ziet. Het is mogelijk dat althans door sommige individuen kleuren inderdaad als geluiden kunnen worden ervaren. Er is dan sprake van een échte synesthesie, een samengaan van verschillende zintuigen in één waarneming, en van overdracht is dan geen sprake. Het is echter ook mogelijk (en waarschijnlijker) dat *schel* van oorsprong een gewone metafoor is.

Het blijkt vooral wel eens moeilijk betekenisspecialisatie aan de ene en metafoor en metonymie aan de andere kant uit elkaar te houden. Zo kan men zeggen dat het gebruik van het woord *kop* in de typografie (vgl. *een kop in de krant*) op een metafoor berust: het gebruik berust op een bepaalde overeenkomst met bijv. de kop van een dier ('het bovenste, wat aan het begin zit' of iets dgl.). Men kan echter ook zeggen (en dat lijkt waarschijnlijker) dat er betekenisspecialisatie is opgetreden: uit een zeer algemene betekenis die er intussen ontstaan was, heeft zich een meer speciale betekenis ontwikkeld.

Hoe moeilijk het is een bepaald geval te interpreteren blijkt ook uit *voet* in *de voet van de berg*. Dat behoeft niet op rechtstreekse vergelijking met een mensenvoet te berusten. Het is mogelijk dat eerst de berg in zijn geheel als persoon is opgevat (*personificatie*) en dat pas daarna het betreffende onderdeel *voet* is genoemd. Een derde mogelijkheid is dat *voet*, voordat het toegepast werd op de basis van een berg, al de algemene betekenis 'laagste deel van iets, datgene waarop iets steunt' had aangenomen. (Vgl. *kop*.)

8.2.6. Betekenisverandering en stijlfiguur

Er is in 8.2.3 en 8.2.4 sprake geweest van metafoor en metonymie als types betekenisverandering. Dit kunnen echter ook termen zijn voor stijlfiguren, die o.a. door dichters en schrijvers bewust om stilistische redenen worden toegepast. Vooral de metafoor is in dit verband van belang. We hebben dan met incidenteel en vaak heel persoonlijk woordgebruik te maken, dat zijn motivering hierin vindt dat de gebruikelijke woorden of bewoordingen niet in staat zijn om de werkelijkheid zoals deze *ervaren* wordt, tot uitdrukking te brengen. Zo vinden we in een gedicht van Marnix Gijsen: *en brak alledrie hun hulzen stuk*, waarbij *hulzen* een beeld is voor 'lichamen' (ook *stuk breken* is metaforisch bedoeld). *Hulzen* drukt o.a., kunnen we zeggen, de broosheid van het menselijk lichaam beter uit dan *lichamen*. Auteur en lezer zijn zich van het eenmalige en bijzondere van zo'n beeld bewust. Metonymie is in het algemeen minder verrassend: daarvoor liggen deel-geheelrelaties, relaties van oorzaak en gevolg e.d. blijkbaar te veel voor de hand.

Metonymische en metaforische betekenistoepassingen kunnen een vast en conventioneel element van de betekenis worden. Dat geldt ook voor de dichterlijke metonymia en metafoor. Het gevoel voor het bijzondere ervan raakt men dan kwijt. Bekend zijn de *verbleekte metaforen*: zo kan *indruk*, bijv. in *ik he de*

indruk gekregen, oorspronkelijk een metafoor geweest zijn, terwijl we het woord nu als de gebruikelijke benaming ervaren voor wat er in psychische zin mee bedoeld is. Ook het omgekeerde van verbleking kan voorkomen: men wordt zich (weer) bewust van de overeenkomst die oorspronkelijk in het spel was. Op komische wijze kan dat gebeuren door stilistisch ongelukkige combinaties als bijv. *iets in een zwart daglicht* stellen. Een rol hierbij speelt het feit dat zowel *zwart* als *daglicht* nog hun letterlijke betekenis hebben behouden. Dat is niet het geval met *iets uiteenzetten*; niemand denkt daarbij nog aan het letterlijke 'uit elkaar plaatsen' en vrijwel niemand zal dan ook problemen hebben met een combinatie *een uiteenzetting in elkaar draaien*.

8.2.7. Eigenlijke en oorspronkelijke betekenis

In deze paragraaf willen we nog iets zeggen over een verkeerd semantisch gebruik van de etymologie. Men beschouwt daarbij de oorspronkelijke betekenis als de 'eigenlijke' (evt. letterlijke) en zegt dan bijv. dat *ellende* (uit owgm. **ǎlĭ-lǎndĭ-*, 'in een ander land zijn') 'eigenlijk' 'ballingschap' betekent. Dit is echter de betekenis die het woord heel vroeger had; het is een betekenis die het nu niet meer heeft, ook 'eigenlijk' niet. Een nog veel groter misverstand is het wanneer men meent via die 'eigenlijke' betekenis tot het wezen van de genoemde zaak te kunnen doordringen en de etymologie een rol gaat spelen in filosofische, psychologische of theologische argumentatie. Vergelijk uit een beschouwing op een kalenderblaadje over een 'heilig huwelijk': 'Wat is eigenlijk heilig? Heilig hangt samen met heel. Een heilig huwelijk is dus een heel huwelijk.' (Let op het concluderende woordje *dus*). Nog erger wordt het wanneer dan ook nog de etymologie niet klopt. Vergelijk uit een preek: 'Er zijn twee groepen mensen: alle mensen sterven, maar niet alle mensen overlijden, d.w.z. komen over het lijden heen.' *Lijden* in *overlijden* houdt echter niet verband met mnl. *liden* 'lijden', maar met *liden* 'gaan'. *Overlijden* betekende oorspronkelijk 'overgaan in een andere toestand, namelijk die van de dood'. Vergelijk in dit verband ook de beruchte etymologie van Becanus van het woord *duits* (5.2.1). De huidige betekenis van een woord en de betekenis die het vroeger had, moeten dus goed uit elkaar gehouden worden. Aan de term *etymologie* zelf kan dit fraai worden geïllustreerd. Als we er de etymologie van nagaan, komen we bij het griekse *etymos* 'waar' terecht, en zo vatte men dan ook in vroeger eeuwen de etymologie op, als het zoeken naar de 'ware' betekenis. Binnen de huidige taalwetenschap is etymologie echter niet meer dan een technische term voor de oorsprong en de geschiedenis van een woord of de wetenschap die zich daarmee bezighoudt.

8.3. Factoren in betekenisverandering

(In de volgende paragrafen bespreken we een aantal tendensen die bij betekenisverandering te constateren zijn: in het bijzonder taaleconomie en reïnterpretatie. Daarnaast besteden we aandacht aan structurele dimensies. De gevoelswaarde als factor komt in 8.4 aan de orde.)

8.3.1. Behoefte aan naamgeving. Taaleconomie

Met behulp van woorden en combinaties van woorden kunnen we verwijzen naar zaken in de werkelijkheid. Die werkelijkheid is zeer gecompliceerd en in voortdurende verandering. Het is telkens de vraag hoe (nieuwe) zaken, begrippen, ervaringen moeten worden benoemd en hoe we dat zo efficiënt mogelijk kunnen doen (het onomasiologische aspect).

Het is prettig wanneer we woorden voor méér dan één zaak kunnen gebruiken; het is dan niet nodig telkens een nieuw woord te maken of te ontleen of een omschrijving te gebruiken (taaleconomie). Zo zouden we in plaats van *hij woont op de gracht* kunnen zeggen: *hij woont aan de kade langs de gracht* of *hij woont aan de grachtkade*. Wanneer men zegt *hij woont op de gracht*, dan is dat geen aanleiding tot misverstand, omdat iedereen begrijpt, uit context en situatie in de ruimste zin van het woord, op grond van de kennis die hij omtrent woontoestanden heeft, hoe hij het medegedeelde moet begrijpen. Ook een metafoor wordt begrepen op grond van de kennis omtrent de wereld waarover men beschikt. Misverstand is onwaarschijnlijk doordat er ook altijd nog de context en situatie zijn. En mocht er toch een misverstand rijzen, dan is er altijd een aanvulling of een correctie mogelijk. En zeker is misverstand onwaarschijnlijk wanneer er van een niet-overdrachtelijke betekenisverschuiving sprake is, wanneer het woord *vogel* ook voor een pinguïn gebruikt wordt of het woord *pen* voor een vogelveer als schrijfinstrument.

We komen hier weer in aanraking met het universele verschijnsel van de polysemie. Dat polysemie mogelijk is en niet vaker dan het geval is, tot misverstanden aanleiding is, moet dus worden toegeschreven aan het feit dat de typisch talige informatie altijd wordt geïnterpreteerd op basis van context en situatie. Dat hieraan grenzen zijn, wordt duidelijk uit het verschijnsel van de homonymievermijding (zie 7.3). We hebben echter gezien dat het belang van dit verschijnsel niet overdreven mag worden.

In de polysemie manifesteert zich dus duidelijk een taaleconomische factor: we drukken met zo min mogelijk woorden zoveel mogelijk uit. Het is zinvol hierbij graden van creativiteit te onderscheiden. Als er sprake is van een niet-overdrachtelijke betekenisverschuiving (waarbij de benoemde zaken bij elkaar aansluiten), dan is er weinig creativiteit in het spel, hoewel ook dan de uitkomst niet voorspelbaar is. Zo gaat men in het Nederlands *rijden* (oorspronkelijk te paard) ook voor 'rijden in een auto' gebruiken; in het Duits en het Engels gebeurt dat echter niet. Daar wordt het resp. *fahren* en *to drive*. Creatiever is overdracht: metonymie en metafoor. De hoogste vorm van creativiteit manifesteert zich in de 'dichterlijke' vormen van metafoor, waaraan een subtiele uitdrukkingsbehoefte ten grondslag ligt.

8.3.2. Ellips. Reïnterpretatie

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat betekenissen worden geïnterpreteerd op grond van de uit context en/of situatie afkomstige informatie. Het is ook een gewoon verschijnsel dat context en/of situatie de in de mededeling vervatte informatie aanvullen. Hierbij bestaat de mogelijkheid dat die informatie op den duur gerekend wordt tot de informatie, dus de betekenis, van de mededeling zelf met als gevolg betekenisverandering van bepaalde woorden. Dit kan

gebeuren bij een zgn. elliptische constructie (*ellips*). Als voorbeeld nemen we weer het mnl. *beeten*. *Beeten* is in oorsprong een causatief bij *biten*; de oorspronkelijke betekenis is dus 'doen bijten', in toepassing op een paard: 'doen grazen'. Nu werd *beeten* vaak gebruikt terwijl het lijdend voorwerp onuitgedrukt bleef (ellips); wat men er als zodanig bij moest denken, werd duidelijk uit context en/of situatie. Ook in zo'n elliptische constructie manifesteert zich een taaleconomische factor: hoe kunnen we zo kort mogelijk en toch ook duidelijk zijn? Denk aan een boer die zegt: *ik ga melken*; het zal voor iedereen in de betreffende situatie duidelijk zijn dat hij de koeien gaat melken. Op den duur kan men dan de informatie, afkomstig uit context en/of situatie, in de betekenis van het woord zelf integreren, een geval van reïnterpretatie. *Beeten* kreeg zo de betekenis van 'het paard doen/laten grazen' (betekenisspecialisatie). (Zoals we in 8.2.4 gezien hebben, ontwikkelde zich vervolgens via metonymie de betekenis 'afstijgen van het paard': vgl. mnl. *als hi daer quam, hi beette tehand*, 'toen hij daar kwam, steeg hij terstond af (van het paard)'). Een andersoortig voorbeeld van een ellips is het engelse *private*, 'soldaat', uit *private soldier*.

Ook in het geval van betekenisveralgemening kunnen we aan reïnterpretatie denken: uit diverse concrete betekenis mogelijkheden wordt een algemene betekenis geabstraheerd (zie 8.1.3: *pen* in het algemeen als 'schrijfinstrument om met inkt mee te schrijven'). Verder is het mogelijk in gevallen van metonymie aan reïnterpretatie te denken. De zin *hij woont op de gracht* is al in de vorige paragraaf in het kader van de taaleconomie besproken. Deze zin kan ook begrepen worden als een ellips voor *hij woont op (de kade langs) de gracht*. De niet uitgedrukte informatie wordt later in de betekenis van *gracht* geïntegreerd.

Bij andere reïnterpretaties is misverstand in het spel. Een aardig voorbeeld hiervan is de engelse uitdrukking *to count one's beads*. Dit had oorspronkelijk de betekenis 'zijn gebeden tellen'. Bij het tellen van gebeden gebruikte men echter de kralen van een rozenkrans en bij *beads* ging men op een gegeven moment aan de 'kralen' in plaats van aan de 'gebeden' denken. Men vatte het woord 'verkeerd' op. (Qua veranderingstype hebben we hier met metonymie te doen: er is immers sprake van een samengaan van gebeden en kralen.) Nog een ander, subtieler voorbeeld betreft het engelse *meat*, dat oorspronkelijk heel algemeen 'voedsel' betekende en nu de betekenis 'vlees' heeft. Ongetwijfeld hangt dat ermee samen dat ten tijde van de betekenisverandering vlees het belangrijkste onderdeel van de maaltijd was. Men gebruikte frequent het woord *meat* wanneer men vlees bedoelde, en dat deed de mening postvatten dat 'vlees' de exclusieve betekenis was. (Qua veranderingstype is er sprake van specialisatie.)

Bij reïnterpretaties kan men (o.a.) aan nieuwe taalverwervende generaties denken.

Samengevat: reïnterpretatie kan plaatsvinden op basis van ellips of 'misverstand'. Ellips kan op zijn beurt uit een taaleconomische factor worden verklaard.

8.3.3. Structurele tendensen

Bij de in de vorige paragraaf besproken betekenisveranderingen was de syntagmatische dimensie in het geding: betekenisveranderingen in bepaalde verbindingen binnen de zin. In deze paragraaf speelt de paradigmatische dimensie een rol.

Woorden kunnen in een paradigmatische betrekking tot andere woorden staan. In het vorige hoofdstuk hebben we kennis gemaakt met gevallen waarin sprake is van een vorm-betekenis-correspondentie: vgl. bijv. alle vormen van één bepaald werkwoord of alle sterke verleden deelwoorden. Ook zuiver semantisch kunnen woorden een bepaalde samenhang vertonen: vgl. de woorden die alle iets met 'lopen' te maken hebben: *lopen* (neutraal), *wandelen* 'lopen op je gemak en voor je plezier', *kuieren* 'nog meer op je gemak lopen' (met een gezapige bijklank), *rennen* 'zeer snel lopen', *hollen* 'id.', *stropelen* 'struikelend gaan', *hinken* 'mank gaan' enz. We spreken wel van een *woordveld*, dat we wat losjes definiëren als een complex van semantisch samenhangende woorden. Het neutrale *lopen* staat weer in verband met *rijden*, *varen*, *vliegen* (in een vliegtuig) en het nog algemenere *gaan*, het staat anderzijds in verband met *zitten*, *liggen* enz.

Als nu een bepaald woord van betekenis verandert (of er komt een nieuw woord bij), dan kan dat een effect op de andere woorden hebben. Zo betekende *varen* (in toepassing op mensen) zoals we al in 8.1.2 gezien hebben, oorspronkelijk in het algemeen 'gaan'. In het Nederlands treedt betekenispecialisatie op tot 'gaan in een vaartuig over water'; deze betekenisontwikkeling zal zeker verband houden met de belangrijke communicatieve functie die de waterwegen van oudsher in de Nederlanden hebben gehad. *Gaan* (eveneens in toepassing op mensen), oorspronkelijk 'te voet gaan', krijgt de algemene betekenis die *varen* eerst had. Anders geformuleerd: eerst was *varen* hyperoniem en *gaan* hyponiemi, nu is het net andersom. De betekenispecialisatie op het ene punt hangt zeker samen met de betekenisveralgemening op het andere punt. De vraag is echter wat er het eerst was: vindt eerst de betekenisveralgemening van *gaan* plaats (reïnterpretatie) waarna *varen* zich kon specialiseren (op de manier van betekenisdifferentiatie: vgl. 7.3.1) of vindt eerst de betekenispecialisatie bij *varen* plaats (reïnterpretatie: vgl. *meat* in de vorige paragraaf) waardoor er behoefte ontstond aan een nieuwe algemene term? De eerste mogelijkheid doet denken aan een soort semantische 'push chain', de tweede aan een soort semantische 'drag chain' (vgl. voor deze termen 6.6.1). Behalve *varen* en *gaan* kunnen we ook nog andere werkwoorden in onze beschouwingen betrekken: de betekenis 'te voet gaan' die eerst bij *gaan* hoorde, gaat over op *lopen*, dat oorspronkelijk de betekenis 'hard lopen' en zelfs 'springen' had (vgl. nog eng. *to leap*); de betekenis 'hard lopen' komt dan weer terecht bij *hollen* en *rennen*. Enz. Een onderzoek aan de hand van teksten zou duidelijk kunnen maken hoe en wanneer precies de betekenisveranderingen binnen dit woordveld zich hebben voorgedaan.

Het is niet altijd zo dat men binnen een bepaald woordveld een aantal betekenissen a, b, c, kan onderscheiden en een aantal woorden x, y, z, en dat het enige wat in de loop van de tijd gebeurt, is dat die betekenissen op een andere wijze over de woorden worden verdeeld. Het is ook mogelijk dat de interne semantische structuur van een woordveld verandert, op die manier bijv. dat een deel van betekenis a bij het ene en een ander deel bij het andere woord terechtkomt of dat de betekenissen a en b bij één woord worden gecombineerd. Onderzoek zou moeten uitmaken of dit het geval is bij het hierboven behandelde

woordveld van bewegingswerkwoorden. Een bekend voorbeeld vormen de middelhoogduitse woorden van het 'kennis'-woordveld. Aan het begin van de 13e eeuw zijn er drie kernwoorden in gebruik: *wisheit*, *kunst* en *list*, waarbij kort aangeduid *wisheit* de overkoepelende term is en *kunst* op de kennis en de kundigheden van de adel slaat en *list* op die van de niet-adellijken. Een eeuw later is het woordveld ingrijpend gewijzigd: *list*, dat een negatieve bijklank gekregen heeft, is eruit verdwenen en is vervangen door *wizzen*, dat echter niet precies hetzelfde betekent als het oude *list*: het verwijst steeds meer naar technische (ambachtelijke) vaardigheden; *wisheit* is geen overkoepelende term meer en slaat nu op de mystieke kennis van God; *kunst* duidt voortaan de zuivere vorm van wetenschap en kunst aan. Een overkoepelende term komt niet meer voor; de betekenissen zijn verder niet meer gerelateerd aan de standen maar aan delen van de werkelijkheid.

Een structurele reactie kan ook het gevolg zijn van homonymievermijding: een ander woord neemt dan de betekenis van het verdwenen homoniem over. Zo hebben we in 7.3.1 gezien dat in Gascogne *gat* in de betekenis van 'haan' verdwijnt. Andere woorden nemen uiteraard die betekenis over, o.a. metaforische benamingen als *faisan* 'fazant' en *vicaire* 'kapelaan'. Een ander aan het Frans ontleend voorbeeld zijn de beide homoniemen *chair* 'vlees' en *chère* 'voedsel'. Het eerste woord verdwijnt en *viande*, oorspronkelijk 'voedsel', neemt de betekenis daarvan over. In deze gevallen hebben we zeker met een soort semantische drag chains te maken.

Een andersoortige structurele factor kan zich openbaren in parallele betekenisontwikkelingen. Een voorbeeld daarvan zijn de kleurnamen *zwart*, *grijs* en *wit*. *Zwart* kan niet alleen als kleuraanduiding worden gebruikt maar ook overdrachtelijk in bijv. *zwart geld*. Analogisch is een dergelijk figuurlijk gebruik ook bij de kleurnamen *wit* en *grijs* ontstaan: *wit geld*, *grijs geld* (analogie op basis van een reeds bestaande betekenisovereenkomst). We kunnen ons echter afvragen of we hier eigenlijk wel met een structurele factor te maken hebben, m.a.w. of er werkelijk systeemdwang achter de parallele betekenisontwikkelingen zit. Het is beter zo te zien dat ook hier weer de taaleconomie als oorzaak optreedt: men wil de begrippen 'grijs' en 'wit geld' uitdrukken en maakt daarvoor gebruik van bestaande kleurnamen naar analogie van een op deze wijze reeds gebruikte kleurnaam (diagrammatische iconiciteit). Een structurele dimensie is dus wel in het spel.

Structurele samenhang openbaart zich tenslotte ook nog op de volgende wijze: als *varen* een gespecialiseerde betekenis krijgt, dan gebeurt dat ook met *vaart* (*behouden vaart*), *vaartuig* enz. (vgl. echter de relicten *hemelvaart*, *bedevaart*, *uitvaart*).

8.3.4. Types betekenisverandering en factoren in betekenisverandering

De hier besproken factoren moeten goed onderscheiden worden van de types betekenisveranderingen die we in 8.2 behandeld hebben. Bij *pen* vindt op een gegeven moment betekenispecialisatie plaats; de oorzaak daarvan is een taaleconomische factor: we proberen de gebruiksmogelijkheden van een woord zoveel mogelijk uit te buiten. Ook bij mnl. *beeten* vindt betekenispecialisatie plaats, nu als gevolg van reïnterpretatie van een elliptische constructie. De (volks)et-

mologische) betekenispecialisatie bij *hanteren* (tot 'iets doen met de handen') moeten we toeschrijven aan een structurele factor. Betekenispecialisatie kan dus verschillende achtergronden hebben. En zo kan een metafoor begrepen worden tegen de achtergrond van taaleconomie (vgl. *blad* en *hinderpaal*) maar soms ook (mede) aan een structurele factor moeten worden toegeschreven (*wit, grijs geld*).

Wat de polysemie betreft kunnen de types betekenisverandering gezien worden als de mechanismen waarmee we de betekenisomogelijkheden kunnen uitbreiden.

8.4. De gevoelswaarde van woorden

8.4.1. Inleidende opmerkingen

We kunnen de gevoelswaarde (connotaties) van woorden van verschillende kanten bekijken:

- a. vanuit de veranderingen die in de gevoelswaarde kunnen optreden (8.4.2);
- b. vanuit de factoren die daarin een rol spelen (id.);
- c. vanuit de gevoelswaarde zelf als factor bij betekenisverandering (8.4.3).

Deze drie aspecten zijn moeilijk van elkaar te scheiden. Een voorbeeld. Om de ongunstige gevoelswaarde van woorden voor 'zijn ontlasting doen' te vermijden (één van de bedoelde factoren), gaat men op een gegeven moment *drukken* gebruiken (als eufemisme: zie 8.4.3). *Drukken* krijgt er daardoor een betekenisomogelijkheid bij: de gevoelswaarde als factor in betekenisverandering. Op den duur gaat iets van de ongunstige gevoelswaarde op *drukken* over: verandering in de gevoelswaarde. De bepalende factor hierbij is het frequente gebruik van *drukken* voor een onaangename associaties oproepende zaak. Men kan dan weer behoefte aan een nieuw eufemisme krijgen.

8.4.2. Veranderingen in de gevoelswaarde

De veranderingen die in de gevoelswaarde kunnen optreden, kunnen in twee groepen worden verdeeld: de associaties worden gunstiger of ze worden ongunstiger. Worden de associaties gunstiger, dan spreekt men van een ontwikkeling in *melioratieve*, worden ze ongunstiger, dan van een ontwikkeling in *pejoratieve* zin. Of anders gezegd: van een ontwikkeling *in bonam partem* of *in malam partem*.

Een verandering in de connotatieve sfeer kan het gevolg zijn van de betekenis of van een verandering in de betekenis. Het woord *slet* heeft als oorspronkelijke betekenis 'lap'. Door het gebruik dat van lappen pleegt gemaakt te worden, krijgt het woord een ongunstige gevoelswaarde, waardoor het zeer geschikt werd om metaforisch in gebruik te komen voor 'slordige', later zelfs 'ontuchtige vrouw'. Hierdoor werd de ongunstige gevoelswaarde nog versterkt. Een ontwikkeling *in bonam partem* vond plaats bij *moed*: dat betekende oorspronkelijk heel neutraal 'gemoedsgesteldheid', de huidige betekenis is echter duidelijk gunstig. Die gunstige betekenis kwam al in het Middelnederlands voor; daarnaast kon het mnl. *moet* echter ook 'hoogmoed' betekenen. De betekenis van het betreffende woord

heeft zich in het Middelnederlands dus zowel *in bonam* als *in malam partem* ontwikkeld.

Veranderingen in de gevoelswaarde kunnen ook het gevolg zijn van het gebruik dat men van woorden maakt. Zo zagen we al hoe door het frequente gebruik *drukken* iets van zijn eufemistische kracht verliest en ook een enigszins ongunstige gevoelswaarde krijgt.

8.4.3. De gevoelswaarde als factor

De gevoelswaarde kan op haar beurt ook een factor bij betekenisverandering zijn.

Woorden kunnen op een nieuwe wijze worden gebruikt en een andere betekenis krijgen om woorden met een ongunstige gevoelswaarde te vermijden: *eufemismen*. Ook daarvan was het reeds besproken *drukken* een voorbeeld. Ook kunnen woorden op een bepaalde manier worden gebruikt juist om ongunstige associaties te versterken of op te roepen: *dysfemismen*. Een voorbeeld daarvan is wanneer we iemand die zich niet netjes gedraagt, een *varken* noemen, of wanneer we voor lichaamsdelen dierlijke benamingen gebruiken: *kop, bek, poten, klauwen* enz. We komen met dergelijke benamingen in '*slang*' terecht: met opzet inconventioneel taalgebruik dat graag op de rand van het fatsoen balanceert. Dysfemistisch is ook *het regent vreselijk*; zo'n overdrijving heet wel een *hyperbool*. Op dezelfde manier kunnen gunstige associaties worden versterkt, bijv. weer met hyperbolen: *ik ben reusachtig blij* en zelfs *ik ben vreselijk blij*, of gunstige associaties worden afgezwakt (understatement). Een voorbeeld van het laatste is wanneer we van een *etentje* spreken als we een feestdiner geven.

Verwant met eufemismen zijn taboe-uitdrukkingen. Hierbij vermijdt men iemand of iets te noemen uit angst diegene of datgene daardoor op te roepen (magische denkwijze). Vergelijk de oude uitdrukking: als je over de duivel spreekt, trap je op z'n staart. Zo gebruikte men in de Middeleeuwen in plaats van *duvel* vaak het taboewoord *viant*. En tegenwoordig vermijdt men wel het woord *kanker* en spreekt men van een *tumor* of van *de gevreesde ziekte*. De gotische naam *Attila* 'vadertje' voor de gevreesde Hunnenvorst kan ook een taboebenaming geweest zijn: men vermeed de eigenlijke naam of men gebruikte een vriendelijke naam vanuit de magische overweging dat daardoor de benoemde vriendelijk zou worden.

Een bijzonder geval is *ironisch* taalgebruik: men zegt dan het tegengestelde van wat wordt bedoeld. Zo kan men tegen een kind dat niet durft (*jij bent ook een held*) zeggen: door het contrast met de werkelijkheid wordt het negatieve aspect daarvan versterkt. Bij een onderzoek in New York bleek voor sommige kinderen *hero* op deze wijze de betekenis 'coward', 'lafaard' gekregen te hebben. *Hero* in gunstige zin hadden ze blijkbaar nooit horen gebruiken. Een verwant verschijnsel is *litotes*: hierbij ontkent men iets om het des te duidelijker te laten uitkomen. Voorbeeld: *hij is er niet vies van* voor: 'hij is er bijzonder op gesteld'. Omgekeerd kan men tegen een lief kind *kleine boef* zeggen: door middel van contrastwerking versterkt men het positieve aspect van de werkelijkheid. Men gebruikt *boef* dan als vleinaam (*hypocoristicum*).

Bij de betekenisveranderingen waarbij de gevoelswaarde als factor optreedt, kunnen we veel van de types terugvinden die we in 8.2 besproken hebben. Een enkel voorbeeld. *Drukken* voor 'je ontlasting doen' berust op overeenkomst met

de vormen van drukken die men al kende. Het is echter de vraag of hier de term metafoor van toepassing is; daarvoor sluit de nieuwe betekenisgeving te nauw bij de reeds bestaande aan. Een duidelijker metafoor is het dysfemisme *varken*. *Tumor* of *gezwel* voor 'kanker' kan als een geval van metonymie worden beschouwd (deel voor geheel). Enz. Moeilijk in dit verband is de ironie te plaatsen. In feite berust het gebruik van een ironische uitdrukking niet op overeenkomst maar op een gebrek daaraan. *Hero* voor 'lafaard' zouden we een anti-beeld kunnen noemen. Er is zeker een subtiele verwantschap met de metafoor.

Opm. Vermijding of versterking van de gevoelswaarde kunnen ook tot ontleening leiden: vgl. *vomer* voor 'braken', of tot de vorming van nieuwe woorden (neologismen): vgl. *plasser* voor 'mannelijk geslachtsorgaan'. Speciale gevallen zijn vaste woordgroepen (uitdrukkingen) als bijv. *mannelijk deel* of het reeds genoemde *de gevreesde ziekte*, die in de richting van samenstellingen gaan. Wanneer men deze mogelijkheden nagaat, benadert men het onderwerp van de onomasiologische kant.

8.4.4. De sociale en stilistische waarde van woorden

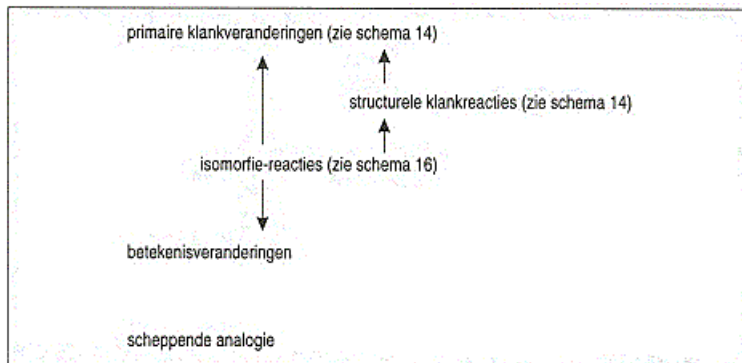
Woorden kunnen door hun gevoelswaarde geschikt of juist niet geschikt zijn om in bepaalde situaties of door bepaalde groepen gebruikt te worden. Woorden kunnen echter ook een bepaalde gevoelswaarde krijgen doordat ze vaak in bepaalde situaties en door bepaalde groepen gebruikt worden: de stilistische en de sociale waarde. Voorbeelden van (al te) informele woorden zijn: *tof*, *gannef*, *gein*, *gozer* enz.; deze woorden zijn via het Bargoens (boeventaal) en de taal van de amsterdamse Joden afkomstig uit het Hebreeuws. Ook hier kunnen we van *slang* spreken. De mogelijkheid bestaat weer dat de gevoelswaarde zich wijzigt: zo lijkt het erop dat *geinig*, eveneens uit de taal van de Joden, een volkomen geaccepteerd woord begint te worden. Een woord kan ook sociaal in discrediet raken, bijv. het nu ouderwets klinkende 'wezen' voor (infinitief) 'zijn': *je moest blij wezen*. Het is overigens omgekeerd ook mogelijk woorden met een bepaalde gevoelswaarde te gebruiken om een situatie formeler of informeler te maken.

9. Taalverandering 1. Afsluiting

9.1. Samenvatting en vooruitblik

In de hoofdstukken 6 tot en met 8 hebben we diverse types taalverandering beschouwd: klankverandering (6), verandering waarbij zowel klankvorm als betekenis in het spel zijn (7) en betekenisverandering (8). De beide eerste types verandering hebben we met schema's trachten te verduidelijken (schema 14 in 6.6.3, schema 15 in 7.2.2 en schema 16 in 7.5). Als we alles samenvoegen, krijgen we schema 17 (een pijl betekent 'reactie op'):

Schema 17 (taalveranderingen)

Voor een gedetailleerde toelichting bij schema 17 verwijzen we naar de betreffende hoofdstukken. Hier worden alleen de hoofdlijnen aangegeven. Als we afzien van de scheppende analogie, dan kunnen we de veranderingen die in het schema verdisconteerd zijn, in twee groepen verdelen: primaire en reactieve.

Eerst iets over de reactieve veranderingen. De structurele fonologische reacties, althans de compenserende veranderingen en de push chains, kunnen in wezen ook met het isomorfieprincipe in verband worden gebracht: het is immers mogelijk (zie 6.6) dat we die tegen de achtergrond van homonymievermijding moeten begrijpen. (Drag chains, voorzover die inderdaad voorkomen, zouden eerder in het licht van articulatorische eenvoud moeten worden begrepen; vgl. 6.6.1.3.) De isomorfie-reacties in engere zin kunnen zowel door klank- als door betekenisveranderingen worden opgeroepen. Beide kunnen immers de ideale

verhouding tussen klank en betekenis verstoren. Bij de primaire veranderingen moeten we niet alleen aan klankveranderingen denken maar ook aan de onder in het schema genoemde betekenisveranderingen. In zekere zin, om het eens extreem te formuleren, kunnen we zeggen dat de primaire veranderingen uiteindelijk, via via, tenderen naar één woord dat de eenvoudigste klankvorm heeft die we ons kunnen voorstellen (bijv.: *hδ*) en dat we voor alles kunnen gebruiken. Het is duidelijk dat de taal op die manier haar informatieve kracht zou kwijtraken. Zoals we echter gezien hebben, lijken er in de taalontwikkeling nog andere, ‘therapeutische’ krachten te werken, uiteindelijk gericht op het ideale systeem waarbij één betekenis door één vorm wordt uitgedrukt en één vorm slechts voor één betekenis wordt gebruikt. (Wat één vorm is of wat er twee zijn, is duidelijk. Moeilijker is het te bepalen wanneer we van één en wanneer van twee betekenissen (of betekenisgehelen) moeten spreken: betekenissen zijn namelijk niet zo gemakkelijk af te grenzen. Vergelijk in dit verband de moeilijke scheiding van polysemie en homonymie.)

Uit de vragen die we in 6.6.3 en in 7.3.4 gesteld hebben (en we zouden soortgelijke vragen met betrekking tot betekenisverandering kunnen stellen), is gebleken dat we nog ver van een sluitende theorie over taalverandering verwijderd zijn. Waarom vindt een verandering soms wel soms niet plaats of in de ene taal of fase wel en in de andere niet? En waarom voltrekt een verandering zich in de ene en niet in de andere richting? We zullen in 22 op deze vragen terugkomen. Daar zal ook de rol van de leeftijdsgroepen, waarover we hier en daar al iets opgemerkt hebben (welke leeftijdsgroepen introduceren de veranderingen?), nader aan de orde gesteld worden.

Ten slotte een overzicht van de inhoud van het volgende deel (de hoofdstukken 10 tot en met 13); daarin gaan we in op de implicaties die de veranderingen kunnen hebben voor de grammatica en de woordenschat van een taal. Hoofdstuk 10 is gewijd aan fonologische, hoofdstuk 11 aan morfologische, hoofdstuk 12 aan syntactische en hoofdstuk 13 (onder meer) aan lexicale verandering.

9.2. Historische aantekeningen

9.2.1. Klankwetten

Met wat we in hoofdstuk 6 besproken hebben, blijven we voor een groot deel nog binnen de historische taalwetenschap zoals die in de 19e eeuw tot ontwikkeling is gekomen: de neogrammatistische taalwetenschap (zie 5.2.3). Dat geldt echter niet voor de in 6.3 besproken grammaticale, semantische en stilistische condities op klankwetten. In de neogrammatistische visie immers werken klankwetten onafhankelijk van betekenis (in de ruimste zin van het woord, inclusief grammaticale functie en stilistische waarde). We hebben in 6.3 ook van uitzonderingen op klankwetten gesproken, waarmee we in conflict gekomen zijn met de bekende stelling van de uitzonderingsloosheid van de klankwetten. Het zijn vooral moderne taalhistorici die binnen een generatief model werken, die de aandacht op de mogelijkheid van grammaticale en semantische conditionering gevestigd hebben.

We hebben in 6.4 aandacht besteed aan de fonetiek van de klankveranderingen. Ook tot de ontwikkeling van de fonetiek hebben de neogrammatici in belangrijke mate bijgedragen. Een belangrijk kenmerk van hen was immers dat ze een afkeer hadden van (al te veel) theoretische speculatie en dat ze zich op de taalfeiten zelf richtten, o.a. op de wijze waarop de klanken in levende talen worden gevormd. In dit verband moet de foneticus Eduard Sievers genoemd worden, met zijn *Grundzüge der Phonetik* van 1876. Door de ontwikkeling van een wetenschappelijke fonetiek werd de beoefening van de historische klankleer pas goed mogelijk.

Hoewel de neogrammatici onder de indruk waren van de universele, voor alle tijden en plaatsen geldende natuurwetten, beseften ze wel dat klankwetten historische gebeurtenissen waren, gebonden aan een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Voor de relatieve chronologie van de klankwetten ontwikkelden ze de in 6.5 besproken argumentaties. De termen *feeding* en *bleeding* die in dat verband gebruikt zijn, zijn afkomstig van de generatieve linguïst Paul Kiparsky. Ze werden het eerst gebruikt bij ordening van regels binnen een synchrone fonologie.

Ook de vraag naar de (fysisch-fysiologische en psychologische) factoren in klankverandering werd al door de neogrammatici gesteld. De in 6.6.1 behandelde structurele tendensen moeten echter tegen de achtergrond van het structuralisme worden gezien. Bij push chains speelt echter zoals we gezien hebben, niet alleen structuur maar ook functie een rol. In verband met deze structuralistisch-functionalistische zienswijze kunnen de namen genoemd worden van de russische linguïst Roman Jakobson (1896-1982) en van de franse linguïst André Martinet. Hedendaags sociolinguïstisch onderzoek naar klankveranderingsprocessen, o.a. door William Labov in de Verenigde Staten, heeft nieuw licht geworpen op primaire en structurele veranderingstendensen.

9.2.2. Analogie en verwante fenomenen

Ook met de begrippen analogie, volksetymologie, contaminatie, reïnterpretatie, betekenisdifferentiatie, retrograde vorming bevinden we ons volop in de traditionele historische taalwetenschap. Zoals in 5.2.3 al is opgemerkt, speelt de analogie een belangrijke rol in de neogrammatistische visie op klankverandering: klankwet en analogie zijn daarin de grote tegenpolen. Het onderscheid paradigmatisch - syntagmatisch moet echter met De Saussure in verband worden gebracht en met het isomorfieprincipe komen we evenmin bij de neogrammatici terecht maar zoals de alternatieve naam al aangeeft (Humboldtiaans principe), bij de 19e-eeuwse geleerde Wilhelm von Humboldt (1767-1835), een interessante en belangrijke figuur op wie we in de volgende paragraaf nog terugkomen. Op het verschijnsel van de homonymievermijding hebben vooral taalgeografen de aandacht gevestigd. Het beroemde 'kat'-'haan'-geval van Gascogne, dat in 7.3.1 als voorbeeld besproken is, is afkomstig van de frans-zwitserse dialectoloog Jules Louis Gilliéron (1854-1926). Het is begrijpelijk dat het verschijnsel speciaal in de franse dialectologie ontdekt werd. In die dialectologie vroeg men zich nl. af hoe uit de overgeleverde latijnse vormen zich die van de franse dialecten hebben ontwikkeld. Hierbij stuitte men op klankwettige samenval van vormen en op mogelijke reacties daarop.

Inzicht in de grote betekenis van het verschijnsel van de productiviteit hebben we aan ontwikkelingen binnen het structuralisme te danken. De definitie van dit verschijnsel in 7.6 (inclusief het element dat nieuwvorming ongemerkt en onopzettelijk in zijn werk dient te gaan) is afkomstig van de nederlandse morfoloog Henk Schultink. De visie van De Saussure op de synchronie was nogal statisch; latere structuralisten (o.a. Roman Jakobson) hebben erop gewezen dat de synchronie ook dynamisch kan zijn, terwijl omgekeerd de diachronie niet altijd dynamisch is maar ook statisch kan zijn. In de aan het verschijnsel van de productiviteit gewijde paragraaf (7.6) spelen de structuralistische begrippen synchronie - diachronie en statisch - dynamisch een belangrijke rol. De visie op analogieverschijnselen bij generatieve taalhistorici komt in 13.3 aan de orde.

9.2.3. Betekenisverandering

Ook het hoofdstuk over betekenisverandering is in hoge mate op de 19e-eeuwse taalwetenschap geënt en wel op de historisch-filologische semantiek. De woordveldtheorie is echter een structuralistische benadering; ze werd ontwikkeld door de duitse taalkundige Jost Trier (1894-1970), van wie het middelhoogduitse voorbeeld van het 'kennis'-woordveld afkomstig is (8.3.3). De theorie werd verder uitgewerkt door Leo Weisgerber en Walter Porzig. De woordveldtheorie grijpt overigens niet alleen op De Saussure maar ook op Wilhelm von Humboldt terug. Voor hem was de taal niet louter een product, een *ergon*, maar bovenal een *energeia*, een creatieve bezigheid; een belangrijk begrip bij hem is ook *die innere Sprachform*, waarbij *-form* als iets actiefs, als vormende vorm, moet worden begrepen. Taal is bij Von Humboldt in de eerste plaats een kracht waarmee de mens de dingen in de buitenwereld ordent (ordering als actie). Analyseert men de taal als statisch fenomeen, dan ontdekt men de ordening als resultaat van die bezigheid, het *Weltansicht* dat erin vervat ligt: het geheel van (semantische) inhoud dat kenmerkend voor die taal is. De voor een taal typische ordening van de buitenwereld is niet identiek aan die buitenwereld zelf; er is sprake van een *sprachliche Zwischenwelt*. Talen en taalfasen kunnen op het punt van die talige tussenwereld van elkaar verschillen; een voorbeeld van verschillende taalfasen is het 'kennis'-woordveld in het Duits, waaruit ook duidelijk wordt dat de mens door middel van de taal steeds met de ordening van de wereld bezig blijft.

Voor de moderne prototypetheorie is de cognitieve psychologie zeer belangrijk. In het bijzonder valt hier op het werk van de Amerikaanse psychologe Eleanor Rosch te wijzen. De cognitieve psychologie is een reactie op het behaviourisme, waarin met een stimulus respons-model gewerkt wordt: men dient een mens een prikkel toe en dan reageert hij daar op een bepaalde manier op. In de cognitieve psychologie wordt tussen die prikkel en die reactie de menselijke geest ingeschakeld. Tussen prikkel en reactie vinden in de geest cognitieve processen plaats (lat. *cognitio* 'leren kennen'): waarneming, interpretatie, conclusies, besluit om op een bepaalde wijze te reageren etc. De prototypetheorie heeft zoals we gezien hebben, betrekking op de vraag hoe een mens 'begrippen' (betekenissen) vormt en die vervolgens toepast (duidelijk een cognitief oftewel mentaal proces).

Deel 3
Taalverandering 2
(Grammaticale en lexicale verandering)

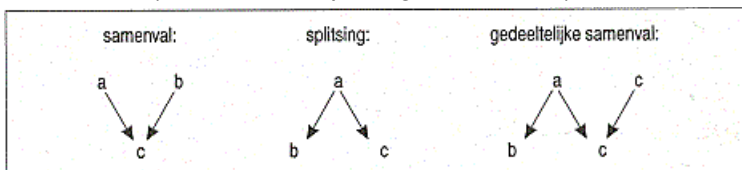
10. Fonologische verandering

10.1. Inleidende opmerkingen

Klankwetten zijn, op de keper beschouwd, fonetische veranderingen, die echter hun sporen in de grammatica kunnen achterlaten, in de eerste plaats natuurlijk in de fonologische component daarvan. We zullen de verschillende mogelijkheden hieronder bezien. (Prosodische verschijnselen blijven in dit hoofdstuk buiten beschouwing; voor een enkele opmerking hierover zie 12.0.)

Het is belangrijk twee gevallen uit elkaar te houden: samenval van klanken (engels: *merger*) en splitsing van klanken (engels: *split*). Gedeeltelijke samenval van klanken impliceert splitsing (zie schema 18).

Schema 18 (samenval en splitsing van klanken)

Ook analogie kan, zij het veel incidenteler, gevolgen hebben voor de fonologie (zie 10.4 en 10.5).

10.2. Louter fonetische verandering

Er kan sprake zijn van een fonetische verandering die geen ingrijpende gevolgen heeft voor de fonologie. Een voorbeeld daarvan is de verandering die er in de loop van de tijd in de uitspraak van de *r* is opgetreden, van tong-*r* naar huig-*r*. Een bepaald foneem krijgt over de hele linie een wat andere uitspraak maar verder verandert er niets. Een beschrijving van deze verandering met behulp van kenmerken houdt o.a. in dat het kenmerk [-achter] zich wijzigt in [+achter]. Dit is, hoe hoorbaar ook, een tamelijk ondergeschikte wijziging: het gaat hier niet om een voor het foneem /r/ essentieel (distinctief) kenmerk.

10.3. Nieuwe foneemvarianten

Van een ingrijpendere verandering is sprake wanneer er een nieuwe (combinatorische) foneemvariant ontstaat.

Een voorbeeld. In een deel van het Oudwestgermaans (in ieder geval het owgm. voorstadium van het Duits) treedt bij *ǔ*-Umlaut op, d.w.z. Umlaut als gevolg van een *i* (of een *j*). (Voor het begrip Umlaut zie 6.3.) Wanneer *ǔ* in de volgende syllabe door een *i* of door een *j* gevolgd wordt, ontstaat er uit *ǔ* een *ȳ*. Anders gezegd: de *ǔ* splitst zich in *ȳ* (vóór *i* of *j*) en *ǔ* (in overige posities). Voorbeelden van woorden waarin dit gebeurt, zijn **þǔnkjǎn* 'dunken' en **ǔbil-*'euvel'. De *ȳ* is in eerste instantie een variant van het foneem /*ǔ*/, een combinatorische variant. Hij treedt op wanneer /*ǔ*/ gevolgd wordt door *i* of *j* in volgende syllabe (complementaire distributie).

De door i-Umlaut ontstane *ȳ* is de eerste geronde (voor)vocaal die in de geschiedenis van de germaanse talen ontstaat. Door de i-Umlaut ontstaan ook nieuwe alternanties, bijv. in **fǔXs* 'vos' (enkelvoud) - **fȳXsǝ* 'vossen' (meervoud). Deze alternanties zijn echter nog helemaal fonetisch bepaald, door het al dan niet optreden van *i* of *j* in volgende syllabe. Later zal dit (zie volgende paragraaf) veranderen.

10.4. Veranderingen in de foneeminventaris

Veranderingen in de foneeminventaris kunnen op twee manieren tot stand komen: er komen fonemen bij of er verdwijnen fonemen.

1. Het aantal fonemen wordt kleiner

Het meest voorkomende geval is dat het aantal fonemen kleiner wordt doordat ook fonetisch gezien het aantal klanken kleiner wordt. Eén van de mogelijkheden is volledige samenvval (defonologisatie, complete samenvval) als gevolg van een ongeconditioneerde verandering. Zo had het Oerindoëuropees de beide fonemen *ǎ* en *ǒ*. In het Oergermaans vallen die over de hele linie samen in een *ǎ* (zie 4.4.2). Vgl. lat. (representatief voor het Oerindoëuropees) *ager* 'akker' en *nox* 'nacht' met got. (representatief voor het Oergermaans) *akrs* en *nahts*. Het foneem *ǒ* is daarmee verdwenen. Een nieuwe *ǒ* ontstaat pas weer in een latere fase. Schematisch kunnen we de verandering bij de korte vocalen weergeven als in schema 19.

Schema 19 (korte vocalen in Oerindoëuropees en Oergermaans)

	- achter	+ achter		- achter	+ achter
	oeride. (ǐ)	(ǔ)		oerg. (ǐ)	(ǔ)
- laag	ē	ǒ	→	ǎ	ǎ
+ laag		ǎ			

Voor de beschrijving van het korte vocalen-systeem van het Oerindoëuropees hebben we nog twee kenmerken nodig, nl. [laag] en [achter]; voor het Oergermaans kunnen we met één kenmerk volstaan: [achter]. (De *ĩ* en de *ũ* zijn tussen haakjes geplaatst omdat die voor de betreffende perioden nog als varianten van de fonemen /j/ en /w/ moeten worden begrepen.)

Het is ook mogelijk dat er een foneem tot NUL gereduceerd wordt; zo blijkt in verschillende nederlandse dialecten het foneem /h/ te ontbreken ('samenvval met NUL'). Een laryngaal komt in zo'n dialect niet meer voor. Een ander voorbeeld: anders dan het Nederlands heeft het Engels niet een foneem /X/ (stemloze velaire fricatief). Ook dat blijkt door allerlei ontwikkelingen in vele gevallen tot NUL gereduceerd te zijn: vgl. eng. *brought*, *night* met ndl. *bracht*, *nacht*; in een geval als *enough* is het echter samengevallen met /f/ (vgl. ndl. *genoeg*).

2.1. Het aantal fonemen neemt toe

In de duidelijke voorbeelden die hiervan zijn, krijgen foneemvarianten de status van zelfstandige fonemen (fonologisatie). Als eerste voorbeeld geven we de ontwikkeling van de diftong *ai* in het Oudwestgermaans en het Oudnederlands. Daaruit ontstaat in ieder geval vóór *r*, *X*, *w* en in de Auslaut *ê* (een klank die nog niet gelijkgesteld mag worden met de mod.ndl. *ē*). Voor de overige gevallen geldt de regel dat vóór *i* of *j* in volgende syllabe *ei* ontstaat en dat *ai* elders weer *ê* wordt. In eerste instantie moeten *ê* en *ei* varianten van hetzelfde foneem geweest zijn: er is duidelijk sprake van complementaire distributie. Maar dan ontstaan nieuwe *ei*'s o.a. uit de klankgroepen *ǣ gĩ* en *ě g*, bijv. in *zeide* uit owgm. **sǣ gĩđ/ǣ*. Hierdoor werd het mogelijk dat *ei* en *ê* gingen opponeren, dus zelfstandige fonemen werden, bijv. in *zeil* uit **sēgl-* tegenover *zeel* 'touw' met *ê*. Een later werkende klankwet heeft hier dus de oorspronkelijke complementaire distributie verstoord.

In het tweede voorbeeld worden foneemvarianten zelfstandige fonemen doordat de conditionerende factoren zich wijzigen. Hierboven, in 10.3, hebben we gezien dat door de oudwestgermaanse i-Umlaut bij het foneem /*ū*/ een geronde voorvariant ontstaat vóór *i* of *j* in volgende syllabe. In een latere fase verdwijnen de *i* en de *j*, althans als zodanig: de *j* verdwijnt en de *i* wordt tot sjwa. Vergelijk du. *dünken* < **pūnkjān* en *übel* < **übīl-* (met lange *y* door rekking). Hierdoor wordt het mogelijk dat oude *ũ* en *ÿ* met elkaar gaan opponeren, zelfstandige fonemen worden. Een voorbeeld is du. *wurden* (indicatief) tegenover *würden* (conjunctief) uit owgm. resp. **wurdūm* en **wÿrdīm*. Het gevolg van het ontstaan van deze opposities is dat we nu met drie zelfstandige korte hoge fonemen moeten rekening houden: /*ī*/, /*ÿ*/ en /*ũ*/ (vgl. du. *wird*, *würden*, *wurden*).

In termen van distinctieve kenmerken was de ontwikkeling als volgt. Toen we nog maar twee korte hoge fonemen hadden: /*ī*/ en /*ũ*/, konden we met één kenmerk volstaan: [-achter], [+achter]. Redundant was het verschil [-gerond] [+gerond]. Na het ontstaan van de combinatorische variant *ÿ* stonden tegenover elkaar enerzijds *ĩ* /*ī*/ en anderzijds *ũ*, *ÿ* /*ũ*/, resp. [-gerond] en [+gerond]. De /*ī*/ had daarbij als redundant kenmerk [-achter]. De combinatorische varianten *ũ* en *ÿ* waren resp. [+achter] en [-achter]. Voor de derde fase, waarin *ÿ* zelfstandig foneem geworden is, hebben we twee distinctieve kenmerken nodig: [-achter] [-gerond], [-achter] [+gerond] en [+achter] ([+gerond]). (In het geval van de /*ũ*/

is [+gerond] redundant.) (Over de gevolgen van de verandering voor de in 10.3 besproken alternantie zie onder 11.2.3.2.)

2.2. Het aantal fonemen neemt toe door analogie

We hebben zojuist gezien dat foneemvarianten tot zelfstandige fonemen worden, doordat de conditionerende factoren zich wijzigen. In zo'n geval kan later bij alternanties analogie optreden. Analogie kan echter ook optreden terwijl de conditionerende factoren nog aanwezig zijn. Zo luidt bijv. voor het Oudhoogduits de regel (o.a.) dat *io* optreedt vóór *ǣ* en *ě* en *iu* vóór *ī* of *ǔ* in volgende syllabe. Vergelijk nu echter het praesens-paradigma van *biotān* 'bieden' (en vergelijkbare woorden van de 2e klasse sterk):

singularis	pluralis
1. biutu	1. biotumes
2. biutis	2. biotet
3. biutit	3. biotant

De 1e persoon pluralis klopt niet met de regel. Door analogie heeft de pluralis overal *io* in tegenstelling tot de singularis die overal klankwettig *iu* heeft. De analogie werkt hier tegen een fonologische regel in; blijkbaar was morfologische doorzichtigheid, een duidelijk verschil in vocalisme tussen singularis en pluralis, hier een sterkere factor. Het resultaat is dat behalve *iu* nu ook *io* in de positie vóór *ǔ* kan optreden. Dat betekent dat de complementaire distributie is verstoord; *iu* en *io* moeten als zelfstandige fonemen worden beschouwd (tenzij men *biotumes* en andere 1e personen singularis als uitzonderingen wil klasseren). We wijzen er verder op dat de analogie hier tot een onnatuurlijk resultaat leidt: de combinatie *iu* - *ǔ* is fonetisch natuurlijker dan *io* - *ǔ*. (Zie voor het begrip natuurlijkheid 6.6.3.)

Klankwettig zouden we ohgd. *iu* in het moderne Duits als [ɔɪ] <eu> moeten terugvinden, ohgd. *io* als [i] <ie>. Het Duits heeft echter nu ook in het enkelvoud [ɪ] door analogie met het meervoud en de infinitief (ohgd. *biotān*). Deze analogie vindt in een later stadium plaats.

10.5. Veranderingen in de distributie

Veranderingen in de distributie kunnen zowel bij fonemen als bij foneemvarianten optreden. We beperken ons tot de fonemen.

Een voorbeeld is de oudwestgermaanse i-Umlaut van *ǣ* tot *ě* vóór *i* of *j* in volgende syllabe in bijv. **wǣndjǣn* (ndl. *wenden*). De zo ontstane *ě* valt samen met de *ě* die er al was, en dat betekent dat het foneem /ǣ/ niet meer voorkomt vóór *i* of *j* in volgende syllabe (distributiebeperking). Ook voor het foneem /ě/ heeft de verandering gevolgen. Door een ontwikkeling in een fase vóór het Oudwestgermaans kwam *ě* vóór *i* of *j* in volgende syllabe niet meer voor; door de i-Umlaut wordt dit weer mogelijk (distributieuitbreiding).

Een andersoortig geval betreft de verbinding *s* + stemloze occlusief (we nemen als voorbeeld de labiaal: *sp*) in het Oergermaans. De oerindoëuropese *p* was in het Oergermaans (onderdeel van de Germaanse klankverschuiving: zie het overzicht bij 4.6.2) *f* geworden, behalve na *s*: *sp* (lat. *spuere* - got. *speiwan*). Er

bestond toen een foneem dat als /f/ genoteerd kan worden, met als variant *p* na *s*. Volgens een ander onderdeel van de Germaanse klankverschuiving ontstaat later uit een *b* een *p* (lat. *vibrāre* - got. *weipan* 'bekransen'). Het ligt voor de hand dat de *p* na *s* met dit nieuwe foneem wordt geïdentificeerd; het nieuwe foneem /p/ komt dan ook na *s* voor, het oude foneem /f/ doet dat niet meer.

We behandelen tenslotte een geval van verandering in de distributie dat het gevolg is van analogie. In het Duits bestaat er evenals in het Nederlands een distributieregel die inhoudt dat in de Auslaut (gemakshalve opgevat als op het wordeinde) alleen stemloze obstruenten mogelijk zijn. Hierin zijn alternanties geïmpliceerd als *Tag* (met *-k*) - *Tage* (met stemhebbende *g*), *lieb* (met *-p*) - *liebe* enz. In dit geval wordt wel de term *neutralisatie* gebruikt: de oppositie stemhebbend - stemloos is in de Auslaut geneutraliseerd. In het Jiddisch, duitse dialecten gesproken door Joden, komen deze alternanties niet voor; daarin gaat bijv. ook het enkelvoud *tog* (= *Tag*) op stemhebbende obstruent uit. De alternanties zijn in het Jiddisch langs analogische weg verdwenen: naar analogie van het meervoud *toge* krijgt ook het enkelvoud *tog* stemhebbende obstruent. Dat de alternanties oorspronkelijk ook in het Jiddisch bestaan moeten hebben, blijkt uit relicten als *awek* 'weg' (bijwoord). Men voelde kennelijk geen verband meer tussen dit bijwoord en het substantief *weg*, met als gevolg dat de *-k* van *awek* zich kon handhaven. Het gevolg van de analogie in kwestie, die zich tot alle in aanmerking komende gevallen uitbreidde, was dat de distributieregel dat in de Auslaut alleen stemloze obstruenten konden voorkomen, voor het Jiddisch niet langer geldingskracht had.

10.6. Verdwijnen of introductie van distinctieve kenmerken

We hebben aan de hand van sommige van de bovengegeven voorbeelden laten zien dat de veranderingen hun gevolgen kunnen hebben voor de beschrijving van het fonologisch systeem in termen van (al dan niet distinctieve) kenmerken. Biezonere gevallen hebben we wanneer er nieuwe distinctieve kenmerken nodig blijken (refonologisatie). Dat is het geval als de nieuwe klank *ɣ* ontstaat (10.3); bij de beschrijving van de nieuwe situatie bleek het nieuwe distinctieve kenmerk [gerond] nodig te zijn. (Als fonetisch, redundant kenmerk was dat al aanwezig.)

Een ander voorbeeld (waarbij een distinctief kenmerk verdwijnt) betreft de veranderingen die de oerindoëuropese obstruenten ondergaan in het Oergermaans (Germaanse klankverschuiving; zie 4.6.2). Als we afzien van biezonere positionele ontwikkelingen, kunnen we stellen dat de oerindoëuropese reeks *p*, *b*, *bh* (we nemen de labialen als voorbeeld) zich wijzigt in de oergermaanse *f*, *p*, *ɸ*. De leden van de eerste reeks kunnen we karakteriseren als [-stem] [-aspiratie], [+stem] [-aspiratie] en [+stem] [+aspiratie], de leden van de tweede reeks als [-stem] [+continuante], [-stem] [-continuante] en [+stem] [+continuante]. Het kenmerk [aspiratie] is in de laatste reeks niet meer van toepassing; daarvoor in de plaats is het kenmerk [continuante] gekomen, dat overigens al nodig was voor *s* en *z* die al oerindoëuropees zijn.

10.7. Reïnterpretatie van een klanksegment

We bespreken tenslotte een geval waarin een bepaalde fonetisch geconditioneerde alternantie gereïnterpreteerd wordt (analogische reïnterpretatie: zie 7.4). Ook nu komt die reïnterpretatie aan het licht doordat analogievorming plaatsvindt. Het voorbeeld betreft de 'intrusive r' van het Engels. Er heeft in het Engels een klankwet gewerkt waardoor een *r* vóór een consonant en in de Auslaut vóór een pauze is verdwenen: vgl. *cart* [kɑ:t] en *car* [kɑ:]. Volgde er op de *r* een vocaal, dan bleef hij gehandhaafd: vgl. *caravan* en *the car is in the garage*. De klankwet heeft dus een fonetisch geconditioneerde alternantie achtergelaten: [kɑ:r] vóór vocaal, [kɑ:] vóór consonant en vóór pauze. Op een gegeven moment wordt de *r* (vóór vocaal) niet meer begrepen als deel van het woord *car*, maar als een overgangsklank (een 'glide'). Men interpreteert dus [kɑ:] als het woord in kwestie; er vindt metanalyse (zie 7.4) plaats: de woordgrens, oorspronkelijk achter de *r*, komt ervóór te liggen. Door analogie komt de *r* ook achter een woord als *idea* (dat historisch gezien nooit op een *r* is uitgegaan) wanneer dit vóór een vocaal komt te staan: *I have no idea-r-of*, naar analogie van *the ca-r-is in the garage*. Voor dit geval wordt ook wel van *regelomkering* gesproken. De regel die hier van toepassing is, luidde eerst: deleer (na vocaal) *r* vóór consonant en vóór pauze; na de reïnterpretatie en de analogie luidt hij: voeg (na vocaal) *r* in vóór een volgende vocaal (dus niet vóór consonant en vóór pauze). Het zal duidelijk zijn dat een en ander impliceert dat voor *car* eigenlijk niet meer [kɑ:r] maar [kɑ:] in het woordenboek geregistreerd moet worden.

11. Morfologische verandering

11.1. Inleiding

Er zijn vele manieren waarop in een taal nieuwe woorden kunnen ontstaan. Er is om te beginnen de zgn. *Urschöpfung*, het ontstaan van nieuwe woorden door klanknabootsing en klanksymboliek (imagische iconiciteit: zie 2.3). Voorbeelden van dergelijke woorden (met een opvallende, steeds identieke vocaalwisseling en met reduplicatie) zijn: *tingeltangel*, *tiktak*, *mikmak*, *rimram*, *liflaf(jes)* enz. Dergelijke klanknabootsende en klanksymbolische woorden zijn al in 2.1 aan de orde geweest.

Het is de vraag of klanken of klankcombinaties op zichzelf een bepaalde klanksymbolische waarde hebben. Dat *sl-* voor de taalervaring van de Nederlanders zo'n waarde kan hebben, kan komen doordat deze combinatie vaak in woorden met een bepaalde ongunstige gevoelswaarde voorkomt: *slet*, *sloerie*, *slampampen* enz. Het succes ervan (statistisch lijkt er wel iets aan de hand te zijn ondanks uitzonderingen als *slaan*) wijst er echter op dat er, akoestisch of articulatorisch, ook in de klankgroep zelf iets aanwezig moet zijn. Die inherente waarde kreeg zijn kans doordat de klankgroep voorkwam in woorden die door hun betekenis een gunstig 'milieu' vormden. Dat heeft dan het gebruik van de klankgroep in nieuwe woorden bevorderd (een soort analogie: diagrammatische iconiciteit).

Zeer moderne manieren van woordvorming zijn: vorming van letterwoorden: bijv. *NCRV* (*Nederlandse Christelijke Radiovereniging*) en *AVRO* (*Algemene Vereniging Radio-Omroep*); van afkortingen: bijv. *info* (voor *informatie*); van splinterwoorden, bijv. in de commerciële sfeer: *chocomel*, *halvamel* (koffiemelk met de helft minder vet) enz. Bij splinterwoorden worden delen van woorden samengevoegd die op zichzelf niet betekenisdragend zijn en ook niet noodzakelijkerwijs lettergrepen zijn: *choco(lade) + mel(k)*, *halv(e) + mel(k)*. Bij *halvamel* valt daarbij de verbindende *a* op; vgl. ook de klankverschijnselen bij afkortingen als bijv. de *fund'i's* (fundamentalisten) en de *realo's* (realisten) bij de Duitse 'Grünen'. Vooral in de hedendaagse 'turbotaal' bestaat een voorliefde voor afkortingen: *depri* 'depressief'; *beni* 'iemand die geacht wordt in Benidorm op vakantie te gaan'; *afko* 'afkorting'.

Met deze manieren van woordvorming zullen we ons verder niet bezighouden. We beperken ons tot de drie onderdelen die traditioneel binnen de morfologie onderscheiden worden: flexie (verbuiging en vervoeging), afleiding en samenstelling.

11.2. Flexie

11.2.1. Inleidende opmerkingen

Bij flexie valt in de eerste plaats te onderscheiden tussen *externe* en *interne flexie*. Bij de interne flexie wisselen klanken (meestal vocalen) af in vormen van hetzelfde paradigma: vgl. *zingen* - *zongen*. Bij de externe flexie wordt althans in het Nederlands met 'uitgangen' gewerkt: vgl. *zing* - *zingt* - *zingen*. We zouden ons eventueel ook 'ingangen' kunnen voorstellen, elementen die vóór de stam komen te staan, en inderdaad zijn er talen waarin die voorkomen.

Nog een andere mogelijkheid is het invoegen van flexie-elementen midden in de stam (zgn. *infixen*): vgl. lat. *rumpo* 'ik breek' (met een ingevoegde *m* in het praesens) - *rupi* 'ik heb gebroken'; got. *standan* 'staan' (met een *n*-infix in het praesens) - *stop* 'ik/hij stond'.

In de volgende paragrafen beperken we ons tot de externe flexie met behulp van 'uitgangen'; in 11.2.3 komt de interne flexie ter sprake.

(Bij flexie kan ook het *reduplicatie*procédé optreden. Een voorbeeld daarvan levert het Gotisch. In de verleden tijd van *háitan* ('noemen'): *haiháit*, komt er vóór de stam een soort prefix te staan, waarin de beginconsonant van de stam wordt herhaald. In andere talen komt ook reduplicatie ín of achter de stam voor.)

11.2.2. Externe flexie

11.2.2.1. Het deflexieproces

Als we de indoëuropese talenfamilie overzien, dan constateren we dat er in het algemeen gesproken van het uitgebreide, voor het Oerindoëuropees gereconstrueerde flexiesysteem niet al te veel is overgebleven. Per taal wisselt dit echter nogal. Als voorbeeld nemen we de nominale flexie. Het Oerindoëuropees moet acht naamvallen gehad hebben: vocatief, nominatief, genitief, datief, accusatief, ablatief, locatief, instrumentalis. Hiervan vinden we in het Nederlands weinig terug: we hebben nog verschil tussen subjects- en objectsvorm bij de pronomina (bijv. *hij* - *hem*) en verder nog resten van de genitief (*Jans boek*). Van versteende naamvallen in uitdrukkingen en van archaïsch taalgebruik zien we nu af. Hetzelfde geldt voor het Engels: vgl. *he* - *him*, *John's book*. In het Duits valt er echter heel wat meer terug te vinden: *der Mann* (nominatief), *des Mannes* (genitief), *dem Manne* (datief), *den Mann* (accusatief) enz. En een slavische taal als het Pools heeft er zelfs zeven. Ook als we oude indoëuropese talen nemen als bijv. het Sanskrit, het Grieks, het Latijn, het Gotisch, kunnen we meer terugvinden: het Sanskrit heeft nog alle acht de naamvallen, het Latijn mist een locatief en een instrumentalis, het Grieks evenals het Gotisch mist daarbij ook een ablatief. Het in vorm samenvallen van naamvallen (anders gezegd: het verdwijnen van de verschillen tussen de naamvals vormen) wordt wel aangeduid met de term *casussyncretisme*, letterlijk 'het samengroeien van naamvallen'.

Ook op andere punten, de klasse-indeling van substantieven en adjectieven (in het Gotisch bijv.: *a*-stammen, *i*-stammen, *u*-stammen, *n*-stammen enz.), de indeling naar genus (masculinum, femininum, neutrum), de indeling (in het Ger-

maans) naar sterke en zwakke flexie bij de adjectieven (zie overzicht Gotisch bij 2.2.3), zijn er veel vormverschillen in de loop der eeuwen, zij het weer niet in alle talen in even sterke mate, verdwenen. Zoals we in 12.2.3.2 zullen zien, kan het verdwijnen van de naamvalsverschillen voor een deel gecompenseerd worden door veranderingen in de woordvolgorde. Op de andere punten (klasse-indeling, genera, sterke en zwakke flexie bij het adjectief) vinden we in ieder geval geen compensatie, hetgeen ongetwijfeld ermee samenhangt dat hier geen functionele verschillen (meer) in het geding waren. Zo kwam bijv. het verschil tussen de genera niet (meer) overeen met een duidelijk verschil in betekenis. (Als we ver genoeg in de tijd teruggaan, nl. tot het Oerindoëuropees, blijkt aan het genusverschil nog een verschil in betekenis te hebben beantwoord; dat betekenisverschil werd echter zo vaag, dat men het gevoel ervoor verloor.)

Het eeuwenlange proces waarbij langzamerhand steeds meer van het oude flexiesysteem is verdwenen, duiden we aan met de term *deflexie*. Het deflexie-proces is een voorbeeld van een *drift*: de ontwikkeling van de taalstructuur over een lange periode in een bepaalde richting. Klankwetten en analogiewerkingen hebben bij de deflexie een belangrijke rol gespeeld. We zullen dit in de volgende paragraaf aan de hand van een onderdeel uit de geschiedenis van de germaanse morfologie illustreren.

11.2.2.2. Gotisch en Nederlands

We bekijken in deze paragraaf een gedeelte van de flexie van de gotische substantieven en vergelijken die met de overeenkomende flexie in het Middelnederlands en het moderne Nederlands. Het gotische *tuggo* 'tong' staat model voor een bepaalde klasse van substantieven, die van de vrouwelijke *n*-stammen, *saiwala* 'ziel' staat model voor die van de (steeds vrouwelijke) *ō*-stammen. Het overeenkomende mnl. *tonge* gaat volgens de zogenaamde 'zwakke' flexie, *siele* volgens de 'sterke'. Voor het Gotisch is het nog zinvol vier naamvallen te onderscheiden. We beschouwen deze taal als (ongeveer) representatief voor het Gemeengermaans (het stadium dat volgt op het Oergermaans).

got.	tuggo (nom.sg.)	saiwala	
	tuggons (gen.sg.)	saiwalos	
	tuggon (dat.sg.)	saiwalái	
	tuggon (acc.sg.)	saiwala	
	tuggons (nom.pl.)	saiwalos	
	tuggono (gen.pl.)	saiwalo	
	tuggom (dat.pl.)	saiwalom	
	tuggons (acc.pl.)	saiwalos	
	mnl.	tonge	siele
		tonge(n)	siele(n)
tonge(n)		siele(n)	
tonge		siele	
tongen		siele(n)	
tongen		siele(n)	

tongen

sielen

tongen

siele(n)

mod.ndl.

tong/ziel

tong/ziel

tong/ziel

tong/ziel

tongen/zielen

tongen/zielen

tongen/zielen

tongen/zielen

Het is niet mogelijk de veranderingen in dit deelsysteem in alle details te bespreken; we beperken ons tot enkele punten.

De klankwetten (de vele reducties als gevolg van het centraliserend accent op de eerste syllabe: zie 6.6.3) hebben tot gevolg dat

1. naamvalsverschillen verdwijnen: door reducties vallen de uitgangen *-ons*, *-ono*, *-om*, *-ons* bij *tuggo* in het Middelnederlands in *-en* (pluralis) samen; ook in de gen., dat. en acc.sg. krijgen we zo klankwettig *-en* (de klankwettige acc.sg. *tongen* komt niet meer voor; zie beneden);

2. verschillen tussen de numeri verdwijnen: door de zojuist genoemde reducties worden bij *tonge* singularis en pluralis in de genitief en datief en aanvankelijk ook in de accusatief, aan elkaar gelijk;
3. verschillen tussen de klassen verdwijnen: zowel *tuggo* als *saiwala* (nom.sg.) leveren klankwettig een vorm op *e* op: *tonge*, *siele*, waardoor op dit punt het verschil tussen de *n*- en de *ō*-stammen (in het Middelnederlands tussen de zwakke en de sterke flexie) verdwijnt.

Ook analogiewerkingen hebben tot gevolg dat

1. naamvalsverschillen verdwijnen: de acc.sg. *tongen* wordt gelijk gemaakt aan de nom.sg. misschien mede naar het model van *siele*, waar die gelijkheid al klankwettig bestond;
2. verschillen tussen de numeri verdwijnen: de dat.sg. *siele* wordt naar analogie van *tongen* vervangen door *sielen*, waardoor het verschil met de dat.plur. *sielen* verdwijnt;
3. verschillen tussen de klassen verdwijnen: vgl. o.a. de dat.sg. *sielen* die qua uitgang gelijk gemaakt wordt aan de dat.sg. *tongen*.

Dit hele samenspel van klankwetten en analogiewerkingen, dat we hier niet tot in de finesses kunnen bespreken, leidt er tenslotte toe dat de naamvalsverschillen verdwijnen evenals het verschil tussen de beide klassen; wat overblijft en zo nodig weer hersteld wordt, is het blijkaar als belangrijk ervaren verschil tussen de numeri: vergelijk hiervoor het moderne Nederlands. Zo verdween, door de klankwetten, nagenoeg het verschil tussen de singularis en de pluralis bij *siele*; alleen in de datief bleef het bestaan. De dat.plur. ging klankwettig op *-n* uit; alle andere vormen misten een klankwettige *-n*. Analogisch, naar de datief en naar het paradigma van *tonge*, kwam overal in de pluralis de *-n* te staan; in de singularis won de *n*-loze vorm *siele* het, ondanks tijdelijke analogie in de 2e en 3e persoon naar *tonge* (*sielen*). Door het verdwijnen van de *-n* in die beide personen bij *tonge* (naar analogie van *siele*) ontstond er ook in het paradigma van *tonge* een consequent numerusverschil. Bij dit alles heeft zeker reïnterpretatie een rol gespeeld: de *-n* was in het Middelnederlands een naamvalsmarkeerder maar werd op een gegeven moment opgevat als markeerder van het meervoud en dat heeft de reorganisatie van de paradigmata sterk in de hand gewerkt. Het resultaat was in eerste instantie *tonge* - *tongen*, *siele* - *sielen*, later als gevolg van sjwa-apocope: *tong* - *tongen*, *ziel* - *zielen* (*n*-apocope leidt tot *tong* - *tonge*, *ziel* - *ziele*). Opmerkenswaard bij dit hele proces is nog dat niet de singularis maar de pluralis als gemarkeerde vorm tevoorschijn komt. Dat is een universeel verschijnsel: de pluralis wordt als gemarkeerd ervaren en dat wordt in de vorm door een markering tot uitdrukking gebracht (imagische iconiciteit).

Vervolgens enkele opmerkingen over de analyse van de vormen. Voor het Middelnederlands ligt het voor de hand *siele* en *tonge* als stam te interpreteren en *-n* als buigingsuitgang, voor het moderne Nederlands *ziel* en *tong* als stam en *-e(n)* als uitgang. De sjwa-apocope leidt dus tot een reanalyse van stam en uitgang. Voor het got. *saiwala* kunnen we aan een stam *saiwal-* denken met als uitgangen *-a*, *-os* enz., voor *tuggo* op een vergelijkbare manier aan een stam *tugg-* met als uitgangen *-o*, *-ons* enz. In de mnl. nom.sg. zouden we dan de gotische uitgang in de stam terugvinden: vgl. *saiwala* - *ziele*, *tuggo* - *tonge*. In het geval *tuggo* zouden we, omdat de *o* in alle flexievormen voorkomt, ook aan een stam *tuggo-* kunnen denken

met als uitgangen NUL, *-n* enz. Op dergelijke analyseproblemen komen we in de volgende paragraaf terug.

Ten slotte: het deflexieproces leidt tot een onveranderlijke woordvorm. Dit kan bevorderd hebben dat men de voorkeur gaat geven aan de *van*-omschrijving boven de oude genitiefverbinding: *het huis van de heer* in plaats van *des heren huis*. De oude genitief verdwijnt niet door de deflexie zelf.

11.2.2.3. *Flecterende en agglutinerende talen*

We hebben in de vorige paragraaf gezien dat we de gotische vorm *tuggo* op twee manieren kunnen analyseren. Dergelijke analyseproblemen zijn typerend voor een 'flecterende' taal als het Gotisch. Kenmerkend voor flecterende talen (naast het Gotisch ook Latijn, Grieks, Sanskrit, Pools) is verder dat uitgangen soms meerdere functies tegelijk aanduiden en dat ze niet altijd voor dezelfde functies staan terwijl omgekeerd functies niet altijd door dezelfde uitgangen worden aangeduid. Vgl. bijv. de gotische uitgang *-os* in *dagos* (nom.plur. van de mannelijke *a*-stam *dags*) en *saiwalos* (gen.sg., nom.plur., acc.plur. van de *o*-stam *saiwala*); vgl. verder de functiecombinatie 'nom.plur.' waarvoor we ook uitgangen als *-a*, *-eis*, *-uns* aantreffen: *waurda* (van de onzijdige *a*-stam *waurd* 'woord'), *gasteis* (van de *i*-stam *gasts* 'vreemdeling'), *handuns* (van de *u*-stam *handus* 'hand').

Talen met een doorzichtiger flexiesysteem: een uitgang heeft maar één functie tegelijk, een bepaalde functie wordt steeds door dezelfde uitgang aangeduid en een bepaalde uitgang staat steeds voor dezelfde functie, heten *agglutinerende* talen. Tussen beide types talen bestaat overigens een vloeiende overgang. Een bekend voorbeeld van een agglutinerende taal is het Turks. Daarin komt het volgende woord voor: *evlerinden* 'uit zijn huizen'. Hierbij doen zich geen analyseproblemen voor: *ev* is de stam (nom.sg.) 'huis', *ler* duidt de pluralis aan, *in* possessiviteit 'zijn' en *den* de ablatieffunctie ('uit'). Verder vervult in dit woord ieder element maar één functie tegelijk en worden de genoemde functies bij alle substantieven op dezelfde wijze uitgedrukt. Het omgekeerde, dat een bepaald element steeds dezelfde functie heeft, gaat voor het Turks niet op: het element *i(n)* (hierbij doet zich combinatorische variatie voor) blijkt elders in het taalsysteem ook nog een andere functie te kunnen hebben. Hieruit blijkt dat het Turks geen volmaakt agglutinerende taal is.

Het Turks is overigens niet alleen in sterke mate agglutinerend, het is ook synthetischer (anders gezegd: minder analytisch) in vergelijking niet alleen met het Nederlands maar ook met het duidelijk flecterende Latijn, d.w.z. het drukt in het besproken voorbeeld in één vorm uit waarvoor de beide andere talen drie vormen nodig hebben: ndl. *uit zijn huizen*, lat. *ex eius domibus*. Het Latijn is op zijn beurt in het algemeen synthetischer dan het Nederlands: vgl. ndl. *het huis van de vader* (5 woorden) met lat. *domus patris* (2 woorden), dat echter sterk ambigu is: 'het/een huis van de/een vader'. Wordt in een bepaalde taal naar verhouding zeer veel in één woord uitgedrukt, dan heet zo'n taal *polysynthetisch*. Zo vinden we in het Nootka (een indianentaal) het woord *inikw-ihl-'minih-'is-it-a*, met als betekenis 'verscheidene kleine vuren brandden in het huis'.

We kunnen ons voorstellen dat, merendeels door klankwetten, een agglutinerend systeem opshuift in de richting van een flecterend systeem. In ieder geval blijkt er in het Oerindoëuropees een grotere doorzichtigheid bestaan te hebben

dan bijv. in het Gotisch. De oerindoëuropese vormen die ten grondslag liggen aan got. *dagos*, *gasteis*, *tuggons* zijn resp. **dhōgh-ō-ēs*, **ghōst-ēi-ēs*, **dngh-ōn-ēs*. Ten eerste geeft hier de verdeling geen problemen: er is steeds een wortel, gevolgd door een stamvormend element (een soort suffix) en een uitgang (de bekende driedeling van het Oerindoëuropees), en ten tweede wordt hier duidelijk de nom.plur. steeds door dezelfde uitgang *-es* aangeduid. Door klankwetten en analogie zijn later de minder transparante vormen van het Gotisch ontstaan, waarin de oude *-es*-uitgang niet meer valt te isoleren. Veranderingsprocessen (klankwetten en analogiewerkingen) kunnen echter ook weer tot een doorzichtiger systeem leiden, zoals uit een vergelijking van het Gotisch en het Nederlands blijkt. De moderne meervouden zijn *dagen*, *gasten*, *tongen*: hierbij doen zich geen analyseproblemen voor (het is duidelijk wat stam en wat uitgang is) en 'meervoud' wordt hier steeds door *-en* uitgedrukt. Er bestaan daarnaast echter ook andere meervoudsuitgangen en omgekeerd kan *-en* ook andere functies hebben, bijv. 'aanduiding van de infinitief'. Volmaakt doorzichtig is het Nederlands dus (nog) niet geworden.

Ten slotte nog een terminologische opmerking: *flecterend* betekent niet 'met flexie', *agglutinerend* niet 'zonder flexie'. Ook met betrekking tot een agglutinerende taal kunnen we van flexie spreken. Het verschil is dat in een agglutinerende taal o.a. de opbouw van woorden uit stammen en uitgangen doorzichtiger is, terwijl in een flecterende taal de uitgangen in sterke mate met de stam of met elkaar zijn 'vergroeid'. Een betere term in plaats van het misleidende *flecterend* is het engelse *fusional* (ndl. *fuserend*, *samensmeltend*).

11.2.2.4. *Ontstaan van flexiemorfemen (uitgangen)*

Over dit moeilijke onderwerp worden slechts enkele opmerkingen gemaakt.

In een aantal gevallen kunnen we uitgaan van een syntactische verbinding waaruit een samenstelling ontstaat (zie hiervoor 11.3.2.1) en waarin vervolgens het tweede deel tot uitgang wordt (vgl. het ontstaan van affixen uit delen van samenstellingen: 11.4.4). Een voorbeeld levert het Oergermaans waarin de 'verleden tijd' op twee manieren kon worden aangegeven: met behulp van vocaalwisseling (interne flexie; bij de sterke werkwoorden) en met behulp van een hulpwerkwoord 'doen'. Uit deze laatste combinatie zijn de zwakke werkwoorden voortgekomen. Een verleden tijds-vorm als *maakte* gaat dus (althans volgens een zeer aannemelijke verklaring) terug op een combinatie van een nomen actionis met de betekenis 'maken' en een hulpwerkwoord 'deed': 'ik/hij maken deed'. Het hulpwerkwoord 'doen' is hier dan niet als causatief maar als perifrastisch (omschrijvend) op te vatten. Een vergelijkbaar gebruik van *doen* kan men heden ten dage in gesproken taal waarnemen: *dan doen we eerst de ramen zemen*. Het oude hulpwerkwoord, dat blijkbaar áchter het nomen actionis kwam te staan, leeft voort in de uitgang *-te/-de*. Als zelfstandig woord leeft het verder in het hedendaagse *doen*.

11.2.3. Interne flexie

11.2.3.1. De Ablaut

Duidelijke voorbeelden van interne flexie vinden we bij de sterke werkwoorden, bijv. *stijgen* - *steeg* - *stegen* - *gestegen*. Binnen de stam *st-g* wisselen twee vocalen af: *ei* <ij> en *ē*. Met deze alternantie gaan betekenisverschillen gepaard: de *ei* komt in de tegenwoordige tijd voor, de *ē* in de verleden tijd en het verleden deelwoord. Als we de werkwoordsvormen *nam* en *namen* bekijken, dan stellen we slechts een syntactisch verschil vast: *nam* met een *ǎ* treedt op bij een enkelvoudig subject, *namen* met een *ā* bij een meervoudig subject. (Het vormverschil is tweeledig; interne flexie komt hier steeds met externe gecombineerd voor. Een dergelijke combinatie komt vaak voor.)

Het principe van de interne flexie speelt in het bijzonder in de afroziatische talen een belangrijke rol. Vergelijk ter illustratie de volgende vormen van het Arabische werkwoord voor 'schrijven': *kataba* 'hij schreef', *katabtoe* 'ik schreef', *jaktoeboe* 'hij schrijft', *katib* 'schrijvend', *maktoeb* 'geschreven', met telkens dezelfde 'wortel' *ktb* maar met wisselende vocalen (en soms ook voor- of achtervoegsels, externe flexie dus). Een mogelijkheid is ook dat er tussen twee van de consonanten geen vocaal staat; ook NUL doet dus in de alternantie mee.

De interne flexie bij de sterke werkwoorden is al heel oud: ze gaat in principe (er hebben zich zeker analogische uitbreidingen voorgedaan) terug op de oerindoëuropese tijd. De term die ervoor gebruikt wordt, is *Ablaut*. Deze term wordt gebruikt voor alle vocaalwisselingen, ook buiten de sterke werkwoorden, die in principe teruggaan op het Oerindoëuropees. Ablaut is een bekend verschijnsel in alle Germaanse talen: vgl. ndl. *spinnen* - *spun* - *gesponnen*, du. *spinnen* - *spann* - *gesponnen*, eng. *to spin* - *span* - *spun*, fri. *spinne* - *spûn* - *spûn*, zw. *spinna* - *spann* - *spunnit*. Omdat de oorsprong ervan in het Oerindoëuropees ligt, vinden we de Ablaut ook in andere Indoëuropese talen dan de Germaanse terug, bijv. in het Grieks: vgl. *leipein* 'laten' - *leloipa* 'hij heeft gelaten'. Let op de afwisseling *ei* - *oi*: *ei* in infinitief-praesens, *oi* in het perfectum. (*Leloipa* vertoont ook reduplicatie.) En vgl. lat. *precāri* 'vragen' - *procus* 'vrijer' met oude *ě* - *ō*-Ablaut.

Tot dusver hebben we gevallen van interne flexie bekeken waarbij vocaalwisselingen in het geding waren. In andere gevallen is een afwisseling van consonanten in het spel: zo verandert in het moderne Iers bij werkwoorden met een begin-*t* deze in de verleden tijd in een *h* <th>. Ook kunnen zowel vocalen als consonanten afwisselen: vgl. ndl. *brenge* - *bracht*.

11.2.3.2. Ontstaan van interne flexie

We zullen hier niet ingaan op de interessante vraag hoe de oerindoëuropese Ablaut is ontstaan. Hoe later nieuwe vormen van interne flexie zijn ontstaan, wordt duidelijk uit de geschiedenis van de Germaanse talen, nl. door (opeenvolgingen van) klankwetten.

Om dit te illustreren knopen we vast aan het voorbeeld van de i-Umlaut van *ǔ*, die in 10.3 en 10.4 ter sprake is gekomen. We hebben gezien dat in het oudwestgermaanse voorstadium van het Duits de *ǔ* en de *ǚ* eerst varianten van één foneem waren en dat ze later als gevolg van een wijziging in de conditionerende factoren zelfstandige fonemen werden. Zo kwam in het Oudhoogduits bij *wurf* 'worp' het meervoud *würfi* voor, met *ǚ* (foneemvariant) vóór *ř*, in een

latere fase vinden we *ÿ* (zelfstandig foneem) vóór sjwa: *würfe*. Dat in *würfi* *ÿ* optreedt, is een fonetische wetmatigheid: ‘automatisch’ treedt vóór volgende *ï* *ÿ* op. Dat we *ÿ* in *würfe* hebben, is géén fonetische wetmatigheid meer. De *ÿ/ï*-afwisseling is nu morfologisch bepaald: *ÿ* in het enkelvoud, *ï* in het meervoud. Deze morfologische alternantie vinden we ook bij andere oudhoogduitse substantieven: *fluz* - *flüzze*, *fuhs* - *fühse* enz. (vgl. hedendaags Duits *Wurf* - *Würfe*, *Fluss* - *Flüsse*, *Fuchs* - *Füchse*). Een andere formulering is dat nu door middel van een morfologische regel uit het basisfoneem /*ÿ*/ in het enkelvoud voor het meervoud het foneem /*ï*/ moet worden afgeleid. In feite heeft hiermee een nieuw soort interne flexie zijn intrede gedaan. Men zou ook kunnen zeggen: een nieuw soort Ablaut. Zoals we hierboven zagen wordt de term Ablaut van oudsher echter gereserveerd voor die interne flexie die haar oorsprong reeds in het Oerindoëuropees heeft. Wèl pleegt men in dit geval van ‘Umlaut’ te spreken, Umlaut in de synchrone zin van het woord, goed te onderscheiden van (i-)Umlaut als klankwet, d.w.z. als diachroon verschijnsel. Een ander voorbeeld van het ontstaan van interne flexie door een klankwet levert de oudnederlandse rekking van korte vocalen in open syllabe met hoofdaccent (reeds besproken in 6.6.2). In het Nederlands bewaarde voorbeelden hiervan zijn *dag* - *dagen*, *gebed* - *gebeden*, *schip* - *schepen*, *god* - *goden*. Dat in het Nederlands en in het Duits de nieuwe vocaalalternaties als morfologische patronen aanvaard werden, hangt er ongetwijfeld mee samen dat men al aan Ablautverschijnselen gewend was.

(In de hier gegeven voorbeelden gaat de nieuwe interne flexie met externe samen. Vgl. daarnaast echter *du*. *Apfel* - *Äpfel* met alleen Umlaut.)

11.2.3.3. Ontwikkeling van interne flexie

Klankwetten en analogievormingen kunnen de eenmaal ontstane interne flexie veranderen. Dit is goed aan de ontwikkeling van de germaanse Ablaut (naar het Nederlands toe) te illustreren.

We nemen als voorbeeld de derde klasse van de sterke werkwoorden, die werkwoorden waarin de stamvocaal vóór nasaal of liquida + consonant staat. We kiezen als uitgangspunt het Oergermaans. De vier vormen die telkens gegeven worden, staan voor het praesens (1e categorie), de singularis praeteritum indicatief (2e cat.), de rest van het praeteritum (3e cat.) en het participium praeteritum (4e cat.). Voor de gereconstrueerde fasen volstaan we met de ablatende vocalen en de volgende consonantcombinaties. We beperken ons tot die fasen die veranderingen laten zien.

oerg.	ěNC	ǣNC	ÿNC	ÿNC
	ěLC	ǣLC	ÿLC	ÿLC
ggm.	ĩNC	ǣNC	ÿNC	ÿNC
	ěLC	ǣLC	ÿLC	öLC
mnl.	binden	bant	bonden	ghebonden
	bergen	barg	borgen	gheborgen
	werpen	warp	worpen	gheworpen
mod.ndl.	binden	bond	bonden	gebonden
	bergen	borg	borgen	geborgen
	werpen	wierp	wierpen	geworpen

(N = nasaal, L = liquida, C = consonant)

In het Oergermaans treffen we nog, vóór nasaal + consonant en vóór liquida + consonant, hetzelfde Ablautpatroon aan. In het Gemeengermaans treedt een combinatorisch bepaalde splitsing op doordat 1. *ě* vóór nasaal + consonant tot *ĩ* wordt, en 2. *ũ* tot *ǫ* wordt behálve (o.a.) vóór nasaal + consonant en wanneer er zoals in de 3e cat. in de volgende syllabe een *ũ* staat. Zuiver fonologisch is er aanvankelijk nog sprake van dezelfde alternantie omdat aan de ene kant *ě* en *ĩ* en aan de andere kant *ǫ* en *ũ* varianten van hetzelfde foneem zijn. In het Middelnederlands is de splitsing voor een deel weer opgeheven doordat in het Oudnederlands *ũ* en *ǫ* in *ǫ* zijn samengevallen. Het verschil is er nog wel in de 1e categorie: *ĩ* tegenover *ě*. De samenvall van *ũ* en *ǫ* leidt ook tot een vereenvoudiging van het patroon vóór liquida + consonant, niet meer *ũ* - *ǫ*, maar nu in beide gevallen *ǫ*. In het moderne Nederlands treft ons een verdere vereenvoudiging van het patroon, nu door analogie (Ausgleich): analogisch dringt de *ǫ* van de 3e en de 4e categorie ook in de 2e door, althans bij *binden* (*vinden*, *glimmen* enz.) en *bergen* (*delven*, *gelden* enz.). Dit vereenvoudigde patroon breidt zich door analogische extensie tot nieuwe gevallen uit: *schenden*, *zenden* (van oorsprong zwakke werkwoorden). Omgekeerd dringt vanuit een andere klasse van de sterke werkwoorden het praeteritum met *ī* <ie> binnen: vgl. *werpen* - *wierp* enz. naar analogie van *laten* - *liet*, *heten* - *hiet* enz.

Samengevat: we zien dus dat alternantiepatronen intern, door klankwetten of Ausgleich, vereenvoudigd en ook gecompliceerder kunnen worden. Het uiterste geval daarvan is dat de alternantie verdwijnt: zo is de Umlaut zoals we die in du. *Gast* - *Gäste* vinden, zoals praktisch alle Umlautsalternanties in het Nederlands door analogie verdwenen: vgl. *gast* - *gasten*. Alternantiepatronen kunnen ook, door de werking van de klankwetten, in meerdere patronen uiteenvallen. De klankwetten kunnen er ook voor zorgen dat ze weer (geheel of ten dele) samenvallen. Ook analogie kan tot gelijkschakeling van patronen leiden, en door analogie kan een patroon ook in gevallen doordringen waarin oorspronkelijk van een alternantie geen sprake is (*schenden*, *wenden*).

Ten slotte: alternerende klanken kunnen door klankveranderingen ver uit elkaar raken. Een voorbeeld daarvan vormt *brengen* - *bracht*. Als we ver genoeg in de tijd teruggaan, blijkt ook *bracht* evenals *brengen* een vorm met een nasaal te zijn geweest en blijken beide vormen achter de nasaal een veldaire occlusief te hebben gehad: oeride. **tōrg-* - *tōrk-tō*.

11.3. Samenstelling

11.3.1. Klank- en betekenisontwikkelingen

Zolang samenstellingen (composita) als zodanig worden ervaren en de samenstellende delen nog met de vergelijkbare grondwoorden worden geïdentificeerd, vertonen ze klank- en betekenisontwikkelingen die parallel lopen met die van de grondwoorden. Zo vinden we in het Mnl. *huushere*, dat we in het mod. Ndl. als *huisheer*, met diftongering en sjwa-apocope zoals in *huis* en *heer*, terugvinden. Mnl. *troost* heeft vaker de betekenis 'hulp, steun' dan die van 'troost'; in over-

eenstemming hiermee is dat mnl. *trooster* ook 'helper' kan betekenen, terwijl *trooster* nu 'iemand die troost' betekent.

Samenstellingen en grondwoorden kunnen zich echter ook qua betekenis of klank van elkaar isoleren. Zo is een *hogehoed* niet zonder meer 'een hoed die hoog is'; het is ook een hoed met een bepaalde kleur en met een bepaald model. Het begrip 'hoog' staat niet meer zo op de voorgrond en zo zouden we zelfs kunnen zeggen dat men vroeger hogere hogehoeden droeg dan tegenwoordig. We spreken in zo'n geval van betekenisspecialisatie, die al vanaf het begin aanwezig moet zijn geweest (zie hiervoor beneden onder 11.3.2.2). In *hogehoed* is de semantische isolering echter zeker nog niet zo ver voortgeschreden dat de taalgebruiker geen verband meer met *hoog* voelt.

Omgekeerd kan een grondwoord een betekenisontwikkeling doormaken die niet geldt voor het vergelijkbare deel van de samenstelling. Zo kan *raad* niet meer 'voorhanden middel' betekenen, welke betekenis we nog in *huisraad* terugvinden. De vraag is overigens of de hedendaagse taalgebruiker dat nog zo ervaart. Waarschijnlijk is *huisraad* voor de huidige taalervaring alleen nog formeel een geleed woord, maar is het semantisch gezien al ongeleed. Een ander voorbeeld is *lijffrente*, waarin *lijf* nog de middelnederlandse, intussen verdwenen betekenis 'leven' heeft. Uit deze beide voorbeelden blijkt dat de delen van een samenstelling niet altijd de betekenisontwikkeling van de vergelijkbare grondwoorden volgen. De verklaring kan zijn dat *huisraad* en *lijffrente* al een gespecialiseerde betekenis hadden gekregen en zich daardoor van *raad* en *lijf* hadden geïsoleerd. Door speciale betekenisontwikkelingen van de grondwoorden werd die semantische isolering dan nog eens versterkt, met als gevolg dat voor de huidige taalervaring *huisraad* en *lijffraad* semantisch ongeleed zijn.

Samenstellingen doen soms niet mee met klankveranderingen die zich wel in de grondwoorden voordoen: vgl. *argwaan* (*argwanend*) en *arglist* tegenover *erg* met een *ě* uit *ǣ* vóór *r* plus velair. Ook hiervan kan (een zekere) semantische specialisatie de achtergrond vormen.

Omgekeerd doen zich soms binnen samenstellingen zodanige veranderingen voor, door reductie en assimilatie, dat de samenstellende delen onherkenbaar worden en de samenstelling niet langer meer als zodanig ervaren wordt. Synchron hebben we dan met een enkelvoudig woord (simplex) te maken. Zo wordt *wijngaard* (met <ij> = *i*) tot *wingerd* en wordt *veemnoot* (*veem* o.a. 'bepaald soort handelsvereniging') via *vennoot* tot *vent*. In deze gevallen blijven de verschillende ontwikkelingsfasen naast elkaar met betekenisdifferentiatie bestaan. Dat is anders in het geval *mes*, dat teruggaat op de oerg. samenstelling **māti-sǎ*X*sǎ*- 'stenen voorwerp om voedsel mee te snijden'. *Wingerd*, *vennoot*, *vent*, *mes* worden in de historische taalkunde wel *verholen* (lett. 'verborgen') *samenstellingen* genoemd. Ook in het geval van de verholen samenstellingen moeten we wel aannemen dat de betekenisontwikkeling, nl. de betekenisspecialisatie, aan de vormverandering (reductie en assimilatie) voorafgaat. Door de betekenisspecialisatie raakt het verband met de grondwoorden op de achtergrond en dat feit geeft aan de vormverandering vrij spel. Het is dus niet zo dat door bepaalde klankveranderingen simplicia ontstaan; het is veeleer andersom: de composita worden semantisch als simplicia ervaren en dan zijn veranderingen mogelijk waardoor ook in formeel opzicht ongelede woorden ontstaan.

Een bijzonder geval van isolering hebben we wanneer een samenstelling blijft bestaan maar één van de grondwoorden verloren gaat: vgl. *weerwolf* 'mens

in de gedaante van een wolf, waarin we nog het oude *weer* terugvinden (got. *waír*, lat. *vir* 'man'). *Weerwolf* zal in ieder geval nog wel qua vorm als geleed woord ervaren worden. Een voorbeeld waarin beide grondwoorden (grondvormen) verdwenen zijn, is *weegbree* oorspr. 'plant die aan de wegen groeit en over een breed oppervlak woekert'. *Weeg* is een oude (datief)vorm van *weg* (verder nog over in *teweegbrengen*; vgl. ook *(achter)wege* en *vanwege*) en *bree* een oude vorm voor *brede* (vgl. nog *Breestraat*). Ook dit woord zal formeel nog wel als een geleed woord ervaren worden. Uit het feit dat *weerwolf* zich handhaafde, kan men afleiden dat het gevoel voor *weer-* in de betekenis van 'man' verloren gegaan was, zodat vervanging door *man-* achterwege bleef. Mut.mut. geldt hetzelfde voor *weeg-* en *-bree*. Ook deze gevallen moeten we dus tegen de achtergrond van betekenisspecialisatie begrijpen.

11.3.2. Het ontstaan van samenstellingen

11.3.2.1. *Samenkoppelingen*

Samenstellingen kunnen in het zinsverband (sandhi) ontstaan, bijv. *hogehoed*. Vergelijk een zin als: *ik draag een hoge hoed*. Op grond van deze oorsprong spreekt men wel van *samenkoppelingen*. Dat we op een gegeven moment met een compositum, een eenheid, en niet meer met een woordgroep te maken hebben, kan op een aantal manieren blijken:

1. Syntactisch: de delen zijn niet meer te scheiden: vgl. het compositum *hogehoed* met de woordgroep *hoge, met bont gevoerde hoed*. Er is ook geen verbinding meer mogelijk met een bijwoord als *heel* 'zeer'. Vergelijk: *een heel hoge hoed* - **een heel hogehoed*. (Samenstellingen kunnen blijven bestaan terwijl het type constructie waaruit ze verklaard moeten worden, verdwijnt; ook hieruit blijkt de isolering. Zo komt een verbinding als *dat heren huis* 'het huis van de heer' in het moderne Nederlands niet meer voor.)
2. Morfologisch: de delen worden niet meer afzonderlijk geflecteerd: vgl. *kop-en-schotel*, met als meervoud niet meer *koppen-en-schotels* maar *kop-en-schotels*.
3. Accentueel: vgl. de accentuatie van het compositum *hogehóed* met die van de woordgroep *(een) hòge hóed*. Of vgl. *hérenhuis* met de woordgroep waaruit deze samenstelling ontstaan is: *dat heren hús*.
4. Semantisch: vgl. de reeds in verband met *hogehoed* (zie 11.3.1) besproken betekenisspecialisatie. (Een woordgroep kan overigens ook een gespecialiseerde betekenis hebben: vgl. *de gevreesde ziekte* voor 'kanker'.)

Niet altijd is het duidelijk of er al sprake is van een samen koppeling of nog van een woordgroep. Er kunnen zich ook verschillen per individu voordoen: sommigen ervaren *hoge hoed* misschien nog als een woordgroep; deze mensen zullen de neiging hebben om *hoge* en *hoed* los van elkaar te schrijven.

Een lastig overgangsgeval vormen de zgn. scheidbaar samengestelde werkwoorden als bijv. *ademhalen*: vgl. *je moet goed ademhalen* met *je haalt goed adem*. De betekenis is die van een samenstelling maar de vormverschijnselen (de delen zijn te scheiden) wijzen op een woordgroen.

11.3.2.2. Analogie en productiviteit

We behandelen nu de tweede manier waarop samenstellingen kunnen ontstaan: naar het model van gevestigde samen koppelingen. In de sandhi ontstaan uit woordgroepen als *die coninx crone* 'de kroon van de koning' samen koppelingen als *die coninx crone*; vgl. daarnaast *dat heren huis* (11.3.2.1), *die lantshere* uit *die lants here* 'de heer van het land'. De algemene betekenisverhouding bij die samen koppelingen was even weinig specifiek als die bij de genitiefverbindingen die eraan ten grondslag lagen: in *coninx crone* is de koning de bezitter van de kroon, in *lantshere* is de verhouding andersom, is de heer de bezitter van het land. De algemene betekenisverhouding werd dus per individuele samen koppeling geconcretiseerd, er was vanaf het begin sprake van betekenis specialisatie.

Naar analogie van *koningskroon* en *landsheer* ontstonden nieuwe samen stellingen, waarin de genitief-s op den duur niet meer als zodanig werd ervaren: *gebedsgenezing*, *gezinsverpakking*, *bewindsman*, *stationsplein*, *regeringsmaatregelen*, *stadsmuur*, enz. (*Regering* en *stad* zijn oorspronkelijk vrouwelijke substantieven, waarbij men dus historisch gezien geen genitief-s zou verwachten.) De -s- is verbindingsklank geworden. Hierbij speelde een rol dat de syntactische verbinding (vooropgeplaatste) genitief plus kernwoord (*die/des coninx crone*) niet langer meer gebruikt werd. Verder speelden betekenisontwikkelingen een rol waarbij de oude genitiefverhouding op de achtergrond raakte. *Gebedsverhoring* bijv. kan oorspronkelijk betekend hebben 'verhoring van het gebed' (met nog een genitiefverhouding) maar wordt dan ook begrepen als 'verhoring op het gebed' en vandaaruit wordt *gebedsgenezing* 'genezing op gebed' mogelijk. Wat voor de totale groep resulteert, is een algemene betekenisverhouding 'wat het eerste deel uitdrukt bepaalt wat het tweede deel uitdrukt, bepaalt met wat voor soort daarvan we te maken hebben' (een zgn. *determinatieve samenstelling*). Per individuele samen stelling wordt die algemene verhouding geconcretiseerd; ook nu blijft betekenis specialisatie vanaf het begin aanwezig. *Gebedsgenezing* zou dus ook begrepen kunnen worden als 'genezing van het gebed' (aangenomen dat ook een gebed ziek kan zijn). In de betekenis 'genezing op gebed' is het woord echter opgenomen in de algemeen aanvaarde woordenschat van het Nederlands.

Ook andere verbindingsklanken blijken bij determinatieve substantivische samen stellingen mogelijk: *-en-* (*herenhuis*), *-e-* (*kippeëi*), *-er-* (*eierdopje*). Ook de oorsprong van deze types ligt in syntactische verbindingen en de verbindingsklanken zijn weer voor een belangrijk deel in oorsprong genitiefuitgangen (enkelvoud of meervoud), althans wanneer het eerste deel substantivisch is (*-en-* valt door syncope van *n* vaak samen met *-e-*). In *hogehoed* enz. (het eerste deel is dan adjectivisch) is de *-e-* uit de verbogen vorm van het adjectief te verklaren. Daarnaast is er ook een manier van samen stelling waarbij geen verbindingsklank optreedt: *stadhúis* (naast, met een andere betekenis, *stádshuis*), *brugleuning*, *genotzoeker*, *poederdoos* enz. Ook deze manier is qua oorsprong, als men maar ver genoeg in het verleden teruggaat, op syntactische verbindingen terug te voeren. Voorzover er zich verbindingsklanken bij voordeden, zijn die door latere syncope verdwenen.

Het procédé voor het vormen van determinatieve substantivische samen stellingen is ongetwijfeld productief. Oorspronkelijk zal er (incidentele) analogie naar de samen koppelingen opgetreden zijn, maar door het vaak optreden daarvan

is op den duur een abstracte woordvormingsregel ontstaan. Zoals we gezien hebben, treden er vaak (maar niet altijd) verbindingsklanken (bindfonemen) op. Op de vraag of het mogelijk is hiervoor regels op te stellen, kunnen we niet diep ingaan. Het beeld is op het eerste gezicht erg verwarrend: vergelijk bijv. het naast elkaar voorkomen van *schaapskooi*, *schaapherder*, *schapestal*; *lamsbout*, *lammermarkt*, *lammerengeduld*; *volkplanter*, *volksaard*, *volke(re)nbond*. Aan de andere kant is het opvallend dat in het algemeen de taalgebruiker weinig moeite heeft bij de keuze van een verbindingsklank; bepaalde, niet al te strenge, regels schijnen er dus toch wel te bestaan.

Ook voor de oorsprong van nog niet genoemde samenstellingsprocédés kan men aan het zinsverband denken, bijv. voor het al heel oude type van de *possessieve* composita (met een sanskritterm ook wel *bahuvrihi*-composita genoemd; type *roodborstje* 'vogeltje dat een rood borstje heeft') waar we aan bepaalde verbindingen van het Oerindoëuropees kunnen denken.

Ten slotte: samenstellingsprocédés kunnen ook improductief worden. Zo hebben we nog vormingen als *dwingeland* oorspr. 'hij die het land dwingt', *spring-in-'t-veld*, *sta-in-de-weg*, *deugniet* (met het werkwoordelijk deel voorop), *zoete-kauw* (met het werkwoordelijk deel achterop). De moderne vergelijkbare manier van woordvorming is echter door middel van het suffix *-er* (waarmee nomina agentis worden gevormd): *spelbreker* (voor ouder *brekespel*), *piskijker* (voor ouder, mnl. *kijcpisse*).

11.3.2.3. Reïnterpretatie als samenstelling

Een samenstelling kan ook door reïnterpretatie ontstaan: een suffix wordt als deel van een samenstelling opgevat. Een voorbeeld hiervan is *-schap* in *bedrijfschap*, *productschap*. Dat dit inderdaad gebeurd is, blijkt uit het op een gegeven moment als zelfstandig woord optreden van *schap*: *de regering wil geen dwang opleggen bij de oprichting der schappen* (uit Van Dale). Vergelijk ook *tig* in *ik heb je al tig keer gewaarschuwd* (uit *twintig* enz.).

Ook een simplex kan 'volksetymologisch' als een samenstelling worden geïnterpreteerd. Een aardig voorbeeld is het italiaanse leenwoord *cartabel*, waarvan in het Nederlands *kattebelletje* is gemaakt. Voor meer voorbeelden zie 7.2.2.

11.3.3. Het verdwijnen van samenstellingen

Samenstellingen kunnen op de volgende wijze verdwijnen:

- a. Door drastische klankveranderingen die tegen de achtergrond van een verregaande betekenisspecialisatie moeten worden begrepen. Dit geval is al in 11.3.1 aan de orde geweest ('verholen samenstellingen'). Samenstellingen verdwijnen in deze gevallen als zodánig; de woorden blijven bestaan.
- b. Door verkorting, waarbij een van de samenstellende delen niet meer wordt gezegd. Zo ontstaat *baker* uit *bakermoeder* (met daarin de stam van *bakeren* 'verzorgen van kleine kinderen'). Oorspronkelijk werd uit de situatie duidelijk wat er bij *baker* 'verzorg' bijgedacht moest worden, nl. 'moeder, vrouw'. Ten slotte werd *baker* zo vaak op deze manier gebruikt dat het element 'moeder, vrouw' in de betekenis ervan werd opgenomen (vgl. de bespreking van het verschijnsel *ellipsis* in 8.3.2). In de verkorting is een taaleconomische factor aan het werk.

Verwant met het geval *baker* is het verschijnsel dat bij een samenstelling *x* die bestaat uit een samenstelling *y* plus nog een woorddeel, het tweede deel van *y* niet gezegd wordt, bijv. *hulpacte* voor *hulp(onderwijzers)acte*. Het resultaat is in dit geval nog altijd een samenstelling; bovendien is het de vraag of ooit de volle vorm is gezegd. Aan *baker* gaat echter *bakermoeder* in de tijd vooraf.

11.4. Afleiding

11.4.1. Vormen van afleiding

Bij afleiding denken we al snel aan afleidingsprocédés waarbij affixen: pre- en suffixen, worden gebruikt. Er zijn echter ook andere procédés bekend. Ten eerste zijn er procédés waarbij infixen gebruikt worden. Een voorbeeld daarvan levert een op de Filippijnen gesproken taal (Bontsoe Igorot): *kayu* 'hout' - *kinayu* (met infix *-in-*) 'verzameld hout'. Het infix heeft de betekenis 'product van een voltooide handeling'. Ten tweede zijn er procédés waarbij vocaal- en/of consonantafwisselingen (vgl. de in 11.2.3 behandelde interne flexie) een rol spelen. In het Nederlands zijn die niet productief (meer), maar we hebben er nog vele resten van: vgl. *binden* - *band* - *verbond*, *schrijden* - *schrede*, *bieden* - *bod*, *geven* - *gave*. In al deze gevallen is er sprake van oude Ablaut, waarbij het de vraag is of er nu nog verband gevoeld wordt (vgl. *binden* - *verbond*). (Als we ver genoeg teruggaan, blijkt dat er naast Ablaut ook altijd sprake was van een bepaald, nu verdwenen, suffix.) Ten derde is er het procédé van de reduplicatie (een bepaalde vorm van affigering): zo betekent in het Hottentots *go* 'zien', *gogo* 'oplettend kijken naar'. (Voor een combinatie van vocaalwisseling en reduplicatie vgl. de in 11.1 genoemde vormen als *tiktak*.) Ten vierde valt te wijzen op prosodische hulpmiddelen, bijv. het accent. Zo is er verschil in accentuatie tussen engels *éxtract* 'uittreksel' en het daarvan afgeleide werkwoord *to extráct* 'uittrekken', een verschil dat zich bij vele andere woordparen herhaalt: *tránsfer*, *to transfér*; *pérmit*, *to permít*; *récord*, *to recórd*, enz. Hiermee zijn we niet ver af van (ten vijfde) het procédé van *impliciete transpositie*, dat ook weer duidelijk aan het Engels valt te illustreren: vgl. het adjectief *empty* 'leeg' en het daarvan 'onzichtbaar' afgeleide *to empty* 'ledigen'. In het onderstaande zullen we ons tot de afleiding met behulp van affixen beperken.

11.4.2. Klank- en betekenisontwikkelingen

Ook bij affixen zijn uiteraard klank- en betekenisontwikkelingen te constateren. Zo heeft bijv. het suffix *-inne*, waarmee in het Middelnederlands vrouwelijke persoonsnamen werden gevormd: *godinne*, *leeuwinne*, deelgenomen aan de sjwa-apocope met als resultaat mod.ndl. *godin*, *leeuwin*. Met name bij zwak accent treedt er vaak reductie op: vgl. *be-* (< *bi-*); *ver-* (o.a. < *for-*); *-ig* (o.a. < *-ug*); *-ster* (< *-istria*), alle met sjwa. Maar vergelijk daarnaast, met hoofdaccent, *-es* (*onderwijzeres*), *-in* (*koningin*). En daarnaast, zonder hoofdaccent maar toch zonder reductie (verklaring?): *-heid*, *-baar*, *-zaam*: *hoogheid*, *vruchtbaar*, *werkzaam*.

Klankveranderingen kunnen ook het gevolg van analogie zijn: zo kwam naast *-de*, een suffix dat diende om abstracte substantieven van adjectieven te vormen, als variant *-te* voor: *hoogde, lengde; diepte, dikte*. De vorm met *t* kwam voor na stemloze consonant en die vorm breidde zich analogisch uit: *hoogte, lengte*. Resten met *-de* zijn nog *liefde, vreugde*. In 7.3.2 hebben we al gezien dat men de sjwa niet apocopeerde, waarschijnlijk om het suffix duidelijk herkenbaar te houden.

Ook betekenisontwikkelingen zijn heel gewoon; evenals bij de woorden zelf manifesteert zich hier de taaleconomische factor die tot polysemie leidt (zie 8.3.1). Het suffix *-er* dient in eerste instantie om zgn. nomina agentis te vormen: *bakker* 'iemand die de handeling van het bakken verricht', *prediker, verkondiger, bestuurder, jager*. Later werden met *-er* ook zaaknamen gevormd, doordat men ook daarin nog het agens-begrip voelde: *gieter, wekker, wijzer, (ijs)breker*. Een *wekker* moet dan begrepen worden als een 'instrument dat wekt'. Deze 'personificatie' impliceert al een subtiele betekeniswijziging. We zijn dan al niet ver meer van een betekenisinterpretatie als: 'instrument om te wekken'. Bij *opener* in een bepaalde betekenis kan alleen nog maar aan zo'n omschrijving gedacht worden: 'instrument om iets mee te openen'. Door dergelijke ontwikkelingen kan de betekenis van een affix zeer gevarieerd worden. Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat die betekenis zich wijzigt binnen de afleidingen waarin het voorkomt. We moeten er ook op letten wat er met een afleiding in zijn gehéél gebeurt, als combinatie van grondwoord en affix. Dit punt werken we hieronder uit.

Afleidingen kunnen zich door semantische ontwikkelingen van de betreffende grondwoorden isoleren. Semantische specialisatie is nl. ook bij afleidingen heel gewoon; in sommige gevallen is het zelfs aannemelijk dat die er vanaf het begin is. *Bakker* (al even besproken in 8.2.1) is een zgn. nomen agentis: 'hij (of zij) die de handeling van het bakken verricht'. Door semantische specialisatie heeft *bakker* ook een *pregnante* betekenis gekregen: 'iemand die het beroep van bakker uitoefent'. Misschien verricht een beroepsbakker nog maar zelden de handeling van het bakken, laat hij het eigenlijke bakken aan werknemers over. Het is echter nog altijd mogelijk *bakker* in de uitgangsbetekenis te gebruiken: vgl. (op een verjaardagsfeest): *wie is de bakker van al dit heerlijk?* En ook de gespecialiseerde betekenis van *bakker* heeft nog altijd genoeg met 'bakken' te maken om het verband tussen *bakken* en *bakker* voor de taalervaring van de taalgebruiker te laten voortbestaan. Maar door sterk divergerende betekenisontwikkelingen kan het verband ook verloren gaan. Zo is het de vraag of iedereen nog verband voelt tussen *bokkig, landerig, kattig* aan de ene kant en *bok, land, kat* aan de andere kant. En zeker voelt niemand meer verband tussen *aars* en *aarzelen* oorspr. 'achteruitgaan, terugwijken'; ook in stilistisch opzicht heeft de afleiding zich van het grondwoord geïsoleerd. En ook zal niemand meer verband voelen tussen *lid* (bijv. 'lid van het lichaam') en *ledig*. Deze semantische isolering was een goede voedingsbodem voor het ontstaan en voortbestaan van de vorm met *d*-syncope: *leeg*. De semantische isolering leidde dus tot formele isolering.

De vraag bij dergelijke verre gaande semantische isoleringen is in hoeverre men het betrokken affix nog als zodanig ervaart: in *bokkig* voelt men misschien nog het suffix *-ig*, in *ledig* waarschijnlijk niet meer. *Bokkig* is dan formeel nog een geleed woord, in semantisch opzicht echter niet meer. Voor een voorbeeld waarin de isolering het gevolg is van een betekenisontwikkeling in het grondwoord, zie 11.4.5: *mogen - macht*.

Ook door formele ontwikkelingen kunnen afleidingen zich van de grondwoorden isoleren. Zo is *lengte* qua vorm geïsoleerd geraakt van *lang*. Het substantief is via i-Umlaut ontstaan uit ggm. **lǎngjþǣ*; we hebben hier het enige (overgebleven) geval met een Umlautsalternantie bij een adjectief en een daarvan afgeleid abstractum op *-te* (of *-de*). Voor de huidige taalgebruiker bestaat er echter nog steeds verband tussen *lang* en *lengte*. In *erg - argeloos* is de formele isolering het gevolg van een verandering in het grondwoord: in *argeloos* vinden we nl. nog de oude vocaal, zoals dat ook het geval is in *argwaan*, *argwanend* en *arglist(ig)* (zie 11.3.1). Waarschijnlijk is hier de semantische isolering oftewel de semantische specialisatie primair en kon daardoor de *a* in *argeloos* bewaard blijven.

Het is ook mogelijk dat het grondwoord verdwijnt en de afleiding blijft bestaan: vgl. mnl. *akel* 'leed' bij *akelig*, mnl. *korssel* 'korzelig, lichtgeraakt' (zelf ook een afleiding met een *-el*-suffix) bij *korzelig*. Een aardig voorbeeld is *mondig*, dat afgeleid is van mnl. *mond* 'macht, voorgedij' (niet te verwarren met *mond* 'lichaamsdeel'); toen dit oude woord *mond* verdween, werd *mondig* ongetwijfeld met het lichaamsdeel in verband gebracht (een soort volksetymologie: zie 7.2.2).

11.4.3. Veranderingen in productiviteit

Hierbij zijn de volgende mogelijkheden te onderscheiden:

1. Het domein van een productief afleidingsprocédé breidt zich uit. We komen hier bij de in 7.4 besproken analogische reïnterpretaties. Een voorbeeld is het suffix *-ig*, dat oorspronkelijk slechts achter substantiefstammen stond: *stenig*, *handig*, *machtig* (vgl. got. *stainahs*, *handugs*, *mahteigs*). In bijv. *gelovig* ervaart men op een gegeven moment *geloof*- niet meer als substantief- maar (mede) als werkwoordsstam, op basis van overeenkomst in vorm en betekenis. Die reïnterpretatie op zichzelf is weer niet waarneembaar: qua vorm verandert er aan *gelovig* niets. Dat de reïnterpretatie heeft plaatsgevonden, blijkt uit gevallen als *begerig*, *bevallig*, enz., waarbij men alleen aan afleidingen van werkwoorden kan denken. Op dezelfde wijze komt *-ig* ook achter adjectiefstammen: *zoetig* bijv. wordt niet meer begrepen als een afleiding van het substantief *zoet* maar als een afleiding van het gelijkkluidende adjectief; vandaar vormen als *nattig*, *groenig*, *gammelig* enz. De vorm van het betreffende suffix blijft constant: *-ig*; wat verandert is de morfologische valentie (verbindbaarheid). Anders gezegd: het domein van het procédé in kwestie breidt zich uit: het suffix is nu ook met werkwoords- en adjectiefstammen te combineren.

Een dergelijke domeinuitbreiding kan in een bepaald opzicht beperkt zijn, in die zin bijv. dat een procédé zich slechts tot een bepaald deel van een woordklasse uitbreidt. Zo is het in het Nederlands ook mogelijk diminutieven van adjectieven af te leiden: vgl. *groen - groentje*. Bij vele adjectieven lukt dat echter (nog) niet: vgl. *bekwaam - bekwaampje*; *dom - dommetje*; *dapper - dappertje* (maar al wel *arrogantje*).

2. De output van een regel breidt zich uit. Dit is tamelijk zeldzaam. In het Nederlands kunnen diminutieven worden afgeleid niet alleen van substantieven maar ook van andere woordsoorten: *een blauwtje*, *ditjes en datjes*, *een ééntje*. Het

resultaat van de afleiding zijn echter praktisch altijd substantieven; een uitzondering is bijv. *wij tweetjes*, waarin *tweetjes* als telwoord begrepen moet blijven. Dit soort diminuering, waarbij geen transpositie naar de substantieven plaatsvindt, komt op veel grotere schaal in het Afrikaans voor: *waar is jouetjie dan?* (voornaamwoord), *slapies maar, nag is aan kommetjies* (werkwoorden), *lê oppies die bedjie* (voorzetsel). Uitbreiding van de output van diminuering moet ook in het Middelnederlands hebben plaatsgevonden: vgl. bijwoorden op *-kine*, o.a. *kleinkine*, later ook met de zgn. adverbiale *s* (zie 11.4.4): *schoonkens*. Hierop gaat in het moderne Nederlands het adverbiale suffix *-jes* terug: *netjes, eventjes, slapjes* enz.

Uitbreiding van output kan het gevolg zijn van ellips. Zo was het lat. *-ārius* oorspronkelijk adjectiefsuffix: *faber ferrārius* lett. 'ijzer-ambachtsman' = 'smid'. Door ellips ontstond *ferrārius* 'ijzersmid', waarin *-ārius* als substantiefsuffix werd opgevat. Vgl. nog *lignārius* 'houtkoper', *molinārius* 'molenaar' enz. Het nederlandse suffix *-aar/-er*, waarmee nomina agentis worden gevormd, gaat op het latijnse suffix in kwestie terug.

3. Afleidingsprocédés kunnen hun productiviteit (geheel of ten dele) verliezen: vgl. het suffix *-zaam*, waarmee althans onopzettelijk (vgl. 7.6) geen nieuwe adjectieven meer gemaakt kunnen worden. Oorspronkelijk kwam *-zaam* na substantief- en adjectiefstammen voor: *vreed-zzaam* (afleiding van *vrede*), *gemeenzaam*; via *arbeid-zzaam* en *werk-zzaam* kwam het ook achter werkwoordstammen: *gehoor-zzaam, waak-zzaam, volg-zzaam*. De betekenis van de woorden op *-zaam* kan althans voor de oorspronkelijke vormingen worden omschreven met 'de neiging hebbende tot': vgl. nog *volgzaam* 'de neiging hebbende tot volgen'. Van dergelijke afleidingen van werkwoorden zijn vele voorbeelden. Er blijkt uit dat het afleidingsprocédé een keer productief geweest moet zijn.

De vraag is door welke oorzaken productiviteit verloren kan gaan. Mogelijk is een factor dat binnen een bepaalde categorie, door semantische specialisatie op grote schaal, zich zodanige divergerende betekenisontwikkelingen voordoen (evt. ook klankontwikkelingen) dat het niet meer lukt de hele categorie op één duidelijke semantische noemer te brengen. De regelmaat is dan ernstig verstoord. Het procédé wordt in zijn algemeenheid zo ondoorzichtig dat de taalgebruiker het niet meer spontaan kan toepassen. Vgl. voor de vormingen op *-zaam* *vreed-zzaam*, 'met de neiging tot vrede', maar ook 'in een toestand van vrede', 'vredig' (*een vreedzaam leven, een vreedzaam bedrijf*), *werkzaam*; niet alleen meer 'met de neiging tot werken', maar ook 'zijn werk hebbend' (*hij is werkzaam op een kantoor*), *gehoorzaam*, niet 'met de neiging tot horen', maar 'gewillig om bevelen of aanwijzingen op te volgen' (waarschijnlijk is de semantische specialisatie er hier al vanaf het begin), *waakzaam*, ook 'oplettend', enz. Onderzoek op het hier besproken punt is echter noodzakelijk. Niet altijd nl. is de oorzaak van het verlies van productiviteit in betekenisdivergentie te zoeken. Zo is ook de categorie van vrouwelijke persoonsnamen op *-in* improductief geworden, terwijl de semantische verhouding tot de grondwoorden (vgl. *boer - boerin*) hier toch nog zeer doorzichtig is.

4. Bepaalde patronen worden (opnieuw) productief. Een voorbeeld kan zijn het procédé waarmee van substantieven en vooral van eigennamen adjectieven op *-esk* worden afgeleid: *balladesk, komediantesk; rembrandtesk, kafkaësk*. Het suffix *-esk* is uit de romaanse talen afkomstig; het Nederlands zal het wel in de

eerste plaats met woorden als *burlesk* (fra. *burlesque*), *grotesk* (*grotesque*) en *pittoresk* (*pittoresque*) aan het Frans hebben ontleend.

De vraag is hoe een bepaald patroon productief wordt. Bij de eerste nieuwvormingen is waarschijnlijk scheppende analogie (zie 7.6) in het spel: er is sprake van incidentele en waarschijnlijk ook zeer opzettelijke uitbreiding als gevolg van een expressieve behoefte. Naarmate meer van dergelijke nieuwvormingen ontstaan, raakt het procédé geautomatiseerd: er ontstaat een abstracte afleidings-regel; het procédé is productief geworden. De expressieve behoefte kan verband houden met semantische of stilistische nuances: vgl. bijv. *kafkaësk* met *kafkaachtig*. (Of het *-esk*-procédé inderdaad al productief is, wordt door sommige onderzoekers betwijfeld: daarvoor zijn de vormingen te opzettelijk (vgl. 7.6) en blijven ze ook te zeer beperkt tot bepaalde groepen intellectuelen.) Ook is het mogelijk dat men behoefte krijgt aan een nieuw procédé omdat een ander procédé improductief geworden is: zo is bijv. het procédé op *-baar* weer opgekomen om althans voor een deel de rol van het improductief geworden procédé op *-lijk* over te nemen (vgl. het oude *onnoemelijk* met *onnoembaar*).

11.4.4. Het ontstaan van nieuwe affixen

We behandelen nu een aantal manieren waarop nieuwe affixen kunnen ontstaan. Het hoeft hierbij niet altijd meteen te gaan om nieuwe productieve procédés.

Nieuwe affixen kunnen ontstaan:

1. uit delen van samenstellingen. Zo gaat het suffix *-lijk* [lɔk] terug op het tweede deel van zgn. possessieve samenstellingen, bijv. got. *liubaleiks*, dat oorspronkelijk de betekenis 'een lief(elijk) lichaam hebbende' had (got. *leik* subst. 'lichaam', etymologisch identiek met ndl. *lijk*). Later vond semantische isolering plaats: *liubaleiks* ging zonder meer 'liefelijk' betekenen. Een dergelijke isolering treft men ook bij andere woorden op *-leiks* aan: *samaleiks* 'zelfde' (oorspr. 'een zelfde lichaam hebbende'), *sildaleiks* 'wonderlijk' (oorspr. 'een zeldzaam lichaam hebbende'), *missaleiks* 'verschillend' (oorspr. 'een verschillend lichaam hebbende'). Hierdoor raakte men het gevoel voor *-leik* 'lichaam' kwijt; men ging dit element als een suffix met de daarvoor kenmerkende vage betekenis ervaren. En dit was bevorderlijk voor de reductie van de vocaal (oorspr. *i*) tot sjwa (in de spelling is <ij> tot op de huidige dag gehandhaafd). Vele woorden in het Nederlands zijn met dit suffix *-lijk* gevormd: *eigenlijk*, *erkentelijk*, *redelijk*, *onbegrijpelijk*, *openlijk* enz. Ook de suffixen *-zaam*, *-baar*, *-heid* zijn op vergelijkbare wijze uit delen van samenstellingen ontstaan. Delen van samenstellingen die in het moderne Nederlands op vergelijkbare wijze bezig zijn affixen te worden, zijn bijv. *knal-* in *knalrood*, *knalgeel*, *knalblauw*, en *-vol* in *smaakvol*, *gewetensvol*, *stijlvol*.

2. uit reeds bestaande door metanalyse, grens-reïnterpretatie. Afleidingen als *molenaar*, *leugenaar*, *wagenaar* ging men reïnterpreteren als *molen-naar*, *leugen-naar*, *wagen-naar*. Dat deze reïnterpretatie inderdaad heeft plaatsgevonden, blijkt wanneer vormingen ontstaan als *weduw-naar* en als *schuld-e-naar*, *bult-e-naar*, met tussen-sjwa. Zo is dus het suffix *-naar/-enaar* ontstaan. Die reïnterpretatie werd in de hand gewerkt door het feit dat de *n* in *molenaar* enz. tot de volgende syllabe behoorde.

Het is ook mogelijk dat, op basis van een in een aantal woorden terugkerende klankencombinatie *-naar* of *-enaar*, *molenaar* enz. min of meer mechanisch, los van de betekenisgeleding, niet als *molen-aar* maar als *mole-naar* of *mol-enaar* werd geanalyseerd. Een dergelijke verklaring ligt in ieder geval voor de hand voor nogal bewuste, vaak ook nogal ludieke nieuwvormingen met de klankencombinatie *-otheek* als *broodootheek*, *fietsotheek*, *speelotheek*, *hairootheek*, op basis van een mechanische reanalyse van woorden als *bibliotheek*, *apotheek*, *discotheek*.

Opmerkelijk is ten slotte dat op basis van bijv. *regelbaar* en *peuteraar* niet op dezelfde wijze, voor het vormen van persoonsnamen, een uitgebreider suffix *-elaar* of *-eraar* ontstond. Kwam het geval met *n* wellicht vaker voor?

3. uit reeds bestaande door reïnterpretatie van het grondwoord (voor het begrip analogische reïnterpretatie zie 7.4). Een woord als *bakkerij* bijv. is een afleiding met het suffix *-ij* van het nomen agentis *bakker*; later wordt het opgevat als een afleiding van de werkwoordsstam *bak* (*bakken*) met behulp van een suffix *-erij*. Dat men *-erij* als suffix is gaan ervaren, blijkt uit een vorming als *smederij* (van *smeden*). Dit is dus een geval van reïnterpretatie van de stam ('substantief' > 'werkwoord') waarin *metanalyse* (reïnterpretatie van een grens, in casu tussen stam en suffix) is geïmpliceerd. We hebben hier een samenspel van vorm- en betekenisreïnterpretatie (morfologisch), die plaatsvindt op basis van vorm- en betekenisovereenkomst, in casu van *bak-* in *bakker-ij* met *bak-* als werkwoordsstam.

4. uit reeds bestaande door toevoeging van een suffix (stapelvormen). Zo bestonden er in het Middelnederlands diminutieven op *-el*: *bergel* 'bergje', *padel*, *cnapel*. Het (duidelijker) suffix *-kijn* werd daar achtergeplaatst: *bergelkijn*, *padelkijn*, *cnapelkijn*, waardoor een suffix *-elkijn* (in het Vlaams nu nog *-elke*) ontstond.

5. uit flexieuitgangen. Hiervoor kijken we naar adverbiale genitieven als *daags*, *eens*, *straks* (vgl. got. *gistradagis* 'morgen', *framwigis* 'voortdurend' met de gen.sg. resp. van *dags* 'dag' en *wigs* 'weg'). In deze en dergelijke gevallen werd de *-s* (oorspronkelijk dus genitief-*s*) gereïnterpreteerd als aanduiding van het adverbiale karakter van het woord. Deze zo begrepen adverbiale *s* heeft in het Nederlands een grote (analogische) uitbreiding gekregen; hij werd aan vele reeds bestaande bijwoorden toegevoegd: vgl. *ergens* (mnl. *ergen*), *elders* (mnl. *elder*), *tersluiks* (vroeger *tersluik*), *opwaarts* (mnl. *opwaert*), *achterbaks* (met daarin *bak* 'rug', eng. *back*); vgl. daarnaast achter voorzetsels: *nevens* (mnl. *neven*), *langs*, *jegens* enz. (Een andere oorsprong van de adverbiale *s* ligt in absolute genitieven van het type *blootshoofds*.)

6. door volksetymologische reïnterpretatie. Zo is in het Amerikaanse Engels *hamburger*, genoemd naar de stad Hamburg, in verband gebracht met *ham*, met als gevolg dat *-burger* als suffix werd geïnterpreteerd. Vandaar o.a. *eggburger*, *cheeseburger*. Een andere mogelijkheid is dat *burger* vervolgens als een deel van een samenstelling wordt gereïnterpreteerd en daardoor ook als zelfstandig naamwoord tevoorschijn komt: *ik heb trek in een burger* (vgl. *Burgerking*). Vgl. *schap* in 11.3.2.3.

11.4.5. Het verdwijnen van affixen

Als eerste voorbeeld bespreken we het procédé waarmee in het Oerindoëuropees en Oergermaans abstracte substantieven van werkwoorden werden afgeleid. Dat

gebeurde met het suffix *-tī*, bijv. in ogm. **tūX-tī*- (**tūX*- 'trekken'), dat we in het Nederlands nog terugvinden als *tucht* en *tocht*. We vinden een *-t* met dezelfde oorsprong in *gift* (bij *geven*), *macht* (bij *mogen* oorspr. 'kunnen'), *gewicht* (bij *wegen*), *list* (oorspr. 'kennis, wetenschap', bij een gotisch werkwoord *lais* 'ik weet'), enz. Die *-t* ervaren we in het moderne Nederlands niet meer als een suffix; we spreken dan ook wel van een *relictsuffix*. Er is dus nog wel een *-t* maar het suffix als zodanig is verdwenen. Dat we de *-t* niet meer als een suffix ervaren, is overigens niet in de eerste plaats het gevolg van de klankreductie (*-tī* > *-t*), maar van het feit dat de afleidingen en de grondwoorden zich semantisch en formeel op grote schaal van elkaar hebben geïsoleerd, waardoor het procédé op den duur ondoorzichtig en improductief geworden is. De reductie had daardoor vrij spel.

Ook door zogenaamde *affixsubstitutie* kan een suffix verdwijnen. In het Middelnederlands kwamen voor *kempe* 'kampvechter', *schenke* 'schenker', *scutte* 'schutter'. Deze substantieven zijn met een suffix *-e* afgeleid van werkwoorden, resp. *kempen*, *schenken* en *schieten*. Oorspronkelijk had het suffix de vorm *-ǎ* of *-jǎ* (vgl. got. *nuta* 'visser', bij het werkwoord *ganiutan* 'vangen', *fiskja* 'visser', waarschijnlijk bij een niet overgeleverd werkwoord *fiskjan* 'vissen', *timrja* 'timmerman', bij *timrjan* 'timmeren, bouwen'). Door de klankwetten (reducties) was er een weinig substantieel suffix overgebleven: *-e*, en dat kan bevorderd hebben dat het niet meer bij nieuwvorming gebruikt werd (hier dus wellicht te weinig substantie als oorzaak van improductiviteit) en vervangen werd door het duidelijker suffix *-er* (waarmee nog altijd nomina agentis worden gevormd): *kemper* (nog in het Middelnederlands), *schenker*, *schutter*. Vgl. in dit verband nog de al in 7.3.1 besproken abstracta op *-e* die het o.a. om de onduidelijkheid van het suffix moeten afleggen tegen die op *-te* en *-de*. In dit geval komen vormingen op *-te* of *-de* al van oudsher naast vergelijkbare op *-e* voor: vgl. got. *hauhei*, *diupeī*; *hauhipa*, *diupīpa*; mnl. *hoghe*, *diepe*; *hoghede*, *hoogde*, *hoogte*, *diepde*, *diepte*. (N.B. Het hier besproken begrip affixsubstitutie is enger dan het begrip affixsubstitutie dat in 7.6 aan de orde is geweest. Hier gaat het om een affix dat vervangen wordt door een affix met dezelfde betekenis.)

11.5. Samenstellende afleidingen

In deze paragraaf willen we nog enige aandacht besteden aan de 'samenstellende afleiding'. Op het moeilijke probleem van de synchrone analyse: is er in feite sprake van afleiding, van samenstelling of van beide tegelijk?, kunnen we hier niet ingaan. Hier interesseert ons de vraag naar de historische oorsprong van de samenstellende afleidingen. Ook dat is een moeilijke vraag; we komen nl. op een gebied waar nog wel enig onderzoek verricht zou moeten worden. Het is niet mogelijk hier een uitgebreide en uitputtende behandeling te geven; we moeten echter op de volgende mogelijkheden bedacht zijn:

1. Ontstaan op basis van samenkoppelingen. Zo kan *inbeslagneming* heel goed op basis van de samenkoppeling *in-beslag-nemen* ontstaan zijn. Nu is het de vraag (zie 11.3.2.1) of we *in-beslag-nemen* al als een eenheid mogen opvatten; we hebben hier immers met een scheidbaar samengesteld werkwoord te ma-

- ken. Qua betekenis is er echter van een eenheid sprake en het is derhalve goed voorstelbaar dat zo'n werkwoord als afleidingsbasis gaat functioneren.
2. Ontstaan op basis van suffixtoevoeging. Zo kan op basis van een possessief compositum *hooghart*, lett. 'met een hoog hart' (adjectief), voor de duidelijkheid *hooghart-ig* ontstaan zijn. (Zonder *-ig* vinden we in het Mnl. nog *barrevoet* 'met blote voeten', mod.ndl. met een *-s*-suffix: *barrevoets*.)
 3. Ontstaan door reïnterpretatie. Zo betekent *fijnbehaard* nu 'met fijne haren'. Het woord kan ontstaan zijn uit een samenkoppeling *fijn behaard* 'op een fijne wijze behaard/van haren voorzien'. De betekenis wordt vervolgens gereïnterpreteerd als 'van fijne haren voorzien', waarmee een bepaald type samenstellende afleiding ontstaan is.

Hiermee hebben we aangegeven hoe bepaalde types samenstellende afleiding kunnen zijn ontstaan. Vervolgens kan via analogie uitbreiding plaatsvinden. Als eenmaal *hooghartig* is ontstaan, dan kan dat het model voor nieuwvormingen worden: *driehoekig*, *almachtig*, *hoogpolig*, *dikbuikig* (vervolgens zijn *driehoek* en *almacht* door retrograde vorming als substantieven uit *driehoekig* en *almachtig* geabstraheerd: zie 7.6). En zo kan *fijnbehaard* model gestaan hebben voor *breedgeschouderd*, *blondgelokt* enz.

De betekenisomvang kan door semantische ontwikkelingen worden verruimd: vgl. *een driehoekig gebouw* 'een gebouw met drie hoeken' maar daarnaast *een engelstalig tijdschrift* 'een tijdschrift in de engelse taal'. Naar het zich laat aanzien hebben we hier met een productief procédé van samenstellende afleiding te maken. Productief zijn ook de types *inbeslagneming* en *breedgeschouderd*. Een type als *schuddebollen* 'herhaaldelijk zijn bol schudden' (vgl. verder *stampvoeten*, *klapwieken*) is niet productief meer.

12. Syntactische verandering

12.0. De analyse van de zin

Op syntactisch gebied bestaan er nogal wat concurrerende theoretische benaderingen. Het is daarom wellicht nuttig vooraf een aantal opmerkingen te maken over de analyse van de zin waarvan we in dit hoofdstuk uitgaan. We onderscheiden daarbij drie niveaus: 1. het functionele, 2. het structurele, 3. het formele niveau.

Bij het functionele niveau kunnen we weer twee subniveaus onderscheiden, het niveau van de grammaticale en het niveau van de pragmatische functies. Op het grammaticale niveau komen we in aanraking met de bekende zinsdelen: onderwerp, lijdend voorwerp, gezegde enz. Pragmatische functies spelen een rol op tekstniveau; voorbeelden zijn de topic- en de commentfunctie, resp. 'waar het over gaat' en 'wat erover gezegd wordt'. In een zin als *er is een lange jongen* wordt *een lange jongen* geïntroduceerd; in een daarop volgende zin als *de lange jongen slaat de bal* fungeert *de lange jongen* als topic en *slaat de bal* als comment. De zinsdelen kunnen in functioneel opzicht weer verder worden ontleed; zo bestaat */de lange jongen/* uit een kern: *jongen* met daarbij de bepaling *lange* en dat samen wordt weer bepaald door *de*. Ook is het mogelijk zinnen in hun geheel in functioneel opzicht te karakteriseren, bijv. als mededelingen of als vragen.

Het begrip functie veronderstelt het begrip relatie. In */de lange jongen/* is er bijv. een relatie tussen */lange/* en */jongen/*; met een functionele beschrijving in termen van kern en bepaling kunnen we aangeven wat die relatie precies inhoudt.

Op het structurele niveau gaan we na uit welke woorden of combinaties van woorden de verschillende functionele elementen bestaan. Hierbij zijn we bij voorkeur niet geïnteresseerd in individuele woorden maar in de soorten en sub-soorten waartoe ze behoren. In */de lange jongen/* is een substantief de kern, de bepaling daarbij is een adjectief; de bepaling bij deze combinatie is een bepaald lidwoord. Zo'n combinatie van leden van bepaalde woordsoorten tot een syntactisch geheel met een bepaalde functie of functionele structuur noemen we een *constructie*. Ook de totale woordinhoud van een zin is zo als een constructie (zinsconstructie) op te vatten. Bevonden we ons met de functies op het vlak van de 'zinsontleding', met het structurele niveau komen we in de 'woordbenoeming' terecht.

Op het formele niveau komen we in aanraking met het verschijnsel van de woordvolgorde en met prosodische verschijnselen als (zins- of woordgroeps-)accent en intonatie. Dit is het niveau van de uitdrukkingsregels: regels die betrekking hebben op de uitdrukking van de relaties en de functies. Deze regels zijn in typologisch opzicht van groot belang (vgl. 2.5). Voor prosodische verschijnselen in het verleden kunnen we afgaan op ritme of metrum in poëtische teksten. Ook klankverschijnselen kunnen aanwijzingen geven; zo duidt klankreductie in een

bepaalde syllabe erop dat die een zwak accent draagt. Aan de volgoreregels zal, in 12.1.3, ruime aandacht geschonken worden.

Ook bepaalde morfologische middelen kunnen we gebruiken om relaties en functies aan te geven; we komen daarmee op het terrein van de flexie (zie 11.2). Zo wordt in het Duits het subject, een bepaalde functie dus, door een bepaalde naamval aangeduid, de nominatief: *der Mann*, het direct object (lijdend voorwerp) door een accusatief: *den Mann* enz. Denk verder voor het aangeven van relaties aan de verschijnselen van *rectie* ('regeren') en *congruentie*: *mit dem Mann* (*mit* 'regeert' de datief) en *der Mann liest* (bij een enkelvoudig subject hoort een werkwoordsvorm in het enkelvoud).

Ten slotte kunnen lexicale middelen worden gebruikt, waarmee we bij de functiewoorden (voorzetsels, voegwoorden) terecht komen: wat in de ene taal met een naamval wordt uitgedrukt, bijv. een genitief, wordt in een andere taal met een omschrijving met een voorzetsel uitgedrukt. Vergelijk du. *das Haus des Vaters* met ndl. *het huis van de vader*; genitief en omschrijving met *van* duiden hier een bezitsrelatie aan.

Met de flexie bevinden we ons in het grensgebied van morfologie en syntaxis (morfologische middelen met een syntactisch doel), met de functiewoorden in het grensgebied van lexicon en syntaxis (lexicale middelen met een syntactisch doel).

Opm. Van syntactische homonymie is sprake wanneer een functioneel verschil noch op structureel noch op vormniveau tot uitdrukking komt. Vgl. een zin als (1)

(1) ik heb gehoord dat het beeldje op de markt wordt verkocht

Er zijn twee interpretaties mogelijk: *op de markt* is bepaling bij *het beeldje* (het beeldje bevindt zich op de markt) of bij *wordt verkocht* (het verkopen vindt op de markt plaats).

Van syntactische synonymie is sprake bij: dezelfde functionele verhouding, dezelfde structuur, meer dan één vorm. Zo maakt het niets uit of we in een bijzin de volgorde verleden deelwoord - persoonsvorm of persoonsvorm - verleden deelwoord kiezen: *ik geloof dat hij al afgewassen heeft / heeft afgewassen*.

12.1 Syntactische veranderingen

12.1.1. Inleidende opmerkingen

Er is aan de historische syntaxis heel wat minder gedaan dan aan de historische fonologie en de historische morfologie. De behandeling in dit hoofdstuk draagt dan ook zeker een onvolledig en voorlopig karakter.

We zullen om te beginnen bespreken welke syntactische veranderingen zich kunnen voordoen. Vooraf moet echter de volgende belangrijke opmerking worden gemaakt. Het gaat in de historische syntaxis niet om concrete zinnen die veranderen maar om veranderingen in de systematiek die daaraan ten grondslag ligt. De taal is afgezien van bijzondere gevallen als spreekwoorden niet een voorraad pasklare zinnen; wij maken telkens weer nieuwe zinnen volgens de daarvoor geldende modellen (constructies) en regels, bijv. woordvolgorderegels.

Bij het taalverwervingsproces worden dan ook geen zinnen overgedragen maar maken de kinderen zich constructies en regels eigen op basis van de output van de ouderen. Veranderingen in de constructies en regels worden in de historische syntaxis beschreven. Wanneer derhalve in de volgende paragrafen met concrete zinnen wordt gewerkt, dienen die altijd als voorbeeld voor bepaalde constructies of regels.

En dan ook nog deze opmerking: we zijn hier geïnteresseerd in verschillen en veranderingen. Zeker voor de syntaxis geldt echter dat er ook veel is dat in de loop van de tijd niet verandert. Studie van de historische syntaxis kan ons op die syntactische constanten een beter zicht doen krijgen. Zo is het de vraag in hoeverre we rekening moeten houden met verschillen en veranderingen op functioneel niveau (subject, object, gezegde; kern, bepaling; activum, passivum). We gaan er hier van uit dat er op dat niveau géén verschillen bestaan. Voor alle talen gaan we dus van dezelfde functies uit, die echter niet in alle talen (vgl. 12.0) dezelfde uitdrukking krijgen.

In de volgende paragrafen worden diverse voorbeelden van veranderingen op *constructioneel* niveau en op het niveau van de vorm (*volgorderegels*) behandeld. Bij ieder voorbeeld wordt ook een indicatie gegeven van de mogelijke veranderingstendens die in het geding is. In 12.2 volgt een meer systematisch overzicht van de veranderingstendensen.

12.1.2. Constructionele veranderingen

12.1.2.1. Het ontstaan van constructies

We kunnen hierbij de volgende gevallen onderscheiden:

1. Er ontstaan nieuwe structurele combinaties. Een voorbeeld is het ontstaan in het Nederlands van een nieuwe 'genitief'-verbinding: *Jan z'n boek*. De combinatie blijft nog beperkt tot persoonsnamen; vgl. de ongrammaticaliteit van *de kast z'n deur*. Deze verbinding is ontstaan uit een constructie met een zogeheten possessieve datief (pd), een indirect object (meewerkend voorwerp) dat de 'bezitter' aanduidt van iets wat in dezelfde zin genoemd wordt:

(2) gisteren is vader (pd) z'n huis afgebrand

Oorspronkelijk zijn *vader* en *z'n huis* afzonderlijke zinsdelen, maar op den duur ervaart men *vader z'n huis* als een eenheid; de begrenzings binnen de zin worden gereïnterpreteerd. Deze syntactische metanalyse wordt manifest wanneer een constructie als *vader z'n huis* aan het begin van de zin komt te staan:

(2a) vader z'n huis is afgebrand

Het is dan zeker niet meer mogelijk *vader* en *z'n huis* als afzonderlijke zinsdelen op te vatten.

Het is mogelijk dat de reïnterpretatie heeft plaatsgevonden naar het model bepaling - kern (*vader* als nadere bepaling bij *z'n* en *vader z'n* bij *huis*). We zouden dan van syntactische analogie kunnen spreken. In ieder geval is er een nieuwe verbinding: persoonsnaam + bezittelijk voornaamwoord + substantief, ontstaan.

Het gaat waarschijnlijk te ver *z'n* in *Jan z'n boek* al als een soort uitgang op te vatten. De verbinding wordt in geschreven taal nog niet (algemeen) aanvaard.

In het Afrikaans wordt *ze dat wel* en wordt *ze* ook bij zaaknamen gebruikt: *die tafel se poot* (het Afrikaans heeft trouwens ook *Anna se boek*). De ontwikkeling is daar dus een stuk verder. Dat de constructie in het Nederlands tot persoonsnamen beperkt is, is te verklaren uit het feit dat het bij een *pd* praktisch altijd om een persoon gaat. (En ook *z'n* wordt gemakkelijker voor een persoon dan voor een ding gebruikt.)

Een ander voorbeeld van syntactische metanalyse is het ontstaan van de *dat*-zin. Oorspronkelijk was *dat* aanwijzend voornaamwoord met de functie van direct object gevolgd door een bijzin met de functie van bijstelling (zie 3; over het werkwoord achteraan zie 12.1.3.2). Na de metanalyse is *dat één* geheel met de bijzin geworden; het is nu verbindingswoord (voegwoord) en het leidt een lijdende voorwerps-zin in (zie 3a).

- (3) ik geloof *dát*: hij morgen komt
 (3a) ik geloof dat hij morgen komt

Ten slotte als voorbeeld van reïnterpretatie nog de *constructio ad sententiam* ('op de betekenis af'). Vgl. hiervoor de zinnen (4) en (4a):

- (4) een aantal mensen loopt op straat
 (4a) een aantal mensen lopen op straat

In zin (4) is *een aantal* (enkelvoud) de kern en *mensen* de bepaling; het werkwoord staat dan ook in het enkelvoud. In zin (4a) is *mensen*, het semantisch belangrijkste element, als kern opgevat en *een aantal* als bepaling (onbepaald hoofdtelwoord); het werkwoord staat nu in het meervoud.

2. Nieuwe constructies kunnen ook ontstaan doordat bestaande structurele combinaties een andere betekenis krijgen.

We gaan uit van (5):

- (5) ik heb het boek gevonden

Gevonden hierin was oorspronkelijk bepaling van gesteldheid bij *het boek*: 'ik heb het boek in de toestand van (door mijzelf) gevonden zijn'. Het betreffende zinnetje duidde dus een toestand aan. Door een semantische verschuiving (functionele reïnterpretatie) wordt *heb gevonden* een samengesteld werkwoordelijk gezegde: men denkt niet meer aan de toestand maar aan het gebeuren waardoor de toestand veroorzaakt is (een metonymische betekenisverandering; vgl. 8.2.4). Op deze manier is, misschien mede onder invloed van het Romaans (zie 20.4.3), een deel van de voltooide tijden ontstaan. Zo kan men bij (5a):

- (5a) ik heb het boek gisteren gevonden,

niet meer aan een toestand denken; het element *gisteren* wijst immers op een gebeuren. Anders gezegd: *hebben* is van zelfstandig werkwoord tot hulpwerkwoord geworden. De oude interpretatie blijft echter daarnaast, in oostelijke dialecten althans, bestaan: vgl. naast elkaar (5b) en (5c):

- (5b) deze pastoor heeft deze mensen getrouwd
 (5c) ze hebben al hun dochters getrouwd

In (5b) is sprake van een gebeuren: toevoeging van *gisteren* is mogelijk; in (5c) van een toestand: toevoeging van een duurbepaling (bijv. *al jaren*) is mogelijk.

12.1.2.2. *Het verdwijnen van constructies*

Ook hierbij kunnen we weer twee gevallen onderscheiden:

1. Bepaalde structurele combinaties gaan verloren. Ook hiervoor ontlenen we een voorbeeld aan de geschiedenis van het Nederlands; het is in een ander verband al in 2.2.3 aan de orde geweest. In het Middelnederlands konden stoffelijke adjectieven (met het suffix *-ijn*, later *-en*) anders dan in het moderne Nederlands predikatief worden gebruikt; vergelijk (6) en (6a) (de constructie met *van*-bepaling kwam overigens ook in het Middelnederlands voor: zie 6b):

(6)	mnl.	alle waren si (nl. grote coppen) guldijn
(6a)	mod.nndl.	alle waren ze van goud
(6b)	mnl.	van finen goude was dien rinc

In het moderne Nederlands is de verbinding van zo'n adjectief met een koppelwerkwoord tot een naamwoordelijke gezegde uitgesloten: **alle bekers waren gouden*.

Ook hier kan reïnterpretatie in het spel zijn. Het element *-e(n)* in *gouden* enz. zou als een flexieuitgang opgevat kunnen zijn (vgl. *oude* bij *oud*), en aangezien reeds in het Middelnederlands adjectieven bij predikatief gebruik niet meer verbogen werden, werd *goude(n)* bij dat gebruik voortaan vermeden. (Dat *-e(n)* als flexieuitgang werd opgevat, blijkt ook uit het voorkomen van *een goud horloge*, met de uitgangsloze vorm *goud* naar analogie van *oud*: vgl. *een oud horloge*.)

2. Bepaalde structurele combinaties raken bepaalde betekenissen kwijt. In het Nederlands zijn constructies met *liggen*, *zitten*, *staan*, *lopen* en *hangen* plus *te* plus infinitief met een duratieve betekenis mogelijk: *hij ligt te slapen* enz. Oorspronkelijk had *te* + infinitief finale kracht; in een geval als *de kip zit te broeden* is die oude finale betekenis nog enigszins merkbaar: 'de kip zit met de bedoeling om te broeden'. Door reïnterpretatie is de duratieve betekenis ontstaan, met als gevolg dat op den duur de betekenis van *liggen* enz. in sommige gevallen verbleekte: vgl. *lig niet zo te zeuren*. Door die reïnterpretatie kan de behoefte ontstaan zijn de oude finale betekenis die voorshands naast de nieuwe bleef voortbestaan, op een duidelijke manier, door middel van *om*, te onderscheiden. Tegenwoordig komt de constructie *liggen* enz. + *te* + infinitief enz. met duidelijk finale waarde niet meer voor. (Vergelijk echter nog, bij een 'causatief' werkwoord, *een kip te broeden zetten*.) De oude finale constructie is dus verloren gegaan; de duratieve heeft nu het alleenrecht.

De duratieve constructie: *liggen* enz. + *te* + infinitief, kwam in het Middelnederlands nog niet zo frequent voor. Gebruikelijk was daar de constructie van het type *hi ligt ende slaept*. Deze constructie is, waarschijnlijk door concurrentie van de nieuwe, verdwenen (punt 1).

Merkwaardig is dat deze ontwikkelingen zich niet in het Duits hebben voorgedaan: daar vinden we nog altijd de oude constructie *er liegt und schläft*; *er liegt zu schlafen* is ongrammaticaal.

12.1.3. Veranderingen in de woordvolgorde

12.1.3.1. Correlaties tussen woordvolgordes

Op het gebied van de woordvolgorde is nogal wat onderzoek verricht. Een belangrijke inspirator hiervan is de Amerikaanse onderzoeker Joseph Greenberg geweest. Eén van de punten waarop het onderzoek gericht is, is de volgorde van subject (S), werkwoord (verbum) (V) en (direct) object (O). De talen die op de wereld gesproken worden, vertonen in dit opzicht een interessante variatie: sommige hebben als volgorde SOV, andere SVO, weer andere VSO (om de meest voorkomende te noemen), en ook zijn er talen zoals het Nederlands die meer dan één volgorde hebben. Vergelijk de volgende nederlandse zinnen (waarbij we ons tot een bepaald type hoofdzin, de gewone mededelende zin, en de bijzin beperken):

- (7a) de jongen koopt een boek (SVO)
 (7b) (ik geloof dat) de jongen een boek koopt (SOV)

Het Engels heeft in beide gevallen de SVO-volgorde:

- (8a) the boy buys a book
 (8b) (I believe) the boy buys a book

Nog ingewikkelder blijkt de situatie in het Nederlands te zijn wanneer we ook samengestelde gezegden, bijv. hulpwerkwoord + verleden deelwoord, in de beschouwing betrekken. Vergelijk weer het Nederlands en het Engels (Vf = verbum finitum oftewel persoonsvorm, Vd = verleden deelwoord):

- (9a) de jongen heeft een boek gekocht (SVfOVd)
 (9b) (ik geloof dat) de jongen een boek gekocht heeft / heeft gekocht (SOVdVf / SOVfVd)
 (10a) the boy has bought a book (SVfVdO)
 (10b) (I believe) the boy has bought a book (SVfVdO)

Het Engels is weer duidelijk een SVO-taal (V = VfVd), het Nederlands een SOV-taal wat de bijzin betreft. In het gegeven type hoofdzin wijst het Nederlands twee kanten uit, SVO of SOV, alnaargelang men op de persoonsvorm of op de andere werkwoordsvorm let.

Eigenaardig nu is dat er correlaties blijken te bestaan tussen de volgordes waarin S, V en O ten opzichte van elkaar voorkomen, en de volgordes van elementen in andere constructies. Het is bijv. vaak (dus niet altijd) zo dat talen met VO-volgorde als bijv. het Frans ook de volgorde substantief - adjectief (NA), de volgorde substantief - genitief (NG) en voorzetsels hebben en talen met OV-volgorde als bijv. het Hindi ook de volgorde adjectief - substantief (AN), de volgorde genitief - substantief (GN) en zgn. postposities ('achterzetsels'). Er zijn echter ook nogal wat talen (bijv. het Baskisch) waarin de volgordes OV en GN en achterzetsels samen met de volgorde NA blijken voor te komen; NA is duidelijk als we een groot aantal talen overzien, de dominante volgorde. Zie schema 20.

Het Frans laat echter zien hoe ingewikkeld het per taal kan liggen; het heeft immers niet alleen de volgorde NA maar ook AN (soms met verschil in betekenis): *un homme grand* 'een grote man' tegenover *un grand homme* 'een groot man'. Maar misschien is het te verdedigen dat de NA-volgorde de 'ongemarkeerde', de gewone volgorde is en dat de AN-volgorde voor bijzondere gevallen

is gereserveerd. Ook het Nederlands en het Engels geven complicaties. Het Nederlands heeft zoals we gezien hebben VO en OV naast elkaar en duidelijk de met OV overeenkomende volgorde AN. Wat de volgorde van genitief (inclusief de omschrijving met *van*) en substantief betreft is het moderne Nederlands weer ambivalent: vgl. *het dak van het huis* (NG) tegenover *Jans boek* of *Jan z'n boek* (GN). Datzelfde geldt voor voor- en achterzetsels: vgl. de volgordes *in het bos* en *het bos in*, met opmerkelijk betekenisverschil: in het laatste geval is er sprake van verandering van plaats na het afleggen van een bepaald traject (trajectieve betekenis). Het Engels is zoals we gezien hebben, duidelijk VO en daarmee klopt dat het alleen voorzetsels heeft. Het heeft echter de volgorde AN en is ambivalent wat de volgorde van 'genitief' en substantief betreft: vgl. *the roof of the house* en *Johns book*.

Schema 20 (vergelijking Frans, Sarnami, Baskisch)

FRANS: (*Puisque tu as dit*) *que tu voulais acheter la voiture* (VO) lett. 'je zei immers dat je zou kopen de wagen', *une chemise rouge* lett. 'een hemd rood', *le dos d'un cheval* 'de rug van een paard', *sans vous* 'zonder u'.

SURINAAMS HINDI (SARNAMI): (*Tū to bolat rahe*) *ki tū gariyā kinte* lett. '...dat je de wagen zou kopen', *lāl sorṁṁth* 'een rood overhemd', *ghorā ke pāṁṁthī* lett. 'paard van rug' = 'de rug van een (het) paard', *tor bina* lett. 'jou zonder' = 'zonder jou'.

BASKISCH: (*esan baihuen*) *kotxea erosiko huela* lett. '...de wagen jij zou kopen dat', *alkandora gorri bat* lett. 'overhemd rood één' = 'een rood overhemd', *zaldi bat-en bizkarr-a* lett. 'paard één-van rug-de' = 'de rug van een paard', *hi gabe* lett. 'jij zonder' = 'zonder jou'.

Het Nederlands en het Engels laten zien dat de correlaties niet dwingend zijn; ze hebben wél statistische waarde: bepaalde correlaties komen opvallend vaak voor. De ratio hierachter kan zijn dat het bij werkwoord - object, substantief - adjectief enz. in wezen steeds om dezelfde verhouding gaat, nl. die van bepaalde - bepaling (in zeer ruime zin opgevat). Als we het object opvatten als een bepaling bij het werkwoord, dan gaat in VO het bepaalde aan de bepaling vooraf, en datzelfde is het geval in de ermee correlerende volgordes substantief - adjectief en substantief - genitief. Voorzetsels sluiten hierbij aan als we in ndl. *in het bos in* als bepaalde en *het bos* als bepaling opvatten. Omgekeerd hebben we bij OV, AN, GN en achterzetsels steeds de volgorde bepaling - bepaalde. Dat er dwars hierdoorheen onder talen een grote voorkeur bestaat voor de NA-volgorde zou verband kunnen houden met de tendens bij de pragmatische functies topic (waarover iets gezegd wordt) en comment (wat erover gezegd wordt) de voorkeur aan de volgorde topic - comment te geven.

12.1.3.2. De veranderingen

De volgorde van S, O en V kan in de loop van de tijd veranderen. Men neemt wel aan dat het Oergermaans een SOV-taal was. Hiervoor zouden we ons kunnen beroepen op een beroemde runeninscriptie uit de 5e eeuw:

(11) Ek HlewagastiR HoltijaR horna tawido

(11a) lett. 'Ik HlewagastiR HoltijaR de hoorn maakte'

Er bestaat echter ook de opvatting dat het Oerindoëuropees misschien wel een SOV-taal was maar dat we voor het oude Germaans eerder VSO moeten aannemen, althans een opschuiving in die richting. Het oude Germaans was dan een taal geworden waarin het werkwoord (persoonsvorm) in het ongemarkeerde geval voorop stond. Vergelijk hiervoor het bekende oudnederlandse zinnetje uit de 11e eeuw:

(12) hebban olla vogala nestas hagunnan...
'zijn alle vogels nesten begonnen (te maken)...'

En vergelijk nog in het Middelnederlands (13):

(13) sprac der Gawein: Het dunct mi goet...

Ook SOV-resten komen in het Middelnederlands voor. Zie wat de bijzin betreft hierbeneden en vergelijk verder (14):

(14) want si die onnere ontsiet
'want zij is bang voor de schande'

Als we uitgaan van een Oudgermaanse volgorde VSO, dan moet deze zich in de richting van SVO hebben ontwikkeld. We zouden ons deze ontwikkeling als volgt kunnen voorstellen. In speciale gevallen kon er nog een zinsdeel aan het werkwoord vooraf gaan, een vraagwoord of een zinsdeel met bijv. topicfunctie; de volgorde kan derhalve beter met (T)VSO worden aangegeven (T = topic), waarbij plaats T niet gevuld hoeft te zijn. Omdat er steeds vaker iets op deze plaats kwam te staan, kreeg men het gevoel (herinterpretatie!) dat opvullen van T verplicht was: TVSO. Zowel het subject als het direct object (en nog andere zinsdelen) konden op die plaats komen te staan. Dit is het stadium waarin het moderne Nederlands, evenals het moderne Duits en Fries, zich bevindt, althans waar het enkelvoudige gezegden in de gewone mededelende zin betreft:

(15) mijn vriend neemt dat boek mee (T = S)
(16) dat boek neemt mijn vriend mee (T = 0)

In de bijzin hebben het Nederlands, het Duits en het Fries nog de oude volgorde met het werkwoord (persoonsvorm) achteraan bewaard: SOV. Dat de bijzin zich conservatief gedraagt, is iets dat men wel vaker ziet: zo blijkt de oude tweeledige negatie (*niet...en*) zich nog lang in dit type zin te handhaven. Ook de aanvullende werkwoordsvormen (voltooid deelwoord, infinitief), in de later ontstane samengestelde gezegden, staan in het Nederlands, het Duits en het Fries achteraan, zowel in de hoofd- als in de bijzin. Ze staan dus nog steeds op de plaats die past bij hun oorspronkelijke functie, die van bepaling van gesteldheid; vgl. de plaats van *gevonden* in (5). In de hoofdzin is daardoor sprake van een 'tang': persoonsvorm en andere werkwoordsvormen kunnen uit elkaar staan.

In het Engels is de ontwikkeling nog een stap verder gegaan. Doordat het subject heel vaak vooraan kwam te staan, kreeg men het gevoel dat het daar behóorde te staan. Er vond dus opnieuw reïnterpretatie plaats, van TVSO tot SVO. Vóór de S-plaats ontstond vervolgens een nieuwe T-plaats: TSVO. Terwijl het Nederlands een 'verb second'-taal is, is het Engels een 'verb third'-taal, met het subject op een vaste tweede en de persoonsvorm op een vaste derde plaats. Vergelijk:

(17) this man sees this boy (met lege T-plaats)

(18) this boy this man sees (T = O)

(Als het subject op de T-plaats komt, resulteert dat in de volgorde SVO, in feite niet verschillend van de volgorde waarin het op de tweede plaats blijft staan.) Ook in de engelse bijzin staat de persoonsvorm steeds onmiddellijk achter het subject terwijl in hoofd- en bijzin de aanvullende werkwoordsvormen steeds onmiddellijk achter de persoonsvorm staan. Als we afzien van enkele uitzonderingsgevallen (vgl. *hardly had the plane taken off...* 'nauwelijks was het vliegtuig opgestegen...'), kunnen we zeggen dat zich in het Engels een verandering tot een strikte SVO-, beter: TSVO-volgorde heeft voltrokken. Omdat het subject in het Engels op een vaste tweede plaats staat, komt inversie (met het subject op de derde plaats áchter de persoonsvorm; vgl. (16)) in deze taal niet voor.

De Scandinavische talen nemen een tussenpositie in. Evenals in het Engels zijn alle werkwoordsvormen bij het subject komen te staan; een tang ontbreekt dus. Het subject heeft echter geen vaste tweede plaats gekregen; er treedt dus inversie op. Vgl. hiervoor de zweedse zinnen (met letterlijke vertaling):

(19) hon har gett flickan en bok

'ze heeft gegeven het meisje een boek'

(20) hon säger att hon inte har gett flickan en bok

'zij zegt dat zij niet heeft gegeven het meisje een boek'

(21) ett glas öl gav han mig

'een glas bier gaf hij mij'

In het Zweeds treedt ook inversie op in een *att*-zin als daarin een tweede bijzin is ingevoegd:

(22) hon sa att om han ville träffa henne, måste han komma så snart som möjligt

'zij zei dat als hij wilde treffen haar, moest hij komen zo spoedig mogelijk'

De periode van het Middelnederlands wekt de indruk dat het Nederlands op weg was naar een TSVO-situatie zoals in het hedendaagse Engels. Er zijn echter aanwijzingen dat daarna op weg naar het moderne Nederlands de ontwikkeling weer meer in de richting van SOV gegaan is. Hieronder wordt dit met een aantal gevallen geïllustreerd:

1. In het Middelnederlands heeft de hoofdzin vaak de volgorde SVfVO; de voor het moderne Nederlands zo kenmerkende tangconstructie (SVfOV) komt in het Middelnederlands naar verhouding minder vaak voor. Vergelijk (van de plaatsing van het IO = indirect object zien we af):

(23a) ic (S) hebbe (Vf) ghenomen (Vd) grote have (O) den riken luden (IO) van haren goede (Karel ende Elegast)

(23b) ik (S) heb (Vf) de rijke mensen (IO) een groot deel van hun bezit (O) ontnomen (Vd)

2. In de bijzin had het Middelnederlands op grote schaal de volgorde SVO:

(24a) ende bat Gode, dat hi (S) moest scheiden (V) den camp ende tgevechte (O) na redene en na rechte (Karel ende Elegast)

(24b) en bad God dat hij (S) de strijd (O) volgens recht en reden zou beslissen (V)

In ieder geval is de mod.ndl. regel dat de persoonsvorm in de bijzin achter het direct object komt te staan, dus met de volgorde SOV, niet in die mate in het Middelnederlands aanwezig. Vergelijk nog (25a) met de volgorde SVfOV:

(25a) ic ben seker wel te voren dat Eggeric (S) heeft (Vf) u doet (O) gesworen (Vd) (Karel ende Elegast)

(25b) ik ben er bij voorbaat wel zeker van dat Eggheric (S) uw dood (O) gezworen heeft (V)

Maar de moderne volgorde komt ook voor:

(26a) alle die jongelingen tsamen, die dit wort van hem vernamen

(26b) alle jongelieden samen, die dit woord van hem hoorden

3. Ook in beknopte bijzinnen treffen we in het Middelnederlands VO-volgorde aan:

(27a) om te learne zijn ambocht (VO) (uit een keur van de 14e eeuw)

(27b) om zijn ambacht te leren (OV)

4. In het Middelnederlands ontbreekt nogal eens inversie, voornamelijk echter na bijzinnen:

(28a) doen Elegast ... quam in des conincs sale, hi seide...

(28b) toen Elegast in het paleis van de koning kwam, zei hij...

In hoeverre nu kunnen verschuivingen op andere punten met de opschuiving in OV-richting in verband worden gebracht? (Vergelijk de in de vorige paragraaf besproken correlaties VO - NA - NG - voorzetsels en OV - AN - GN - achterzetsels.)

1. In het Middelnederlands was het achtergeplaatste adjectief (NA) een tamelijk gewoon verschijnsel: *die ridder goet*; in het moderne Nederlands komt het nog slechts in archaische resten voor: *God almachtig*.

2. In het Middelnederlands kwamen de volgordes genitief - substantief (GN) en substantief - genitief (NG) naast elkaar voor: *goets minne* 'begeerte naar goed', *derste der wereld* 'verlangen naar de wereld'; in dezelfde periode komt de omschrijving met *van* op die achter de kern komt te staan: *het dak van het huis* (NG); deze constructie zet zich in de ontwikkeling naar het moderne Nederlands door hetgeen niet in overeenstemming is met de ontwikkeling in OV-richting. Bij eigennamen weet de vooropgeplaatste genitief (pregenitief) zich echter te handhaven: *Jans boek* (GN); daarnaast komt in gesproken taal, wèl in overeenstemming met de OV-tendens, een nieuwe pregenitief op: *Jan z'n boek*.

3. In het Middelnederlands komen achterzetsels zoals we die in het moderne Nederlands kennen, praktisch niet voor. In het moderne Nederlands treedt echter zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, een interessant betekenisverschil naar voren. Vergelijk (29) met (30); in (29) vinden we zowel in het Middelnederlands als in het moderne Nederlands een voorzetsel, in (30) in het Middelnederlands een voorzetsel en in het moderne Nederlands bij voorkeur een achterzetsel.

(29a) ...bleef si inden coer allene (Beatrijs)

(29b) bleef zij in het koor alleen achter

(30a) hi (sc. het hert) liep neder doe al te hant / in enen broec (Ferguut)

(30b) het liep toen terstond naar beneden een moeras in

Op een aantal punten, maar niet op alle, wordt de opschuiving in OV-richting dus bevestigd. Overigens moeten we met deze conclusie voorzichtig zijn. Het Middelnederlands dat ons is overgeleverd, is vooral uit het zuidwesten (Vlaan-

deren) afkomstig, en in die hoek van het taalgebied treffen we ook heden ten dage nog wel SVO-achtige verschijnselen aan, bijv. voorkeur voor een prepositie boven een postpositie: *hij liep in de tuin* voor 'hij liep de tuin in'. Ook valt te wijzen op het nu en dan optreden van SVO in westvlaamse bijzinnen (*da'k moest were vertrekken no Londen*) en op het ontbreken, eveneens in het Westvlaams, van inversie (*volgend jaar we gaan naar Zwitserland*). Het is dus mogelijk dat we niet met een chronologisch maar met een (althans ten dele) regionaal verschil te maken hebben. (Of we bij de westvlaamse verschijnselen aan franse invloed mogen denken, is de vraag; vgl. hiervoor wat in 20.4 over syntactische ontlening wordt gezegd.)

12.2. Tendensen in syntactische veranderingsprocessen

12.2.1. Inleidende opmerkingen

We zullen in de komende paragrafen enkele pogingen doen om tendensen aan te wijzen die bij syntactische verandering in het spel zijn. Deze tendensen zijn in drie groepen te verdelen:

1. Tendensen van semantische en pragmatische aard. Bij sommige van de reeds in de voorafgaande paragrafen besproken voorbeelden zijn we hiermee al in aanraking gekomen. Met semantische (functionele) reïnterpretatie hebben we kennis gemaakt in het geval *ik heb het boek gevonden* (ontstaan van een samengesteld werkwoordelijk gezegde) en in het geval *hij ligt te slapen* (ontstaan van een duratieve betekenis). Mogelijke gevallen van reïnterpretatie kwamen ook in 12.1.3.2 aan de orde. Vgl. verder het geval van de constructie *ad sententiam* (12.1.2.1). We zullen aan deze tendensen verder geen aandacht meer besteden.
2. Fonologische en morfologische tendensen. Aan deze tendensen zal paragraaf 12.2.2 gewijd zijn.
3. Tendensen die met het isomorfieprincipe in verband gebracht kunnen worden (zie 7.3). Hieraan zal paragraaf 12.2.3 gewijd zijn.

12.2.2. Deflexie en syntactische verandering

In deze paragraaf zullen we zien hoe bepaalde morfologische veranderingsprocessen hun uitwerking hebben op de syntaxis. Aangezien de morfologische processen althans ten dele weer veroorzaakt kunnen worden door processen van fonetische aard (klankwetten; daarnaast speelt de analogie haar rol), zullen we ook zien hoe de fonetiek via de morfologie de syntaxis beïnvloedt.

We zien om te beginnen hoe het deflexieproces (zie 11.2.2.1) syntactische homonymie tot gevolg heeft gehad. Als we teruggaan naar het Oerindoëuropees zien we consequent, bij substantieven, adjectieven, pronomina, verschil tussen nominatief en accusatief optreden. In het Gotisch vinden we het verschil nog vaak terug, maar niet meer in alle gevallen. Bij de masculiene a-stam *dags* (nom.sg.) hoort als acc. *dag*, bij *dagos* (nom.pl.) als acc. *dagans*, bij de masc.

i-stam *gasts* krijgen we resp. *gasts - gast, gasteis - gastins*; enz. Bij de (feminiene) *ō*-stam *giba* krijgen we echter (klankwettig) dezelfde vorm: *giba, giba; gibos, gibos*. Bij de masc. n-stam treedt verschil op in de singularis: *hana - hanan*, niet meer in de pluralis: *hanans - hanans*. Gelijkheid van nominatief en accusatief treedt als gevolg van klankwetten en analogie op nog grotere schaal in het Middelnederlands op. We vinden het verschil nog bij *die goede man* tegenover *dien goeden man*, resp. nom.sg.masc. en acc.sg.masc.; zoals blijkt manifesteert het zich niet in het substantief zelf maar in de zgn. adnominale vormen (pronomen, adjectief). In het moderne Nederlands is ook in dit geval het verschil verdwenen: *de goede man*. Wel duikt het in het moderne Nederlands nog op bij de pronomina personalia: *ik - mij* enz.

Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat, afgezien van de pronomina personalia, in het moderne Nederlands niet meer aan de vorm van de woorden te zien is of we met een subject dan wel met een direct object te maken hebben. In het Gotisch was dat nog anders; vergelijk het volgende versdeel:

(31) jah hazida sa frauja þana fauragaggjan... (Lucas 16:8)
'en prees de heer de rentmeester...'

In dit vers zijn *sa* en *frauja* eenduidige nominatiefvormen en is *þana fauragaggjan* een eenduidige accusatiefvorm. Alleen al op grond hiervan is de interpretatie duidelijk: het is de rentmeester die door de heer wordt geprezen. Het modern-nederlandse zinnetje dat als vertaling is gegeven, is echter, geïsoleerd aangeboden, in principe ambigu, al zullen we op grond van een pragmatische vuistregel sterk de neiging hebben datgene wat voorop staat, als subject te interpreteren. In de volgende regel uit een sonnet van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk staat het direct object echter voorop:

(32) het gezicht van een god heeft de tijd gebleekt...

Het deflexieproces heeft dus tot syntactische homonymie geleid, althans in het geval dat er tussen subject en direct object overeenkomst in getal is. Bij verschil in getal is er geen probleem: *de heren prezen de rentmeester, de heer prezen de rentmeesters*; de congruentie van de persoonsvorm met het subject sluit hier misverstand uit.

Een ander geval van invloed vanuit de morfologie op de syntaxis (en van invloed van de fonetiek via de morfologie) hebben we in het in 12.1.2.2 besproken geval van de stoffelijke adjectieven. We hebben gezien dat het suffix *-e(n)* in een bepaald fase gereïnterpreteerd is als flexieuitgang, met als gevolg dat *goude(n)* enz. niet meer predikatief kon worden gebruikt. Er is dus sprake van morfologische reïnterpretatie. Deze morfologische reïnterpretatie was mogelijk doordat de oorspronkelijke vocaal van het suffix, nl. *i*, tot een sjwa was verzwakt: vgl. nog mnl. *goudijn* naast *gouden*; ook de apocope van de *-n* kan daartoe bijgedragen hebben.

12.2.3. Veranderingen in verband met het isomorfieprincipe

12.2.3.1. Inleidende opmerkingen

Bij de veranderingen die met het isomorfieprincipe in verband kunnen worden gebracht, komen we weer in aanraking met de bekende, al in 7.3 besproken

tendensen: homonymievermijding; synonymievermijding; functionele differentiatie (vgl. betekenisdifferentiatie), verdwijnen van een mogelijkheid; analogie. Een voorbeeld van analogie zagen we al in 12.1.2.1: analogie kan een rol gespeeld hebben bij het ontstaan van de nieuwe genitief-constructie *vader z'n huis*. Ook algemene opschuivingen in OV- dan wel VO-richting kunnen met behulp van analogie worden verklaard: als op een bepaald punt, bijv. bij werkwoord / object, de volgorde 'OV' geworden is, d.w.z. met het bepalende vóór het bepaalde (in de ruimste zin van het woord), dan kan via analogie die volgorde zich ook op andere punten gaan manifesteren, bij adjectief / substantief enz. Een moeilijke vraag is waar nu precies zo'n volgordeverandering zich het eerst manifesteert en langs welke lijnen die zich verder uitbreidt. Als de verandering het eerst optreedt bij werkwoord / object en dan pas bij substantief / adjectief, geldt de volgende implicatie: is er bij substantief / adjectief iets aan de hand, dan ook bij werkwoord / object; het omgekeerde geldt echter niet.

Dat in het Nederlands alleen bij trajectieve betekenis achterzetsels gebruikt worden, kan uit analogie naar de voltooide tijden verklaard worden. Die tijden zijn door de tang gekarakteriseerd: *hij heeft gisteren een boek gekocht*. Vgl. hiermee *hij liep gisteren een eind het bos in*. Het voltooide aspect vraagt in het Nederlands om een duidelijke afsluiting. Ook het bereiken van een bepaald punt na het afleggen van een traject kan als 'voltooid' worden gezien. Analogie kan ook in het spel geweest zijn in het Engels en de Scandinavische talen bij de uniformering van een specifieke volgorde: naar het model van de gewone mededelende zin met de persoonsvorm meteen achter het subject krijgen we dezelfde volgorde in de bijzin en komen ook de aanvullende werkwoordsvormen naar voren. Dat deze ontwikkeling zich in het Nederlands en het Duits niet heeft doorgezet, kan het gevolg geweest zijn van het feit dat de samengestelde gezegden in het continentale westgermaans eerder zijn ontstaan en daardoor al vroeg een sterke positie zijn gaan innemen. Ook overkarakterisering valt op syntactisch vlak te constateren: vgl. de brabantse vorm *hedde*, waarin de sjwa het restant is van het pronomen *i* (= *gij*) en waarachter voor de duidelijkheid weer *gij* geplaatst wordt: *hedde gij*. En contaminatie: vgl. *niet in staat kunnen zijn*. Een voorbeeld van een *pleonasme* is een *binnenlandse burgeroorlog*: een kenmerk van iets wordt nog eens ten overvloede door een apart woord uitgedrukt.

In de volgende paragrafen gaan we dieper in op homonymie- en synonymie-vermijding.

12.2.3.2. *Reacties op syntactische homonymie*

Met een voorbeeld van syntactische homonymie hebben we al in 12.2.2 kennis gemaakt: het zinnetje *de heer prees de rentmeester*, in abstracto: de combinatie substantief(groep) + werkwoord + substantief(groep) kan geïsoleerd aangeboden in principe op twee manieren worden geïnterpreteerd (gegeven de basisvolgorde TVSO als SVO dan wel als OVS); dit verschil in interpretatie komt niet in de vorm (woordvolgorde) tot uitdrukking. Dit geval van syntactische homonymie is ontstaan door ontwikkelingen op het vormniveau, ontwikkelingen waardoor vormverschillen verdwenen. Syntactische homonymie kan ook door divergerende betekenisontwikkelingen ontstaan: zo heeft de combinatie *liggen* enz. + *te* + infinitief (12.1.2.2) een tijd lang de nieuwe duratieve naast de oude finale betekenis.

Het is mogelijk dat we rekening moeten houden met reacties op syntactische homonymie. Zekere voorbeelden daarvan zijn echter niet zo gemakkelijk te vinden. Zo hebben we al gezien dat de toevoeging van *om* bij duidelijk finale betekenis een reactie geweest kan zijn op de nieuwe duratieve betekenis.

Een ander voorbeeld kunnen we aan de geschiedenis van het Engels ontleen. Oorspronkelijk bestond er, in het Oerindoëuropees en het oude Germaans, een duidelijk verschil tussen nominatief en accusatief (vgl. 12.2.2). Dat betekende dat, bij een heersende (T)SOV-volgorde, een direct object met bijv. topicfunctie zonder bezwaar op de T-plaats kon staan (OSV). Vgl. bijv. zin (33), in de SOV-taal Latijn:

(33) Corneliam (O) Petrus (S) amat (V) 'Petrus bemint Cornelia'

Ook bij een heersende (T)VSO- of TVSO-volgorde was er geen probleem: SVO (met S op de T-plaats) en OVS (met O op de T-plaats) werden door naamvalsverschil uit elkaar gehouden. Als nu door het deflexieproces het naamvalsverschil verdwijnt, is het bij zo'n zin (tenzij er tussen subject en direct object verschil in getal is: 12.2.2) niet meer duidelijk of we met SVO dan wel met OVS te maken hebben. Dat in het Engels een vaste tweede plaats voor het subject gereserveerd werd, kan bevorderd zijn doordat dit desambiguerend werkt (reactie op syntactische homonymie). Een engelse zin als (34) geeft dan ook geen problemen evenmin als zin (18).

(34) this man John didn't appreciate very much

Het probleem nu is dat ook in het Nederlands, het Fries, de scandinavische talen en (zij het in mindere mate) het Duits deflexie is opgetreden, echter zonder dat de ambiguïteit is opgeheven: vgl. de regel uit het sonnet van Henriëtte Roland Holst (32). Als we voor de geschiedenis van het Engels inderdaad een reactie op syntactische homonymie mogen aannemen, dan moeten we dus meteen daarbij constateren dat een dergelijke reactie in de geschiedenis van het Nederlands achterwege is gebleven. Dat zo'n reactie achterwege kan blijven, is niet verwonderlijk omdat ook nu weer net als bij lexicale en morfologische homonymie (zie 7.3.2) context en situatie een desambiguerend effect hebben. Dat in de regel van Henriëtte Roland Holst (32) *de tijd* als subject moet worden genomen en *het gezicht van een god* als direct object blijkt bij een zorgvuldige interpretatie van het sonnet. 'Context en situatie' moeten bij syntactische homonymie overigens zeer ruim worden genomen: ook kennis van de wereld helpt ons bij de juiste functietoekenning. Zo zal niemand aarzelen in zin 35 *de jongen* als subject en *de hond* als object op te vatten:

(35) de hond sloeg de jongen met een stok

Alleen in een bizarre sprookjeswereld zou men zich de omgekeerde situatie kunnen voorstellen. Het blijft echter vreemd dat in het Engels de ambiguïteit is opgeheven en in de andere germaanse talen niet. Misschien is er verband met het feit dat in het Engels de deflexie eerder op gang gekomen is en verder is voortgeschreden.

De rol van syntactische homonymie in veranderingsprocessen is dus niet onproblematisch: het is de vraag of er wel zoveel reacties op voorkomen. We zien daarnaast ook dat syntactische homonymie gemakkelijk kan ontstaan; ook nu werkt het isomorfieprincipe niet bepaald preventief (vgl. 7.3.2). En ook niet altijd even succesvol (zie 7.3.3). Zo bestaat er in het Standaardnederlands nog een

verschil tussen de betrekkelijke voornaamwoorden *dat* en *wat*: vgl. *het boek dat ik gekocht heb* met *hij schold me uit wat ik niet aardig vond*. Het optreden van *dat* en *wat* is syntactisch bepaald; de aard van het antecedent is beslissend, resp. een substantiefgroep en een zin. De tendens is om ook in het eerste geval *wat* te gaan gebruiken. Hiermee verdwijnt een 'overbodig' vormverschil. Dit leidt echter aan de andere kant tot nieuwe gevallen van homonymie. Zo kunnen we nu *het bericht wat ik ontvangen zou* op twee manier opvatten: 'het bericht dat ik ontvangen zou' en 'het bericht over wat ik ontvangen zou'.

12.2.3.3. Syntactische synonymie en mogelijke reacties daarop

We hebben in 7.3.2 gezien dat (lexicale en morfologische) synonymie minder vaak lijken voor te komen dan (lexicale en morfologische) homonymie. Op syntactisch vlak geldt waarschijnlijk hetzelfde. Het zou ook een vreemde verspilling zijn wanneer er in een taal op grote schaal synonymie zou voorkomen. Vaak blijkt er bij nadere analyse toch geen sprake te zijn van syntactische synonymie.

We moeten om te beginnen rekening houden met subtiele gebruiksverschillen (pragmatische verschillen): vergelijk (36) en (36a):

- (36) de lange jongen maakte het eerste doelpunt
 (36a) het eerste doelpunt maakte de lange jongen

(36), kunnen we zeggen, vertegenwoordigt de neutrale volgorde; in (36a) is om het meer relief te geven (focusfunctie), het directe object vooropgeplaatst.

We moeten verder rekening houden met het verschijnsel van de referentiële neutralisatie. Een mooi voorbeeld daarvan is een bepaald type bepaling met *aan*, dat vaak als gelijkwaardig met het 'niet met *aan* omschreven' indirect object wordt beschouwd. In vele gevallen maakt het inderdaad niets uit of men al dan niet *aan* gebruikt; in bepaalde gevallen komt het overigens subtiele verschil echter naar boven. Vergelijk:

- (37) hij gaf dat aardige meisje een knipoogje
 (38) hij gaf een knipoogje aan dat aardige meisje
 (39) Kees gaf zijn vader een mooi boek
 (40) Kees gaf een mooi boek aan zijn vader

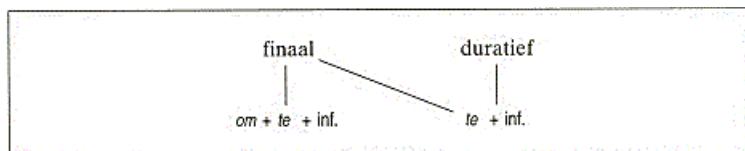
(37) is volstrekt aanvaardbaar: het indirect object geeft aan dat het aardige meisje in de handeling van het knipoogje geven betrokken wordt; (38) is dubieus: het is net alsof het knipoogje overhandigd wordt; de bepaling met *aan* suggereert een overdracht. (39) en (40) kunnen zonder meer op dezelfde situatie betrekking hebben: referentiële neutralisatie; het verschil treedt daar niet voor de dag. De betrokkenheid van *zijn vader* in de aangeduide situatie (39) impliceert dat *een mooi boek* hem overhandigd wordt, in (40) wordt die overhandiging rechtstreeks uitgedrukt.

Verder moeten we met stilistische verschillen rekening houden. Zo is er stilistisch verschil tussen *Jan z'n boek* (nogal informeel), *het boek van Jan* (formeler) en *Jans boek* (nog formeler).

Toch kunnen we niet aan alle gevallen van syntactische synonymie ontkomen. In 12.0 hebben we al als voorbeeld gegeven dat in de bijzin zonder betekenisverschil twee volgordes mogelijk zijn: *heeft afgewassen / afgewassen heeft*.

Een mogelijke reactie op syntactische synonymie is functionele differentiatie. Een voorbeeld daarvan levert wellicht de combinatie *liggen* enz. + *te* + infinitief

(12.1.2.2). Toevoeging van *om* kan een reactie geweest zijn op syntactische homonymie (12.2.3.2); er ontstond op den duur een duidelijke taakverdeling: *te* + infinitief voor duratieve, *om* + *te* + infinitief voor finale betekenis. Reactie op synonymie kan daarbij ook in het spel geweest zijn: een tijd lang immers kwam de finale betekenis op twee manieren tot uitdrukking: met *om* en zonder *om*. Zie onderstaand schema:

Een andere reactie op synonymie is dat één van de mogelijkheden verdwijnt. Een voorbeeld hiervan zijn de duratieve constructies *hij zit en leest* en *hij zit te lezen* (zie 12.1.2.2). Eerstgenoemde constructie is door de concurrentie van de tweede verdwenen.

12.3. Het gebruik van de flexie

We willen in deze paragraaf aan de hand van twee voorbeelden laten zien welke implicaties syntactische veranderingen kunnen hebben voor het gebruik dat er, uiteraard in de zin, van flexie gemaakt wordt.

Opmerkelijk in oudere fasen van de indoëuropese talen is dat de persoonsvorm van het werkwoord nog zonder subject kan voorkomen. Zo kan het gotische *qam* nog zonder meer 'ik kwam' of 'hij/zij kwam' betekenen. De oorspronkelijke situatie zal geweest zijn dat een persoonsvorm altijd zo'n geïmpliceerd subject had. Had men er behoefte aan dat nader te specificeren, dan kon men bij wijze van appositie een verduidelikend substantief (al dan niet met bepalingen) toevoegen: 'de jongen, kwam-hij'. Dergelijke verbindingen reïnterpreteerde men op den duur als subject ('de jongen') plus gezegde ('kwam'): een geval van functionele reïnterpretatie; nog later ging het gevoel voor het geïmpliceerde subject geheel verloren en werd het verplicht ook het pronominaal subject te expliciteren. Sinds die tijd is het gebruik van persoonsvormen als bijv. ndl. *ga, gaat, gaan* bepaald door persoon en getal van het subject; een eigen semantische waarde hebben de persoonsvormuitgangen niet meer, alleen nog maar een syntactische. We hebben hiermee een voorbeeld gekregen van wat bekend staat onder de naam *congruentie*: de persoonsvorm congrueert in 'persoon' en 'getal' met het subject.

Het tweede voorbeeld heeft met naamvallen te maken. Een heel oude indoëuropese toestand is dat de accusatief gebruikt werd om de richting, het 'ergens heen' aan te geven. Een rest hiervan vinden we nog in het Latijn: *Romam venire* 'naar Rome komen' (*Romam*: acc. van *Roma*). Met bijwoorden met betekenissen als 'ernaar toe', 'ernaar toe en erin', 'erdoor heen', 'erachter', kon de bedoeling verder duidelijk gemaakt worden, bijv. lat. *ad hortum venire*, oorspr. 'ernaar toe'

'richting tuin' 'komen' = 'naar de tuin komen'. Ook voor dit geval moeten we ervan uitgaan dat functionele reïnterpretatie heeft plaatsgevonden: bijwoord plus substantief (in accusatiefvorm) ging men als een nauwe eenheid ervaren, waarbij het bijwoord de status van voorzetsel kreeg: lat. *ad hortum* 'naar de tuin', *in hortum* 'tot in de tuin', *per hortum* 'door de tuin heen', *post hortum* 'achter de tuin'. Het gebruik van de accusatief wordt in deze gevallen nu 'geregeerd' (*rectie*) door het voorzetsel. Andere latijnse voorzetsels regeren de ablatief: *cum libello* 'met een boekje', *ex libris* 'uit de boeken'. Vergelijk in dit verband nog het Duits: *mit dem Vater* (+ datief), *ohne den Vater* (+ accusatief). Door deze ontwikkelingen treden bepaalde naamvallen op na bepaalde voorzetsels; het syntactisch verband bepaalt welke naamval er verschijnt.

Ten slotte nog een voorbeeld waarin het vervagen van een betekenisverschil tot *rectie* leidt. *Rectie* kan ook bij werkwoorden (en adjectieven) optreden. Zo waren er in het Middelnederlands werkwoorden met een accusatief- en andere met een genitiefobject. *Slaen* bijv. werd met een accusatief, *gedenken* met een genitief gecombineerd. Vgl. (41) en (42):

(41) Caym slouch den edelen Abel (acc.)

'Kaïn sloeg de edele Abel dood' (van Maerlant, Wapene Martijn I)

(42) ende hi qualijc eten mochte, alsi siere kinder (gen.) gedochte
'en hij kon moeilijk eten als hij aan zijn kinderen dacht' (Aiol)

Oorspronkelijk moet hier een betekenisverschil in het spel geweest zijn: echte objecten die de handeling werkelijk ondergaan (vgl. *Abel* bij *slaen*), kwamen in de accusatief te staan, objecten meer in de abstracte zin van het woord in de genitief: de kinderen in (42) ondergaan geen directe merkbare invloed als gevolg van het denken. Als het gevoel voor deze subtiele semantische onderscheiding verloren gaat, wordt het een louter syntactische kwestie (van *rectie*) of een bepaald werkwoord met een accusatief dan wel met een genitief voorkwam.

13. Grammaticale en lexicale verandering

13.1. Afsluiting

13.1.1. Overgangen en interacties

In de voorafgaande hoofdstukken zijn de fonologie, de morfologie en de syntaxis telkens apart behandeld. We hebben echter gezien dat er tussen deze drie sectoren raakpunten bestaan. Er blijken ten eerste allerlei overgangen mogelijk: uit woordverbindingen ontstaan samen koppelingen (11.3.2.1), uit delen van samenstellingen ontstaan affixen (11.4.4) of flexiemorfemen (11.2.2.4), gelede woorden worden tot simplicia (11.3.1, 11.3.3, 11.4.5). Het is mogelijk hierin de volgende cyclus te zien: verbinding van simplicia > samenstelling > afleiding > flexie > simplex (van analytisch via synthetisch naar analytisch). Deze cyclus houdt overigens niet in dat telkens alle stadia worden doorlopen; zo kan bijv. een samenstelling rechtstreeks tot simplex worden.

Overgangen in omgekeerde richting doen zich ook voor maar toch minder vaak: van simplex naar verbogen vorm (7.4) of samenstelling (11.3.2.3), van flexiemofoem naar suffix (11.4.4), van suffix naar deel van samenstelling (11.3.2.3). (In al deze gevallen is sprake van reïnterpretatie.)

Ook hebben we gezien dat er tussen de fonetiek, de morfologie en de syntaxis allerlei interacties voorkomen. Zo blijken klankwetten (fonetiek) een belangrijke rol in het deflexieproces (morfologie) te spelen (11.2.2) en de deflexie heeft weer zijn effect op de syntaxis, in ieder geval in het ontstaan van syntactische homonymie (12.2.2). Omgekeerd kan de syntaxis van invloed zijn op de morfologie: als de woordvolgorde een desambiguerende functie krijgt, kan dat het verdwijnen van de uitgangen bevorderd hebben.

Het verband tussen morfologie, syntaxis en in dit geval woordenschat wordt ook duidelijk wanneer we de veranderingen niet vanuit de vormkant maar vanuit de semantiek (betekenissen, functies) benaderen: hoe komen betekenissen en functies tot uitdrukking? Welke verschillen zijn er wat dat betreft tussen talen en taalfasen? En bij de vergelijking van taalfasen: welke veranderingen zijn er opgetreden? We kunnen dan bijv. zien dat wat in een vroegere taalfase door middel van naamvalsuitgangen werd uitgedrukt (morfologisch), nu syntactisch tot uitdrukking komt, bijv. via de woordvolgorde (vgl. 12.2.3.2), of lexicaal, door middel van functiewoorden (vgl. de genitiefverbinding *het huis des vaders* > *het huis van de vader*).

13.1.2. Verandering in de woordenschat

13.1.2.1. Veranderingen van semantische en grammaticale aard

De in de voorafgaande hoofdstukken besproken veranderingen kunnen hun effecten op de woordenschat hebben: semantisch, fonetisch/fonologisch, morfologisch, syntactisch.

Semantisch: nieuwe betekenissen en gevoelswaarden ontstaan en andere verdwijnen.

Fonetisch/fonologisch: woorden krijgen een andere fonologische vorm; soms echter verandert alleen de 'uitspraak' van een foneem: vgl. de verandering van tong-*r* in huig-*r* (10.2).

Morfologisch: woorden kunnen tot andere morfologische (sub)categorieën gaan behoren, bijv. sterke werkwoorden worden zwak of omgekeerd. Syntactisch: ze kunnen ook tot andere syntactische (sub)categorieën overgaan: vgl. de stoffelijke adjectieven die doordat ze niet meer predikatief gebruikt worden, een subcategorie van de adjectieven zijn gaan vormen.

13.1.2.2. Overgang naar andere woordsoorten

Semantische of syntactische (functionele) veranderingen kunnen van dien aard zijn dat woorden tot andere woordsoorten gaan behoren. We bespreken eerst een voorbeeld van een semantische verandering die daartoe geleid kan hebben.

Het is zeer gebruikelijk dat adjectieven tot substantieven worden. Een dergelijke reïnterpretatie heeft plaatsgevonden bijv. bij *bejaarde* 'bejaard persoon', via gebruiksgevallen als *naast een jonge vrouw zat een bejaarde* (samentrekking) en *er zat alleen een bejaarde* (ellips). Dat we met een substantief te maken hebben, blijkt uit het feit dat het woord ook grammaticaal (syntactisch) als substantief wordt behandeld: zoals *het is een vrouw* mogelijk is, zo ook *het is een bejaarde*; met een adjectief lukt dit niet: **het is een flinke*. En vgl. ook het meervoud *bejaarden*. Uit dit voorbeeld blijkt verder dat het betreffende woord ook nog tot de oorspronkelijke woordsoort kan blijven behoren: *bejaarde mensen* enz. Dat is niet het geval bij *vrek*, dat nu alleen nog maar substantief kan zijn.

Een voorbeeld van overgang naar een andere woordsoort als gevolg van een syntactische verandering (functionele reïnterpretatie) is het woord *gedurende*. Vergelijk zin (1):

(1) *gedurende de nacht* bleef men dansen en spelen

Oorspronkelijk had *gedurende de nacht* hierin de functie van een absolute participiumconstructie: 'terwijl de nacht duurde'; binnen deze constructie fungeerde *de nacht* als 'subject' en *gedurende* als 'gezegde'. Voor de hedendaagse taalervaring heeft het tegenwoordig deelwoord *gedurende* de waarde van een voorzetsel gekregen met daarbij als 'bepaling' *de nacht*. Dat betekent dat we voor het woordenboek niet meer kunnen volstaan met de ingang *geduren* (waarvan het tegenwoordig deelwoord kan worden afgeleid) maar dat we als apart lemma *gedurende* als voorzetsel moeten opnemen. Vergelijk verder de in 12.3 besproken overgang van bijwoorden in voorzetsels.

13.1.2.3. Ontstaan van uitdrukkingen

Deze paragraaf is gewijd aan het ontstaan van uitdrukkingen (idiomatische verbindingen). Bepalend hiervoor zijn betekenisverschijnselen die beperkt blijven tot specifieke woordcombinaties. De bedoelde verschijnselen spelen zich af op

syntactisch niveau, bij een zinsdeel of een combinatie van zinsdelen, en hebben ook morfologische en syntactische effecten. Voorbeelden van uitdrukkingen zijn: *de gevreesde ziekte* (zinsdeel in *hij heeft de gevreesde ziekte*), *de huik naar de wind laten hangen* (combinatie van gezegde, direct object en bepaling), *het hek is van de dam* (combinatie van subject, gezegde en bepaling).

Het typische van een uitdrukking is dat er een discrepantie bestaat tussen het syntactische en het semantische aspect. Het is mogelijk in *de huik naar de wind laten hangen* een gezegde te onderkennen, verder een direct object, enz., het is ook mogelijk hierin bepaalde woorden te onderscheiden: het bepaalde lidwoord *de*, het substantief *huik*, enz., het is echter niet meer mogelijk te zeggen dat *huik*, *wind* enz. een zelfstandige betekenis hebben. (Om die reden zouden we beter van woordachtige elementen kunnen spreken.) De uitdrukking in haar geheel heeft een bepaalde betekenis: 'van partij veranderen al naar gelang de omstandigheden'.

Voor een groot deel zijn de uitdrukkingen van metaforische oorsprong. (De letterlijke betekenis van *huik* was 'lange kapmantel'.) Maar er zijn ook uitdrukkingen die niet van metaforische oorsprong zijn, bijv. *in de war zijn*, met daarin het oude, verder verdwenen substantief *war* (mnl. *warre*, o.a. 'verwarring', eng. *war* 'oorlog'). In zo'n geval ontstaat de betekeniseenheid door het veelvuldig gebruik van een vaste, stereotiepe combinatie. Dat er sprake is van een eenheid, blijkt hieruit dat het substantief *war* verdwenen is maar het vergelijkbare element in de uitdrukking zich heeft weten te handhaven. Bij de uitdrukkingen van metaforische oorsprong is de betekeniseenheid van het begin af aanwezig.

De betekeniseenheid en daarmee het uitdrukkingskarakter manifesteert zich op de volgende wijzen:

1. In morfologisch opzicht. Zo kan men niet bij wijze van uitdrukking zeggen dat *Jan in de wolk was*. Dit kan alleen maar letterlijke betekenis hebben. In de uitdrukking komt het betreffende element alleen maar in het meervoud voor: *in de wolken zijn*. Toch is soms wel enige variatie mogelijk. Zo is het voorstelbaar dat men van een jong meisje zegt: *zo klein als ze is, laat ze al graag het huikje naar de wind hangen*.

2. Id. In een uitdrukking kunnen relicten van oude morfologische procédés of patronen voorkomen. Vergelijk bijv. *ter harte nemen* met de oude datievorm *ter = te + der*.

3. In syntactisch opzicht. Het is opvallend dat men bij een uitdrukking om pragmatische redenen, bijv. om iets reliëf te geven, niet bepaalde delen voorop kan plaatsen: vgl. **de huik laat hij naar de wind hangen*. Hieruit blijkt dat de uitdrukking inderdaad semantisch een eenheid vormt.

4. Id. In een uitdrukking kan een verouderde constructie bewaard zijn: vgl. *dat hangt me de keel uit*, met nog een possessieve datief. In het moderne Standaard-nederlands komt zo'n possessieve datief praktisch alleen nog in figuurlijke uitdrukkingen voor. Ook het gebruik van het bepaalde lidwoord (*de keel*) is archaïsch.

(In het Middelnederlands is een possessieve datief, ook bij letterlijk gebruik, nog heel gewoon, evenals in hedendaags oostelijk getint Nederlands; vgl. oostelijk ndl. *de oren zijn hem bevroren* (zie kaart 3d bij 16.1; let ook op het bepaalde

lidwoord) en vgl. voor het Middelnederlands zin (2) (let daarbij ook weer op het bepaalde lidwoord):

(2) (*ende gaf sinen wive een slach...*) *dat haer dbloet ten tanden... uutbrac* (Karel ende Elegast)

(2a) '(en gaf zijn vrouw een klap) zodat haar het bloed bij de tanden...naar buiten stroomde'

5. In semantisch opzicht. Oude betekenissen die woorden kwijt geraakt zijn, kunnen we bij etymologische analyse nog in uitdrukkingen terugvinden. Zo kennen we *leer* niet meer in de betekenis van 'leren schede waarin bijv. een mes kan worden gestoken', maar vergelijk nog *van leer trekken*.

6. Ten slotte: woorden die verder verdwenen zijn, blijken in uitdrukkingen te zijn bewaard: vgl. het reeds besproken *in de war (zijn)*. Een nog duidelijker voorbeeld is *prat* in *prat gaan op*. Bij *war* voelt men nog wel verband met *verwarren* enz., *prat* staat geheel geïsoleerd. (*Prat* = 'hoogmoedig, trots'.)

13.1.2.4. *Ontstaan en verdwijnen van woorden*

Niet alleen veranderen woorden qua betekenis, klankvorm of (woord)soort, woorden kunnen ook in onbruik raken, of er kunnen nieuwe woorden ontstaan.

Woorden kunnen door allerlei oorzaken in onbruik raken: mogelijk door synoniemie- of homonymievermijding (7.3.1), door vermijding van een ongunstige gevoelswaarde (8.4.1), doordat de zaken waarvoor ze gebruikt worden, verdwijnen. De laatste oorzaak is wel de belangrijkste: denk bijv. aan de vergeten termen van oude, intussen verdwenen ambachten. In deel 5 zullen we zien dat inheemse woorden ook door leenwoorden verdrongen kunnen worden.

Ook nieuwvorming heeft effect op het woordenboek: nieuw gevormde woorden (neologismen) worden erin opgenomen als ze door de taalgemeenschap of een belangrijk deel daarvan zijn aanvaard. Nieuwe woorden (neologismen) komen erbij wanneer er nieuwe zaken ontstaan die om naamgeving vragen of ter vervanging van woorden met een ongunstige gevoelswaarde. Een interessante vraag is welke manieren van naamgeving er bestaan. Deze onomasiologische vraag (zie voor het begrip onomasiologie 8.1.4) zullen we in de volgende paragraaf in het kort proberen te beantwoorden.

13.1.2.5. *Naamgeving*

We kunnen de volgende manieren van naamgeving onderscheiden:

1. met behulp van reeds bestaande woorden: betekenisuitbreiding (8.3.1);
2. met behulp van nieuwe woorden die volgens bestaande productieve procédés worden gemaakt: samenstelling, afleiding (11);
3. met behulp van (incidentele) analogische nieuwvormingen (vgl. 7.6);
4. met behulp van woorden die niet met productieve procédés of met incidentele analogie kunnen worden verklaard maar die ontstaan door klanknabootsing e.d. (11.1);
5. met behulp van leenwoorden (hierop komen we in deel 5 terug).

Bij de analogische nieuwvormingen (3) moeten we niet alleen denken aan samenstellingen en afleidingen. Mogelijk bijv. is *Ford* voor 'een bepaald soort auto' te verklaren uit een ellips: *Fordauto*; naar analogie daarvan kunnen dan benamingen als *Hulskamp*, *Boonekamp*, *Jaeger* ('ondergoed') ontstaan zijn. Dit kan

leiden tot een bepaald naamgevingsprocédé, nl. naamgeving van een product naar de uitvinder of de fabrikant. Ook bij de in 11.1 besproken afkortingen, letterwoorden e.d. zal de analogie een belangrijke rol spelen. En ook daarbij moeten we met het ontstaan van bepaalde procédés rekening houden.

13.1.2.6. *Nogmaals iconiciteit*

Bij naamgeving no. 4 komen we met de imagische iconiciteit in aanraking, bij 2 en 3 met de diagrammatische en bij bepaalde gevallen van betekenisuitbreiding (1) met de metaforische (zie 2.3). Bij andere gevallen van betekenisuitbreiding komen we in aanraking met indexicaliteit (metonymie) (zie 2.3) of met reïnter-pretatie (metonymie, betekenisveralgemening en betekenispecialisatie). Omdat we hier niet met naamgeving in de strikte zin te maken hebben, kunnen we zeggen dat in wezen alle naamgeving iconisch is. Hieruit blijkt dan weer dat de mens iets nieuws kan maken maar daarbij altijd aansluit bij wat reeds gegeven en hem bekend is. (In geval 5 is de benaming al in een andere taal ontstaan.)

Ook in taalverandering in het algemeen speelt iconiciteit een belangrijke rol. Voor de diagrammatische iconiciteit behoeven we slechts op de werking van de analogie te wijzen. Hierdoor - er is altijd eerst een periode van variatie - ontstaan nieuwe vormen naast reeds bestaande. In feite kunnen we ook hier van naamgeving spreken; er ontstaan nu alleen nieuwe namen naast reeds bestaande oude. Het is dan de vraag welke van de concurrerende vormen het wint. Hierbij kan iconiciteit weer een factor zijn. Zo komt bij de deflexie (zie 11.2.2.2) het als gemarkeerd ervaren meervoud ook vormelijk gemarkeerd te voorschijn en het als ongemarkeerd ervaren enkelvoud vormelijk ongemarkeerd (imagische iconiciteit). We hebben het isomorfieprincipe ook in verband met syntactische verandering besproken (12.2.3); ook daarbij speelt dus diagrammatische iconiciteit een rol. Bij de creatie van een nieuwe T-plaats (12.1.3.2) kunnen we aan imagische iconiciteit denken: het spreekt vanzelf dat een topic voorop komt te staan.

Opmerkelijk is echter dat in de woordenschat (anders dan in de syntaxis) het symbolische (arbitraire) principe overheersend blijkt te zijn. Er zijn blijkbaar ook deïconiserende taalveranderingen. Hiervoor moeten we in de eerste plaats aan de klankwetten denken waardoor woorden hun klanknabootsend of klanksymbolisch karakter kunnen verliezen (vgl. *duif* in 6.3) en die storend inwerken op de isomorfie, dus op de diagrammatische iconiciteit (zie 7.3.2). Ook betekenisontwikkelingen kunnen een verstorend effect hebben. Vgl. hiervoor het verschil in vaste gespecialiseerde betekenis tussen *kindermeel* en *tarwemeel*: dezelfde woordvorming maar niet dezelfde betekenisverhouding tussen de delen van de samenstelling (a-diagrammatisch). Vgl. verder *koekoek* dat metaforisch in gebruik komt voor een bepaald soort dakvenster en dan geen klanknabootsing meer is; ook het metaforische karakter is intussen verbleekt.

Veel in talen blijkt een iconische oorsprong te hebben; de talen zoals we ze kennen, laten echter een continu samenspel van iconiserende en deïconiserende factoren zien.

13.1.3. Morfologische en syntactische reconstructie

13.1.3.1. De morfologie van protofasen

We hebben in 4.4 gezien hoe op basis van verwante woorden - ruimer: lexicale eenheden - de woordenschat - ruimer: de verzameling lexicale eenheden van een prototaal - kan worden gereconstrueerd. Dat betekent dat voor een prototaal ook uitgangen en affixen worden aangenomen. In 3.2 hebben we een tweetal uitgangen en een suffix in verschillende indoëuropese talen met elkaar vergeleken: onl. *tellunt*, ohgd. *berant* enz. (3e pers.plur.indic.); onl. *gerihtis* 'jij richt', ohgd. *biris* 'jij draagt' enz. (2e pers.sg.indic.); lat. *filiōlus*, lit. *paršēlis* enz. (oud verkleiningssuffix). Voor het Oerindoëuropees zijn gereconstrueerd resp. *-ō-ntī, *-ē-sī, *-l-. In de beide eerste gevallen hebben we telkens een combinatie van stamvormend element (een soort suffix) en uitgang (vgl. 11.2.2.3).

Speciale moeilijkheden geeft de reconstructie van uitgangen omdat die nogal aan 'afslijting' door klankwetten en aan analogie ten prooi plegen te vallen (vgl. het in 11.2.2.1 besproken casussyncretisme). Zo blijkt de *m* van de got. datief pluralis-uitgang in het Litouws en het Oudbulgaars als een uitgang van de instrumentalis teruggevonden te worden: got. dat.plur. *dag-am* - lit. *ranko-mis*, oudbulgaars *roka-mi* 'met de handen' (oeride. * -ō-mīs).

Ook samenstellingsprocédés worden voor een prototaal aangenomen. Als in alle oudere fasen van indoëuropese talen dezelfde procédés voorkomen, dan ligt het erg voor de hand die ook voor het Oerindoëuropees aan te nemen. Uiteindelijk zal de oorsprong vaak in de sandhi blijken te liggen (zie 11.3.2).

13.1.3.2. De syntaxis van protofasen

Wanneer bepaalde constructies, woordvolgordes e.d. in de oudere fasen van alle in aanmerking komende talen voorkomen, dan is het zeker wel gerechtvaardigd die voor de prototaal aan te nemen. Het lastige is echter dat de oudere fasen ook vaak van elkaar afwijkende constructies, woordvolgordes blijken te hebben. We kunnen dan proberen aan te tonen dat die verschillen zijn ontstaan door speciale ontwikkelingen (fonetisch, semantisch, analogisch) in de afzonderlijke talen. Vergelijk hiervoor de in 12.2 besproken tendensen in syntactische veranderingsprocessen.

Maar het lukt niet altijd de verschillen op deze manier te verklaren en tot identieke constructies, woordvolgordes e.d. te komen. Zo vinden we zowel in het Duits, het Engels als het Nederlands een futurum: *er wird singen* en *he will sing* naast *hij zal zingen*. Er is een grote overeenkomst in constructie: hulpwerkwoord + infinitief; er zijn daarnaast verschillen. Zo wordt niet in alle drie de talen het futurum op dezelfde wijze gebruikt; die semantische verschillen kunnen aan interne ontwikkelingen worden toegeschreven. Belangrijker is echter dat het per taal verschillend is welk hulpwerkwoord in concreto gebruikt wordt. Moeten we dit laatste de doorslag laten geven en aannemen dat het futurum zich in alle drie de talen zelfstandig heeft ontwikkeld? Of mogen we toch ook voor de prototaal in kwestie (het Oerwestgermaans) tot een futurum besluiten, wellicht met diverse hulpwerkwoorden, waarbij het tenslotte een taalinterne kwestie is welk hulpwerkwoord het wint? Nog anders ligt het wanneer naast een met een hulpwerkwoord omschreven futurum in de ene taal een synthetisch (door uitgangen aangeduid) futurum in de andere taal staat. Op grond van een algemene

ontwikkeling van synthetisch naar analytisch kan men dan aannemen dat het synthetisch futurum een oudere fase vertegenwoordigt.

Ook bij de woordvolgordes kunnen we voor zulke problemen komen te staan. Wat te doen wanneer we in de ene taal de SVO-, in de andere taal de SOV- en in nog een andere taal de VSO-volgorde aantreffen? Bij de oplossing van dit probleem zouden we kunnen profiteren van de in 12.1.3.1 besproken statistische regelmatigheden (uiteraard voorzover die inderdaad juist zijn). Veronderstel dat alle talen op een bepaald punt, bijv. het optreden van voor- of achterzetsels, de 'OV'-volgorde vertonen; die volgorde kunnen we dan ook voor de prototaal aannemen. Op een ander punt, bijv. de volgorde van subject, werkwoord en direct object, lopen de talen uiteen. We kunnen dan aannemen dat die talen die de OV-volgorde hebben en dus meer homogeen zijn, de prototaal weerspiegelen. Hier valt echter de kanttekening bij te maken dat ook een prototaal een heterogeen karakter gehad kan hebben.

Het is duidelijk dat we bij de syntactische reconstructie van profasen voor grote problemen komen te staan.

13.1.3.3. *Geschreven taal - gesproken taal*

Ook voor de morfologische en syntactische reconstructie van oudere fasen hebben we slechts de beschikking over geschreven bronnen. Bij het gebruik daarvan komen we voor moeilijkheden te staan waarover al uitvoerig in 4.7 in verband met de klankreconstructie is gesproken. We moeten aannemen dat ook in grammaticaal opzicht de (altijd conservatieve en lokaal minder beperkte) geschreven taal niet zonder meer een weerspiegeling van de gesproken taal geweest zal zijn.

We moeten in de eerste plaats differentiëren naar periode. De afstand tussen geschreven en gesproken taal was in de middelnederlandse periode zeker kleiner dan in later eeuwen (toen er, met de Renaissance, een schrijftaalcultuur ontstond) en ook nog heden ten dage. Opvallend in het Middelnederlands, in syntactisch opzicht, is het gebruik van zgn. steunpronomen:

(3) God, ... *die* late mi sien op desen dach... (Karel ende Elegast)

(3a) 'God ... (die) moge mij vandaag laten zien...'

Dergelijke steunpronomen zijn nog altijd in gesproken taal heel gewoon; in het schrift dient men ze echter nu volgens de geldende schrijftaalnorm te vermijden.

Met de Renaissance begon er voor het Nederlands (en andere westeuropese talen) een periode met een sterke (schriftelijke) taalcultuur. Kenmerkend voor de Renaissancegrammatica (bijv. de in 4.7.4 reeds genoemde *Twe-spraack*) is dat men de eigen, de nationale taal wilde cultiveren en, bijv. op het punt van de naamvallen, op het niveau van het Latijn wilde brengen. Bij het vaststellen van de normen keek men verder ook naar oudere fasen en naar het voorbeeld van grote schrijvers. Vormen die geen steun meer vonden in de levende gesproken taal, wilden de grammatici handhaven of in ere herstellen en zelfs introduceerden ze verschillen die nooit in de taal bestaan hadden. Een voorbeeld daarvan is het verschil tussen *hen* (accusatief en na voorzetsels) en *hun* (datief), dat in oorsprong slechts een dialectverschil is: *hen* zuidelijk, *hun* noordelijk. Een syntactisch product van de schrijftaalcultuur waar we nog steeds mee zitten, is het gebruik van *dan* na de comparatief: vergelijk het verschil tussen *zo groot als* en *groter dan*;

in niet door de schrijftaalnorm beïnvloede gesproken taal wordt in beide gevallen *als* gebruikt.

Deze sterk normatieve grammatica wist zich tot in de 20e eeuw te handhaven. Als het ons te doen is om de gesproken taal, zullen we met teksten uit de schrijftaalperiode dus heel voorzichtig moeten zijn. Als we bij de 19e-eeuwse Potgieter lezen over ‘de onderscheidende gaven des humoristischen zangers’, dan kunnen we er wel zeker van zijn dat hij een dergelijke archaïsche genitief tegen zijn huishoudster wel niet gebruikt zal hebben. Natuurlijk kunnen fouten ons veel over de gesproken taalwerkelijkheid verraden. Als een toekomstige taalhistoricus in 20-eeuwse teksten vaak *hen* ziet staan voor *hun* of omgekeerd, dan kan hij daar, terecht, de conclusie uit trekken dat dit verschil geen steun vond in de gesproken taal. Een soortgelijke conclusie kan hij trekken uit ‘fouten’ als *groter als* en het hypercorrecte *zo groot dan*. Overigens is ook de ontwikkeling van de schrijftaal op zichzelf de moeite van een historisch onderzoek waard.

We moeten dus waar het ons gaat om de gesproken taal, met geschreven teksten voorzichtig zijn. Dat geldt a fortiori voor de oude grammatica's met hun sterk normatieve inslag. Toch zijn ze beslist niet onbruikbaar: als Spiegel, de vermoedelijke auteur van de *Twe-spraack*, de naamvallen bespreekt, dan geeft hij als accusatief van *een man* niet alleen de voor hem ideale vorm *eenen man* maar daarnaast ook *een man*. Het verschil tussen het ideaal en de gesproken werkelijkheid ontging hem dus niet. Vooral de reeds in 5.2.1 genoemde Lambert ten Kate mag in dit verband om zijn grote aandacht voor de gewone taal genoemd worden.

In de tweede plaats moeten we differentiëren naar genre. Over het algemeen is de afstand tot de gesproken taal groter bij poëzie dan bij proza. Neem de in 12.2.2 geciteerde versregel uit het sonnet van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk: een dergelijke zin met de volgorde direct object - werkwoord - subject zal men niet zo spoedig in de gewone gesproken taal aantreffen. De dwingende kracht van rijm en metrum kan tot ongewoon taalgebruik leiden. Maar ook literair proza, bijv. van Louis Couperus, kan sterk van de gesproken taal afwijken. Andersoortige literatuur, bijv. kluchten, dagboeken e.d., kan juist heel dicht bij de gesproken taal staan.

Maar ook nu moeten we differentiëren naar periode. In de middelnederlandse poëzie zullen de afwijkingen van de gesproken taal minder groot geweest zijn: er is ten eerste geen sprake van een strak metrum (er is sprake van een vrij heffingenvers), hetgeen een natuurlijke zinsbouw bevordert kan hebben, en ten tweede worden in poëzievorm allerlei alledaagse onderwerpen behandeld waarvoor we heden ten dage de prozavorm zouden kiezen. Denk in dit verband aan een biologisch werk als *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant. Omgekeerd is het de vraag of het middelnederlandse oorkondenproza (dat het onmiskenbare voordeel van precieze datering en localisering heeft: zie 4.7.3) wel zo'n getrouwe weerspiegeling van de gesproken taal is; er komen nl. nogal wat verstarde uitdrukkingen en formules in voor.

Het lijkt het beste met een variatie aan genres te werken; op grond daarvan kunnen we ons een genuanceerd beeld van een bepaalde fase vormen. Genres met een grote stilering mogen daarbij niet worden uitgesloten: de ontwikkeling van de geschreven taal vormt zoals reeds opgemerkt, ook op zichzelf een waardig studieobject.

De vraag is tenslotte of we er niet goed aan doen ons van vertaalde werken te onthouden. Een reden daarvoor kan zijn dat soms in vertalingen nogal slaafs

de woordvolgorde van het origineel wordt aangehouden. Een voorbeeld daarvan is de gotische bijbelvertaling van bisschop Wulfila (4e eeuw), waarin op het punt van de woordvolgorde een grote overeenkomst met de griekse grondtekst opvalt. Aan de andere kant kan het juist een zeer relevant gegeven zijn wanneer de vertaling in een bepaalde passage van het origineel afwijkt.

13.1.3.4. Het probleem van de acceptabiliteit

Een groot probleem bij de studie van oudere fasen is het probleem van de acceptabiliteit: mogen alle vormen, constructies, volgordes die we aantreffen, wel als voor de tijdgenoot acceptabel worden beschouwd? Ook in het verleden immers zullen schrijvers en afschrijvers fouten hebben gemaakt. Voor het heden kunnen we bij de acceptabiliteitsvraag met ons zelf te rade gaan of we kunnen een oordeel aan native speakers vragen, voor oudere fasen bestaat deze mogelijkheid niet.

Een vervangende methode kan zijn dat we op relatieve frequenties letten. We verzamelen bijv. alle gevallen met een subject, werkwoord en direct object (deze gevallen moeten in alle opzichten gelijkwaardig zijn) en gaan dan vervolgens na hoe vaak in een bepaald corpus in verhouding tot elkaar de verschillende volgordes voorkomen: SVO, SOV, VSO. Een volgorde die niet voorkomt, kan dan voor de betreffende periode, auteur, streek etc. (waarvoor het corpus representatief geacht mag worden) worden uitgesloten; volgordes die frequent zijn, behoren tot de kern, volgordes die weinig frequent zijn, tot de marge van de grammatica. Het spreekt vanzelf dat dergelijke conclusies betrouwbaarder zijn naarmate het corpus waarop ze gebaseerd zijn, omvangrijker is.

De frequentiemethode kan ook gehanteerd worden bij het vaststellen van productiviteit: als er binnen een korte tijdsspanne een sterke toename van een bepaald procédé valt te constateren, dan kan dat heel goed op productiviteit wijzen. Hierbij is echter de aard van de teksten van belang: speciaal bij literaire teksten moeten we met de mogelijkheid van een sterke opzettelijke uitbreiding rekening houden.

De frequentiemethode houdt niet in dat alle gegevens geaccepteerd moeten worden: het zou vreemd zijn wanneer men vroeger geen fouten gemaakt zou hebben. Uiteindelijk geldt ook nu weer de regel dat we tot een reconstructie proberen te komen die een zo eenvoudig en bevredigend mogelijke verantwoording geeft van de aangetroffen feiten, inclusief feiten die als fouten moeten worden beschouwd. Ook in algemeen theoretisch opzicht dient die verantwoording zo bevredigend mogelijk te zijn. Vgl. de in 1.2 genoemde wisselwerking tussen algemene en specifieke historische taalwetenschap.

13.2. Vooruitblik

In deel 2 hebben we de verschillende soorten taalverandering bekeken, in dit deel de implicaties van die taalveranderingen voor de grammatica en de woordenschat. Hiermee zijn we nog niet verder gekomen dan het begin- en het eindpunt van een taalverandering. In het volgende deel (4) zullen we ons bezighouden met wat tussen zo'n begin- en zo'n eindpunt ligt. Hierbij zullen vragen aan de

orde komen als: welke interne ontwikkeling vertoont een taalverandering en hoe breed ze zich over de diverse groepen en gebruikssituaties uit? Ook de vraag naar de geografische verbreiding zal daarbij behandeld worden. Kortom: in het volgende deel zal het centrale thema het proces van taalverandering zijn.

13.3. Historische aantekeningen

13.3.1. Pregeneratieve ontwikkelingen

Eén van de belangrijkste resultaten van de structuralistische taalwetenschap is de ontwikkeling van de fonologie geweest. De inhoud van hoofdstuk 10, over de effecten van klankwetten en analogie op de fonologie van een taal, komt dan ook, evenals 6.6.1 over push en drag chains, uit de koker van het structuralisme. In het bijzonder moet hier de zogeheten Praagse School worden genoemd met vertegenwoordigers als Roman Jakobson (1896-1982) en Nicolaj Sergejevitsj Troebetskoj (1890-1938). Een samenvattend werk in het Nederlands schreef de Leidse slavist Nicolaas van Wijk (1880-1941): Van Wijk 1939. De Praagse School combineerde een structuralistische met een functionalistische zienswijze (vgl. de opmerkingen in 9.2.1).

Hoofdstuk 11, over de morfologie, past voor een groot deel in de traditie van de oude historische taalwetenschap. Veel ervan is gebaseerd op wat we in het klassieke, nog voor een groot deel prestructuralistische handboek van Moritz Schönfeld (1880-1958) kunnen vinden: de *Historische grammatica van het Nederlands* (Van Loey 1970). Zoals al in 9.2.2 opgemerkt, hebben we het inzicht in de grote betekenis van het verschijnsel van de productiviteit aan ontwikkelingen binnen het structuralisme te danken. Typologische onderscheidingen als *flecterend*, *agglutinerend* enz. vinden we al in de 19e eeuw o.a. bij Wilhelm von Humboldt (zie 9.2.2 en 9.2.3).

Hoewel er in de *Prinzipien der Sprachgeschichte* van Hermann Paul (zie 5.2.3) al aandacht besteed wordt aan de historische syntaxis, is dit onderdeel van de historische taalwetenschap lang verwaarloosd gebleven. Dit houdt o.a. verband met de betrekkelijke verwaarlozing van de syntaxis in de taalwetenschap in het algemeen. Zo boekte het structuralisme aanvankelijk vooral succes op het gebied van de fonologie. Voor het Nederlands verscheen er pas in 1971 een samenvattend werk: Weijnen 1971. Een belangrijke impuls voor typologisch en historisch onderzoek ging uit van het werk van Joseph H. Greenberg over de in 12.1.3.1 besproken volgordecorrelaties.

13.3.2. Generatieve ontwikkelingen

Aan de generatieve historische fonologie zijn vooral de namen van Paul Kiparsky en Robert D. King verbonden. Van de laatste bestaat een samenvattend werk van 1969 (King 1969). Ook een werk van Noam Chomsky zelf, en Morris Halle, heeft een belangrijke rol bij de ontwikkeling van een historische generatieve fonologie gespeeld: het beroemde *The sound pattern of English* (Chomsky en

Halle 1968). Onder fonologie valt in dit geval ook veel van wat volgens de traditie tot de morfologie wordt gerekend. Pas in een later ontwikkelingsstadium van de theorie wordt weer verschil gemaakt tussen fonologie en morfologie.

In het algemeen typerend voor de generatieve taalhistorici is dat zij taalverandering zien als *verandering in de regels*, of gezien vanuit de taalgebruiker, als *verandering in de 'competence'* (het taalvermogen). Dergelijke veranderingen manifesteren zich dan secundair in de 'performance'. Oorspronkelijk werd ook de motivatie van een aantal veranderingstypes (die traditioneel onder het begrip analogie vallen) in de regels gezocht, nl. in de vereenvoudiging daarvan. Later aanvaardde men het inzicht dat de motivatie in het isomorfieprincipe gezocht moest worden, het één vorm - één betekenis-principe (waarbij vorm als oppervlaktevorm moet worden begrepen). De motivatie is dus in oppervlaktestructuren gelegen, die op de een of andere manier eenvoudiger en doorzichtiger gemaakt worden. Die motivatie hoeft niet per se ook tot een optimaler regelsysteem te leiden; vgl. bijv. de in 7.2.2 besproken stapelvormen als bijv. *kinderen*: er is voor *kind* en vergelijkbare substantieven nog altijd een aparte meervoudsregel nodig. Het is behalve Kiparsky in het bijzonder de Duitse linguïst Theo Vennemann die op de aard van de motivatie heeft gewezen. (Van Vennemann is ook het in 10.7 besproken veranderingstype van de regelomkering afkomstig.) Voor de syntaxis valt in dit verband te wijzen op het werk van David Lightfoot.

Deel 4

Het proces van taalverandering

14. Het proces van taalverandering Algemeen

14.1. Inleidende opmerkingen

In het verhaal *Het laatste getuigenis* beschrijft Belcampo hoe het hele nederlandse volk, behalve de verteller zelf, plotseling krankzinnig is geworden. Het verhaal begint met de vette koppen in de buitenlandse kranten: Sämtliche Holländer über Nacht verrückt geworden! staat er in Berlijn in de krant.

Het is onwaarschijnlijk dat een klankwet op dezelfde manier een kwestie van één nacht slapen zou zijn, dat bijv. de ene dag een groot deel van de Nederlandssprekenden nog \bar{i} in *pijn* en *wijn* gezegd zou hebben en de volgende dag bij het opstaan misschien wel tot hun eigen verbazing op *pijn* en *wijn* met een *ei*-klank bleek overgegaan te zijn. Met andere woorden: het is onwaarschijnlijk dat een klankwet een plotseling gebeuren zou zijn, bij alle sprekers bij alle in aanmerking komende woorden in alle situaties tegelijk. Er zijn integendeel belangrijke aanwijzingen, zo niet bewijzen, dat een klankverandering en in het algemeen een taalverandering een kwestie van geleidelijkheid is, dat zij zich (1) geleidelijk over de taalgemeenschap uitbreidt, van de ene groep of klasse naar de andere (sociale geleidelijkheid), en (2) zich in steeds meer taalgebruikssituaties manifesteert (stilistische geleidelijkheid). Het is daarbij mogelijk dat het aantal keren dat een bepaalde spreker in een bepaalde situatie een nieuwe klank gebruikt, geleidelijk aan toeneemt. Ook meer intern kan het procesmatige karakter van een klankwet blijken: zo is het bijv. de vraag of de verandering van \bar{i} in *ei* zich in alle in aanmerking komende woorden tegelijk heeft voltrokken (talige geleidelijkheid). Verder kan een taalverandering zich van de ene taalgemeenschap naar de andere verbreiden, van een stad naar een dorp, van een dorp naar een ander dorp: geografische geleidelijkheid. Met een tussenvorm van sociale en geografische geleidelijkheid hebben we te maken wanneer een verandering zich van de ene stadswijk naar de andere verspreidt en die wijken in sociale status verschillen.

In de hoofdstukken 15 en 16 gaan we dieper op de verbreiding van een taalverandering in. In dit hoofdstuk wordt besproken hoe een veranderingsproces kan worden onderzocht.

14.2. Taalvariatie en taalverandering

Zoals duidelijk geworden zal zijn: taalverandering impliceert *taalvariatie*, verloopt via taalvariatiepatronen. Als men ergens halverwege een taalveranderingsproces een opname maakt van een taalgemeenschap, dan zullen die variatiepa-

tronen voor de dag komen, waarbij allerlei frequentieverschillen geconstateerd kunnen worden: een bepaald element komt meer voor bij de ene dan bij de andere sociale groep of meer in de ene dan in de andere situatie enz. Taalvariatie is niet iets chaotisch; het is mogelijk er een bepaalde orde in te ontdekken: bepaalde frequenties blijken te correleren met bepaalde factoren van talige, sociale of stilistische aard. Een homogene taalgemeenschap moge moeilijk te vinden zijn, de heterogeniteit waarvan sprake is, is echter in de meeste gevallen duidelijk gestructureerd.

Het onderzoek naar taalverandering in het heden berust op interpretatie van dergelijke patronen. Het is echter goed te bedenken dat dergelijke patronen niet per se op een aan de gang zijnde taalverandering hoeven te wijzen. Een taalvariatiepatroon kan ook betekenen dat er een taalverandering aan de gang gewéést is, die dan echter ergens halverwege tot stilstand is gekomen. En er bestaan ook variatiepatronen die niets met taalverandering te maken hebben, bijv. patronen die bepaald worden door biologische factoren. Zo is het bekend dat volwassen vrouwen hoger spreken dan volwassen mannen als gevolg van een verschil in lengte van de stembanden. (Het is overigens interessant dat, zoals gebleken is, vrouwen vaak hoger spreken dan men op grond van de lengte van hun stembanden zou mogen verwachten en mannen vaak lager! Het verschil is kennelijk dus niet alleen biologisch bepaald.) Biologisch bepaald zijn ook typische spraak-verschijnselen die in de ouderdom optreden: mannen gaan dan vaak hoger en vrouwen lager spreken.

Taalvariatie wordt vooral onderzocht binnen de sociolinguïstiek en de dialectologie. Binnen de dialectologie, preciezer gezegd: de taalgeografie, heeft men reeds op grote schaal onderzoek verricht naar regionale variatie. Binnen het kader van de sociolinguïstiek is systematisch onderzoek gedaan naar sociale, stilistische en intern-linguale variatie.

Omdat taalverandering zich laat betrapen in taalvariatiepatronen, zullen we in de komende paragrafen vaak dergelijke patronen bekijken. De voorbeelden liggen voor een groot deel op het terrein van de klanken. Op dat terrein is nl. zowel wat taalvariatie als wat taalverandering betreft het meeste onderzoek verricht. Alleen als het gaat om regionale variatie, is er een ruimere sortering aan voorbeelden.

We introduceren hier tenslotte een aantal termen die allemaal onder de algemeen overkoepelende term *taalvariatie* ressorteren. Bij taalvariatie kunnen verschillende nog duidelijk van elkaar onderscheiden *variëteiten* in het spel zijn, bijv. (in Twente) een dialect en een standaardtaal of (resp. in Baskenland en in Bretagne) twee niet of slechts op zeer grote afstand verwante talen: Baskisch en Spaans, Bretons (keltisch) en Frans (romaans). Op één plaats of in één gebied kan dus meer dan één variëteit tegelijk in gebruik zijn. Aan dergelijke situaties zullen we in hoofdstuk 19 uitgebreider aandacht besteden.

Binnen een bepaalde variëteit is dan meestal weer sprake van taalvariatie. In een twentse plaats als Haaksbergen spreekt niet iedereen precies hetzelfde dialect en zo spreekt ook niet iedereen precies hetzelfde Standaardnederlands (*variabiliteit*). Een taalelement waarbij zich variabiliteit voordoet, heet een *variabele* (NB: als we in het vervolg van *element* spreken, kan daarmee ook *patroon* of *regel* bedoeld zijn). Een voorbeeld daarvan voor Den Haag is de /ei/ (<ei>, <ij>), waarbij een aantal *varianten* kunnen worden onderscheiden: de *ei* volgens de standaarduitspraak, een lange \bar{e} (die als 'plat' wordt beschouwd) en zo men

wil nog één of meer tussenvarianten, verder ook nog een *ai*. (Aangezien er hier sprake is van een fonetisch continuüm, zit er in de onderscheiding van de varianten iets subjectiefs.)

Belangrijk tenslotte is nog de term *continuüm*. We nemen als voorbeeld weer Den Haag. Het is niet mogelijk het platte Haags scherp af te bakenen van het in die stad gesproken Standaardnederlands. Als we van maatschappelijk hoog naar laag gaan, neemt het aantal typisch haagse varianten toe; ook is het zoals we gezien hebben, mogelijk allerlei tussenvarianten te onderscheiden. Het platte Haags en het Standaardnederlands bestaan ten opzichte van elkaar niet als duidelijk af te bakenen variëteiten; ze maken deel uit van een sociaal (verticaal) continuüm. We zullen in 16.1 zien dat er ook geografische (horizontale) continua bestaan.

14.3. Onderzoek naar taalverandering

14.3.1. In het heden en in het verleden

We zullen zien dat als het gaat om de verbreiding van taalverandering nog veel onderzoek nodig is. Dergelijk onderzoek kan het beste in het heden plaatsvinden, wanneer men als het ware de taalverandering op heterdaad kan betrappen. De uitkomsten daarvan kan men dan op grond van het Uniformitarian Principle (zie 1.3) ook laten gelden voor taalveranderingen in het verleden die niet meer (zo goed) te achterhalen zijn. Overigens mag de mogelijkheid dat men een taalverandering in het verleden, uiteraard dan aan de hand van teksten van allerlei aard, toch nog tamelijk precies kan volgen, niet worden uitgesloten. Een voorbeeld daarvan is de ontwikkeling in het 18e-eeuwse Engels van het gebruik van het hulpwerkwoord *to do*. Dat gebruik ontwikkelt zich dan duidelijk in de richting van wat nu als standaard geldt: *to do* is verplicht in vragende en negatieve zinnen maar mag zonder nadruk in gewone bevestigende zinnen niet worden gebruikt. Aan de hand van literaire en epistolaire teksten valt goed na te gaan dat het moderne gebruik althans in geschrifte zich vanuit de hogere naar de lagere kringen heeft verbreid, waarbij het verschil tussen hoog en laag als een verschil in opvoeding en opleiding moet worden begrepen. Vaak echter constateert men voor het verleden het beginpunt en het eindpunt van een verandering maar is het niet mogelijk na te gaan wat daar precies tussen ligt. Dat geldt uiteraard in ieder geval voor gereconstrueerde veranderingen.

14.3.2. Onderzoek in werkelijke en schijnbare tijd

Onderzoek naar taalverandering kan op twee manieren gebeuren: door onderzoek in *werkelijke* en door onderzoek in *schijnbare* tijd. Dit onderscheid is door Labov geformuleerd met de termen: 'in real time' en 'in apparent time'.

Als we een verandering in werkelijke tijd bestuderen, vergelijken we gegevens van een bepaald moment met gegevens van een moment later in de tijd. Een voorbeeld is de vergelijking van uiteraard schriftelijke gegevens van het begin

van de 18e eeuw met die van het einde van die eeuw. Een ander voorbeeld is de vergelijking van een dialect zoals het een halve eeuw geleden beschreven is, met datzelfde dialect zoals het nu gesproken wordt. En nog een ander voorbeeld krijgen we wanneer we nú een dialectopname maken en ons voornemen dat over een jaar of twintig nogmaals te doen. Voor de onderzochte periode kunnen we dan telkens al dan niet taalveranderingen vaststellen.

Willen we met de werkelijke tijd-methode tot betrouwbare resultaten komen, dan is het ten eerste nodig dat het materiaal vergelijkbaar is. Als op het eerste vergelijkingspunt een bepaald woord zeer frequent voorkomt en op het tweede in het geheel niet, dan is dat pas relevant wanneer op het tweede vergelijkingspunt voor de zaak in kwestie andere woorden worden gebruikt; het is niet relevant wanneer de betreffende zaak dan helemaal niet genoemd wordt. Ten tweede moet het materiaal op een vergelijkbare wijze verzameld zijn. Zo kan men taaluitingen observeren en die ongemerkt voor de sprekers optekenen. Als men de op deze wijze verkregen gegevens gaat vergelijken met gegevens die verkregen zijn door gericht enquêteren van informanten, dan krijgt men een onzuivere vergelijking: de situaties waarin de gegevens verzameld zijn, vertonen grote verschillen. Helaas is het voor oudere beschrijvingen ook vaak niet duidelijk hoe men precies te werk gegaan is.

Het is duidelijk dat onderzoek in werkelijke tijd zijn bezwaren kan hebben: er moet maar toevallig op twee vergelijkingspunten goed vergelijkbaar materiaal beschikbaar zijn. Bij het derde voorbeeld dat we gegeven hebben, bestaan die bezwaren niet, omdat we de zaak dan geheel in eigen handen hebben. Maar dan geldt het bezwaar dat men een wissel trekt op een ongewisse toekomst.

De vergelijkbaarheid van het materiaal is ook gegarandeerd bij onderzoek in schijnbare tijd. We onderzoeken dan op een methodisch vergelijkbare wijze twee leeftijdsgroepen, bijv. mensen van 20 jaar en mensen van 60 jaar, en we gaan daarbij uit van de door Labov geformuleerde hypothese dat de gemiddelde taalgebruiker zijn taal op zijn 20e jaar verworven heeft en daarna - drastische veranderingen in de levensomstandigheden, bijv. verhuizing naar een gebied met een heel andere taal, daargelaten - niet ingrijpend meer verandert. 'Niet ingrijpend' betekent dat de grammatica blijft zoals ze is; perifere lexicale veranderingen mogen niet worden uitgesloten: ook op volwassen leeftijd komen we nog wel met nieuwe dingen en begrippen in aanraking waarvoor we ook de benamingen leren. Een vergelijking van 20- met 60-jarigen betekent dan in feite dat we de taal van nu (= die van de 20-jarigen) vergelijken met die van 60 - 20 = 40 jaar geleden (= die van de 60-jarigen). Voor die periode zouden we eventueel een verandering kunnen vaststellen.

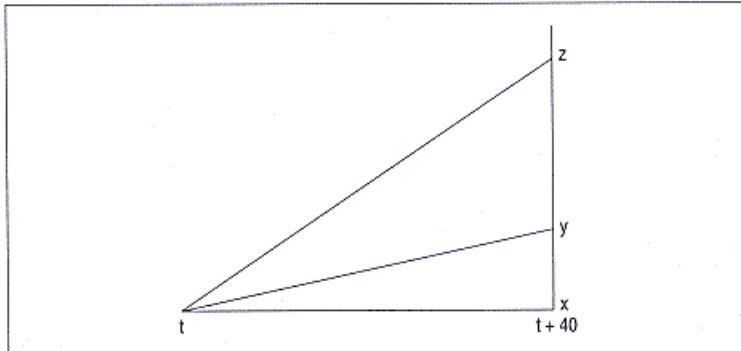
De grote voordelen van de schijnbare tijd-methode (als we die althans in het heden toepassen: we zouden immers ook leeftijdsgroepen op een punt in het verleden kunnen vergelijken) zijn duidelijk: niet alleen krijgt men doordat men de zaak geheel in eigen handen heeft, volstrekt vergelijkbaar materiaal, het is ook mogelijk aan zoveel materiaal te komen als men nodig heeft, terwijl men bij de werkelijke tijd-methode (toegepast op het verleden) afhankelijk is van wat toevallig beschikbaar is.

Er zijn echter aan de schijnbare tijd-methode één grote problemen verbonden: men kan er, ten eerste, slechts een korte tijd mee bestrijken, en ze is, ten tweede, gebaseerd op een hypothese waarvan we hierboven een formulering hebben gegeven. De vraag nu is of die hypothese wel (helemaal) juist is. Aan deze vraag is de volgende paragraaf gewijd.

14.3.3. De waarde van de schijnbare tijd-methode

Wat betreft de juistheid van de hypothese van Labov, zijn er twee aanwijzingen waarmee we ernstig rekening moeten houden: 1. dat ook volwassenen nog (in beperkte mate) met een taalverandering mee-evolueren, 2. dat er leeftijdspecifieke taalgedragspatronen bestaan.

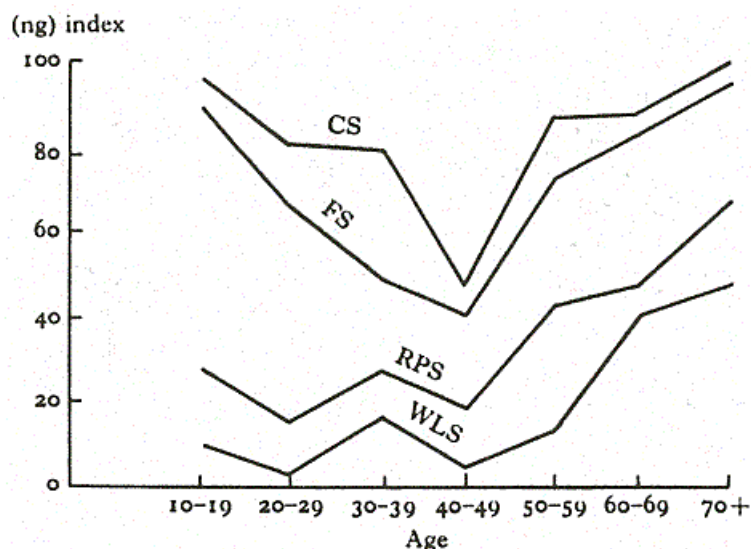
Punt 1 houdt in dat we bij onderzoek in schijnbare tijd een taalverandering inderdaad nog wel op het spoor komen, maar dat het beeld dat we krijgen van de mate van verandering onzuiver is: doordat de volwassenen nog enigermate meegeëvolueerd zijn, lijkt de verandering minder sterk dan ze in werkelijkheid is geweest. Met figuur 1 is dit duidelijk te maken.

Figuur 1: schijnbare en werkelijke tijd

Op moment t vertoonden de 20-jarigen een bepaalde verandering nog niet (x); op moment $t+40$ (40 jaar later) laten ze die verandering in beperkte mate zien (y). De dan 20-jarigen scoren, wat die verandering betreft, veel hoger (z). Het schijnbare tijds-verschil is $y - z$, het werkelijke tijds-verschil is echter groter, nl. $x - z$. De afstand $x - y$ geeft de mate aan waarin de volwassenen meegeëvolueerd zijn: het is óók een werkelijke tijds-verschil maar dan niet met betrekking tot de taal of het dialect zelf maar met betrekking tot het taalgebruik van een groep individuen.

Punt 2 illustreren we met een grafiek (figuur 2) die één van de resultaten in beeld brengt van het omvangrijk onderzoek van Peter Trudgill in de stad Norwich. De grafiek heeft betrekking op de zgn. (ng)-index. Deze index geeft de mate aan waarin bij de variabele (-ing) (suffix) de substandaardvariant *-in* optreedt: vgl. *walkin* voor *walking*. Trudgill onderscheidde zeven leeftijdscategorieën en daarnaast vier 'stijlen', nl. vier soorten taalgebruik (CS enz.). We beperken ons nu tot de verschillen in leeftijd; de stijlverschillen worden in 15.2.2 behandeld.

Figuur 2: *ng-index in Norwich volgens leeftijd en stijl* (Chambers en Trudgill 1980, 91)

Uit de grafiek valt af te leiden dat de beide varianten behalve van de stijl afhankelijk zijn van de leeftijdscategorieën. Wat dit laatste betreft, zien we de lijnen, en dan speciaal de beide bovenste, telkens van de jeugdige leeftijd naar de middenleeftijd dalen en vandaar naar de ouderdom weer stijgen. Dat betekent dat de middenleeftijd (rond de 45 jaar) de laagste (ng)-index heeft, d.w.z. het minst de substandaardvorm gebruikt (we gaan er niet op in hoe de index precies berekend is). Het is erg onwaarschijnlijk dat de grafiek in de richting van een taalverandering moet worden geïnterpreteerd, nl. dat getuige het verschil tussen de ouderdom en de middenleeftijd de substandaarduitspraak eerst is afgenomen en daarna getuige het verschil tussen de middenleeftijd en de jeugd weer is toegenomen. De grafiek suggereert eerder dat de sterkere neiging van de middenleeftijd tot de standaarduitspraak slechts een tijdelijk verschijnsel is dat weer overgaat wanneer men ouder wordt. In de grafiek komen dan leeftijdspecifieke gedragspatronen tevoorschijn, anders gezegd met een term die hiervoor wel gebruikt wordt: er is sprake van 'age grading'. Het is overigens van belang te bedenken dat de age grading hier uit een apparent time-beeld wordt afgeleid. Om werkelijk zeker van zo'n patroon te zijn (evenals trouwens van het mee-evolueren van volwassenen met een taalverandering) zouden we een aantal individuen in hun taalontwikkeling moeten volgen.

De verklaring voor de age grading die we hier zien, kan zijn dat jongeren zich nog niet zo sterk aan de maatschappelijke normen hoeven te conformeren en dat ouderen, speciaal als ze de pensioengerechtigde leeftijd naderen, dat niet méér hoeven te doen. Typisch voor oudere mensen is verder dat hun relatiepatronen beperkter worden, hetgeen talige gevolgen kan hebben: zo ziet men in deze leeftijdscategorie vaak weer een toename van dialectgebruik. De middenleeftijd is echter typisch de leeftijd waarop men de gevestigde posities in de maatschappij inneemt en dat kan conformisme ook in talig opzicht in de hand werken. De tegenpool van deze leeftijd is dan de leeftijd rond een jaar of 12, 13, waarop een sterke neiging tot substandaardvormen bestaat. Jongeren van die leeftijd conformeren zich vooral aan de leeftijdsgenoten (de 'peer group').

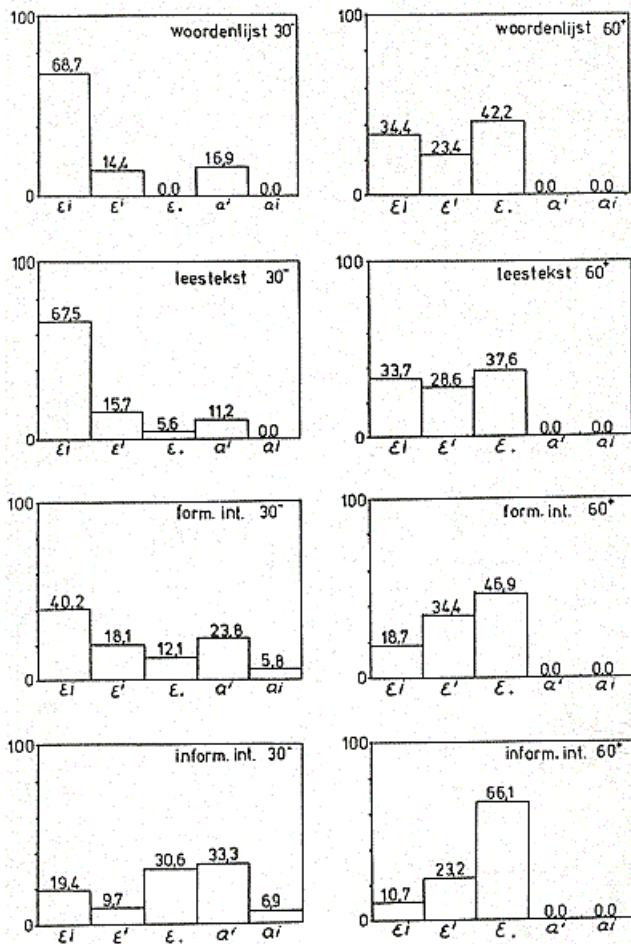
Dat is een verschijnsel dat zich begint te manifesteren zodra het kind buiten of op school met andere kinderen in aanraking komt, en dat dus rond 12, 13 jaar zijn hoogtepunt bereikt. Daarna neemt het naarmate de maatschappij in het vizier komt, weer langzaam af. Deze age grading-patronen gelden overigens binnen de moderne (westerse) maatschappij met zijn hiërarchische gelaagdheid en zijn opwaartse mobiliteit en het is niet uitgesloten dat binnen een andersoortige maatschappij zich andere patronen aftekenen.

Het zal duidelijk zijn dat we bij het werken met de schijnbare tijd-methode ook terdege met de mogelijkheid van age grading rekening moeten houden. Het is beter oud met jong dan jong met midden of oud met midden te vergelijken; alleen een verschil tussen oud en jong kan veilig in de richting van een taalverandering worden geïnterpreteerd. De middenleeftijd kan wel als derde vergelijkingspunt in het onderzoek worden betrokken.

14.3.4. Een nederlands schijnbare tijd-patroon

In de vorige paragraaf hebben we in verband met de age grading de /ing/-index van Norwich besproken. Uit deze figuur kunnen we geen taalverandering afleiden: er valt geen significant verschil tussen de jongeren en de ouderen te constateren. Hieronder bekijken we een figuur (3) waar wél een taalverandering uit naar voren komt.

Figuur 3, met zgn. histogrammen, heeft betrekking op een aantal delftse mannen, 9 tussen de 20 en de 30 en 8 boven de 60 (jong en oud dus). Men kan eruit aflezen hoe vaak (in een percentage uitgedrukt) een bepaalde variant van de variabele /ei/ in een bepaald gedeelte van een interview (zie voor de delen = stijlen 15.2.2) is gebruikt, anders gezegd: hoe vaak de /ei/ op een bepaalde manier is uitgesproken. De ϵi is de standaardtaalvariant, die bij de jongeren vaker voorkomt dan bij de ouderen, wat het gevolg kan zijn van een betere scholing. De ϵ is de lange monofong, die in veel stadstalen voorkomt, ook bijv. in Den Haag. De ouderen blijken die veel vaker te hebben dan de jongeren; datzelfde geldt voor de tussenvariant ϵ^i (tussen ϵi en ϵ in). Daarentegen komen de varianten a^i en ai (begrijp a^i en ai), die o.a. ook van Rotterdam bekend zijn, alleen maar bij de jongeren voor. Blijkbaar is er als we op deze delftse mannen mogen afgaan (een breder onderzoek zou gewenst zijn), een verschuiving in het Delfts opgetreden, van een ϵ -achtige uitspraak voor /ei/ naar een ai -achtige (waarbij we nu afzien van de ook te constateren evolutie in de richting van de standaardtaal). Die verandering behoeft overigens niet autochtoon delfts te zijn. Misschien is het veldwinnen van de ai -uitspraak toe te schrijven aan invloed van de plattelandsomgeving waar de ai van oudsher voorkomt, bijv. in het Westland. Mensen van het platteland die zich in Delft gevestigd hebben, zouden die variant dan kunnen hebben meegebracht.

Figuur 3: histogrammen ij/ei in Delft (De Reus 1987)

15. De talige, sociale en stilistische geleidelijkheid

15.1. De talige geleidelijkheden

15.1.1. Inleidende opmerkingen

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe we door middel van vergelijking van leeftijdsgroepen een taalveranderingsproces op het spoor kunnen komen. Niet alleen kan dan blijken dat jongeren een bepaalde verandering hebben die bij ouderen nog niet voorkomt, maar ook dat bij de jongeren een bepaalde verandering alweer in een aantal opzichten voortgeschreden is. Dit aspect, het aspect van de talige geleidelijkheden, komt in de volgende paragrafen aan de orde. Voorlopig abstraheren we hierbij van verschillen in gebruikssituatie en sociale groep.

De besproken geleidelijkheden impliceren dat men van een 'klankwet' niet van te voren kan vaststellen dat ze regelmatig zal werken: in alle in aanmerking komende woorden, bij alle sprekers, in alle situaties enz. Men kan wel zeggen dat een klankwet - en we zullen nog zien waardoor - ernaar tendeert regelmatig te werken. Succes is echter niet bij voorbaat verzekerd. Niet alle klankwetten brengen het echt tot een goed einde; een groot aantal komt zelfs niet verder dan een begin. Het is waarschijnlijk juist iets bijzonders wanneer een klankwet met 100% regelmaat werkt.

15.1.2. De fonetische, input- en conditionele geleidelijkheid

We stellen in de eerste plaats de vraag of de verandering (en dan speciaal de klankverandering) zèlf al dan niet als plotseling gezien moet worden: gaat de \bar{i} abrupt in *ei* over of is er sprake van een langzame verschuiving? Een dergelijke geleidelijke verschuiving is nog iets anders dan een verandering met een beperkt aantal tussentrappen. Zo wordt wel verondersteld dat een tussenfase tussen \bar{i} enerzijds en *ei* anderzijds een lichte diftong geweest is, die min of meer te analyseren is in een eerste component [i] als de vocaal van *pit*, gevolgd door een *j*-achtig element als tweede component. In wezen verschuift hiermee het probleem. De vraag blijft dan immers of de overgang van \bar{i} tot die lichte diftong en van die lichte diftong tot *ei* als abrupt dan wel als geleidelijk moet worden gezien. We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat sommige klankveranderingen abrupt (bijv. de metathesis van *gesp* tot *geps*: zie 6.4), andere geleidelijk verlopen (zoals toch wel de overgang van \bar{i} tot [ij] en van [ij] tot *ei*). Veel onderzoek is op dit punt nog nodig. We komen op de kwestie in 15.1.4 terug.

Wat verder de diftongering betreft: het is heel goed mogelijk dat de diftongering bij de \bar{i} begonnen is en dat de \bar{y} later is gaan meedoen. Nu is het ook mogelijk hier van twee verschillende klankwetten te spreken, maar zoals we in 6.6.1.1 gezien hebben, is het beter hier één klankwet aan het werk te zien die zijn input verruimt: diftongeerde oorspronkelijk alleen de \bar{i} , als de \bar{y} ook meedoet, diftongeeert in het algemeen de lange hoge (zeer gesloten) vóórvocaal (gerond of ongerond); gaat tenslotte ook de \bar{u} meedoen, bijv. in *nou* uit *nū* 'nu', dan betreft de diftongering in het algemeen de lange hoge vocaal, vóór zowel als achter, gerond zowel als ongerond. Dat we inderdaad met inputgeleidelijkheid rekening moeten houden, blijkt uit onderzoeken van Labov in New York. De vocalen van *ask* en *broad* ontwikkelen daar beide zeer hoge waarden (resp. *i*- en *u*-achtig); de eerste vocaal ligt echter duidelijk voor.

Er zijn verder aanwijzingen dat de diftongering eerder plaatsvindt vóór een vocaal (en in de Auslaut), in bijv. *vrijen* (en *wij*), dan vóór een consonant, in bijv. *wijn*; er kan dus sprake zijn van verruiming van de condities. Die verruiming kan zo ver gaan dat in het eindstadium een klankwet ongeconditioneerd verloopt.

(Conditionele geleidelijkheid kunnen we ook bij syntactische veranderingen constateren. Een voorbeeld is het verdwijnen van de tweeledige negatie *en...niet* in het Nederlands: vgl. mnl. (*Mer Eggheric*) *en (groetic) niet* (Karel ende Elegast); de tweeledige negatie blijkt nl. in de bijzin het laatst te verdwijnen.)

In verband met het procesmatige karakter van een klankwet wordt wel het begrip *fonetische analogie* gebruikt: naar analogie van de \bar{i} in één woord gaat de \bar{i} in een ander woord meediftongeren. Deze fonetische analogie is uiteraard een vorm van zuiver vormelijke analogie (zie 7.2.1). Ook het op een gegeven moment meedoen van de \bar{y} kan als analogie worden begrepen: de \bar{y} gaat meediftongeren op grond van een fonetische overeenkomst met de \bar{i} . We kunnen hier ook van *fonetische reïnterpretatie* spreken. Er vindt bij de verruiming van de input telkens, kunnen we zeggen, zo'n reïnterpretatie plaats. Als de \bar{i} diftongeeert tot *ei*, dan blijft dat beperkt tot de lange hoge ongeronde vóórvocaal. Op een gegeven moment reïnterpreteert men de input als 'iedere lange hoge vóórvocaal' (dus zonder het kenmerk ongerond); op dat moment gaat de \bar{y} in de diftongering meedoen. Een dergelijke reïnterpretatie kan alleen maar plaatsvinden doordat de oude en de nieuwe klank, de \bar{i} en de *ei*, een tijd lang, sociaal, stilistisch en wellicht ook lexicaal bepaald, naast elkaar voorkomen. Men interpreteert de nieuwe klank dan nog op basis van de oude, volgens een regel: $\bar{i}/ \rightarrow <ei>$. De volgende reïnterpretatie houdt in 'iedere lange hoge vocaal' (zonder het kenmerk vóór) met als gevolg dat nu ook de \bar{u} meedoet. Op eenzelfde wijze, door fonetische reïnterpretatie, kan zich de conditionering verruimen. De psychologische achtergrond van deze generaliserende reïnterpretaties is dat de groep sprekers bij wie ze plaatsvinden, als het ware bang is het niet goed genoeg te doen en niet te beantwoorden aan het model van de innoverende groep die wordt nagevolgd (een soort hypercorrectie; zie voor dit begrip verder 15.3). Het is speciaal de fonetische analogie (of fonetische reïnterpretatie) waaruit de regelmaat (voorzoover aanwezig) van een klankwet moet worden verklaard.

Hypercorrecte reïnterpretatie zou ook een rol kunnen spelen bij de fonetische geleidelijkheid, bijv. in het besproken voorbeeld dat [lj] opschuift tot *ei*. Bepaalde individuen gaan de eerste component van de diftong iets opener uitspreken, andere individuen volgen dat na maar 'overdrijven' daarbij, totdat de eerste

component de waarde van \check{e} [ɛ] heeft bereikt. We kunnen hiervoor de term *klankoverdrijving* gebruiken (overdrijving van de output).

Ook formeel-semantic analogie kan bij de uitbreiding van een klankwet in het spel zijn, bijv. bij de verruiming van de conditionering. Een klankwet verloopt in het begin geconditioneerd. Daardoor ontstaan alternanties: vormen met de nieuwe en vormen met de oude klank binnen hetzelfde paradigma. Zo kunnen we ons voorstellen dat op een gegeven moment *vrijen* (vóór vocaal) al de diftong heeft maar *vrijt* (vóór consonant) nog niet. Dat vóór vocaal eerder een diftong ontstaat dan vóór consonant is natuurlijk: tussen in casu de \bar{i} en de volgende sjwa vormt zich gemakkelijk een *j*-element. Door analogie komt dan vervolgens de nieuwe klank ook in de andere vormen terecht, in casu in *vrijt*. Dit wordt als een verruiming van de condities begrepen, d.w.z. de fonetische reïnterpretatie neemt het weer over en de diftong dringt bijv. ook in *tijd* (waarbij in het paradigma geen vorm met de positie vóór vocaal voorkomt) binnen. Het is dus mogelijk dat een klankverandering zich langs deze weg tot minder natuurlijke omgevingen uitbreidt: het ontstaan van een diftong vóór vocaal is natuurlijker dan vóór consonant. In een klankwettig proces kunnen dus analogische ontwikkelingen begrepen zijn. Dit betekent dat het onderscheid tussen klankwet en analogie, ook al als gevolg van het begrip fonetische analogie, niet zo scherp is als in de hoofdstukken 5 en 6 is gesteld.

Omgekeerd kunnen bij analogiewerking 'klankwettige' aspecten worden vastgesteld. Zo ontstaan zoals we al vaker gezien hebben, door de klankwet van de rekking in open syllabe met hoofddaccent alternanties tussen enkelvoud en meervoud van substantieven: *dag - dagen*. Wanneer die alternanties analogisch worden opgeruimd, dan gebeurt dat wèl wanneer de alternerende vocalen vóór stemloze obstruent of liquida staan (*bisschop - bisschoppen, getal - getallen*), niet wanneer ze vóór stemhëbbende obstruent staan (*dag - dagen*).

Ter afsluiting van deze paragraaf bekijken we een taalvariatiepatroon dat duidelijk bepaald wordt door intern-linguale factoren, in casu factoren die met de conditionering verband houden. Het patroon heeft betrekking op de leidse *t*-deletie (apocope); een voorbeeld daarvan is het woord *knecht* dat als *knech* wordt uitgesproken. De *t*-deletie komt overigens in meer steden en streken in Nederland voor. Het patroon kwam tevoorschijn bij een onderzoek (onder leiding van J.W. de Vries) waarbij alleen mannelijke Leidenaars van boven de 54 als informant fungeerden. Ze waren uit diverse lagen van de bevolking afkomstig.

De *t*-deletie blijkt afhankelijk van wat er volgt en van wat er voorafgaat. Om te beginnen wat volgt. Als er in de zin (bijv. op *knecht*) een consonant volgt, dan komt volgens het onderzoek het percentage *t*-deletie op 18%; volgt er een vocaal, dan is het 16%; volgt er een pauze, dan is het 12%. Er is dus sprake van een dalende lijn. Een dalende lijn manifesteert zich ook wanneer we de voorafgaande klank bekijken: na fricatief 60%, na occlusief 23%, na nasaal 11% en na liquida 6% deletie. Gaan we dus van *knecht* via *stipt* naar *band* en *held*, dan neemt de deletie sterk af. Ten slotte blijkt voor de deletie ook van belang of er al dan niet een interne morfeemgrens voorafgaat. Is dat niet het geval, dan is het percentage 10%, is dat wel het geval, dan is het 23%. In gevallen als *zegt* en *gezegd* vindt dus aanmerkelijk meer deletie plaats dan in een geval als *knecht*, waarbij de *-t* tot de stam van het woord behoort. De achtergrond hiervan is waarschijnlijk dat om zo te zeggen de flexie-*t* gemist kan worden: er is tussen (*ik*) *zeg* en (*hij*) *zegt* geen betekenisverschil, alleen verschil in syntactische valentie, en het voltooide

deelwoord *gezegd* is door het prefix *ge-* al voldoende gekarakteriseerd. Bij deletie van een *-t* die tot de stam behoort, bestaat echter het gevaar dat het woord moeilijker herkenbaar wordt.

In het besproken patroon manifesteert zich duidelijk de intern-linguale bepaaldheid van taalvariatie. De variatie is in het bovenstaande per conditie beschreven. Niet duidelijk is hoe de samenhang tussen de verschillende condities is: geldt bijv. ook voor de conditie vóór consonant resp. vóór vocaal resp. vóór pauze afzonderlijk dat de *t*-deletie na fricatief groter is dan na occlusief? enz. Het is verder niet duidelijk of het patroon wijst op een verandering die aan de gang is, dan wel op een verandering die heeft plaatsgevonden en als het ware gestold is. Om hierachter te komen zouden we ook verschillende leeftijdsgroepen in het onderzoek moeten betrekken. Van een verandering is op z'n minst sprake gewéést: er valt op etymologische gronden niet aan te twifelen dat de oude vorm van *knech knecht* met *t* is geweest.

15.1.3. Lexicale geleidelijkheid

Het is mogelijk dat een klankverandering zich ook lexicaal diffuus verspreidt: de verandering hoeft zich niet bij alle woorden waarvoor bepaalde condities gelden, op hetzelfde moment te manifesteren. Bij een vergelijking van ouderen met jongeren kan blijken dat de laatsten in heel wat meer woorden een klankverandering hebben dan de eersten. De mogelijkheid van lexicale abruptheid mogen we overigens niet uitsluiten. In ieder geval zijn voor grote Amerikaanse steden nogal wat vocaalveranderingen (palatalisering, velarisering, verhoging, verlaging van vocalen enz.) geconstateerd die lexicaal abrupt verlopen. Bij andere vocaal-veranderingen (verlengingen en verkortingen) bleek echter wél lexicale diffusie te constateren. De vraag is wat er bepalend voor is dat een verandering al dan niet lexicaal diffuus verloopt. We bevinden ons hier op een terrein waarop nog veel onderzoek, naar hedendaagse veranderingen en veranderingen in het verleden, moet worden verricht. Er zijn aanwijzingen dat naarmate er meer fonetische eigenschappen bij een verandering in het geding zijn (de verandering dus ingewikkelder is), de kans op lexicale diffusie groter is. Zo is het een eenvoudige verandering wanneer een klinker een andere articulatieplaats krijgt; ingewikkelder is een verandering van kort naar lang of omgekeerd: hierbij moeten we niet alleen rekening houden met een verschil in lengte maar ook met verschillen in (spier)spanning, graad van openheid (bij verlenging wordt een vocaal wat opener oftewel hoger), articulatieplaats (de verlengde vocaal is palataler) enz. Dergelijke ingewikkelde klankveranderingen zijn dan ook fonetisch abrupt terwijl de eenvoudige veranderingen fonetisch geleidelijk zijn.

De vraag is vervolgens, als een klankverandering lexicaal diffuus verloopt, volgens welke lijnen dit gebeurt. Het is op voorhand niet aan te nemen dat we hier met chaotische patronen te maken krijgen. Ook op dit punt is nog veel onduidelijk, maar er zijn toch al wel enkele aanwijzingen. Eén van die aanwijzingen houdt in dat althans in sommige gevallen de uitbreiding eerst langzaam gaat en na een soort drempel te hebben genomen zich in snel tempo doorzet (de 'threshold condition'). Tegen het einde neemt de intensiteit dan weer af. Niet alle klankwetten komen over de drempel heen; in dat geval is er sprake van sporadische veranderingen, die ook nog ongedaan gemaakt kunnen worden.

Ook is het mogelijk dat klankwetten op het eind niet alle resterende woorden nog bereiken; er blijven dan relicten.

Een andere aanwijzing houdt in dat in geval van assimilatie- of reductie-processen de meest frequente woorden het eerst aan de beurt komen. De ratio hiervan kan zijn dat deze woorden door hun frequente gebruik goed herkenbaar zijn en qua klankvorm wel een stootje kunnen velen. In geval echter van veranderingen die gemarkeerde segmenten (of opeenvolgingen daarvan) in minder gemarkeerde veranderen, zouden juist de minst frequente het eerst aan de beurt komen. De frequente woorden zijn meer in het taalgebruik verankerd; gemarkeerde segmenten kunnen zich in frequente woorden gemakkelijker handhaven. In het Middelenengels ontstond een \bar{o} , die vervolgens weer ontrond werd (bijv. in *deop* 'diep', later met \bar{e} , mod.eng. *deep*). Dat is een verandering naar een minder gemarkeerde toestand: het is normaler dat (in tegenstelling tot een achtervocaal) een vóórvocaal [-gerond] dan dat hij [+gerond] is. Talen zonder geronde vóórvocalen zijn dan ook heel gewoon in tegenstelling tot talen zonder óngeronde vóórvocalen (vgl. 2.5). Daar kwam bij dat de \bar{o} de enige geronde voorvocaal was die voorkwam; verder is het mogelijk dat er een algemene beperking bestaat in die zin dat een \bar{o} (als geronde middenvocaal) niet gewenst is als er daarnaast niet tevens een \bar{y} (geronde hoge vocaal) voorkomt. In ieder geval blijkt het ontrondingsproces zich van minder naar meer frequente woorden te hebben uitgebreid.

Een voorbeeld van een middelengelse verandering, waarbij de meest frequente woorden wél vooropgingen, is het ontstaan van de nieuwe middelengelse diftongen uit combinaties van vocaal plus semivocaal (*j* of *w*), hetgeen als een assimilatieproces kan worden beschouwd (de *j* en de *w* versmelten met de voorafgaande vocaal tot een diftong). Vgl. *wěj* > *wei* 'weg' (mod.eng. *way*).

Bij het onderzoek naar het ontstaan van de middelengelse diftongen kwam ook naar voren dat in de positie vóór vocaal diftongvorming wél bij de substantieven, niet bij de werkwoorden voorkwam; ook de woordsoort schijnt dus van invloed te zijn. Misschien moeten we de volgende ontwikkeling veronderstellen. De diftong vormde zich het eerst bij een paar frequente substantieven. Een bepaalde generatie krijgt dan het gevoel dat de diftongvorming iets met het substantief-zijn te maken heeft en zal die vorming dan het eerst bij die woordsoort doorvoeren. Hier zou zich dan wellicht de neiging van de taalgebruiker openbaren om klankeigenaardigheden zoveel mogelijk met semantische kenmerken te verbinden (vgl. 7.3): de klankvariatie wordt zo voor hem doorzichtiger en hanteerbaarder. Ook bij een proces van vocaalverkorting in West-Vlaanderen bleek het lexicale diffusie-proces ten dele althans via woordklassen en woordsubklassen te verlopen.

Ook bij andere taalveranderingen, van morfologische, syntactische en semantische aard, moeten we met lexicale diffusie rekening houden. Als bijv. bij bepaalde sterke werkwoorden het middelnederlandse praeteritum singularis met \tilde{a} analogisch vervangen wordt door een praeteritum met \tilde{o} (geval *bant* > *bont*, vgl. 7.3.1 en 11.2.3.3), dan is het wel zeker (gezien ook de grilligheid waarmee de analogie werkt: 7.3.4) dat dit niet bij alle in aanmerking komende werkwoorden tegelijkertijd gebeurd is. De frequente woorden zullen de meeste weerstand tegen deze analogische verandering geboden hebben. Een syntactisch voorbeeld is de ontwikkeling van het gebruik van het hulpwerkwoord *to do* in het Engels in de 18e eeuw. We hebben gezien (14.3.1) dat dit gebruik zich dan duidelijk in

de moderne richting ontwikkelt. Het is echter interessant te zien dat speciaal *I know not...*, met het werkwoord *to know* en dus zonder *to do*, zich nog lange tijd weet te handhaven. Waarschijnlijk is ook hier frequentie een belangrijke factor geweest.

15.1.4. Grammaticale (en norm)aspecten

In deze paragraaf gaan we nog wat dieper in op de grammaticale (en normatieve) aspecten van de in de vorige paragrafen besproken talige geleidelijkheden. Het is niet mogelijk deze aspecten hier zeer diepgaand te bespreken: daarvoor ontbreekt de ruimte en daarvoor is er op dit punt ook nog te weinig onderzocht. We gaan bij wijze van voorbeeld uit van de verandering van een klank *x* in een klank *y*. Zie schema 21.

Schema 21 (*grammaticale aspecten taalverandering*)

	perceptie	perceptieregel	productie	productieregel
fase 1	x		x	
fase 2	x - y	$y \rightarrow x/c$	x	
fase 3	x - y	$y \rightarrow x/c$	x - y	$x \rightarrow y/c$
fase 4	x - y	$x \rightarrow y/c$	x - y	$y \rightarrow x/c$
fase 5	x - y	$x \rightarrow y/c$	y	

Een bepaald individu hoort op een gegeven moment (fase 2) naast *x* in een bepaalde conditionering dan wel in een bepaald woord (*c*) ook *y*. Op grond van het naast elkaar voorkomen interpreteert hij in zijn perceptie *y* als een manifestatie van een 'onderliggende' *x* (een perceptieregel): vergelijk de in 15.1.2 genoemde interpretatieregels. Als hij nu zelf behalve *x* ook *y* gaat produceren (fase 3), dan betekent dat dat hij ook *y* acceptabel is gaan vinden. Zijn norm is veranderd. De onderliggende klank is nog steeds *x*, maar er is nu een optionele productieregel toegevoegd waarmee uit *x* *y* kan worden afgeleid. Later (fase 4) kan er een grammaticaal ingrijpender verandering plaatsvinden: de onderliggende klank is dan *y* en met een optionele regel kan daar *x* uit worden afgeleid; met een nieuwe perceptieregel wordt *x* nu tot *y* herleid. In fase 5 worden er door het betreffende individu alleen nog maar *y*'s geproduceerd; met de nieuwe perceptieregel interpreteert hij nu *x*'en bij andere individuen, zolang die nog voorkomen, als manifestaties van onderliggend *y*. Intussen is zijn norm opnieuw veranderd: blijkbaar vindt hij *x* niet langer acceptabel.

Het beeld wordt ingewikkelder wanneer er reeds een *y* bestond, waarmee de zich uit *x* ontwikkelende *y* gaat samenvallen. Fase 4 impliceert dan dat er identificatie met de reeds aanwezige *y* plaatsvindt. Het is voorstelbaar dat dan ook uit oude *y* van tijd tot tijd *x* wordt afgeleid. Het is echter de vraag of het zo ver komt: er kan immers een push chain optreden. Aan die mogelijkheid kunnen we al bij fase 2 denken: het is immers verwarrend wanneer *y* twee kanten op geïnterpreteerd kan worden. Ook splitsing, van onderliggend *x* in *x* en *y* alnaargelang de conditionering, moet in fase 4 worden gesitueerd.

We zijn hierboven uitgegaan van één en hetzelfde individu dat alle genoemde fasen doorloopt. Het is niet onmogelijk dat dit zo gebeurt. We kunnen ook en misschien beter aan een opeenvolging van verschillende individuen denken, speciaal bij de overgang van fase 3 naar fase 4. Een bepaald individu komt tot een grammaticale reïnterpretatie op grond van wat hij hoort bij in zijn ogen navolgenswaardige individuen. Denk hierbij ook aan de taalverwervende generatie.

Een wat ander beeld krijgen we wanneer er sprake is van verruiming van de input of de conditionering of van overdrijving van de output; we kunnen voor deze gevallen de optionele productieregel (fase 3) noteren resp. als $x' \rightarrow y/c$, $x \rightarrow y/c'$, $x \rightarrow y'/c$. Bij c' kunnen we ook aan lexicale conditionering denken: denk aan het proces van lexicale diffusie. Wat de overdrijving van de output betreft, de klankverandering verloopt in stappen, zij het dat deze stappen heel klein kunnen zijn ($x \rightarrow y'$, y'' , y''' enz.).

De geschetste beelden zijn in essentie ook van toepassing op andere dan fonologische ontwikkelingen (morfologisch, syntactisch) waarbij sprake is van verandering van een element x in een element y . In geval van een nieuwvorming of van een nieuwe betekenis is er uiteraard van een dergelijke verandering geen sprake; het schema van deze paragraaf is dan niet van toepassing.

De in dit hoofdstuk ontvouwde visie houdt in dat taalverandering niet een mechanisch proces is dat zich in eerste instantie aan de taalgebruikende mens voltrekt en dat hem op een gegeven moment noodzaakt tot een bijstelling van zijn grammatica of zijn woordenschat. In deze visie wordt aan de taalgebruiker een belangrijke rol toebedacht: het is de taalgebruiker die een nieuwe productieregel invoert: actueel x voortaan als y , een andere taalgebruiker neemt die regel over via een nieuwe perceptieregel en kan daarbij input, output of conditionering herinterpreteren, weer een andere taalgebruiker komt tot een reïnterpretatie van het onderliggende element, enz. Uiteraard hoeft dit alles niet met een hoge bewustzijnsgraad te gebeuren. Taalveranderingen hebben dus niet alleen hun implicaties voor de grammatica of de woordenschat, uiteindelijk moeten ze ook zelf op het vlak van de grammatica of de woordenschat gesitueerd worden. Grammatica moet dan hierbij in eerste instantie niet in een abstracte zin, als grammatica van een hele gemeenschap, worden opgevat, maar als grammatica van het taalgebruikende individu. Wél kunnen we zeggen dat een taalverandering pas 'geldt', wanneer ze door de gemeenschap of een belangrijk deel ervan aanvaard is, dus inderdaad deel is gaan uitmaken van een grammatica in een meer abstracte zin. Op de rol van de taalgebruiker komen we in hoofdstuk 22 terug.

15.2. De sociale en stilistische geleidelijkheden

15.2.1. Inleidende opmerkingen

In de voorafgaande paragrafen hebben we gezien hoe een taalverandering (speciaal een klankverandering) overgaat van mens op mens en daarbij in een aantal opzichten een verruiming kan ondergaan. Hier geldt wat Vergilius van de Faam zegt: *vires acquirit eundo* 'al voortgaande neemt hij in kracht toe'. In de volgende paragrafen betrekken we ook de verbreiding van een bepaalde verandering over

de gebruikssituaties en de verschillende sociale groepen in ons onderzoek. Het zal blijken dat er tussen deze beide vormen van diffusie een nauw verband bestaat, hetgeen de combinatie ervan rechtvaardigt.

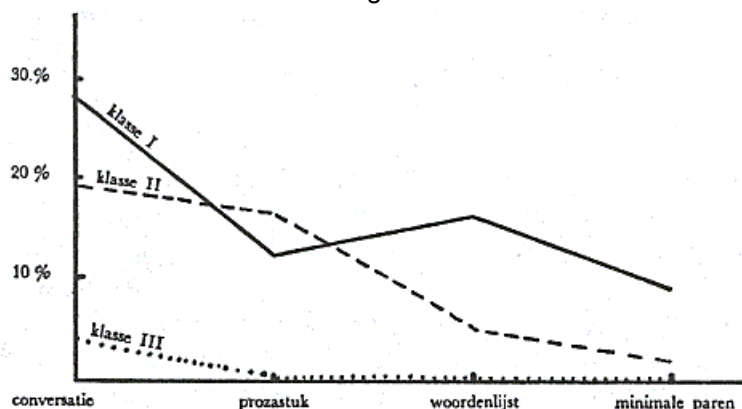
15.2.2. Variatie naar sociaal-economische klasse en stijl

Als we met leeftijdsgroepen werken, is het mogelijk een taalverandering op het spoor te komen. We weten dan echter nog niet waar precies in de maatschappij, in welke groep of klasse, de verandering begonnen is en hoe er door andere groepen of klassen op gereageerd wordt. Om daar inzicht in te verkrijgen is het nodig ook sociale en stijlverschillen in het onderzoek te betrekken.

In het onderzoek naar de leidse *t*-deletie (zie 15.1.2) zijn beide soorten verschillen verwerkt. Het sociale verschil is geïnterpreteerd als een verschil in sociaal-economische klasse. Nu is het in de sociolinguïstiek een groot probleem op welke basis dergelijke klassen moeten worden onderscheiden. Is de onderscheiding een kwestie van beroep, van inkomen, van opleiding, van vaders beroep, van huisvesting, van buurt? Of van een combinatie van al deze factoren? Zeer waarschijnlijk is de sociolinguale werkelijkheid erg ingewikkeld en correleren sommige taalverschijnselen met inkomensverschillen, andere met verschillen in opleiding, enz. (En misschien zijn er ook weleens taalverschijnselen die in het geheel niet met dergelijke factoren correleren (onsystematische taalvariatie).)

In het leidse onderzoek werden drie sociaal-economische klassen onderscheiden en wel als volgt: mensen met uitsluitend lager onderwijs (of zelfs dat niet) die na hun pensionering niet over eigen financiële middelen beschikken (groep I), mensen die dat wél doen (groep II, voorzover ze niet tot groep III behoren), mensen die academisch zijn opgeleid en een leidinggevende positie bekleden of bekleed hebben (groep III). De informanten behoorden zoals in 15.1.2 al meegedeeld, allen tot het mannelijk geslacht en geen van hen was jonger dan 54, met andere woorden: de onderzoekers hebben geprobeerd de variabele sexe en ook enigermate de variabele leeftijd constant te houden. Komen er verschillen uit het onderzoek tevoorschijn, dan kunnen die met zekerheid aan het verschil in sociaal-economische klasse worden toegeschreven.

Voor de resultaten zie men figuur 4.

Figuur 4: *t*-deletie in het Leids (J.W. de Vries e.a. 1974)

Als we letten op de lijnen die de scorepatronen van de drie sociaal-economische klassen representeren, dan zien we dat klasse I gemiddeld het hoogste percentage *t*-deletie vertoont; daarna komt klasse II en zeer weinig *t*-deletie heeft klasse III.

Vervolgens de stijlverschillen. Deze verschillen hangen af van de mate van aandacht die een spreker heeft voor *hoe* hij iets zegt; we spreken in dit verband wel van verschillen in *formaliteit*: hoe meer aandacht, des te formeler. We zeggen ook wel, met een technische term, dat dan de normatieve monitoring toeneemt. Stijlverschillen spelen in het dagelijkse leven een grote rol. De formaliteit van de stijl wordt bepaald door de formaliteit van de situatie en die is weer afhankelijk van de aard van het gespreksonderwerp, het doel van de communicatie en de verhouding tussen de gesprekspartners.

Stijlverschillen kunnen bij een interview op de volgende manier worden ontlokt (geëliciteerd): men probeert informant tot een ongedwongen gesprek te brengen (conversatiestijl, 'casual speech': CS); men neemt hen op een wat formelere manier een interview af (interviewstijl, 'formal style': FS); men laat hen een tekst voorlezen ('reading passage style': RPS), een woordenlijst ('word list style': WLS) of minimale paren ('minimal pairs': MP). In het laatste geval, als vormen met elkaar gecontrasteerd worden (bij de *t*-deletie vormen met *t* en vormen zonder *t*, bijv. *huls* / *Hulst*), is de aandacht het grootst.

Interviewtechnisch het moeilijkst is het ontlokken van de conversatiestijl: de aanwezigheid van een interviewer en van een microfoon kan immers de ongedwongenheid belemmeren. Labov formuleerde hiervoor zijn beroemde Observers Paradox: hoe ben ik er zeker van dat de informanten in mijn aanwezigheid spreken zoals ze deden voordat ik hen bezocht, en zoals ze ook weer zullen doen wanneer ik weg ben. Labov probeerde de ongedwongen stijl te krijgen o.a. door emotionerende vragen te stellen, bijv. 'bent u ooit in een situatie geweest waarin uw leven gevaar liep?' Bij emotionele opwindning gaat men over het algemeen minder letten op hoe men de dingen zegt.

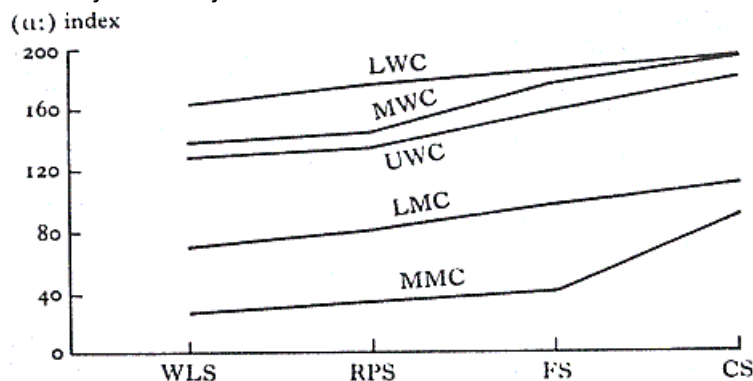
We kijken nu naar de stijlverschillen bij de *t*-deletie. Tijdens de conversatie, het min of meer ongedwongen gesprek, blijkt de meeste *t*-deletie op te treden; zelfs de hoogste klasse blijkt zich er dan wel eens aan te 'bezondigen'. Bij het voorlezen van een prozastuk daalt bij elk van de drie klassen het percentage *t*-deletie; bij klasse III wordt het zelfs nul. Bij het voorlezen van een woordenlijst wordt het percentage nog geringer bij klasse II; bij klasse I vindt dan echter een onverklaarbare stijging plaats. Bij beide klassen daalt het percentage weer bij het voorlezen van minimale paren.

Uit deze stijlverschuivingen (style shifts) valt af te leiden dat hoe meer aandacht de spreker heeft voor *hoe* hij iets zegt, des te meer hij over het algemeen de *t*-deletie gaat vermijden. Het is zeer aannemelijk dat deze verschillen zich ook in de werkelijkheid voordoen.

Uit de richting van de stijlverschuivingen (hoe formeler, hoe minder *t*-deletie) wordt duidelijk dat de *t*-deletie 'gestigmatiseerd' is, d.w.z. als niet (geheel) acceptabel wordt beschouwd. Het feit dat deletie meer in de lagere dan in de hogere klassen voorkomt, zal hierbij een belangrijke rol spelen en misschien ook het feit dat de *t* deel uitmaakt van het schriftbeeld. Nog anders geformuleerd: we hebben te maken met een variabele: /-t/ met twee varianten: -*t* en -NUL, waarbij de eerste de prestigevariant is.

In het nu besproken leidse onderzoek was er dus differentiatie naar sociaal-economische klasse en stijl; in een onderzoek van Trudgill in de engelse stad

Norwich naar de uitspraak van <a> in bijv. een woord als *path* bleek er wel een klasse- maar geen stijlverschil. De lagere klassen hebben een meer palatale uitspraak. Vgl. de verschillen in figuur 5 tussen 'lower working class' (LWC), 'middle working class' (MWC), 'upper working class' (UWC), 'lower middle class' (LMC) en 'middle middle class' (MMC). Er bleek echter nauwelijks een stijlverschil naar voren te komen.

Figuur 5: *α*-index in Norwich volgens klasse en stijl (Chambers en Trudgill 1980, 83)

Het verschil tussen het leidse onderzoek en het onderzoek in Norwich is in terminologisch opzicht van groot belang. Als zich namelijk bij een variabele alleen een verschil in sociaal-economische klasse voordoet, dan spreekt men van een *indicator*, komt daar ook een verschil in stijl bij, dan noemt men zo'n variabele een *marker*. Bij een indicator is men zich van de varianten niet (of weinig) bewust, bij een marker is het bewustzijn er wèl (of in sterkere mate), hetgeen blijkt uit de stijlverschuivingen die optreden: wordt de stijl formeler, gaat men meer aandacht besteden aan hoe men spreekt, dan zal men een marker vermijden als het een gestigmatiseerde variant, of vaker gaan gebruiken als het een prestigevariant betreft.

15.2.3. Veranderingen uit hogere of lagere klassen

15.2.3.1. Veranderingen uit de lagere klassen

In 15.1.2 hebben we gezien dat de *t*-deletie een verandering is die nog aan de gang is of zich in ieder geval in het verleden heeft voltrokken. Het is gezien het sociale patroon dat bij het onderzoek naar voren komt, zeer waarschijnlijk dat de verandering haar oorsprong in de lage regionen van de samenleving heeft. Zo'n verandering is eerst onbewust (zij het niet zonder bedoeling), preciezer gezegd: er is eerst sprake van een lage bewustzijnsgraad; Labov spreekt hier van een 'change from below the level of awareness'. Er is verder sprake van een 'natuurlijke' verandering (voor het begrip natuurlijkheid zie 6.6.3): de reductie van de consonant-cluster *Ct* tot enkel *C*, waarmee een stap gezet wordt in de richting van de 'ideale syllabe' (zie

6.6.2). Mensen van de lagere klassen zullen door de mindere mate van educatie die ze genoten hebben en door hun in talig opzicht minder-eisende positie die ze in de maatschappij innemen, eerder aan natuurlijke neigingen toegeven dan diegenen die zich door hun opleiding en hun hogere positie sterker van taalnormen bewust zijn. In het in 14.3.4 besproken delftse voorbeeld is duidelijk sprake van een situatie die in beweging is. Het gaat daarbij om een gestigmatiseerde variant die in de plaats komt van een oudere eveneens gestigmatiseerde variant. Het is dus erg aannemelijk dat de verandering in de lagere klassen van de maatschappij moet worden gelocaliseerd.

Naarmate de verandering zich doorzet, wordt de kans groter dat ze gaat opvallen. Er breekt dan een kritiek moment aan: wordt de verandering door de hogere klassen aanvaard? Het is mogelijk dat ze zich daartegen zullen verzetten. Dat het nieuwe verschijnsel of patroon met de lagere klassen is geassocieerd, kan daarvoor al reden genoeg zijn. Er ontstaan dan naast klasseverschillen ook stijlverschillen. De laatste zijn het bewijs dat men zich van de verandering bewuster is geworden; ze kunnen zich bij alle klassen voordoen: door de reactie van de hogere klassen is de variant gestigmatiseerd geraakt. We kunnen ook zeggen dat we van het indicator- in het markerstadium zijn overgegaan. De taalverandering kan dan weer min of meer bewust teruggedrongen worden: 'change from above the level of awareness' (Labov). Stigmatisering kan op den duur zelfs tot stereotypering leiden: een bepaalde variant komt dan in gebruik om een bepaalde bevolkingsgroep te karakteriseren. Men is er zich zo bewust van dat men bij navraag zonder veel moeite zo'n variant kan noemen, bijv. voor het Amsterdams de stemloze uitspraak van *z-*: *sand* in plaats van *zand*. Stereotypen kunnen zelfs gebruikt blijven terwijl het gewraakte element al zo goed als verdwenen is: zo wordt van vlaardingers nog altijd gezegd dat ze moeite hebben met het uitspreken van de *h*, terwijl dit verschijnsel in ieder geval bij de jongeren al weinig meer te constateren valt.

Maar niet altijd heeft de tegenbeweging succes: zo kunnen de lagere klassen aan hun taalgebruik vasthouden, bijvoorbeeld om zich tegen de hogere af te zetten. Er ontstaat dan een evenwichtstoestand: zowel de klasse- als de stijlverschillen stabiliseren zich. Dat is het geval bij het *ing*-suffix in Norwich: de situatie is stabiel, want er is geen verschil tussen jong en oud. Zie hiervoor en voor de stijlverschillen figuur 2 en vergelijk voor de klasseverschillen de volgende percentages *-in*-vormen: middle middle class (MMC): 3%, lower middle class (LMC): 15%, upper working class (UWC): 74%, middle working class (MWC): 88%, lower working class (LWC): 98%. Let bij de percentages op de scherpe scheiding tussen de midden- en de arbeidersklasse; met een term van Labov hebben we hier een voorbeeld van een *sharp stratification* (is de scheiding niet scherp, dan is de term *gradient stratification* van toepassing).

Er kan ook alleen een stijlverschil overblijven. Een voorbeeld daarvan is de *d*-deletie in bijv. *rijden*, *blijde*: *rijen*, *blije* enz. De *d*-loze vormen treffen we bij alle klassen in conversatiestijl aan; in meer formele stijl wordt de *d* echter ongetwijfeld onder invloed van het schriftbeeld uitgesproken. We hebben hier tegelijkertijd een voorbeeld van een verschil in 'register': spreektaal tegenover schrijftaal.

Een mogelijkheid is ook dat op den duur de hogere standen overstag gaan of moeten gaan. Een mooi voorbeeld is de uitspraak van het franse woord *roi* (en vergelijkbare woorden). Vóór de franse revolutie was de 'beschaafde' uit-

spraak: [rwe]; tijdens de revolutie won de door de hogere standen als onbeschaafd beschouwde uitspraak [rwa]. Toen Lodewijk XVIII, die in 1791 gevlucht was, in 1814 terugkwam en nog de oude uitspraak bezigde, moest hij erop gewezen worden dat die uitspraak intussen vulgair en provinciaal geworden was.

Ten slotte is het ook mogelijk dat de verandering in het indicatorstadium blijft steken, dat de bewustzijnsdrempel dus niet wordt overschreden. Een voorbeeld van een indicator is de reeds vermelde palatale uitspraak van <a> in Norwich: zie figuur 5.

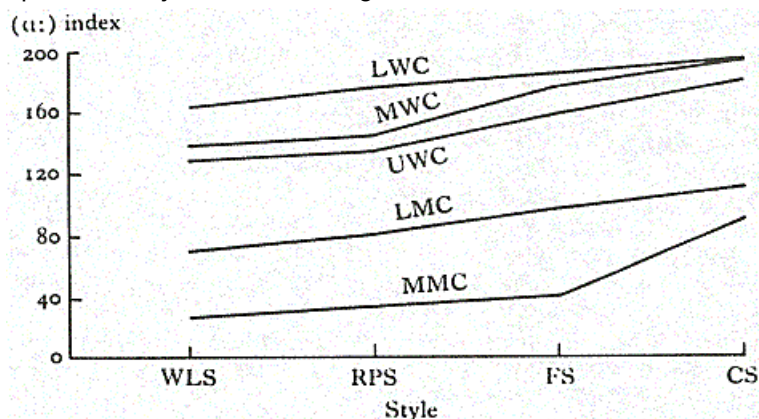
15.2.3.2. Veranderingen uit de hogere klassen

Een verandering kan ook door de hogere klassen worden geïntroduceerd. Een reden kan zijn dat men zich van de lagere wil onderscheiden (distinctiedrang). Hierin kan zich een neiging tot deftigheid manifesteren, maar ook een geheim sociaal-economisch motief: eventuele concurrenten van onderen af afweren door een taalbarrière op te werpen. Om een aardig lexicaal voorbeeld te geven: de studenten introduceerden op een gegeven moment het woord *fuiven*. Dit woord werd steeds meer door jongeren van 'lagere' niveaus overgenomen totdat het niet meer distinctief genoeg was; toen gingen de studenten weer het oude woord *feesten* gebruiken. Ook kan er van een bepaald soort hypercorrectie sprake zijn: de lagere kringen hebben althans in grote delen van het Randstadgebied de neiging de *ei* <ij, ei> sterk diftongisch uit te spreken, als *ai* of daaromtrent; mensen uit de hogere kringen blijken dan uit reactie angstvallig aan de 'nette', niet al te diftongische uitspraak vast te houden (vgl. de tegenbeweging van boven in de vorige paragraaf) met de mogelijkheid dat ze uit 'angst voor de diftong' een neiging tot een monoftongische uitspraak gaan vertonen ('klankoverdrijving'; zie voor deze term 15.1.2). In dergelijke reacties ligt waarschijnlijk een belangrijke bron van de zgn. 'geaffecteerde' uitspraak. Zo kan de geaffecteerde *ä*-achtige uitspraak van de *ë* een reactie zijn op een al te gesloten uitspraak zoals die o.a. van het Amsterdams bekend is (vgl. *hibbe* voor 'hebben'). (Daarnaast zijn 'platte' reacties denkbaar: de lagere klassen cultiveren dan a.h.w. de al te diftongische uitspraak om zich tegen de hogere af te zetten.)

Bij dergelijke veranderingen van boven in de maatschappij hebben we van meet af aan met markers te maken, waarbij dus per definitie stijlverschillen optreden ('from above the level of awareness'). Een beroemd voorbeeld kunnen we aan het werk van Labov in New York City ontleenen. Het betreft de uitspraak van de variabele /r/ in woorden als *cart* en *car*. De ons bekende uitspraak zoals die in Engeland geldt, houdt in dat de <r> niet wordt uitgesproken; typisch voor New York is echter de prestige-uitspraak *r*: men laat bij formeel spreken in *cart* en *car* duidelijk een *r* horen. Behalve stijlverschil treedt er zoals te verwachten klasseverschil op: hoe hoger in de maatschappij, hoe vaker men de *r* uitspreekt. Zie hiervoor figuur 6.

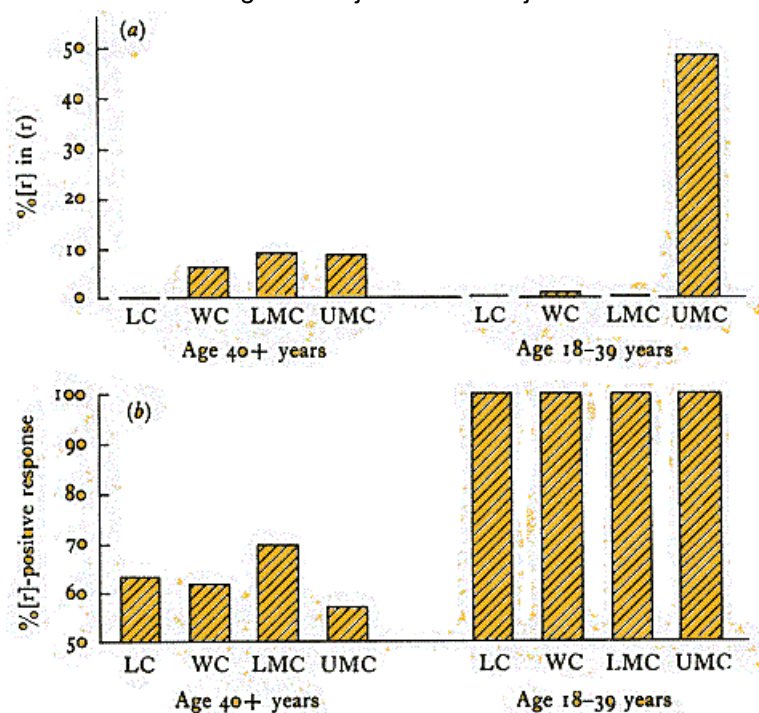
Opmerkelijk in deze figuur is dat in de meest formele stijl de lagere middenklasse (de op één na hoogste klasse die onderzocht is) nog boven de hoogste klasse, de hogere middenklasse, uitkomt. De leden van de lagere middenklasse gedragen zich plus royaliste que le roi. Labov gebruikt ook hiervoor de term *hypercorrectie* (zie voor deze term verder 15.3). Uit dit hypercorrecte gedrag valt af te leiden dat de leden van de lagere middenklasse hogerop willen, zich

met hogere lagen identificeren en daartoe graag gerekend zouden willen worden. We komen op dit verschijnsel in 15.3 terug.

Figuur 6: *r*-index in New York volgens klasse en stijl naar Labov (Chambers en Trudgill 1980, 96)

We nemen er nu nog de leeftijdsgdimensie bij. Zie de bovenste staafdiagrammen (figuur 7):

Figuur 7: *r*-index in New York volgens klasse en leeftijd naar Labov (Bynon 1977, 207)

We zien weer (in dit geval alleen voor casual speech) de duidelijke klasseverschillen. We zien nu echter ook een opvallend verschil tussen oud en jong bij de hogere middenklasse: de jongeren hebben de prestigevariant in veel sterkere mate dan de ouderen. Als we afgaan op het opmerkelijke leeftijdsverschil, kunnen we dus wel concluderen tot een taalverandering die nog aan de gang is; deze heeft duidelijk zijn oorsprong in de hoogste onderzochte klasse. Interessant is dat bij de lagere klassen de ouderen de prestigevariant iets vaker hebben dan de jongeren; mogelijk manifesteert zich hier enigszins de middenleeftijd met zijn gevoeligheid voor prestigegenormen. (De 'positive response' betreft de waardering van de *r*-variant.)

De kans dat klankveranderingen die door de hogere klassen worden geïntroduceerd, niet of weinig natuurlijk zijn, is groot. Denk bijv. aan het herstel van een slot-*t* wat in strijd is met de 'ideale syllabe'. Doordat ze met een bepaalde graad van bewustheid gepaard gaan, zullen ze eerder abrupt dan gradueel zijn (dus fonetisch niet geleidelijk) en kunnen ze ook heel goed lexicaal diffuus verlopen.

15.2.4. Andere mogelijkheden

Met de hierboven besproken voorbeelden zijn de mogelijkheden niet uitgeput. De onderscheiding verandering uit de lagere - verandering uit de hogere klassen is nogal grof. Het is vaak mogelijk tot een preciezere bepaling te komen: het blijkt dan dat een verandering niet per se uit de allerlaagste of uit de allerhoogste klasse hoeft te komen; de oorsprong kan ook ergens middenin liggen, bijv. in de hoogste laag van de arbeidersklasse. Ook is het mogelijk dat verschillende veranderingen min of meer tegelijk door verschillende sociale lagen worden geïntroduceerd, waardoor ingewikkelde variatiepatronen kunnen ontstaan. Ten slotte is het mogelijk dat een bepaalde verandering niet duidelijk met een bepaalde sociaal-economische klasse is verbonden. Dit laatste geldt dan in het bijzonder voor die samenlevingsvormen waarin een sociale hiërarchie niet of slechts in zeer beperkte mate aanwezig is. We kunnen in dit verband aan vroegere, nogal geïsoleerde agrarische (streek- of dorps)gemeenschappen denken.

Verschillen naar sociaal-economische klasse zijn niet de enige verschillen die mogelijk zijn. Zo moeten we o.a. voor de Verenigde Staten rekening houden met verschillen tussen etnische groepen (blanken en zwarten). Als we een zinnetje nemen als *she is nice*, dan blijkt dat zwarte mensen een voorkeur hebben voor *she nice*, met zogeheten copula-deletie, en blanke mensen voor *she's nice*, met contractie. Ook voor Nederland is het zaak met etnisch bepaalde verschillen rekening te houden: zo zijn veel Surinamers die Nederlands spreken aan een bepaalde (nl. bilabiale) uitspraak van de *w* te herkennen (bij Nederlanders is een labiodentale *w* gebruikelijk). Van belang kunnen ook 'peergroups' zijn: bijv. groepen jongeren, 'gangs' of studenten die tot een bepaalde vereniging behoren, die er een bepaald taalgebruik op nahouden. En ook religieuze groepen kunnen nog genoemd worden: zo komt (of kwam) in het Nederlands *op de eerste plaats* alleen bij katholieken voor; bij niet-katholieken is (was) het *in de eerste plaats*. En verder zijn er groepen die zich door een bepaald beroep of door een bepaalde wijze van leven kenmerken. Zo hielden, althans vroeger, rondreizende marskramers er een speciaal woordgebruik (een 'geheimtaal') op na. Met al dergelijke

sociale verschillen moeten we bij de bestudering van taalveranderingsprocessen rekening houden.

Ten slotte: het is de vraag of het altijd zo zinvol is in termen van groepen te denken. Individuen kunnen in mindere of meerdere mate tot een groep behoren; niet alle groepen zijn even homogeen. Daarom kan het soms beter zijn in termen van individuen te denken: ieder met zijn of haar eigen contactpatroon. In 15.4 zullen we een voorbeeld behandelen waaruit het belang van contactpatronen (relationele netwerken) duidelijk naar voren zal komen.

15.3. Hypercorrectie

In het voorafgaande is al een aantal malen, in 15.1.2 en 15.2.3.2, de term hypercorrectie gebruikt. We plaatsen hier de verschillende gevallen van hypercorrectie bij elkaar.

We gaan uit van een abstracte (interpretatie- en productie)regel $x \rightarrow y/c$ (vgl. 15.1.4). We kunnen dan de volgende gevallen onderscheiden:

1. een bepaalde input (x) wordt overdreven: vgl. de in 15.1.2 besproken fonetische analogie of reïnterpretatie: $x' \rightarrow y/c$;
2. een bepaalde output (y) wordt overdreven: vgl. wat in 15.1.2 over de fonetische geleidelijkheid is opgemerkt en de in 15.2.3.2 besproken monoftongische uitspraak van de *ei* ('klankoverdrijving'): $x \rightarrow y'/c$;
3. een bepaalde conditionering (c) wordt 'overdreven': vgl. hiervoor weer de in 15.1.2 besproken fonetische reïnterpretatie. We kunnen in dit verband ook aan de lexicale diffusie denken, bijv. wanneer een nieuwe klank op grond van het feit dat hij voorkomt in een paar substantieven, tot de hele categorie daarvan wordt uitgebreid (zie 15.1.3): $x \rightarrow y/c'$;
4. de frequentie van de toepassing van de regel (in een bepaalde stijl) wordt overdreven: hypercorrectie in de zin van Labov (hyperfrequentie). Vergelijk het gedrag van de op één na hoogste klasse bij de *r*-uitspraak in New York (15.2.3.2).

Zoals we al gezien hebben, kan hypercorrectie een belangrijke factor zijn in het proces van een zich uitbreidende klankwet. Betreft het een verandering uit de lagere klassen, dan is de graad van bewustzijn niet zeer hoog. Met meer bewuste vormen hebben we te maken bij veranderingen van boven af, waarbij markers (duidelijke prestigevarianten) in het geding zijn: vgl. de monoftongische uitspraak van de *ei* en de hyperfrequentie van Labov. Een verandering van boven af waarbij de conditionering in het spel is, wordt geïllustreerd door de volgende anecdote: Een meisje uit de 'volksklasse' komt in dienst bij een deftige Haagse mevrouw, van wie zij leert dat ze niet moet zeggen *koppies*, maar *kopjes*. Hypercorrect zegt ze dan op een gegeven moment in antwoord op een vraag van mevrouw: 'Heel tiepjes, mevrouw'. Ze heeft nog niet door dat de vervanging van *-ies* door *-jes* morfologisch, nl. tot de verkleinwoorden, beperkt moet blijven. Ze past de vervangingsregel (*ies* → *jes*) te ruim toe. Of anders gezegd: ze denkt dat ze met een fonologische regel te maken heeft, terwijl het een morfologische is.

Dit anecdotische voorbeeld illustreert duidelijk dat er bij overname van veranderingen van boven af problemen ontstaan wanneer een eenvoudige condi-

tionering (bijv. *c* = NUL) door een ingewikkelde moet worden vervangen, in casu *-ies* in alle gevallen → *-jes* in sommige, *-ies* in andere gevallen, resp. diminutieven en niet-diminutieven. We illustreren dit ook nog met het volgende voorbeeld, waarbij geen sociale maar stilistische verschillen in het spel zijn. Er komen in het Nederlands, zoals we al gezien hebben (15.2.3.1), vormen met *d* en vormen zonder *d* (door *d*-syncope) naast elkaar voor: *houden van / houe(n) van*. Het verschil is stilistisch bepaald: *houden van* is schrijftaal en formele gesproken taal; *houe van* is informele gesproken taal. Een voorbeeld van een hypercorrectie is *onbehouden* voor *onbehouden*. Voor vele Nederlanders zullen de basisvormen *d*-loos zijn. Die heeft men van huis uit meegekregen, terwijl de vormen met *d* van buiten af, op school, aangeleerd zijn. De vervangingsregel is dan: NUL → *d* / in bepaalde woorden. De conditionering is puur lexicaal: alleen in die woorden moet *d* worden ingevoegd waarin hij ook geschreven wordt, dus wel in *houe(n) van*, niet in *onbehouden*. Bij een dergelijke lexicale conditionering is de kans op hypercorrecties groot.

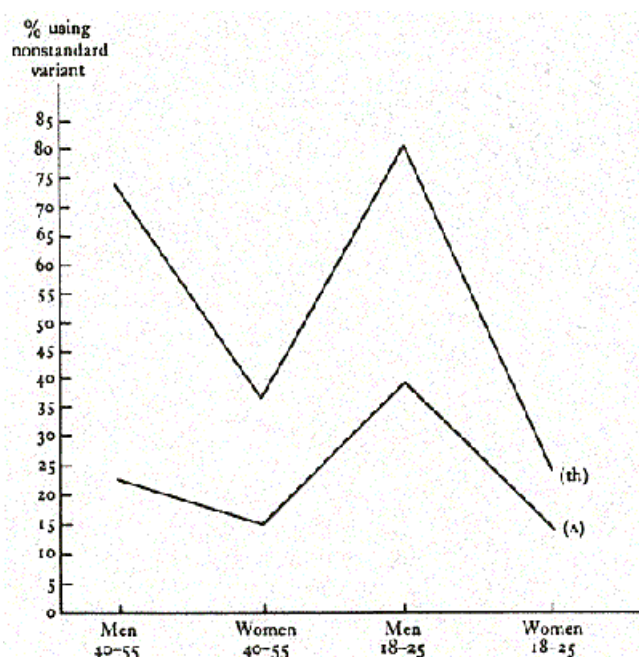
De vervanging van een eenvoudige door een ingewikkelde conditionering (in het laatste voorbeeld: nergens *d* → soms wèl, soms niet, in een bepaalde stijl) gaat, kan men zeggen, tegen de natuurlijke klankwettige ontwikkeling in, die juist gekenmerkt wordt door een generalisering van de conditionering. Zo'n vervanging en de daarbij optredende hypercorrecties zijn vaak een aanwijzing voor een verandering van boven af (sociaal of stilistisch). In de gevallen *houden van* etc. wijst ook de onnatuurlijkheid van de verandering zelf: NUL → *d* (intervocalisch), in die richting.

Hypercorrecties spelen ook een belangrijke rol bij invloeden van de ene taal op de andere. We zullen er dan ook in 18.3.2 op terugkomen.

15.4. Sexever verschillen

Om de rol van mannen en vrouwen in taalveranderingsprocessen op het spoor te komen, moeten we de sexe- met de leeftijdsvariabele combineren. Dit is gebeurd in een onderzoek van J. en L. Milroy in Belfast, preciezer aangeduid in de wijk Ballymacarrett, de arbeidersenclave in het protestantse oost-Belfast. Zie hiervoor figuur 8.

Er zijn twee variabelen onderzocht: /*θ*/: de syncope van *ð* in *mother, brother* enz., en /*ʌ*/: het optreden van een ongeronde [ʌ]-klank in woorden als *pull, push, took* enz. Beide genoemde varianten zijn substandaard, in het bijzonder de [ʌ]-klank. We zien ten eerste dat de mannen steeds wat het percentage substandaardvormen betreft boven de vrouwen uitkomen, ten tweede (vergelijk jong en oud) dat de substandaardvormen bij de mannen toenemen terwijl ze bij de vrouwen gelijk blijven (/ʌ/) of zelfs afnemen (/ð/). Een en ander houdt verband met de arbeidssituatie van de beide sexen en met het verschil in contactpatronen dat daarvan het gevolg is: de mannen, ook de jonge, hebben hun werk en in verband daarmee ook hun sociale contacten in de wijk, de vrouwen daarentegen werken vaak buiten de wijk, de oudere als schoonmaaksters, de jongere ook in administratieve banen, en dat betekent veel meer contacten met andere delen van de stad. Het zijn daardoor de vrouwen die de ontwikkeling in de richting van de standaardvormen stimuleren.

Figuur 8: *th*- en *s*-indices in Ballymacarett, Belfast, volgens sexe en leeftijd naar L. Milroy (Chambers en Trudgill 1980, 171)

Ook bij veel ander onderzoek is gebleken dat de algemene tendens is dat vrouwen vooroplopen bij een verandering in de richting van een prestigevariant. Mannen schijnen dat te doen bij een verandering in de omgekeerde richting. Als we sexe en sociaal-economische klasse combineren, kunnen we de hypothese nog wat scherper formuleren: bij een verandering van de eerste soort gaan de vrouwen van de middenklassen voorop, bij een verandering van de tweede soort mannen van de arbeidersklassen.

De geconstateerde sexeverschillen hebben niets met de biologische sexe te maken, in die zin dat ze uit bepaalde constante verschillen tussen de mannelijke en de vrouwelijke psyche zouden kunnen worden verklaard. De sexe die hier in het spel is, is de sociale sexe ('gender'), en de verschillen houden verband met de maatschappelijke rol die de beide sexen moeten spelen. Ter verklaring van de sterke vrouwelijke neiging tot correcte en nette vormen kunnen we denken aan het feit dat vrouwen vaak geen beroep hebben of lager worden ingeschat dan hun mannelijke evenknieën en dus hun status aan hun taalgebruik moeten ontleen (vroeger gold dat overigens meer dan tegenwoordig), of aan het feit dat in veel beroepen die voor vrouwen openstaan (bijv. het beroep van verkoopster of receptioniste), een behoorlijke beheersing van de standaardtaal (uitspraak bijv.) vereist is, of ook aan het feit dat vrouwen een belangrijke rol in de opvoeding van de kleine kinderen spelen.

Ook ander vrouwelijk taalgebruik, bijv. voorkeur voor waarderende adjectieven: *snoezig*, *beeldig*, *schattig*, *enig*, of het gebruik van intensifiërende woordjes: *zo (leuk!)*, kan met de maatschappelijke rol van de sexen in verband worden gebracht: vrouwen mogen meer hun emoties tonen dan mannen. De sexever-

schillen nemen echter af naarmate men hoger in de maatschappij komt: zo kan een intellectuele man gemakkelijker het woord *griezelig* of *eng* gebruiken dan een arbeider. Verder ziet het ernaar uit dat jonge vrouwen een tendens in de richting van 'mannelijk' taalgebruik vertonen. Als we dit volgens de schijnbare tijd-methode als een aanwijzing voor een taalverandering opvatten (en niet als age grading in die zin dat vrouwen als ze ouder worden, 'vrouwelijker' gaan praten), dan kunnen we vaststellen dat de genderverschillen in onze geëmancipeerde tijd bezig zijn kleiner te worden.

Dat oude patronen doorbroken kunnen worden, blijkt uit het moderne verschijnsel dat succesvolle Nederlandse mensen, vooral vrouwen, zich (o.a.) een *aai*-uitspraak van de *ei* <ei, ij> veroorloven. Het heeft de schijn dat ze hiermee willen uitdrukken: we hebben al zo'n status dat we ons door middel van de uitspraak niet meer behoeven te manifesteren.

15.5. Taalattitudes

We maken in deze paragraaf nog een paar opmerkingen over taalattitudes. Impliciet hebben we daarmee al een aantal malen in de voorafgaande paragrafen kennis gemaakt, nl. met de gevoelsmatige, negatieve of positieve, waarderings die taalgebruikers aan bepaalde elementen hechten. Een al te diftongische uitspraak van de *ei* wordt door de hogere klassen negatief, als 'plat', 'onbeschaafd' gewaardeerd, met als mogelijke reactie een al te monoftongische uitspraak (15.2.3.2). De New Yorkse *r*-uitspraak wordt daarentegen door diezelfde klassen positief gewaardeerd, hetgeen bij de op één na hoogste klasse tot een vorm van hypercorrectie leidt (15.2.3.2). Wel te verstaan: het gaat hier om waarderings die aan elementen, binnen een bepaalde maatschappelijke context, zo men wil op grond van maatschappelijke vooroordelen, gehécht worden. Op zichzelf is, zuiver taalkundig gezien, het ene element niet meer waard dan het andere. De *ai*-achtige uitspraak van de *ei* wordt als 'onbeschaafd' beschouwd omdat hij voorkomt bij groepen die als zodanig gewaardeerd worden. Omgekeerd kan dan iemand op grond van een *ai*-uitspraak tot zo'n 'onbeschaafde' groep gerekend worden. Binnen de Duitse context is een uitspraak *zain* voor <sein> echter volkomen acceptabel.

Het begrip attitude moet onderscheiden worden van het begrip norm. Een echte Rotterdammer met zijn *ai*-uitspraak voor *ei* zal zeker wel de norm van de standaardtaal op dit punt kennen. Attitudineel kan hij dan toch aan zijn rotterdamse uitspraak gehecht zijn omdat dat de uitspraak is die kenmerkend is voor de gemeenschap waartoe hij behoort. Met Labov maken we dan wel onderscheid tussen open en verborgen prestige (*overt* en *covert prestige*; we kunnen ook zeggen *norm* en *antinorm*). Het kan zelfs zijn dat hij een negatieve attitude tegenover de norm heeft, omdat hij die norm associeert met de onderdrukkende klasse. Hij kan dan tegen die norm in zijn *ai*-uitspraak handhaven of zich toch uit angst voor repercussies aan die norm aanpassen. Wanneer informanten bij een bepaald onderzoek in formele stijlen een bepaalde uitspraak vaker blijken te gebruiken, kan dat dan ook op twee manieren worden uitgelegd: men staat inderdaad positief tegenover de prestigevariant of men conformeert zich daaraan op grond van een bepaald normbesef, mede onder invloed van de altijd wat formele interviewsituatie.

Attitudes spelen een belangrijke rol in taalveranderingsprocessen, in de verbreiding of de terugdringing van bepaalde elementen. We geven als voorbeeld nog een beroemd onderzoek van Labov, het onderzoek op Martha's Vineyard, een eilandje voor de oostkust van de Verenigde Staten. Hierbij bleek dat door

de autochtone eilandbewoners bepaalde eilandvarianten op het punt van de uitspraak in toenemende mate werden gebruikt om zo tegenover de vele vakantiegasten de lokale identiteit te beklemtonen. Ook bleek dat jongens die van plan waren op het eiland te blijven, de varianten in sterkere mate lieten horen dan jongens die het voornemen hadden naar het vasteland te gaan. Uitspraak wordt hier dus duidelijk gebruikt om te kennen te geven welke plaats men in sociaal opzicht wenst in te nemen.

16. Regionale aspecten

16.1. Regionaal bepaalde taalvariatie

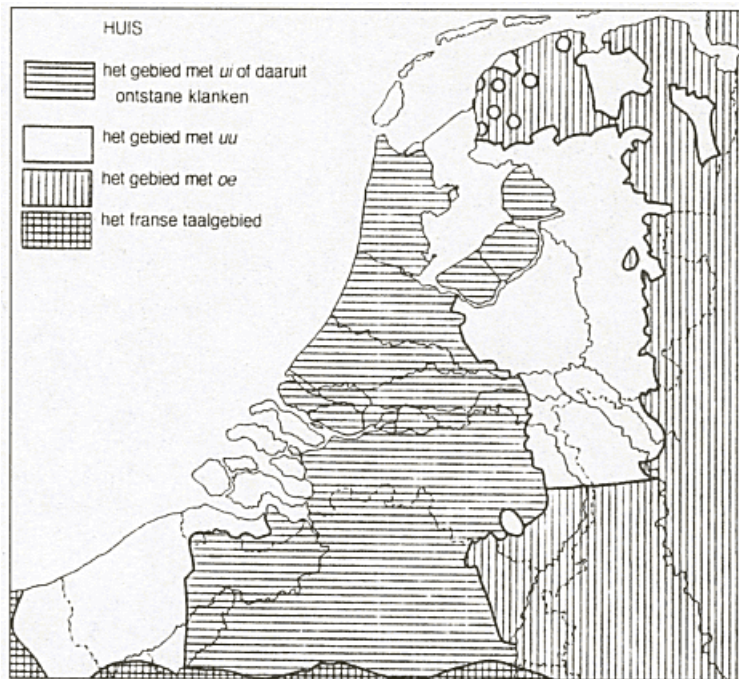
We hebben tot dusver taalvariatie en taalverandering bekeken in verband met factoren als sociale groep, sexe (gender), stijl, leeftijd. We kunnen zeggen dat we regionaal gezien hiermee nog op één plaats zijn gebleven. We zullen nu de geografische verbreiding en de geografische variatie van een taalverandering in ogenschouw nemen. In principe kunnen daarbij alle andere geleidelijkheden weer tevoorschijn komen.

We hebben bij de sociale en stilistische variatie gezien dat ieder element zijn eigen spreiding heeft: ieder verschijnsel vraagt om zijn eigen visuele voorstelling door middel van een grafiek, staafdiagrammen enz. Ook in het geografische vlak komen we dit tegen: ook nu blijkt ieder element zijn eigen verspreiding te hebben en, in dit geval, een eigen kaartbeeld op te leveren.

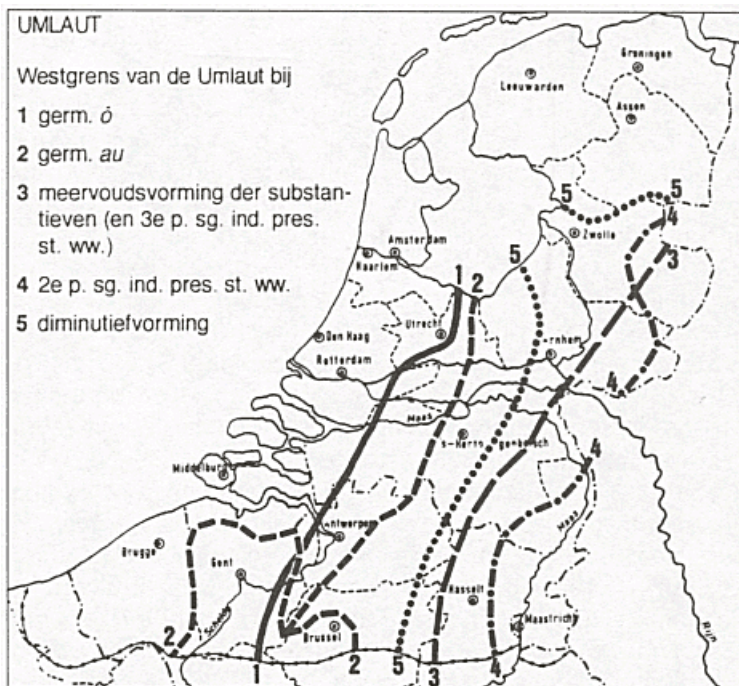
Men neemt aan dat een nieuw element ergens in een centrum ontstaat en zich vandaaruit (evt. via secundaire centra, 'filialen') via geografische lijnen uitbreidt (ook kan er sprake zijn van een oud element dat opnieuw actief wordt). Het model waarmee we dan werken, heet het *golfmodel* (duits: Wellentheorie). De grens tot waaraan zo'n element zich heeft uitgebreid, of van de andere kant bekeken: tot waarachter een ander element is teruggedrongen, heet met een bekende term een *isoglosse*. Isoglossen scheiden dus gebieden met een bepaald taalelement van gebieden met een ander, uiteraard gelijkwaardig, taalelement. Het is overigens ook mogelijk dat een vernieuwing van het ene centrum op het andere overspringt, over het tussenliggende gebied heen.

We bekijken hiervoor de kaarten 3a t/m 3d, die gebaseerd zijn op de in Nederland en Vlaanderen gesproken dialecten. (Het in het gehele gebied gesproken Standaardnederlands laten we buiten beschouwing.)

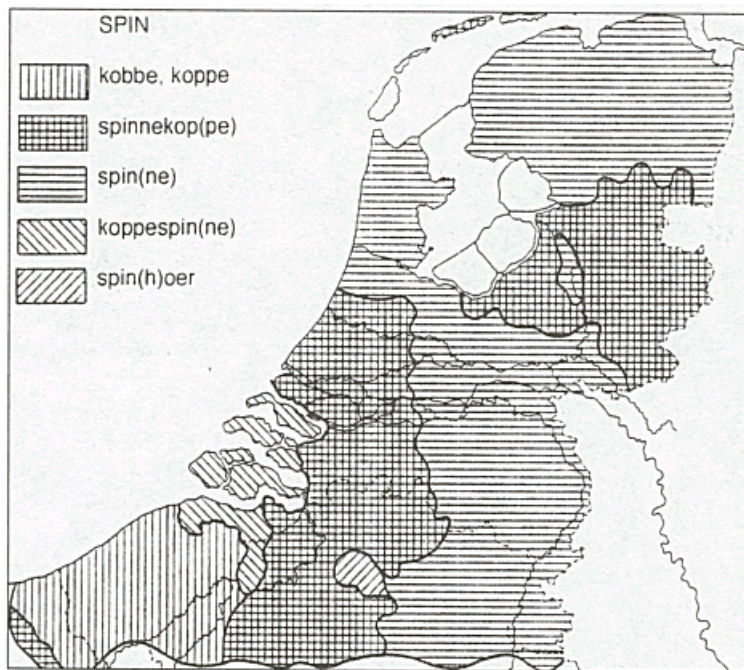
Op deze kaarten zijn een aantal isoglossen getrokken. Op kaart 3a maken we kennis met klankgrenzen (isofonen): *huis/huus/hoes*; we kunnen zeggen dat we in dit geval steeds hetzelfde woord hebben maar met een wisselende vocaal. Kaart 3b laat zowel isofonen als isomorfen zien: isoglosse 1 en 2 zijn isofonen, ze bakenen de oostelijke gebieden af waarin i-Umlaut van *ō* en *au* is opgetreden (vgl. resp. got. *sokjan*, ndl. *zoeken*, twents *zeuken* en got. *daupjan*, ndl. *dopen*, twents *deupen*), isoglosse 3, 4 en 5 zijn isomorfen, die de oostelijke gebieden afgrenzen met Umlaut in het meervoud van bepaalde substantieven, in bepaalde werkwoordsvormen en in verkleinwoorden (vgl. twents *boom - beume*, *sloapen - doe slöps*, *hee slöp*, *boom - beumke*). Op deze kaart zien we dat hoewel het hier verwante verschijnselen betreft, we toch telkens een andere isoglosse hebben. Kaart 3c geeft voorbeelden van lexicale grenzen (isolexen): de grenzen tussen de gebieden met *spin*, *spinnepkop*, *koppespin* enz. In dit geval gaat het niet zonder

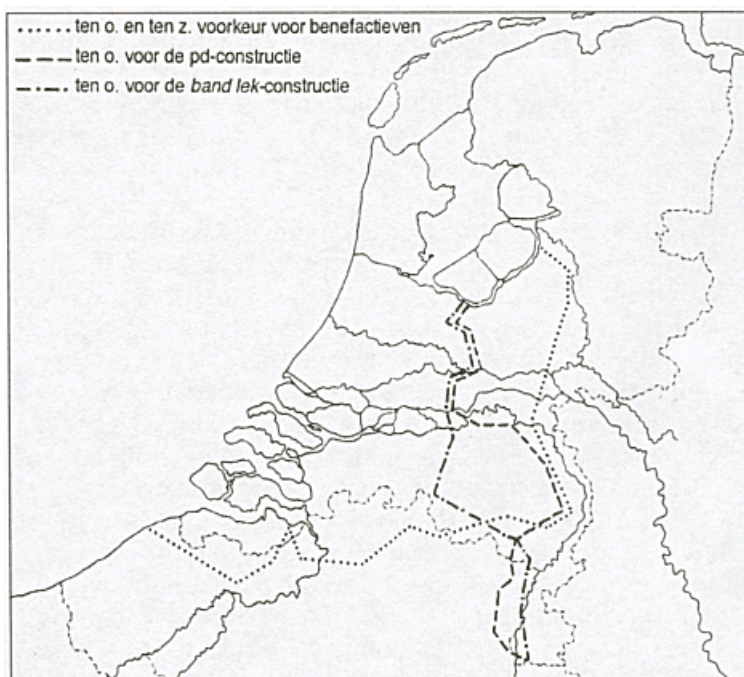
Kaart 3a: *huis* naar Kloeke 1952

Kaart 3b: *i-Umlaut* (Goossens 1977 kaart 20)

Kaart 3c: *spin* naar Blancquaert, Pée e.a. (Goossens 1977 kaart 9)

Kaart 3d: constructionele verschillen binnen het nederlandse taalgebied naar Van Bree 1981 (Dyk en Hoekstra 1987, 83)

meer om andere klanken zoals bij *huis* maar om verschillende woorden. Een isolex kan overigens ook op betekenissen betrekking hebben: zo blijkt het woord *kuieren* in het westen een andere betekenis te hebben dan in Twente: 'op je gemak wandelen' tegenover 'gezellig praten'. Syntactische grenzen (isotagmen) tenslotte zijn op kaart 3d afgebeeld: het zijn grenzen die de (meestal oostelijke) gebieden afbakenen waar men voorkeur heeft voor bepaalde constructies: de benefactief *moeder breit hem een paar sokken* tegenover *moeder breit een paar sokken voor hem*, de 'band lek'-constructie *ik had de band lek* tegenover *ik had een lekke band* en de constructie met possessieve datief *de oren zijn hem bevroren* tegenover *zijn oren zijn bevroren* (in de beide laatste gevallen ook met oostelijke voorkeur voor het bepaald lidwoord in plaats van de westelijke voorkeur voor het bezittelijk voornaamwoord).

Wat dus opvalt, als men veel kaarten bekijkt, is dat iedere isoglosse zijn eigen verloop heeft; isoglossen kunnen elkaar op alle mogelijke manieren doorkruisen, ze vallen praktisch nooit samen al ziet men ook wel vaak dat ze parallel lopen (vgl. bijv. kaart 3b). Voor ieder verschijnsel is dus inderdaad een aparte kaart nodig; dat kan zelfs per klank per woord gelden. Zo heeft als we een klankverschijnsel als voorbeeld nemen, de grens tussen \bar{y} en \bar{u} per woord niet hetzelfde verloop: die grens loopt bijv. in *huis* oostelijker dan in *muus*. We komen hier weer in aanraking met het verschijnsel van de lexicale diffusie. Dat in *huis* de \bar{y} verder oostelijk is doorgedrongen dan in *muus* kan verband houden met de frequentie, of preciezer gezegd, de frequentie in interlocaal verkeer. In het verkeer tussen plaatsen zal *huis* zeker vaker gebruikt worden dan *muus*.

Tussen de regionale differentiatie en de sociaal of stilistisch bepaalde differentiatie die we in de vorige paragrafen besproken hebben, bestaat een belangrijk verschil. Bij de besproken sociaal of stilistisch bepaalde differentiatie is er althans in de meerderheid van de gevallen sprake van een bepaald element dat meer of minder vaak voorkomt; het gaat dus om frequentieverschillen. Bij de regionale differentiatie is er sprake van kwalitatieve verschillen, van ándere elementen of patronen. Een belangrijke overeenkomst is dat ook bij regionale verschijnselen soms per woord gedifferentieerd moet worden (vgl. het proces van lexicale diffusie).

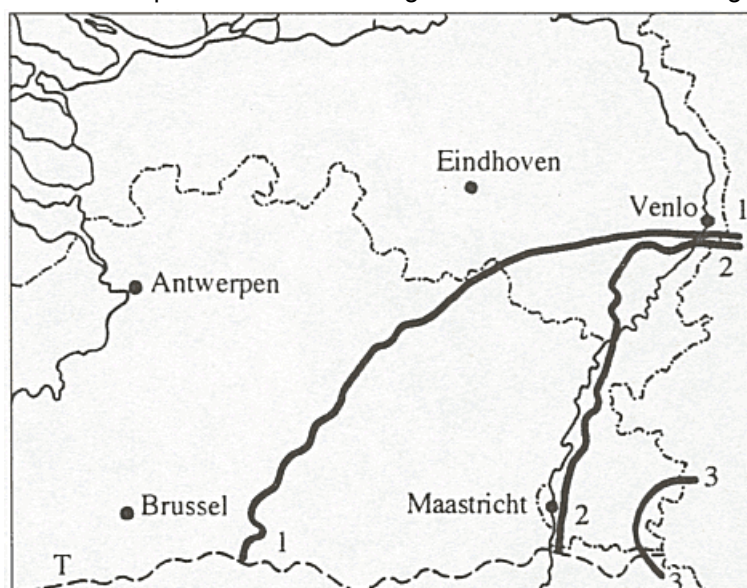
Overigens moeten we ook bij de regionale differentiatie rekening houden met kwantitatieve verschillen. Een isoglosse is nl. een abstractie. Het is althans niet altijd zo dat we precies kunnen zeggen waar hij loopt, dat bijv. op de Amers-foortse straatweg 40 nog *huis* gezegd wordt maar op no. 42 al *huus*. Dat zou wel mogelijk zijn wanneer er tussen die beide nummers een groot open gebied ligt waar over en weer maar weinig contact is. Heel vaak zal er sprake zijn van een (smallere of bredere) overgangszone waar in het gegeven voorbeeld *huis* en *huus* naast elkaar voorkomen. Hierbij moeten we rekening houden met alle reeds besproken differentiaties: naar leeftijd (bijv. oudere dialectsprekers zeggen nog *huus*, jongere reeds *huis*), naar sociaal-economische klasse (bijv. van laag naar hoog neemt het gebruik van *huus* af), naar sexe (bijv. vrouwen zeggen vaker *huis* dan mannen) en naar stijl (bijv. hoe formeler de stijl, hoe vaker *huis*). (Van de standaardtaal waarin het altijd *huis* is, zien we in dit verband weer af.)

De isoglossenstructuren op dialectkaarten berusten over het algemeen op onderzoek waarbij men zich bewust beperkt heeft tot oudere honkvaste dialectsprekers, vaak ook nog van agrarische herkomst, en tot informeel taalgebruik. En daarbij is men dan nog vaak op zoek geweest naar de oudste vormen die

nog achterhaald konden worden, althans die vormen die het verst van de standaardtaal afstaan. Dialect is daarbij dan als uiterste tegenpool van de standaardtaal opgevat.

16.2. Taalgrenzen

Met het feit dat ieder verschijnsel, en dan ook nog vaak per woord, zijn eigen verspreiding heeft, hangt samen dat er tussen dialecten over het algemeen geen scherpe grenzen bestaan en dat ze moeilijk af te bakenen zijn; ze blijken meestal vloeiend in elkaar over te gaan. In verband hiermee gebruikt men wel het beeld van een landschap; men spreekt van een taallandschap of van terrasvorming. Men kan hiervoor ook nog kaart 4 bestuderen.

De Hoogduitse klankverschuiving in Limburg. Lijn 1: de Uerdinger Linie tussen stand.ndl. *ik/ook/-lijk* en hoogduits *ich/auch/-lich*. Lijn 2: de Panninger Linie tussen stand.ndl. *sl/sm/sn/sp/st/zw* en hoogduits *schl/schm/schn/schp/scht/schw* (*schp* en *scht* geschreven als <sp> en <st>). Lijn 3: de Benrather Linie tussen stand.ndl. *maken* en hoogduits *machen*.

Kaart 4: isoglossen in Limburg (op basis van kaart 5 in Donaldson 1983, naar Schrijnen)

Op kaart 4 zijn een aantal beroemde isoglossen in Limburg afgebeeld; gaan we van west naar oost, dan neemt geleidelijk aan het aantal oostelijke (limburgse) eigenaardigheden toe. En het aantal westelijke eigenaardigheden neemt geleidelijk aan af.

Er zijn wèl gebieden waar vele isoglossen dicht opeen lopen; er is dan geen geleidelijke verandering in het 'taallandschap' maar een betrekkelijke breuk: over korte afstand verandert het taallandschap dan snel. Een scherpe taalgrens is daar goed beschouwd een extreem geval van. Een bekend voorbeeld van zo'n breukgebied is de Oude IJssel-streek. Zoals we op kaart 5 kunnen zien, lopen daar de volgende isoglossen door: de isofoon *lope/lopen* (met of zonder *n*-apo-

cope), de isomorf die het oostelijke gebied met het persoonlijk voornaamwoord van de 2e persoon *i-j* afbakt, de isomorf *emaakt/gemaakt* (let op het prefix), de isomorf die de eenheidspluralis op *-t* afgrenst en de isolex *tarwe/weit*. Sommige isoglossen steken zoals we kunnen zien, de Veluwe dwars over en bereiken de oude Zuiderzeekust, sommige buigen vóór die kust om naar het noorden. Andere isoglossen die door de Oude IJsselstreek lopen zijn: *ezege/ezeid*, *fluit/fluite* (met of zonder sjwa-apocope), *lief/leef* (isofonen), *dikwijls/vaak*, *zeug/mot(te)* (isolexen). Ook de Peel, vroeger een ontoegankelijk moeras, is een gebied waar veel isoglossen doorheen lopen (vgl. kaart 4).

----- *-n* in de werkwoordsvormen
 +++++ voornaamwoord *ie-i-j*
 - - - - - voorvoegsel *e-* in het verl. deelw.
 xxxxxx meerv. tegenw. tijd op *-(e)t*
 .-.-.- *weite*, *wa(a)ite*, *waaide*

Kaart 5: isoglossen in de Oude IJssel-streek (Hol 1949)

Een voorbeeld van een scherpe taalgrens is de grens die de vlaamse van de waalse dialecten in België scheidt. Hij is op verschillende kaarten te zien: 3a, 3b, 3c, 4, 6 en 7.

Andere voorbeelden zijn de friese taalgrens, die de friese dialecten scheidt van de groningse, drentse en overijsselse (inclusief stellingwerfse), de grens tussen de deense (noordgermaanse) en de duitse (westgermaanse) dialecten in Sleeswijk Holstein, de grens tussen de duitse en de slavische (poolse, tsjechische, sloweense) dialecten en de grens tussen de duitse en de hongaarse dialecten. Binnen deze grenzen worden afgezien van enkele tweetalige enclaves (bijv. Brussel, waar ook Frans gesproken wordt) en grensgebieden (bijv. de nederlands-franse Voerstreek) de continentaal-westgermaanse dialecten gesproken, die over het algemeen zeer geleidelijk in elkaar overgaan: het continentaal-westgermaanse dialectcontinuüm (zie kaart 6).

Kaart 6: het continentaal-westgermaanse dialectcontinuüm

Door dit continentaal-westgermaanse taalgebied loopt de Duits-Nederlandse taalgrens, die althans van oorsprong geen dialectgrens is: tussen de dialecten van Twente en die van Bentheim bijv. bestaan er geen scherpe verschillen. Het is wel de grens die het bereik van de Nederlandse van het bereik van de Duitse standaardtaal scheidt. Door de invloed die de standaardtalen op de dialecten uitoefenen, wordt de Duits-Nederlandse staatsgrens langzamerhand echter wel steeds meer een dialectgrens. Zo kwam oorspronkelijk zowel in Twente als in het aangrenzende Duitse gebied *wassen* in de betekenis 'groeien' voor (vgl. nog *het wassende water* en *de wassende maan*); in Twente wordt het woord echter vervangen door het standaardNederlandse *groeien*. Omgekeerd wordt in het Duitse grensgebied *Pasen* vervangen door het standaardDuitse *Ostern*.

Er zijn dus twee soorten taalgrenzen die we goed uit elkaar moeten houden: scherpe grenzen tussen dialecten of dialectcontinua en grenzen van standaardtalen. De grens tussen de Duitse en de Nederlandse standaardtaal loopt dus dwars door een dialectcontinuüm heen. Omgekeerd kan een grens die twee continua scheidt, dwars door het gebied van een standaardtaal heen lopen. Een voorbeeld daarvan is de Friese taalgrens: aan beide zijden daarvan wordt de Nederlandse standaardtaal gebruikt. Wel fungeert die grens ongeveer als de grens die het bereik van de Friese standaardtaal afbakent. (In een groot deel van de provincie Friesland worden dus twee standaardtalen gebruikt.)

16.3. De verklaring van de regionale differentiatie

16.3.1. Extra-linguïstische verklaringen

De extra-linguïstische verklaring van de regionale differentiatie is in wezen niet verschillend van die van de sociaal (en stilistisch) bepaalde. Bij de sociale differentiatie verspreiden zich verschijnselen (of worden verschijnselen teruggedrongen) van de ene mens naar de andere of globaler, van de ene groep naar de andere. Communicatie of gebrek aan communicatie zijn daarbij in het spel. Dat er vaak een grote kloof blijkt te bestaan tussen de arbeiders- en de middenklassen (bijv. bij de /ing/-index in Norwich: 9% *-in* bij de middenklassen, 87% bij de werkende groepen!), hangt ongetwijfeld samen met een groot gebrek aan communicatie over en weer. En als er 'communicatie' is, dan is dat in een sfeer van ongelijkheid: werkgever - werknemers, die de tegenstellingen eerder aanscherpt dan opheft (onwil tot communicatie). Vgl. de in 15.5 besproken taalattitudes.

Communicatie is ook bij de regionale verschillen en overeenkomsten de doorslaggevende factor. In het algemeen: mensen gebruiken in een bepaald gebied hetzelfde element, omdat er tussen de daar wonende mensen contact is of contact is geweest. Dat moeten we ons niet zo voorstellen dat bijv. ieder dorp in zo'n gebied contact heeft met ieder ander, de contacten zijn vaak indirect: van dorp A naar dorp B en vandaar weer naar dorp C. Op taalkaarten worden dus vroegere of hedendaagse communicatieve verbanden zichtbaar.

Isoglossen en scherpe taalgrenzen nu blijken vaak te lopen op plaatsen waar in een bepaalde periode van de geschiedenis contact belemmerd werd. We moeten zeer globaal met de volgende factoren rekening houden:

a. Geografische factoren. Een moeras werkt communicatie-verhinderend: de Peel op de grens van Noord-Brabant en Limburg (vgl. kaart 4), het Boertanger moeras op de grens van Groningen en Duitsland. Een bevaarbare rivier werkt juist verbindend. We hebben gezien dat de Oude IJssel-streek een breukgebied is. Vele isoglossen blijken nu precies genomen parallel aan die rivier, op korte afstand ervan te lopen. De beide oevers van de Oude IJssel voorzover die bevaarbaar is, hebben hetzelfde taalgebruik.

b. Sociologische factoren, bijv. politieke. Vooral in Duitsland heeft men deze factoren ontdekt, hetgeen samenhangt met de grote politieke verbrokkeling die voor dit land lange tijd kenmerkend is geweest. Isoglossen bleken samen te vallen met grenzen van oude bisdommen, hertogdommen, graafschappen e.d. De werking van zo'n politieke factor zien we ook in onze eigen tijd in de invloed die de duits-nederlandse staatsgrens op de dialecten aan weerszijden uitoefent (voor voorbeelden zie 16.2). Politieke grenzen kunnen weer bepaald worden door geografische: het is niet toevallig dat genoemde staatsgrens door het Boertanger moeras loopt.

c. Economische factoren. We kunnen hierbij bijv. denken aan het marktverkeer. Op de Veluwe komen twee woorden voor 'dikwijls' voor: *vake* en *ducke* (vgl. in de standaardtaal: *vaak* en *dik(wijls)*). In het noordelijke deel komt *vake* voor evenals in de belangrijke marktplaats Deventer waarop men economisch via de belangrijke landweg Amersfoort-Deventer georiënteerd was. In het zuidelijk deel zegt men *ducke* of *vake* alnaargelang men naar de markt ging in Apeldoorn, Deventer of Zutphen dan wel in de *ducke*-plaats Arnhem. We hebben hier dus ook een voorbeeld van de invloed van de infrastructuur: hoe liepen de wegen? Een interessant voorbeeld is ook de Bollenstreek (tussen Haarlem en Leiden). In een groot deel van de Bollenstreek treffen we een uitspraak aan die o.a. bekend is van Amsterdam: de *n* of de *t* wordt gespannen uitgesproken waarbij een palatale verkleuring van de voorafgaande vocaal plaatsvindt (vgl. de amsterdamse uitspraak van *Jan, bon, God*). Deze uitspraak treffen we nog in hoge mate in Lisse aan, in het wat zuidelijker gelegen Sassenheim echter nauwelijks meer. Het interessante nu is dat (althans vroeger) Lisse op Haarlem en Sassenheim op Leiden georiënteerd was. Haarlem heeft de besproken uitspraak ook (via het drukke verkeer met Amsterdam?) terwijl men hem in Leiden niet zal horen.

d. Demografische factoren (factoren die verband houden met de bevolking: dichtheid, samenstelling, verplaatsing enz.). Bij de geografische verspreiding van elementen en patronen kan migratie een belangrijke factor zijn. Zo vinden we het vlaamse woord *erpel* 'woerd' ver in Duitsland, in Brandenburg, terug. We hebben hier een relict van een vlaamse kolonisatie die in de 12e eeuw heeft plaatsgevonden. Vlamingen hebben een werkzaam aandeel gehad in de ontginning van brandenburgse gebieden. Op de mogelijke invloed van een migratiefactor hebben we al gewezen in verband met het in 14.3.4 besproken delftse voorbeeld.

De algemene factor is dus: contact of belemmering van contact. De Saussure sprak in dit verband van 'la force d'intercourse'. Maar hij onderscheidde daarnaast 'l'esprit de clocher', letterlijk 'de geest van de klokketoren'. Mensen kunnen zich ook om allerlei redenen afschermen tegen contact met anderen,

zich tegen anderen afzetten. In het sociale vlak zagen we hiervan al een voorbeeld in de relatie werkgevers - arbeiders. Ook in het geografische vlak kan dit een rol spelen. Een voorbeeld is het oude dialect van Katwijk aan Zee dat duidelijk afwijkt van de omgeving: de oude vissersbevolking had weinig contact met het agrarische achterland. Dat hield oude gewoonten en ook het oude dialect in stand. Aan de andere kant hadden de katwijkse vissers wèl contact met andere vissers, bijv. die van Scheveningen en dat manifesteert zich in dialectovereenkomsten tussen beide vissersplaatsen.

Er bestaan dus goede extra-linguïstische verklaringen voor de zeer gevarieerde isoglossenstructuren die we aantreffen. Maar er blijven daarnaast nog genoeg vragen over die beantwoord moeten worden. Als bijv. via het markt-verkeer een stad invloed uitoefent op het omringende platteland, hoe komt het dan dat die invloed zich bij bepaalde woorden niet laat gelden en bij andere wèl en dat bij laatstgenoemde woorden de invloed niet altijd even sterk geweest is, m.a.w. dat niet ieder woord even ver gekomen is? Frequentie zou hierbij een belangrijke rol kunnen spelen: er zijn woorden die in de marktsituatie nauwelijks worden gebruikt terwijl dat bij andere wèl maar met wisselende frequentie het geval is. In wezen hebben we hier weer het proces van lexicale diffusie; vgl. wat in 16.1 is opgemerkt over het verschil in spreiding tussen *huus* en *muus*. Ook de sociale (en stilistische) diffusie kan weer in het spel zijn; vgl. wat in 16.1 is opgemerkt over de isoglosse als abstractie. Als we ons bij het voorbeeld van het marktverkeer houden, dan kunnen we aannemen dat het vooral de mannen zijn die de verandering overbrengen: de waarschijnlijk vooral jonge mannen die de markt bezoeken. De vrouwen die thuis blijven, zullen meer aan de oude vormen vasthouden. Inderdaad is dit een patroon dat men vaak kan constateren: als de keuze is tussen oud en nieuw dialect, dan blijkt de vrouw vaak voor het oude dialect te kiezen. Het ligt echter anders wanneer de keuze is tussen dialect en standaardtaal; dan kiest de vrouw, in de meer open situatie van de moderne tijd, voor de standaardtaal (zie 15.4). We zouden dit de sexuele paradox van de dialectologie kunnen noemen. In beide gevallen kan er in wezen sprake zijn van een grotere normgevoeligheid bij de vrouw.

Ook de talige geleidelijkheden: de verruiming van de input, de output en de condities, kunnen bij de regionale diffusie een rol spelen. Omdat de contacten ter plaatse intensiever zijn dan de contacten tussen plaatsen onderling, zal de ontwikkeling in een centrum of in een 'filiaal' daarvan verder zijn dan in plaatsen die het voorbeeld volgen. We moeten echter rekening houden met het verschijnsel van de polarisatie (zie beneden).

Een belangrijke vraag is waarom de beïnvloeding gaat in de richting waarin zij gaat: van dorp A naar dorp B en niet omgekeerd. Hoe werkt de beïnvloeding precies? Daar hebben we nog niet zoveel inzicht in. Het ligt voor de hand dat *prestige* hierin een belangrijke rol speelt. (We raken hier weer aan het attitudele aspect van taalverandering.) Zo zal de stad eerder het platteland beïnvloeden dan omgekeerd, belangrijke dorpen zullen minder belangrijke dorpen beïnvloeden. Zo blijkt uit een groot aantal franse kaartbeelden welke enorme invloed de stad Parijs tot in de verre omtrek uitoefent. Voorzichtigheid blijft echter geboden. Zo hebben de meeste grote hollandse steden voor /ei/ een lange monoftong \bar{e} , terwijl het platteland doorgaans *ai* heeft. Het hollandse platteland lijkt zich dus niets van de stedelijke uitspraak aan te trekken; de hollandse steden liggen als monoftongeilanden midden in een diftongisch gebied. Misschien was

er afgezien van marktverkeer toch niet zoveel contact tussen stad en platteland, was er meer contact tussen de steden onderling. De kracht van de plattelandse uitspraak blijkt ook hieruit dat hij gemakkelijk in de steden weet door te dringen. Vergelijk weer het delftse voorbeeld uit 14.3.4: de *ai*-uitspraak blijkt de oude \bar{e} -uitspraak verdrongen te hebben. Nu kan Delft de *ai*-uitspraak ook uit Rotterdam overgenomen hebben, maar dat verschuift het probleem slechts, want hoe komt deze stad er dan aan? Waarschijnlijk dan toch via migratie uit de omgeving. Dat zou historisch goed te verklaren zijn, omdat er zich in Rotterdam sinds de vorige eeuw een explosieve bevolkingsgroei heeft voorgedaan. De hierboven bij de economische factoren gegeven voorbeelden lijken echter wel in de richting van stedelijke invloed te wijzen.

Voor het attitudele aspect valt nog op het verschijnsel van de polarisatie te wijzen. Een voorbeeld. Oost-Vlaanderen heeft de diftong εi (in bijv. *uis* 'huis'), West-Vlaanderen daarentegen heeft nog de \bar{y} (*uus*). De isoglosse loopt tussen het oostvlaamse Deerlijk en het westvlaamse Harelbeke. Deerlijk nu heeft een geprononceerdere diftong dan het oostvlaamse kerngebied (overdrijving van de output: 15.3) en heeft de diftongering ook in meer woorden en bij meer klanken (lexicale overdrijving en overdrijving van de input). Hier kan een rol gespeeld hebben dat men zich wilde afzetten tegen de westvlaamse bureu.

De veranderingen die zich langs de geografische lijn verbreiden, zijn over het algemeen natuurlijk (zie voor het begrip natuurlijkheid 6.6.3). De overdracht kan echter op een onnatuurlijke wijze verlopen. De overgang van \bar{y} naar εi in bijv. *huis* kan in een bepaald gebied tot aan een bepaalde grens (een geografische hindernis of een breuk in sociale zin) via natuurlijke tussenklanken (van zuiver monoftongisch tot duidelijk diftongisch) verlopen zijn. De tussenklanken hebben zich dan de een na de ander geleidelijk over het gebied verbreidt. Aan weerszijden van de grens ontstaat daardoor een duidelijk contrast (stuwing): aan de ene kant *huis* met duidelijke diftong, aan de andere kant *huus* met nog zuivere monoftong (voor een andere manier waarop een duidelijk contrast ontstaat, zie wat hierboven over polarisatie is gezegd). Als de grens daarna verschuift, dan houdt dat in dat \bar{y} rechtstreeks door εi wordt vervangen, of beter geformuleerd (er is nu zeker sprake van lexicale diffusie), dat *huus* rechtstreeks door *huis* vervangen wordt. De natuurlijke klankverandering verloopt dan op een 'onnatuurlijke' manier. Van een dergelijke rechtstreekse vervanging is inderdaad bij de *huis/huus*-isoglosse sprake. Nu kan men in dit geval dus nog zeggen dat de nieuwe klank op een 'natuurlijke' manier in het verlengde van de oude ligt; alleen de vervanging is onnatuurlijk. De overgenomen klank kan echter ook op een onnatuurlijke manier bij de oude aansluiten. Een voorbeeld daarvan is wanneer in een dialect door een natuurlijke verandering ontronding bij de \bar{y} is opgetreden en dat dialect vervolgens van een naburig dialect weer de \bar{y} overneemt.

Houdt de verandering de inperking van een conditionering in, dan moeten we op de bekende hypercorrecties bedacht zijn (zie 15.3). Bij het laatste voorbeeld kan het gebeuren dat ook *ʀ*s die niet door ontronding zijn ontstaan, door \bar{y} 's vervangen worden.

Samengevat: het kaartbeeld weerspiegelt dus veranderingen die er in de loop van de tijd zijn opgetreden. Heel vaak geldt dan ook, dat wat in de tijd ná elkaar komt, op de kaart náást elkaar voorkomt. Omgekeerd kan men dan ook wel uit het naast elkaar voorkomen op de kaart tot een na elkaar komen in de tijd

concluderen. De kaart wordt dan niet verklaard maar fungeert zelf als verklaringsfactor. Een voorbeeld van verklaring met behulp van de kaart hebben we al gezien in het woord *zalm* (zie 4.2) dat op grond van zijn geografische spreiding als een leenwoord uit het Romaans kan worden verklaard. Met de stelling ‘naast elkaar, na elkaar’ moeten we echter voorzichtig zijn: als x y z naast elkaar voorkomen, dan kan dat teruggaan op een ontwikkeling $x > y > z$ tenzij y als gevolg van migratie er later tussen gekomen is.

16.3.2. Intern-linguïstische verklaringen

In de vorige paragraaf hebben we kaartbeelden op een *extra-linguïstische* manier verklaard. Hierbij gaat men na of isoglossen samenvallen met niet-talige grenzen van vroeger of nu. Daarnaast zijn *intern-linguïstische* verklaringen mogelijk: vallen isoglossen met andere isoglossen samen en is er dan een causaal verband? Ter illustratie maken we gebruik van een voorbeeld dat we al besproken hebben in verband met het verschijnsel van de homonymievermijding (zie 7.3). Lat. *gallus* werd in Gascogne *gat* evenals lat. *cattus*. *Gat* in de betekenis ‘haan’ blijkt in dat gebied verdwenen te zijn. Het gebied waar *gat* ‘haan’ verdwenen is, valt samen met het gebied waar de betreffende klankveranderingen ($k > g$ en $l > t$) zich hebben voorgedaan. Een isoplex valt samen met een isofoon en het blijkt mogelijk de loop van de eerste uit de loop van de tweede te verklaren. Overigens heeft ook hier de sociale factor meegespeeld, in die zin dat de homonymievermijding in kwestie zich van persoon tot persoon, van groep tot groep heeft verbreid.

16.3.3. Samenspel van externe en interne factoren

In deze paragraaf bespreken we nog het verschijnsel van de *lexicale leemte* (Jan Stroop). Dit begrip is het beste meteen aan een voorbeeld te illustreren. Noord-Brabant heeft de diftongering van \bar{y} tot $\text{æ} i$ vanuit het antwerpse gebied gekregen. Nu is het merkwaardig dat we in het Noordbrabants voor ndl. *ruiken* de ongediftongeerde vorm *ruken* aantreffen. De verklaring hiervoor is dat in het Antwerps het vergelijkbare woord met een $\text{æ} i$ ontbreekt; het woord is daar *rieken*. Een woord met een *ui* kon dus niet ontleend worden en dus bleef het noordbrabantse *ruken* zijn \bar{y} behouden. Er is hier een externe factor in het spel: de antwerpse invloed; er is daarnaast sprake van een ‘interne’ factor van ingewikkelde aard, de verhouding op een bepaald punt tussen de beide dialecten: waar het Noordbrabants in een bepaald woord een bepaalde klank heeft, heeft het Antwerps een klank die daarmee niet in verband gebracht kon worden. We hebben hier verder een duidelijke aanwijzing voor het lexicaal diffuse karakter van de diftongeringsuitbreiding. Overigens had *ruken* toch heel goed *ruiken* kunnen worden. Als een noordbrabander eenmaal in de gaten heeft dat zijn \bar{y} correspondeert met een antwerpse $\text{æ} i$, dan kan hij die correspondentie bij wijze van fonetische analogie (zie 15.1.2) ook toepassen in een geval als *ruken*. Zo heeft het Noordbrabants *kijken* met diftong ondanks het feit dat het vergelijkbare woord in het Antwerps ontbreekt (ook de diftongering tot *ei* is uit het Antwerps afkomstig). De vraag is dus waarom er soms wel en soms niet fonetische analogie

optreedt. Soms kan hiervoor een verklaring worden gesuggereerd. Zo heeft het westen van Noord-Brabant *kwielen* en niet *kwijlen*, hetgeen samenhangt met het ontbreken van het vergelijkbare woord in het Antwerps; dat heeft nl. *zeveren*. Fonetische analogie kan hier achterwege gebleven zijn door de speciale gevoelswaarde van het woord in kwestie (vgl. 6.3 voor dergelijke factoren).

Een geval waarin eveneens zowel een interne als een externe factor in het spel is, is het volgende. Vanuit Amsterdam verbreidt zich in de noordhollandse dialecten een \bar{a} -klank voor *ei* <ei, ij>: vgl. *maasie* voor 'meisje' (de externe factor: amsterdamse invloed). Ondanks een sterke amsterdamse invloed op Zaanstad weet die variant daar moeilijk door te dringen. De verklaring ervoor is dat het Z aans al een \bar{a} heeft, nl. voor standaardndl. \bar{a} , terwijl andere noordhollandse dialecten daar een donkerder (meer veldaire) klank voor hebben. De (interne) factor kan hier zijn vermijding van samenval van fonemen en daarmee ook van talrijke homoniemen.

Een nog ander geval waarin sprake is van zowel een externe als een interne factor, is dat van de *concurrerende veranderingen* ('competing changes'). Er werken in het Noordhollands twee klankwetten: *d*-syncope en sjwa-apocope. Beide klankwetten zijn van toepassing op *weide*. Wordt in een bepaald dialect dit woord het eerst door de *d*-syncope bereikt, dan is het resultaat het ons ook uit de standaardtaal bekende *wei*. Sjwa-apocope is hierop niet meer van toepassing. Wordt het echter eerst door de sjwa-apocope bereikt, dan is het resultaat *weid*, waarop de *d*-syncope niet meer van toepassing is. De externe factor is telkens de motor van de zich uitbreidende klankverandering (invloed van Amsterdam of Haarlem?), de interne dat een bepaalde vorm door een eerdere klankwet niet meer voor de nieuwe vorm in aanmerking kan komen. (In beide gevallen is er sprake van een bloedende volgorde; zie 6.5.) Beide gevallen komen in de noordhollandse dialecten voor, naast ook de vorm *weide*. We hebben hier ook weer duidelijke aanwijzingen voor lexicale diffusie.

16.4. Standaardisering

16.4.1. Motieven voor standaardisering

Omdat standaardisering een duidelijk regionaal aspect heeft, wordt het proces van standaardisering in dit hoofdstuk behandeld. Standaardisering betekent nl. dat onder bepaalde omstandigheden een standaardtaal ontstaat waarvan één van de kenmerken is dat ze weliswaar aan een bepaald domein gebonden is (het Standaardnederlands aan Nederland en het vlaamse deel van België) maar daarbinnen in alle regio's gesproken (en geschreven) wordt, althans als norm geldt. Zo wordt het Standaardnederlands (ook wel Algemeen Beschaafd Nederlands, ABN genoemd) gesproken zowel in Den Helder als in Maastricht en zowel in Delfzijl als in Kortrijk.

De motieven voor het ontstaan van een standaardtaal kunnen velerlei zijn: van praktische, commerciële, sociaal-economische, politieke aard enz. Zo ontstond er bij allerlei groepen in de 16e eeuw behoefte aan een Standaardnederlands: om praktische redenen bijv. bij de dichters, rederijders uit verschillende

plaatsen, die elkaar ontmoetten op landjuwelen, om commerciële redenen bijv. bij de boekdrukkers (midden 15e eeuw was de boekdrukkunst uitgevonden) die hun afzetgebied graag zo groot mogelijk zagen, om sociaal-economische redenen bij de leidinggevende groepen voor wie de standaardtaal, in het bijzonder de zgn. 'beschaafde' uitspraak, een subtiel middel is om indringers vanuit lagere groepen af te weren en de macht aan zich zelf te houden. Een politieke factor kan de vorming van de staatkundige eenheid zijn geweest: de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Tegenwoordig, in derde wereld-landen, wordt standaardisering ook doelbewust als instrument gebruikt om de politieke eenheid te bevorderen. We komen hiermee op het terrein van de taalpolitiek. Er valt in dit verband ook te wijzen op het bedenken en propageren van internationale kunsttalen als bijv. Esperanto.

In de volgende paragrafen gaan we dieper op het proces van standaardisering in. We doen dat aan de hand van vier aspecten die de Amerikaanse sociolinguïst van noorse afkomst, Einar Haugen, aan dit proces onderscheidt. We zullen ook daarbij vooral het Standaardnederlands als voorbeeld gebruiken.

16.4.2. De vier aspecten van standaardisering

16.4.2.1. *Selectie*

Bij de selectie is het de vraag welk dialect uitverkoren wordt en tot standaardtaal zal worden verheven. Het Standaardnederlands gaat voornamelijk terug op het hollandse dialect. Dat is vanuit de historie goed te begrijpen: het Standaardnederlands ontstaat in de loop van de 16e, 17e, 18e eeuw en in die tijd lag economisch, politiek, cultureel het zwaartepunt binnen de Nederlanden in het gewest Holland. Het is dan ook de taal van de aristocratische kringen (regentenkringen) en van intellectuelen (schrijvers, grammatici) in de grote hollandse steden, Amsterdam voorop, waaruit het Standaardnederlands zich heeft ontwikkeld. Had het zwaartepunt in die tijd bijv. in Twente gelegen, dan zou nu zeker een Standaardnederlands op twentse basis gesproken worden. Naast het Hollands hebben ook andere dialecten hun aandeel geleverd, vooral het Brabants en het Vlaams, o.a. via een zuidelijk gekleurde schrijftaal (de oorsprong van de nederlandse literatuur ligt immers in het zuiden).

Het Standaardnederlands is dus, kunnen we zeggen, op een natuurlijke manier ontstaan: uit de taal van de machtigste groepen in de machtigste steden, zoals ook het Standaardfrans in oorsprong de taal van Parijs is en het Standaardengels de taal van Londen. De selectie van een standaardtaal kan echter ook zoals we al in de vorige paragraaf zagen, een kwestie van een doelbewuste politieke keuze zijn. Zo is na de Tweede Wereldoorlog heel bewust voor Indonesië het Maleis gekozen, omdat deze taal al in de hele archipel lingua franca (algemene verkeerstaal) was. En zo kiest men in derde wereld-landen, om problemen tussen de verschillende stammen te voorkomen, wel voor de taal van de vroegere kolonisator (Engels, Frans, Spaans).

16.4.2.2. *Codificatie*

Een kenmerk van een standaardtaal is een vrij sterke reglementering zowel in grammaticaal als in lexicaal opzicht; de reglementering van de spelling sluit hierbij

aan. Grammatica's en woordenboeken spelen bij die reglementering een belangrijke rol. Wil een standaardtaal naar behoren als eenheidstaal kunnen functioneren, dan moet er niet te veel speling mogelijk zijn. De normering van de geschreven taal is echter in menig opzicht strenger dan die van de gesproken taal: zo zal in gesproken taal aan een herhalingsconstructie als *die man die zei tegen me...* niemand aanstoot nemen, in geschreven taal is de constructie echter niet geaccepteerd. Aan de andere kant luistert in gesproken taal de 'beschaafde' uitspraak zeer nauw.

De codificatie houdt in dat veel reeds bestaande sociale en regionale variatie buitengesloten wordt en dat het ontstaan van nieuwe variatie en daardoor het taalveranderingsproces wordt afgeremd. De kans dat binnen een bepaalde taalgemeenschap iets nieuws als fout wordt beschouwd, zal altijd wel aanwezig zijn; bij een standaardtaal is die kans zeer groot. Taalveranderingen, zeker als ze uit de lagere klassen komen, moeten een belangrijke barrière overwinnen voordat ze erin doordringen. Voor de beschaafde uitspraak valt hier nog op de invloed van het spellingbeeld te wijzen. Wanneer het Nederlands niet geschreven zou worden, dan zou al lang *plisie* of op z'n minst *pδlisie* in plaats van *polisie* <politie> gezegd worden. Vermeldenswaard in dit verband zijn ook de spellinguitspraken ('spelling pronunciations'), bijv. wanneer westelijke sprekers onder invloed van de spelling de slot-*n* uitspreken: *boeken*, *kopen* enz.

Zie voor de codificatie van de standaardtaal door middel van spellingkundes en grammatica's verder 4.7.4 en 13.1.3.3.

16.4.2.3. *Functieuitbreiding*

Een kenmerk van een standaardtaal is ook dat ze vergeleken met andere variëteiten (dialecten) voor een groot aantal functies kan worden gebruikt. Haugen spreekt hier van 'elaboration of function'. Van zuiver linguïstisch standpunt gezien zijn alle variëteiten gelijkwaardig in die zin dat men in principe in alle kan zeggen wat men wil. In de praktijk zijn er echter verschillen. Zo zou het toch wel op bezwaren stuiten wanneer iemand zijn proefschrift in het Twents zou willen schrijven. Het Twents zou, voornamelijk door uitbreiding van de woordenschat, zeker geschikt gemaakt kunnen worden om als wetenschappelijke taal te functioneren; zoals het op het ogenblik is, heeft het die geschiktheid echter niet, in tegenstelling tot de standaardtaal. Niet alleen in structureel opzicht (door de strakkere normering), ook in functioneel opzicht staat een standaardtaal daardoor sterker dan een dialect.

16.4.2.4. *Acceptatie*

Een standaardtaal moet, wil ze inderdaad als zodanig functioneren, ook door een samenleving aanvaard worden. Dat is met het Standaardnederlands gebeurd. De hele nederlandse samenleving (inclusief nu ook de vlamingen in het noorden van België) erkent het Standaardnederlands als bovengewestelijke norm: vandaar benamingen als *Standaardnederlands* en Algemeen *Beschaafd* Nederlands. De laatste benaming houdt niet in, welke suggestie er ten onrechte van uit kan gaan, dat de betreffende taal in zichzelf beschaafd zou zijn. Het is de taal van 'beschaafde' bevolkingsgroepen, althans van groepen die zichzelf als zodanig beschouwen (vgl. 15.5 voor de 'beschaafdheid' van elementen). De algemene erkenning van de norm betekent nog niet dat ook iedereen aan die norm be-

antwoordt: het aantal min of meer zuivere standaardtaal-sprekenden is nog altijd niet zeer groot. Dat geldt in het bijzonder voor Vlaanderen. Volgens een bepaalde opvatting van standaardtaal, nl. als een absolute norm, kan men zelfs zeggen dat niemand het Standaardnederlands voor 100% spreekt.

We vinden de standaardtaalsprekers (of degenen die de norm het dichtst benaderen) voornamelijk in de hogere klassen. Het Standaardnederlands is daarom nog steeds in hoge mate een groepstaal. Maar als we met Labov een taalgemeenschap definiëren als een gemeenschap van mensen die er dezelfde taalnormen op na houden, dan kunnen we inderdaad van een zeer brede nederlandse taalgemeenschap spreken.

De acceptatie is een geleidelijk gebeuren. Vanuit de hollandse steden heeft de standaardtaal als norm en in gebruik zich sociaal gezien tot steeds bredere kringen en regionaal ook over het hele taalgebied uitgebreid. Vlaanderen is daarbij betrekkelijk laat, pas sinds de vorige eeuw, met de opkomst van de Vlaamse Beweging, aan de beurt gekomen. Er moest daar immers een taaie strijd tegen een vreemde standaardtaal, het Frans, gevoerd worden. Op dit moment is het de vraag of de vlamingen zich restloos bij het Noorden zullen aansluiten of ruimte zullen laten voor zuidelijke eigenaardigheden.

De regionale uitbreiding van het Standaardnederlands betekent dat in vele gebieden twee variëteiten naast elkaar in gebruik zijn: standaardtaal en dialect. Omdat de standaardtaal de sterkere, de dominante variëteit is, blijft dat niet zonder gevolgen voor het dialect: dat wordt in steeds minder situaties gebruikt en ondergaat ook qua structuur in sterke mate de invloed van de standaardtaal. Op deze processen zullen we in deel 5 terugkomen.

17. Het proces van taalverandering

Afsluiting en vooruitblik

17.1. Stamboommodel en golfmodel

In deel 1 hebben we met het stamboommodel gewerkt. Dat model is een handige manier om zeer globaal verwantschapsrelaties in kaart te brengen. Voor een meer adequate wijze om de werkelijkheid weer te geven voldoet het echter niet.

We kunnen in aansluiting bij wat we in de vorige hoofdstukken besproken hebben, de volgende punten van kritiek formuleren:

1. Het stamboommodel suggereert dat dialecten of talen altijd als duidelijk af te bakenen en in zichzelf ongedifferentieerde grootheden naast elkaar bestaan. Zoals we gezien hebben, is er echter vaak sprake van dialecten die over grote gebieden geleidelijk in elkaar overgaan (dialectcontinua); daarnaast bestaan er ook sociale continua. De voorstelling dat we met afzonderlijke taalelementen te maken hebben die ieder hun sociale, stilistische en geografische spreiding hebben, beantwoordt meer aan de realiteit. Alle grenzen die we trekken, zijn relatief, al geldt dat niet voor alle grenzen in even sterke mate. De variëteiten die we menen te kunnen onderscheiden, zijn dus niet scherp ten opzichte van elkaar af te bakenen en kunnen ook zelf intern weer gedifferentieerd zijn.

2. Het stamboommodel suggereert dat het moment valt aan te wijzen waarop een variëteit zich splitst. In werkelijkheid is er zoals we gezien hebben, sprake van zeer geleidelijke ontwikkelingen: niet alle klanken veranderen op hetzelfde moment, ze veranderen niet in alle omgevingen of woorden tegelijk, de veranderingen verbreiden zich langzaam over de samenleving enz. Wanneer men spreekt van een nieuwe variëteit of van een nieuwe fase of wanneer men spreekt van nog één of al van twee of meer variëteiten, is een kwestie van afbakening in tijd en ruimte.

3. Het stamboommodel suggereert een steeds toenemende splitsing. We hebben echter in 16.4.2.1 gezien, toen we ons bezighielden met het ontstaan van het Standaardnederlands, dat er ook convergentie kan plaatsvinden: behalve het Hollands hebben ook andere dialecten hun aandeel in het ontstaan van het Standaardnederlands gehad. Een goed voorbeeld hiervan is ook het Grieks. Rond het begin van onze jaartelling was uit de verschillende oudgriekse dialecten een gemeenschappelijk Grieks ontstaan: het zgn. Koinè. Daaruit zijn dan door nieuwe divergentie de moderne griekse dialecten ontstaan.

Niet overal is er echter sprake van continua; we hebben in 16.1 gezien dat er ook scherpe taalgrenzen bestaan. Maar ook in verband daarmee valt er kritiek op de stamboom uit te oefenen, het vierde punt van kritiek:

4. Voorzover variëteiten met een zekere scherpheid zijn af te bakenen (met behulp van scherpe taalgrenzen), komt in het stamboommodel niet tot uitdrukking dat variëteiten ook over die grenzen heen invloeden op elkaar kunnen uitoefenen. Of algemener geformuleerd: ook variëteiten die niet ten opzichte van elkaar in een continuümverhouding staan, blijken elkaar, zelfs over grote afstanden, te kunnen beïnvloeden. In de volgende paragraaf zullen we ter voorbereiding van deel 5 van het boek, *Talen in contact*, daar alvast op ingaan.

Er valt op het stamboommodel dus nogal wat af te dingen. In feite is het alleen reëel voor de in 2.1 besproken situatie waarin groepen mensen uiteenvallen in subgroepen die geïsoleerd van elkaar verder leven. Het zal duidelijk zijn dat dit een niet erg vaak voorkomende situatie is. De kritiek neemt echter niet weg dat er nog altijd globaal, als we abstraheren van de diverse geleidelijkheden, goed met het stamboommodel valt te werken. Het golfmodel is echter realistischer.

17.2. Beïnvloedingssituaties. Vooruitblik

In de hoofdstukken 15 en 16 is het thema van de beïnvloeding al uitgebreid aan de orde geweest. Wanneer bepaalde elementen zich in sociaal opzicht uitbreiden, is er sprake van beïnvloeding van de ene sociale groep door de andere. Van beïnvloeding is eveneens sprake wanneer dergelijke elementen zich van de ene streek naar de andere verbreiden (regionale diffusie). Het kenmerkende van deze beïnvloedingen is dat ze plaatsvinden binnen sociale (verticale) of regionale (horizontale) continua.

Ook duidelijk onderscheiden variëteiten (talen) kunnen invloeden op elkaar uitoefenen. Deze talen kunnen weer in dezelfde locatie gesproken worden of in verschillende locaties. In het eerste geval spreken we met een term van de engelse linguïst Bloomfield wel van 'intimate borrowing', in het tweede geval van 'cultural borrowing'; wij houden in het vervolg de termen *intensieve contact-situatie* en *culturele contact-situatie* aan. Een voorbeeld van een intensieve contact-situatie is de brusselse situatie waarin het Brussels-Vlaams het Frans beïnvloedt en omgekeerd het Frans het Brussels-Vlaams: het Frans wordt er met een brusselsvlaams en het Brussels-Vlaams met een frans 'accent' gesproken. Een voorbeeld van een culturele contact-situatie (meestal gaat het dan om overname van woorden) is de moderne situatie waarin het Engels een indringende invloed op het Nederlands uitoefent.

We kunnen de vier gevallen van beïnvloeding als volgt in schema brengen:

continuüm	+	+	-	-
zelfde locatie	+	-	+	-
	(1)	(2)	(3)	(4)

(1 = sociale beïnvloeding, 2 = regionale beïnvloeding, 3 = 'intimate borrowing', 4 = 'cultural borrowing')

Opm. Bloomfield vat 1 en 2 samen onder de benaming 'dialectborrowing'.

Met de culturele en de intensieve contact-situatie zullen we ons in het volgende deel bezighouden.

17.3. Verwantschap en ontlening

In eerste instantie denken we bij de term *ontlening* ('borrowing') alleen aan die gevallen waarin duidelijk onderscheiden variëteiten invloeden op elkaar uitoefenen. Als we het begrip verruimen, dan kunnen we zeggen dat we ook bij sociale en regionale beïnvloeding met ontlening te maken hebben: mensen van de ene groep of de ene streek ontlene elementen aan de taal van een andere groep of een andere streek. Ook als we ons beperken tot de groep of het gebied waar een bepaalde taalverandering zijn oorsprong vindt, komen we met ontlening, in een nog ruimere zin, in aanraking. Het zijn tenslotte maar enkele individuen (met een zeker prestige) die een verandering doorzetten, en de anderen volgen hen daarin. We komen nog meer van de belangrijke rol van de ontlening (nu in wel zeer ruime zin) onder de indruk wanneer we ons realiseren dat ook de taalverwerving van het kind (afgezien van eventuele aangeboren universele gegevens) voor een belangrijk deel op overname berust.

Met behulp van het verruimde begrip ontlening kunnen we nu ook het begrip taalverwantschap preciezer interpreteren. Als twee nu duidelijk onderscheiden talen met elkaar verwant zijn, dan betekent dat in feite dat in een vroeger stadium de sprekers van de taal waarop deze beide talen teruggaan, nog één gemeenschap vormden, althans in een ruimtelijk continuüm verkeerden, waarin ze bepaalde kenmerken die de talen nog altijd gemeen hebben, van elkaar hebben overgenomen. Toen we in hoofdstuk 2 probeerden aan te tonen dat bepaalde talen met elkaar verwant waren, hebben we onderzocht of we in verband met die talen dergelijke situaties voor het verleden mochten aannemen. Verwantschap in die zin hebben we van ontlening trachten te scheiden (4.2). Ontlening bleef daarbij beperkt tot beïnvloedingen waarbij variëteiten betrokken waren die niet deel uitmaakten van hetzelfde continuüm, dus in de culturele en de intensieve contact-situatie. Als we in het vervolg de term *ontlening* gebruiken, zullen we ontlening in die beperkte zin bedoelen. Een verdere beperking die mogelijk is, volgt in 18.2.

17.4. Historische aantekeningen

De studie van de geografische variatie gaat al terug op de vorige eeuw. Zo bedacht al Johannes Schmidt (1843-1901) (leerling van Schleicher; zie 5.2.2), evenals trouwens Schuchardt (zie beneden), het golfmodel (de Wellentheorie) als aanvulling op Schleichers stamboom. De neogrammatici stimuleerden zeer de studie van levende gesproken taal (5.2.3) en derhalve ook van de dialecten. Ze verwachtten van die kant de bevestiging van hun these van de uitzonderingsloosheid van de klankwetten. Dit pakte echter anders uit. Het feit dat dialecten invloeden op elkaar uitoefenen, was voor de neogrammatistische visie nog niet zo'n probleem: naast de klankwetten erkenden zij immers de realiteit van ont-

lening (in ruime zin). Een groter probleem was de lexicale geleidelijkheid die voor de dag kwam. Wat kras geformuleerd: ieder woord bleek zijn eigen geschiedenis te hebben.

Een groot tegenstander van de neogrammatici was Hugo Schuchardt (1842-1901), met zijn vermaarde opstel *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker* van 1885 (Schuchardt 1885). Hij zag 'een klankwet' als een proces zoals het in de voorafgaande hoofdstukken is beschreven, met input-, conditionele en lexicale geleidelijkheid. Het staat van te voren niet vast dat een klankwet regelmatig werkt. En is er sprake van regelmaat, dan vraagt die regelmaat om een verklaring; die regelmaat is dus niet iets vanzelfsprekends, iets dat per definitie bij een klankwet hoort. Schuchardt wees ter verklaring op de (fonetische) analogie. De neogrammatistische visie kwam volgens hem voort uit de opvatting van de taal als een natuurlijk organisme, een opvatting die we al bij Schleicher aantreffen; in de visie van Schuchardt is de taal echter een sociaal product. Overigens blijkt uit hedendaags onderzoek (vooral van Labov) dat veranderingen van het neogrammatistische type toch voorkomen: lexicaal abrupt en tegelijk fonetisch geleidelijk. Daarnaast komt het type lexicaal geleidelijk/fonetisch abrupt voor.

Vooral in de eerste helft van de 20e eeuw nam de dialectgeografie, o.a. met het op touw zetten van dialectatlassen, een hoge vlucht. Een beroemde en internationaal bekende nederlandse dialectoloog die in dit verband genoemd moet worden, is de leidse hoogleraar Gesinus Gerhardus Kloeke (1887-1963). In zijn standaardwerk over de hollandse expansie (Kloeke 1927) probeerde hij te laten zien dat de \bar{y} -klank in *huus* zich in de 16e en 17e eeuw vanuit Holland over andere gewesten heeft uitgebreid (expansie). Het prestige van het Hollands speelde daarbij een gewichtige rol; de prestige-factor leidde daarbij tot hypercorrecties (zie 15.3). Het is de dialectgeografie die ons heeft laten zien hoe binnen een continuüm dialecten (voorzover te onderscheiden) geleidelijk in elkaar overgaan, met alle afbakeningsproblemen die daaraan inherent zijn. Men probeerde ook de loop van de isoglossen te verklaren. De extra-linguïstische verklaringsmethode kwam vooral in Duitsland op, hetgeen vanuit de historie te begrijpen is (16.3.1). Voor de intern-linguïstische verklaringsmethode moeten we in de eerste plaats aan de franse dialectgeografie denken; we noemen in dit verband nog eens Gilliéron (9.2.2). Frankrijk was al vrij vroeg een eenheid; politieke factoren hadden dus een veel minder grote invloed op de isoglossenstructuren dan in Duitsland. Het bijzondere van de franse dialecten is echter dat de taal waarop ze uiteindelijk alle teruggaan, het Latijn, is overgeleverd. De franse dialectologen interesseerden zich derhalve voor de vraag hoe het Latijn zich tot de verschillende dialecten heeft ontwikkeld, waarbij ze o.a. op klankwettige samenvallende fonemen stuitten en mogelijke reacties van homonymievermijding hierop (vgl. het *kat/haan*-geval in Gascogne: 7.3.1). (Duitse taalhistorici stelden eerder de omgekeerde vraag: hoe kunnen we de overgeleverde dialecten tot de niet-overgeleverde prototaal herleiden?)

De opkomst van de sociolinguïstiek is in de eerste plaats met de naam van de Amerikaanse sociolinguïst William Labov verbonden. De betekenis die hij voor het onderzoek naar de variatie en in verband daarmee ook voor het onderzoek naar taalveranderingsprocessen heeft gehad, kan niet gemakkelijk overschat worden. Noties als het Uniformitarian Principle, schijnbare en werkelijke tijd, hypercorrectie (in de zin van hyperfrequentie), stijlverschuiving, zijn misschien niet alle strikt genomen van hem afkomstig, maar hebben dan toch wel

door hem hun volle betekenis gekregen. Behalve naar de sociale en de stilistische variatie deed hij ook, hoewel die eigenlijk buiten het terrein van de sociolinguïstiek valt, systematisch onderzoek naar intern-linguale variatie (fonetische, input- en conditionele geleidelijkheid). De niet-sociolinguïstisch georiënteerde linguïsten lieten deze variatie nl. onbestudeerd. Behalve Labov kan verder de engelse sociolinguïst Peter Trudgill genoemd worden, met zijn onderzoek in Norwich. De studie van de lexicale diffusie is vooral door Amerikaanse sinologen op gang gebracht: M. Chen, W.S.Y. Wang e.a. De studie van taalattitudes is sterk gestimuleerd door ontwikkelingen in de sociale (cognitieve) psychologie. In het bijzonder moet hiervoor de naam van de engelse onderzoeker Howard Giles genoemd worden.

Ten slotte ook in dit verband nog enkele opmerkingen over de (transformationeel-)generatieve benadering. We hebben in 13.3 gezien dat de generatieve taalhistorici heel sterk in regels denken en de taalverandering in de 'competence' situeren. Par. 15.1.4, over de grammaticale aspecten van de talige geleidelijkheden, is door deze zienswijze in sterke mate geïnspireerd. De introductie van een taalverandering (klankwet) wordt binnen de generatieve benadering als 'regeltoevoeging' beschreven (vgl. de productie- en perceptieregels van 15.1.4). Verder is de (transformationeel-)generatieve benadering belangrijk voor de input- en de conditionele geleidelijkheid. Deze beide geleidelijkheden vinden we als een vorm van regelvereenvoudiging beschreven: 'rule generalization'. Wat betreft de fonetische geleidelijkheid: het sterk denken in termen van regels bevordert dat de generatieve taalhistorici in de richting van abrupte veranderingen denken. Het overgaan op een ander onderliggend element (van x of y: zie 15.1.4) wordt herstructurering genoemd.

De generatieve taalhistorici denken bij regeltoevoeging aan volwassenen, bij regelvereenvoudiging in de ruimste zin van het woord (in traditionele termen: analogie en uitbreiding van een klankwet) aan de taalverwervende kinderen. Het zijn ook de kinderen die tot herstructurering overgaan. Die kinderen komen daartoe op basis van de output van de ouderen waarin x en y naast elkaar voorkomen. Dat betekent dat voor de onderliggende structuur een deel van de 'triggering experience' door hen wordt genegeerd, eerst het y-deel en later het x-deel. De vraag is welke voorwaarden vervuld moeten zijn wil er herstructurering optreden. Is het een kwestie van frequentie? Op de rol van de taalverwervende kinderen komen we in 22 terug.

Deel 5

Talen in contact

18. De tweetalige taalgebruiker

18.1. Inleidende opmerkingen

In dit hoofdstuk bespreken we de psycholinguïstische factoren die bij ontlening in het spel zijn. Het gaat dus over de tweetalige taalgebruiker. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper op de verschillende contactsituaties in. Hoofdstuk 20 is gewijd aan de niveaus van taal en taalgebruik waarop de ontlening zich kan voordoen en de gevolgen en de reacties die mogelijk zijn.

18.2. Overname en substraatwerking

Algemene voorwaarde voor ontlening in ruime zin is een bepaalde mate van tweetaligheid bij een aantal personen. In de geest van de tweetaligen werken de beide taalsystemen op elkaar in met eventuele gevolgen zowel voor de eerste taal (T1) - de basistaal, meestal de moedertaal - als voor de tweede taal, de later aangeleerde taal (T2).

Als T1 T2 beïnvloedt, kunnen we van *overdracht* spreken: de spreker van T1 brengt materiaal van T1, bijv. bepaalde uitspraakgewoonten, in T2 over, hij spreekt T2 dan met een bepaald 'accent'; dit begrip overdracht moet goed gescheiden worden van overdracht in semantische zin (zie 8.2.3). Een gebruikelijke term is *substraatwerking*: het substraat, T1, werkt door in T2, het superstraat; deze term zullen we in het vervolg aanhouden. Als omgekeerd T2 T1 beïnvloedt, kunnen we van *overname* spreken: de T1-spreker neemt elementen uit T2 over. Dit zouden we ook ontlening in de engere zin kunnen noemen.

Overname is een weinig ingrijpende aangelegenheid. Meestal blijft zij beperkt tot de woordenschat en dan ook nog tot dat deel daarvan dat niet tot de centrale woordenschat gerekend kan worden (zie 2.2.1). Een voorbeeld is de invloed die het Engels heden ten dage op het Nederlands uitoefent: via Nederlanders die Engels op school geleerd hebben of met Engels-sprekenden in aanraking komen, dringen steeds meer engelse woorden het Nederlands binnen. Allerlei min of meer bewuste motieven kunnen hierbij een rol spelen. Er worden woorden overgenomen tegelijk met de zaken of begrippen waarvoor ze worden gebruikt (een soort gemak: men hoeft dan niet zelf een benaming te bedenken): vgl. *computer*, *hardware*, *software*, *hard disc* enz. Of men kan niet zo snel op het inheemse woord komen (word finding problems) of neemt niet de moeite daarachter te

komen. Ook kan men vreemde woorden gebruiken om indruk te maken, om de communicatie tot de 'incrowd' te beperken of om eufemistische redenen (zie 8.4.3).

Het verschijnsel van de substraatwerking is veel ingrijpender: hierbij is ook, soms in sterke mate, de grammatica in het geding. Substraatwerking gaat ook vergeleken met overname met veel minder bewustzijn gepaard. We kunnen in dit verband weer aan de Engels-sprekende nederlander denken: zijn Engels is zeker in het begin, zonder dat hij dat erg in de gaten heeft, sterk door het Nederlands beïnvloed. Substraatwerking heeft dus te maken met tweede taalverwerving en op deze vorm van taalverwerving zullen we in de volgende paragrafen dieper ingaan.

18.3. Het tweede taal-verwervingsproces

18.3.1. Algemeen

We hebben gezien dat het Engels van een nederlander die nog maar net met zijn Engels begonnen is, sterk door het Nederlands beïnvloed wordt. De algemene term voor dergelijke beïnvloedingsverschijnselen is *interferentie*. We kunnen ook van *impositie* (Van Coetsem) spreken. Het gaat hier dus om 'fouten' die iemand in een bepaalde taal maakt onder invloed van zijn basistaal (meestal de moedertaal), evt. nog een andere taal die hij kent. We zullen daar in de volgende paragrafen een aantal voorbeelden van zien. Niet alle 'fouten' die de tweetalige maakt, zijn echter op deze manier te verklaren. Naast de interferentiehypothese: de 'fouten' van de tweetalige zijn uit interferentie te verklaren, bestaat een concurrerende hypothese, de universalistische, die inhoudt dat de 'fouten' niet interlinguaal maar intralinguaal moeten worden verklaard en dat het voor een belangrijk deel dezelfde 'fouten' zijn als in het proces van eerste taal-verwerving kunnen worden opgemerkt.

Als iemand bijv. het regelmatig meervoud van de engelse substantieven heeft geleerd, zal hij sterk de neiging hebben bij *mouse* als meervoud *mouses* en niet het correcte *mice* te vormen. Ook bij kinderen die het Engels als eerste taal verwerven, zijn dergelijke analogische meervouden te constateren. Er is sprake van een intern te verklaren overgeneralisering (vgl. 7.7).

De hypothesen kunnen naast elkaar worden gehandhaafd. De interferentiehypothese is vooral van belang als T1 en T2 nauw met elkaar verwant zijn; dan is veel impositie te verwachten. Is de afstand groter, dan wordt de universalistische hypothese belangrijker. Daar staat dan tegenover dat in het laatste geval evt. interferentie, als gevolg van de grotere linguale afstand, ingrijpender gevolgen kan hebben.

Een ander verschijnsel dat niet uit interferentie is te verklaren, is de neiging van iemand die een tweede taal aanleert, om moeilijke patronen of regels te vermijden (vermijdingsstrategieën). Wie het gebruik van de conjunctief in het Duits een moeilijke zaak vindt, zal proberen gevallen waarin die verplicht is, te vermijden. In zulke gevallen treedt er gezien vanuit de norm van de aan te leren taal *reductie* op.

Belangrijk is ook hoe de tweede taal wordt aangeleerd, op een schoolse manier of in de natuurlijke situatie: de schoolse manier zal sterk normatief zijn, in de natuurlijke situatie zal men meer op de communicatieve behoeften gericht zijn.

Vooraf in de natuurlijke situatie is het de vraag welk niveau men weet te bereiken. Hierbij is het van belang of er in de onmiddellijke omgeving personen zijn die expliciet of door hun voorbeeld een corrigerend effect kunnen hebben. Ontbreken die, dan kan daarvan, gezien vanuit de geldende norm, gebrekkig aanleren van T2 het gevolg zijn ('*imperfect learning*'). Overgeneralisaties worden dan niet gecorrigeerd en het is zelfs mogelijk dat bepaalde weinig frequente of weinig doorzichtige elementen, patronen en regels niet worden aangeleerd en dat men in plaats daarvan elementen enz. uit T1 gebruikt.

Zo komt het steeds meer voor dat in de nederlandse dialectgebieden kinderen het dialect niet meer van de ouders leren. De ouders spreken met hun kinderen standaardtaal, althans proberen dat te doen, vanuit de gedachte dat dat beter is voor hun toekomstmogelijkheden. De kinderen leren het dialect dan niet meer van hun ouders maar van hun leeftijdgenoten (soms misschien ook nog van hun grootouders). Dat betekent dat in feite het dialect (T2) op basis van de standaardtaal (T1) wordt aangeleerd en dat bij het aanleren van het dialect steeds meer het corrigerende voorbeeld van de ouderen gaat ontbreken, met als gevolg gebrekkig aanleren en alles wat dat inhoudt, o.a. doordringen van standaardtaal in het dialect. Hierbij is in eerste instantie indirecte invloed van de standaardtaal in het spel: de machtige positie van deze variëteit werkt het gebrekkig aanleren van het dialect, op basis van de standaardtaal (directe invloed), in de hand. Het terugdringen van het dialect uit bepaalde situaties (functieverlies) heeft tot gevolg dat het dialect (gezien vanuit de oude norm) door de jongere generatie nog maar gebrekkig wordt beheerst (structuurverlies).

18.3.2. Interferentie

Het verschijnsel van de interferentie (impositie) houdt in dat een tweede taal-leerder materiaal van zijn basistaal (T1) in de aan te leren taal (T2) overbrengt. Interferentieverschijnselen kunnen liggen op lexicaal, fonisch, morfologisch of syntactisch niveau. Van lexicale interferentie is sprake wanneer iemand terwijl hij T2 spreekt, daarin lexicale elementen van T1 gebruikt, bijv. wanneer een Twent die Standaardnederlands wil spreken, het woord *siepels* in plaats van *uien* gebruikt.

Van grammaticale interferentie is sprake wanneer de lexicale elementen van T2 worden behandeld op een wijze, morfologisch, syntactisch etc., die invloed van T1 laat zien. We geven eerst een syntactisch voorbeeld. Het betreft weer de Twent die Standaardnederlands wil spreken en dan met een twentse constructie zegt: *we zijn gisteren wandelen geweest* in plaats van *we zijn gisteren wezen*

wandelen. Een voorbeeld van fonologische interferentie is wanneer een nederlandstalige Brusselaar in zijn Frans de Auslautverscherpingsregel van het Nederlands toepast en *rop* zegt in plaats van *robe*.

Bij grammaticale interferentie gaat het dus om regels of patronen die van de ene taal in de andere overgaan. Een nog subtielere vorm van beïnvloeding doet zich voor bij het spreken met een 'accent': de juiste woorden met de juiste fonemen worden gekozen maar die fonemen worden op een vreemde manier uitgesproken. Zo is een nederlander die Frans probeert te spreken, gemakkelijk aan zijn (wellicht net wat te gediftongeerde) uitspraak van de *ē* te herkennen: *été*. Het gaat bij het 'accent' waarmee een taal gesproken wordt, om subtiële uitspraakgewoonten die overgedragen worden.

De tot dusver gegeven voorbeelden hebben betrekking op wat we *positieve* interferentie kunnen noemen. Positieve interferentie berust op identificatie in de geest van de tweede taal-leerder: hij maakt bij de taalproductie soms tegen beter 'weten' in de beide talen of elementen, patronen en regels daarin aan elkaar gelijk.

Behalve positieve is ook *negatieve* interferentie mogelijk. We komen dan bij het in 15.3 behandelde verschijnsel van de hypercorrectie terecht. Deze negatieve interferentie is een secundaire reactie en moet begrepen worden tegen de achtergrond van voorafgaande positieve interferentie (althans neiging daartoe), waarvan men het verkeerde heeft leren inzien. Men heeft een bepaald contrast tussen de eerste en de tweede taal leren kennen en overdrijft dit nu op de een of andere manier. Een Twent heeft bijv. leren inzien dat aan de *ī* in zijn dialect regelmatig een *ei* <ij> in de standaardtaal beantwoordt: *pīen/pijn, wīen/wijn, zīen/zijn* enz. Hypercorrect kan hij dan ook van *pastorie* *pastorij* maken. (Hij past de vervangingsregel: *ī* → *ei*, te ruim toe: zie 15.3.) Omgekeerd kan hij ook tot hypercorrecties vervallen wanneer hij met de standaardtaal op de achtergrond zijn dialect probeert te spreken. Zo corresponderen met stand.ndl. *ā* twee twentse klanken: *ā* en [ɔ:] <oa>. Ndl. *wagen* en *slapen* zijn in het Twents resp. *wagen* en *sloapen*. Van een hypercorrectie in het dialect (hyperdialectisme) is sprake wanneer de Twent de typisch dialectische *oa*-klank ook in *wagen* gebruikt: *woagen*.

18.4. De psychostabiliteit van taalelementen

We hebben in 18.2 twee soorten beïnvloeding leren kennen: overname en substraatwerking. Bij overname kunnen we ons afvragen: tegen welke elementen uit T2 is T1 goed of minder goed 'bestand', anders en beter geformuleerd: welke elementen uit T2 hebben een grote of minder grote kans om overgenomen te worden? Bij substraatwerking kunnen we ons afvragen: welke elementen weten gemakkelijk of minder gemakkelijk in T2 door te dringen, bijv. bij een dialectspreker vanuit zijn dialect in de standaardtaal? Dit zijn vragen naar de *stabiliteit* van taalelementen. Stabiel zijn die elementen (inclusief patronen en regels) die niet gemakkelijk worden overgenomen maar wél gemakkelijk vanuit T1 T2 binnendringen. Stabiliteit wordt hier gezien vanuit de taalgebruiker: welke elementen raakt hij moeilijk, welke gemakkelijk kwijt als hij een tweede taal aanleert? We moeten deze stabiliteit niet verwarren met de stabiliteit die aan de orde was

in 2.1 (punten a en b) en daarop volgende paragrafen. Daar ging het om stabiliteit op het niveau van de taalvariëteit: welke elementen blijven daarin over de generaties heen bestaan en welke blijken te veranderen? Ter onderscheiding zullen we het begrip stabiliteit dat we hier bedoelen, met psychostabiliteit aanduiden. (We zouden ook kunnen onderscheiden tussen V- en S-stabiliteit; V = variëteit, S = spreker.) De mate van psychostabiliteit is voor een groot deel uit de mate van bewustzijn te verklaren die men omtrent bepaalde delen van de taalstructuur heeft. We geven hiervan enkele voorbeelden.

Overname is een tamelijk bewust proces en zal dan ook vooral betrekking hebben op elementen waarvan men zich sterk bewust is, dat wil zeggen de weinig psychostabiele elementen. Overname blijft dan ook praktisch beperkt tot woorden. We zullen echter in hoofdstuk 20 zien dat met die woorden ook pre- en suffixen en zelfs fonemen kunnen meekomen. Zoals we al meermalen gezien hebben, zullen die woorden die tot de centrale woordenschat behoren, niet snel ontleend worden.

Psychostabiel bij substraatwerking blijken in ieder geval 'accent'-verschijnselen te zijn: de manier waarop bepaalde fonemen worden uitgesproken, ook klemtonen en intonatie. Een Twent bijv. die Standaardnederlands spreekt en dat met een twents 'accent' doet, is te herkennen o.a. aan de uitspraak van de *ē*; hij spreekt de *ē* niet zoals dat in de westelijke standaardtaal gebeurt, licht diftongisch uit, maar zuiver monoftongisch zoals ook in het Duits gebruikelijk is. Een Groninger is o.a. te herkennen aan bepaalde klemtonen: *bij elkaar* in plaats van *bij elkáár*. Dat genoemde, fonetische en prosodische, verschijnselen gemakkelijk plegen door te dringen, hangt behalve met de geringe bewustheid die de taalgebruiker ervan heeft, ook samen met de moeilijke corrigeerbaarheid ervan: door het nogal geautomatiseerde karakter ervan is het, ook al wil men dat graag, niet gemakkelijk ervan af te komen. Die moeilijke corrigeerbaarheid is mede bepalend voor de psychostabiliteit.

Van verschijnselen op fonologisch niveau zal een tweede taal-leerder zich beter bewust zijn en die zullen dus minder snel doordringen. Zo zal een Twent bij het spreken van de standaardtaal het woord *èènde* 'eend' door *eend* vervangen; hij spreekt dan wel een monoftongische *ē* uit (zie boven), die ook wat langer is dan de standaardnederlandse *ē* en vóór *n* licht genasaleerd is (fonetische interferentie), maar hij heeft wèl de juiste fonemen gekozen.

Ook lexicale verschijnselen zullen niet zo snel doordringen. Van lexicale verschillen is de taalgebruiker zich immers in hoge mate bewust, hetgeen goed te begrijpen is: woorden zijn de voornaamste informatiedragers in de zin en dus voor de communicatie van grote betekenis. Een lexicaal verschil hebben we overigens niet alleen wanneer het Twents voor een bepaalde zaak een ander woord heeft dan het Standaardnederlands (*siepel* voor *ui*) maar ook wanneer een bepaald woord in het Twents een andere betekenis heeft dan in het Standaardnederlands, bijv. *kuieren*: twents 'praten', stand.ndl. 'wandelen'.

Wat betreft de lexicale bewustheid is het overigens zinvol te nuanceren en onderscheid te maken tussen inhoudswoorden en functiewoorden. Functiewoorden zijn o.a. woorden die relaties leggen (voorzetsels en voegwoorden) of een verwijzende functie hebben (voornaamwoorden). (Ook lidwoorden en hulpwerkwoorden kunnen we ertoe rekenen.) Van dergelijke vaak kleine functiewoorden is de taalgebruiker zich veel minder bewust dan van inhoudswoorden (zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, werkwoorden e.d.) en ze hebben dan ook

een grotere kans in een T2 door te dringen. Zo kan men een Twent horen zeggen: *hij heeft het met zijn hart* in plaats van *hij heeft het aan zijn hart*. Functiewoorden zouden we tot de syntaxis kunnen rekenen.

Een sterke lexicale interferentie is opmerkelijk voor bepaalde situaties van gebrekkig aanleren. Een Nederlander die gebrekkig Engels kent, zal er in ieder geval voor zorgen dat hij over een bepaalde hoeveelheid Engelse woorden beschikt om zich verstaanbaar te kunnen maken. Voor een kind dat op basis van de standaardtaal het dialect aanleert, is de communicatieve noodzaak om snel over een bepaalde dialectwoordenschat te beschikken niet aanwezig: met de (evt. aan het dialect aangepaste) woordenschat van de alom tegenwoordige standaardtaal, de taal van de heersende cultuur, kom je er immers ook. Structuurverlies van het dialect manifesteert zich dan ook heel sterk op het gebied van de woordenschat: ook woorden van de centrale woordenschat kunnen door standaardtalige equivalenten worden vervangen. Dergelijke *relexificatie*processen, als gevolg van de sterke invloed van een dominante taal, zijn ook in minderheidstalen geconstateerd.

Van syntactische verschijnselen is de taalgebruiker zich over het algemeen weinig bewust; die zullen dus gemakkelijk kunnen doordringen. Het zal een Twent niet zo gemakkelijk opvallen dat een zin als *ik heb de band lek* niet snel uit de mond van een westelijke spreker gehoord zal worden. De constructie is ook in de standaardtaal bekend, vgl. *eindelijk had ik de klas rustig*. Bij het typisch oostelijke *ik heb de band lek* gaat het echter om iets dat de ik-figuur is overkomen, bij *eindelijk had ik de klas rustig* om iets dat de ik-figuur door eigen inspanning heeft bereikt. Er is hier dus sprake van een subtiel verschil tussen dialect en standaardtaal, een verschil in gebruik van een bepaalde constructie, dat gemakkelijk aan de aandacht ontsnapt. Een factor bij de psychostabiliteit is in dit geval dus ook de geringe mate van afwijking van de tweede taal; daar komt dan nog bij dat het bedoelde gebruik van de constructie over een groot gebied voorkomt, niet alleen twents is maar in het hele oosten voorkomt. Opvallender dan verschillen in het gebruik van een constructie zijn verschillen in volgorde en die blijken dan ook minder stabiel te zijn, bijv. een oude oostelijke volgorde als *iets afmaken laten* in plaats van *laten afmaken*.

Samengevat: als factoren die de psychostabiliteit bepalen, hebben we nu leren kennen: de graad van bewustzijn en de mate van corrigeerbaarheid; bepalend voor de graad van bewustzijn zijn o.a. de informatieve lading, de mate van afwijking van de doeltaal (T2) en de geografische verbreidheid. We wijzen hier verder nog op de attitude van de taalgebruiker. Het is denkbaar dat bepaalde groepen vanuit een identiteitsbehoefte bepaalde T1-woorden in T2 handhaven. Zo kunnen Vlamingen als ze op het Standaardnederlands overgaan, woorden als *hesp* 'ham', *droogkuis* 'stomerij', *pechstrook* 'vluchtstrook' enz. blijven gebruiken. Ook is het mogelijk dat de behoefte om eigen identiteit tot uitdrukking te laten komen, bijdraagt tot de hardnekkigheid van een 'accent'. Het klankaspect zou voor die uitdrukking bij uitstek geschikt kunnen zijn. Het is duidelijk dat hierbij sociologische factoren in het geding zijn.

18.5. Overname, tweede taal-verwerving en taalverandering

In het geval van overname ontlenuen bepaalde individuen (meestal) bepaalde woorden aan een vreemde taal. Andere mensen kunnen deze woorden dan van hen overnemen. Pas als de samenleving, althans een belangrijk deel ervan, de woorden aanvaardt, kan men van een echte taalverandering spreken (in dit geval een verandering in de woordenschat). We kunnen dan nog wel van leenwoorden spreken maar dat is strikt genomen alleen vanuit diachronisch perspectief gerechtvaardigd; in synchrone zin behoren de betreffende woorden na de integratie tot de inheemse woordenschat, al kunnen ze in klankopzicht nog wel vreemde kenmerken vertonen (de integratie van dergelijke kenmerken is een punt apart).

Aan de relatie tussen tweede taal-verwerving en taalverandering moeten we meer aandacht schenken. Evenals eerste taal-verwerving is tweede taal-verwerving een proces dat geruime tijd in beslag kan nemen. Het ideale eindpunt is dat T2 op het niveau van een native speaker wordt verworven. Het is echter een grote zeldzaamheid dat het zover komt: op z'n minst blijft een bepaald accent hoorbaar. Gewoonlijk blijft een tweede taal-leerder op een bepaald punt, vroeger of later in de ontwikkelingslijn, steken (*fossilisatie*); bij imperfect learning ligt dat punt ver van het ideale eindpunt af. De taalvormen die hij tenslotte beheerst, en de vormen via welke hij geëvolueerd is, worden wel met de term *interlanguage* aangeduid. Deze vormen zijn (afgezien van eventuele fossilisaties) instabiel: het zijn vluchtige overgangsstadia in een taalverwervingsproces; ze zijn daarbij ook individueel bepaald.

De mogelijkheid bestaat nu dat in bepaalde omstandigheden (sociologisch bepaald) zulke tussenvormen zich niet alleen stabiliseren maar ook kenmerkend worden voor bepaalde groepen en bepaalde gebruikssituaties en door zulke groepen ook (in bepaalde situaties) bewust worden gebruikt (conventionalisatie). Zo is er in Twente sprake van een Nederlands met een twents accent, dat als een regionale variëteit van het Standaardnederlands kan worden beschouwd. Behalve door uitspraak-eigenaardigheden kan zo'n regionale variëteit ook door een bepaald gebruik van functiewoorden of constructies worden gekenmerkt (vgl. 18.4). Daarnaast kan er in een dialectgebied sprake zijn van een *regiolect*: een vorm van dialect met een bepaalde, bijv. lexicale invloed van de standaardtaal (vgl. weer 18.4). Zo'n tussenvariëteit kan verschillende motivaties hebben: 1. een zekere gemakzucht: men doet water zowel in de wijn van de standaardtaal als in die van het dialect (het probleem van de tweetaligheid wordt daardoor minder groot), 2. een attitudeel compromis: men richt zich op de prestigieuze standaardtaal maar is daarnaast ook in zekere mate loyaal tegenover het dialect, 3. een regionaal motief: een regiolect kan goed voor een groter gebied dienen omdat de meest lokale kenmerken eruit verdwenen zijn. Zo blijken inwoners van Kerkrade in hun regiolect van de lokale vorm *naat* 'nacht' op de algemeen limburgse vorm *nach* (met *t*-deletie) over te gaan. Men onderscheidt in dit verband met de russische dialectoloog Schirmunski wel tussen primaire en secundaire

daire dialectkenmerken. Primaire dialectkenmerken worden in tegenstelling tot secundaire snel opgegeven (verschil in psychostabiliteit). Het ontbreken van de *velair* tesamen met de lange vocaal in *zaat* is een primair, het ontbreken van de *t* in *zach* is een secundair dialectkenmerk.

De tussenvormen zijn niet (althans niet altijd) als duidelijk af te bakenen variëteiten te beschouwen; ze maken deel uit enerzijds van een eerste, anderzijds van een tweede taal-continuüm (in Twente resp. een dialectisch en een standaardtalig continuüm). De term tussen *variëteiten* is dus eigenlijk niet van toepassing. Het is mogelijk dat een individu aan weerskanten over meerdere tussenvormen de beschikking heeft, waarbij het gebruik bepaald wordt door de formaliteit van de situatie (zie 15.2.2). Preciezer gezegd: naarmate de situatie formeler of informeler wordt, zal hij of zij bepaalde elementen, uit de eerste of uit de tweede taal afkomstig, vaker of minder vaak gebruiken. Het gaat hier om verschijnselen die op dezelfde manier te beschrijven zijn als de taaivariatie die in hoofdstuk 15 aan de orde is geweest.

Of de tussenvormen ontstaan en of ze zich lang weten te handhaven en ook of de oorspronkelijke taal (in Twente het dialect) weet stand te houden, hangt in sterke mate af van de attitude van de sprekers ervan, van de waarden die zij eraan toekennen. Bij gebrek aan taalloyaliteit zijn ze uiteindelijk gedoemd te verdwijnen. Er treedt dan '*taaldood*' ('language death') op. Langs twee lijnen kan het zo ver komen. We illustreren dit weer aan Twente als voorbeeld. Het is ten eerste mogelijk dat mensen gewoon ophouden met het dialect en/of dialectische tussenvariëteiten te gebruiken; er is dan sprake van een *taalverschuiving*, met volledig functieverlies. Het is ten tweede mogelijk dat door voortgaande invloed van de standaardtaal het dialectisch continuüm langzaam in de richting daarvan opschuift, totdat er nog maar van één continuüm sprake is waarbij het meest geprononceerde dialect intussen verdwenen is (verregaand structuurverlies). Het dialect subsidiair het dialectisch continuüm verdwijnt in dit geval als duidelijk van de standaardtaal te onderscheiden geheel. Een derde vorm van taaldood, door middel van uitroeiing van de sprekers van een bepaalde taal, vermelden we hier volledigheidshalve. Van deze vorm is in de geschiedenis helaas maar al te vaak sprake geweest.

19. Taalcontactsituaties

19.1. Inleidende opmerkingen

In dit hoofdstuk bespreken we de sociale context waarin ontlening in ruime zin plaatsvindt. We behandelen achtereenvolgens de culturele en de intensieve contact-situatie. In het vorige hoofdstuk hebben we ons vooral beziggehouden met de taal en het taalgebruik van individuen; in dit hoofdstuk betrekken we vooral de taal als bezit van de gemeenschap in onze beschouwingen. Om hierbij goed te onderscheiden zullen we waar passend in verband met het individu van 'T1' en 'T2' spreken, in verband met de gemeenschap van 'eerste' en 'tweede (evt. vreemde) taal'.

19.2. De culturele contact-situatie

19.2.1. Algemeen

In een culturele contact-situatie is er sprake van talen die in verschillende locaties worden gesproken en die zich ten opzichte van elkaar niet in een continuüm bevinden. De situatie waarin de beïnvloeding plaatsvindt, kan als volgt worden geschetst. Er is een bepaalde taalgemeenschap waarvan een aantal leden om diverse redenen, cultureel, politiek, commercieel, zich een tweede taal (evt. derde, vierde enz.) passief of ook actief tracht te verwerven. Die tweede taal wordt in dit geval ook wel een *vreemde* taal genoemd: het is de taal van een vreemde gemeenschap, een vreemd land.

De verwerving van een vreemde taal vindt tegenwoordig in eerste instantie meestal op school of in cursusverband plaats. Er is hierbij sprake van een weinig ingrijpende vorm van tweetaligheid: men blijft de eigen taal in de overgrote meerderheid van de situaties gebruiken en weet zich daarnaast in een beperkt aantal situaties met de vreemde taal te redden. Toch blijft die beperkte tweetaligheid niet zonder gevolgen: via de tweetaligen, die binnen hun taalgemeenschap toch al door beroep of opleiding in aanzien staan en door hun tweetaligheid nog in aanzien stijgen, kunnen vreemde elementen (meestal woorden) in de eigen taal algemeen aanvaard worden (overname). Ook kunnen deze elementen in een bepaalde behoefte voorzien (zie 18.2). De invloed van T2 op T1 is dus tamelijk oppervlakkig (lexicaal) maar kan wel, in de vorm van leenwoorden, duidelijke sporen achterlaten. De omgekeerde invloed, die van T1 op T2, is bij het tweetalige individu zoals bekend veel groter (substraatwerking): men spreekt T2 met een 'accent', maakt allerlei 'fouten' tegen de grammatica etc. De vreem-

de taal op zichzelf ondervindt daarvan geen schade: de gebrekkige vreemde taal-sprekers verkeren meestal in andere landen dan het land waar de vreemde taal inheems is en voorzover ze wel in dat land verkeren, genieten ze daar, althans in talig opzicht, weinig prestige.

19.2.2. Invloeden op en van het Nederlands

De woorden die in een culturele contact-situatie een taal binnenkomen, dienen meestal om nieuwe ideeën of zaken aan te duiden. In deze ontleningen vinden we dan ook een weerspiegeling van de historie. Ter illustratie geven we een aantal leenwoorden in het Nederlands met daarachter telkens de taal van herkomst. Uit de opsomming zal blijken dat er tussen de brontalen en het Nederlands soms sprake is van een min of meer nauwe verwantschap (vgl. Nederlands - Duits, Nederlands - Frans), soms van een ontbreken van aantoonbare verwantschap (Nederlands - Polynesisch). Soms worden de talen in aangrenzende landen gesproken (Nederlands - Duits), soms in landen die ver uiteen liggen (Nederlands - Indonesisch). Contacten over zee en tegenwoordig ook door de lucht kunnen hierbij een rol gespeeld hebben. Maar het is ook mogelijk dat de ontlening niet rechtstreeks heeft plaatsgevonden. Zo is bijv. het polynesische woord *taboe* via het Engels tot ons gekomen.

Hier volgt de opsomming: *kaas* (Latijn), *parfum* (Frans), *fregat* (Spaans-Portugees), *bruto* (Italiaans), *ontwikkeling* (Duits), *lift* (Engels), *ombudsman* (Scandinavisch), *tjalk* (Fries), *wodka* (Russisch), *joghurt* (Bulgaars), *evangelie* (Grieks), *sauna* (Fins), *kiosk* (Turks), *divan* (Perzisch), *koffie* (Arabisch), *sjofel* (Hebreeuws), *yoga* (Sanskrit), *tabak* (Haïtisch), *thee* (Chinees), *nasi* (Maleis). Aan sommige woorden is te zien op welk gebied de nederlandse cultuur een en ander aan andere culturen heeft te danken. Zo is het italiaanse *bruto* een aanwijzing dat we van de Italianen (Genuezen, Venetianen) nogal wat op handelsgebied hebben geleerd: vgl. verder *colli*, *netto*, *bankroet* (uit *banca rotta* lett. 'gebroken bank'). Termen als *adagio*, *andante*, *allegro* leren ons dat de Italianen ook op het gebied van de muziek de leermeesters van de nederlanders (en de wereld) zijn geweest. Natuurlijk mag uit het feit dat we aan het Frans vele woorden voor ongunstige eigenschappen hebben ontleend: *arrogant*, *crimineel*, *indolent*, *rancuneus*, niet worden afgeleid dat we ook de ongunstige eigenschappen zelf van de Fransen hebben overgenomen. Eerder hebben we deze eigenschappen door de Fransen leren onderscheiden of we hebben de woorden om eufemistische redenen ontleend: vgl. *rancuneus* met *wraakzuchtig*. Aardig om hier ook even te noemen zijn de zgn. repatrianten: woorden die van het Nederlands naar het Frans zijn overgegaan en in een frans gewaad weer teruggekomen zijn: *boulevard* (uit *bolwerk*), *mannequin* (uit vlaams *manneke* oorspr. 'modepop'), *loket* (uit mnl. *loke* 'afsluiting').

Het duitse woord *ontwikkeling* laat zien dat we van onze oosterburen iets op wetenschappelijk gebied hebben geleerd: het is immers een term voor een begrip. Bij het Duits is het opmerkelijk dat sommige woorden qua klank gehandhaafd blijven: vgl. *sowieso*, *überhaupt*, terwijl andere vernederlandst worden: *ontwikkeling*, *aanstalten maken*, *voorlopig*, *tijdschrift*, *bijval*, *gehalte* enz. De nauwe verwantschap tussen de beide talen met de duidelijke klank- en woordcorrespondenties is bevorderlijk voor de vernederlandsing.

Een bijzonder geval hebben we wanneer een taal woorden ontleent aan een voorfase. Zo heeft het Frans, dat op het Latijn teruggaat, ook nogal wat woorden uit die taal overgenomen, met als gevolg dat we bepaalde latijnse woorden, zoals *fragilis* 'breekbaar', in het Frans zowel in overgeërfde (*frêle*) als in ontleende vorm (*fragile*) aantreffen. Men onderscheidt terminologisch dan wel tussen *mots populaires* en *mots savants*.

Behalve met overname moeten we voor sommige gevallen rekening houden met substraatwerking. Bij vertalingen uit de tweede taal kan deze nl. heel goed als een substraat fungeren, met bijv. als gevolg dat een engelse uitdrukking als *the British and Dutch governments*, met een typisch engels meervoud, wordt vertaald als *de britse en nederlandse regeringen*. Zo'n klakkeloos uit het Engels overgenomen manier van zeggen noemen we wel een anglicisme (evt. amerikanisme). Dergelijke ismen blijven in eerste instantie beperkt tot de geschreven taal maar kunnen later ook wel in de gesproken taal doordringen.

De strijd tegen dergelijke aliënismen en tegen vreemde woorden staat bekend onder de naam *purisme*. Het zijn de *puristen* die zich daarmee bezighouden. De term *purisme* wordt ook gebruikt voor een nieuwvorming met behulp van eigen taalmateriaal waardoor men een vreemd woord tracht te vervangen. Zo danken we bijv. aan de 16e-eeuwse geleerde Simon Stevin het purisme *driehoek* voor het latijnse *triangulum*.

Ook de geschiedenis van het purisme weerspiegelt de verschuivingen in de machtsverhoudingen. In de 16e eeuw en ook later ging de strijd tegen de overheersende invloed van het Frans. De strijd tegen de duitse invloed dateert pas vanaf de 18e, 19e eeuw. Dit houdt ongetwijfeld verband met het feit dat in die tijd Duitsland (Pruisen) een machtig land begint te worden. Sinds de Tweede Wereldoorlog is er een sterke engelse invloed.

19.3. De intensieve contact-situatie

19.3.1. Inleidende opmerkingen

In een intensieve contact-situatie worden de betrokken talen in dezelfde locatie gesproken maar evenmin als in de culturele contact-situatie maken ze deel uit van hetzelfde continuüm. Wel kan er sprake zijn van een bepaalde mate van verwantschap. De sociale context kan als volgt worden geschetst. Er is sprake van een minderheid en een meerderheid met verschillende talen; hierbij doen zich twee gevallen voor: de minderheid is maatschappelijk gezien niet dominant of zij is dat wel. Daarnaast is een situatie mogelijk waarin het niet goed mogelijk is van een meerderheid naast een minderheid te spreken. De verschillende situaties worden in de volgende paragrafen besproken.

19.3.2. Een sociaal niet-dominante minderheid

In deze paragraaf bespreken we het geval dat de minderheid maatschappelijk gezien ondergeschikt is. Een voorbeeld hiervan is de immigrantensituatie. Hierbij denken we dan niet aan de situatie waarin immigranten zich in aparte dorpen

of zelfs gebieden vestigen. Op deze manier hebben duitstalige koloniën in Rusland tot diep in deze eeuw bestaan. We denken aan immigranten die meer of minder duidelijk tussen de bewoners van het gastland komen te wonen, bijv. vele immigrantengroepen in de Verenigde Staten, de vlamingen die zich in het overwegend franstalige Brussel vestigen, ook de turkse of marokkaanse gastarbeiders in Nederland of een ander westeuropees land.

De tweede taal waarmee deze groepen in aanraking komen, is duidelijk overheersend. Het is een bestaansnoodzaak voor de immigrant zich die taal in een bepaalde mate eigen te maken; de mate waarin wordt bepaald door de noodzaak of zijn wens om zich in de nieuwe maatschappij te integreren. Is hij met lotgenoten samen, dan ontwikkelt zich een taakverdeling tussen de beide talen: de tweede taal is de taal die bijv. op het werk gebruikt wordt, de eerste taal is de thuistaal. Ook zal het gebruik van de taal afhankelijk zijn van de gesprekspartner en het gespreksonderwerp. We vinden hier de situationele verschillen terug die we naar aanleiding van het gebruik van varianten in 15.2.2 besproken hebben.

Gezien vanuit de immigrant is de situatie enigszins te vergelijken met de situatie die in de sociolinguïstiek bekend staat onder de naam *diglossie*: er is een 'hogere' taal voor de meer formele situaties, een taal die niemand als moedertaal aanleert, en een 'lagere', wel aangeleerd als moedertaal, die voor meer informele situaties gebruikt wordt. In principe beheerst ieder beide talen. Zo'n typische diglossiesituatie bestaat in Zwitserland: de hogere taal, Hoogduits, voor de formele, zwitserse dialecten ('Schwyzertütsch') voor de informele situatie. Van zo'n strenge diglossie is in het hier besproken geval geen sprake: de hogere taal, d.w.z. hier de dominante taal van het land, kan op een gegeven moment ook in de thuissituatie doordringen (en omgekeerd de niet-dominante taal in formele situaties: vgl. het gebruik van Arabisch in nederlandse moskeeën) en bij nieuwe generaties T1 worden en de oorspronkelijke taal zelfs helemaal verdringen (functieverlies). In het laatste geval is er sprake van een taalverschuiving (zie 18.5). Er is dus sprake van een relatieve en labiele vorm van diglossie. Er is aan de ene kant een afnemend aantal mensen dat alleen de onderliggende taal spreekt, aan de andere kant een toenemend aantal dat alleen de dominante taal spreekt.

Ook in een intensieve contact-situatie ondergaat bij de tweetalige T2 in sterke mate de invloed van T1. Bij de volgende generatie zal deze invloed echter al heel wat minder sterk zijn - de beide talen zijn beurtelings T1 en T2 - totdat de rollen omgedraaid zijn: T1 wordt T2 en T2 wordt T1. Wat de oude T1 betreft kan er dan 'imperfect learning' (18.3.1) optreden. In de nieuwe eerste taal kan de oude eerste taal haar sporen bijv. in de vorm van een 'accent' of misschien ook in een aantal karakteristieke woorden en uitdrukkingen achterlaten.

De processen waarvan hier sprake is, zijn zeer geleidelijk en verlopen verschillend alnaargelang de leeftijd, de sociale positie en de sexe van de sprekers. Zo kunnen jongeren, mensen van de hogere klassen en vrouwen met hun grote gevoeligheid voor taalnormen (zie hoofdstuk 15) vooroplopen in de ontwikkeling naar de tweede taal toe. Of vrouwen kunnen, althans in eerste instantie, achterop komen wanneer ze zoals bij turkse en marokkaanse immigranten het geval is, voornamelijk thuisblijven. Attitudinale factoren zijn in sterke mate bepalend voor het behoud van de eerste taal en de eventuele tussenvormen die ontstaan.

Doordat de immigranten een van hun vaderland geïsoleerde gemeenschap vormen, zal de moedertaal zoals die daar gesproken wordt, op zichzelf weinig of geen invloed ondergaan.

19.3.3. Een sociaal dominante minderheid

19.3.3.1. Algemeen

Er kan, in de tweede plaats, sprake zijn van een sociaal dominante, elitaire minderheid. We kunnen hierbij aan verschillende mogelijkheden denken. Ten eerste aan een groep veroveraars die een anderstalige bevolking overheerst. Een klassiek voorbeeld daarvan is de verhouding tussen de franstalige Normandiërs en de engelstalige Angelen en Saksen in Engeland na de overtocht van Willem de Veroveraar in 1066. We kunnen ten tweede denken aan een groep kolonisten die door afkomst en cultuur in een bepaald gebied een dominerende positie gaat innemen. Ook hiervan is een klassiek voorbeeld: de 16e-eeuwse hollandsse kolonisatie in de friese streek het Bildt. Ten derde valt te denken aan een inheemse elite die op een vreemde taal met meer prestige overgaat. Een voorbeeld daarvan is Vlaanderen speciaal in de 19e eeuw: de culturele bovenlaag sprak toen Frans. In Nederland is er van een dergelijke verfransde elite, zij het in minder sterke mate, sprake geweest in de 17e en 18e eeuw. Verwant hiermee is wat in de nederlandse dialectgebieden gebeurd is en nog gebeurt: de hogere kringen zijn op de westelijke standaardtaal overgegaan, op een prestigetaal dus die vanuit een geografisch verwijderd centrum (de grote hollandsse steden) is ingevoerd en die daardoor, ondanks sterke verwantschap met het inheemse dialect, daarmee geen continuüm vormde. De positie van de standaardtaal in genoemde gebieden is overigens in de laatste tijd versterkt door de 'import': vaak standaardtaal sprekende mensen, die zich daar in toenemende mate vestigen. Voor de standaardtaal gunstige factoren zijn verder het verbeterde onderwijs, de toegenomen mobiliteit van de bevolking en de massamedia.

In alle gevallen is er althans aanvankelijk een scherpe maatschappelijke tegenstelling: een bovenlaag en een benedenlaag met verschillende talen. Soms zal er een middenlaag van tweetaligen zijn die als tolk kunnen fungeren, soms, speciaal bij de derde mogelijkheid, zullen de hogere standen ook de lagere variëteit beheersen.

In zo'n situatie kan de bal verschillende kanten uitrollen. Het is ten eerste mogelijk dat er een vorm van stabiele diglossie ontstaat zoals we in Zwitserland vinden (zie boven): iedereen leert na verloop van tijd de hogere taal aan maar zal de lagere als moedertaal verwerven. Dat laatste geldt dan ook voor de elitaire groepen. Het is ook mogelijk dat òf de taal van de dominerende groep wint òf de taal van de onderliggende groep. Op deze beide mogelijkheden gaan we in de volgende paragrafen dieper in.

19.3.3.2. De dominante taal wint

De niet-dominerende meerderheid kan via processen van functieverlies en structuurverlies (met daaraan inherent de mogelijke ontwikkeling van tussenvariëteiten) de taal van de dominerende groep overnemen. Er is ook hier weer sprake van een relatieve en labiele diglossie (zie 19.3.2). Zo heeft het Fries in het Bildt plaatsgemaakt voor het Hollands met als gevolg een hollandsse enclave in fries gebied. Bij onderzoek is gebleken dat de daar al wonende Friezen het Hollands niet hebben overgenomen omdat de kolonisten talrijker waren maar omdat die als hollandsers meer prestige hadden. De oorspronkelijke taal kan door substraatwerking relicten achterlaten. Een duidelijk voorbeeld hiervan heb-

ben we in het verfranste Brussel: het vlaamse substraat is nog duidelijk merkbaar in de toepassing van de nederlandse Auslautverscherpingsregel (*robe* wordt *rop*).

Ook bij de verhouding van dialect en standaardtaal in de nederlandse dialectgebieden is de substraatwerking duidelijk merkbaar: zo wordt er over het algemeen in Twente een vorm van standaardtaal met kenmerkende twentismen gesproken. In 18.3.2 hebben we daar een aantal voorbeelden van bekeken. Het ontstaan van regiolectische tussenvormen is in 18.5 al ter sprake gekomen. Daar is ook al opgemerkt dat het van de attitude van de dialectspreker zal afhangen of het dialect als van de standaardtaal onderscheiden variëteit zal blijven bestaan. Het is ook mogelijk dat het eindpunt een continuüm zal zijn, reikend van de 'zuivere' standaardtaal aan de ene kant tot nog sterk dialectisch gekleurd taalgebruik aan de andere kant. Dat (regiolectische) taalgebruik zal dan eerder kenmerkend voor bepaalde streken dan voor bepaalde plaatsen zijn; typisch primaire dialectkenmerken (zie 18.5) zullen eruit verdwenen zijn.

19.3.3.3. *De onderliggende taal wint*

De bovenlaag kan, eveneens via processen van functie- en structuurverlies, zijn taal voor die voor de onderlaag opgegeven. Dit is in Engeland gebeurd: de normandische indringers zijn ten slotte via een fase van tweetaligheid helemaal op het Engels overgegaan. Een factor hierbij zal geweest zijn dat de band met het franse achterland doordat de franse koning dat veroverde, verloren ging. Langzaam week het Frans in Engeland terug - in 1362 werd de zitting van het Parlement weer in het Engels geopend - maar niet zonder vooral op lexicaal gebied talrijke sporen achter te laten. Hierbij moeten we vooral aan de tweetalige middenlaag denken, aan de van huis uit Engels sprekenden die in dienst waren van de franstalige heren. Via die tweetalige middenlaag kwamen vele franse woorden in het Engels terecht. Aardige voorbeelden zijn de woorden voor vleessoorten in de toestand waarin ze gegeten worden: *mutton* (frans *mouton*), *pork* (frans *porc*), *veal* (frans *veau*), *beef* (frans *boeuf*); deze woorden leerden de tweetaligen kennen door aan de tafel van de heren te dienen. De benamingen van de dieren zelf bleven engels: *sheep*, *pig*, *calf*, *ox*; deze woorden werden gebruikt in de agrarische situatie waarmee de normandiërs geen bemoeienis hadden.

De loop der gebeurtenissen heeft dus het lot van het Frans in Engeland bepaald. Het is daarnaast mogelijk dat mensen die loop bewust proberen te bepalen, taalpolitiek voeren, bijv. uit economische of nationalistische motieven. Zo hebben we al in 16.4.2.4 gezien dat in de vorige eeuw de Vlaamse Beweging is opgekomen, die als resultaat heeft gehad weliswaar nog niet dat de franse bovenlaag in Vlaanderen geheel is verdwenen maar wel dat deze minder dik en machtig is geworden. In Nederland heeft de elite zonder taalstrijd het Frans opgegeven.

Zowel in Vlaanderen als (in iets minder sterke mate) in Nederland zijn er vanuit de franse bovenlaag nogal wat franse woorden binnengedrongen. De tweetaligheid was zo sterk en het aanzien van de toplaag zo groot dat er vele franse woorden binnendrongen voor zaken waarvoor al goede nederlandse bestonden. De nederlandse werden niet vervangen: de vreemde invloed was dus niet zo sterk dat er relexificatie optrad; in de meeste gevallen is er sprake van

stilistische of semantische differentiatie. Vgl. althans voor het noordelijke Nederlands: *abuis/vergissing*, *content/tevreden*, *visite/bezoek* (het nederlandse woord is deftiger); *gepasseerd zijn/haast hebben*, *ergens op insisteren/ergens op aandringen* (het franse woord is deftiger); *spijt* (frans *dépit*)/*berouw*, *grief* (frans *grief*)/*bezwaar*, *fijn* (frans *fin*)/*klein* (er is sprake van betekenisdifferentiatie). Op sterke franse invloed wijzen ook 'verbasterde' franse woorden zoals we die in dialecten en in de taal van lagere kringen of in informeel taalgebruik kunnen aantreffen: *prakkezeren*, *saggerijn* enz.

19.3.4. Convergentiegebieden

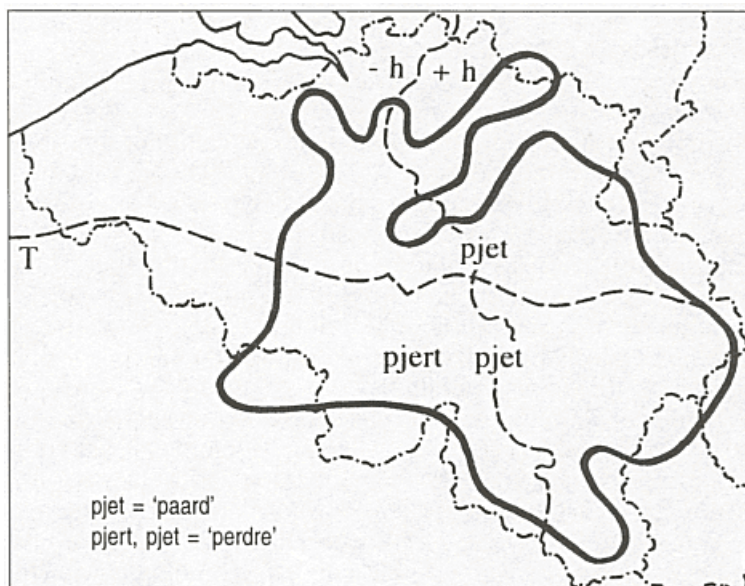
Er kunnen zich ook situaties voordoen waarin het minder zinvol is te denken in termen van minderheden en meerderheden. Het gaat hier om situaties waarin diverse taalgroepen door elkaar heen wonen met als gevolg twee- of zelfs meertaligheid op grote schaal. In principe kan dan iedere taal substraat voor de andere talen zijn en het resultaat is dat in een vaak uitgestrekt gebied talen hoewel ze historisch gezien tot heel verschillende families kunnen behoren, toch zeer opvallende overeenkomsten hebben. Dergelijke gebieden heten met een engelse term wel 'linguistic areas' en in het Nederlands zouden we ze convergentiegebieden kunnen noemen. Met een duitse term spreekt men wel van 'Sprachbünde' (wat dus niet hetzelfde is als taalfamilies!).

Een beroemd convergentiegebied is het Balkanschiereiland. De hierbij vooral betrokken talen zijn modern Grieks, Albaans, Roemeens (een romaanse taal) en Bulgaars (een slavische taal). Alle vier de talen zijn weliswaar indoëuropees maar behoren tot verschillende takken van de familie. Er bestaat tussen deze talen een aantal treffende syntactische overeenkomsten die men bij hun naaste (romaanse en slavische) verwanten niet aantreft. Zo hebben Albaans, Bulgaars en Roemeens gemeen dat ze het bepaalde lidwoord achter het zelfstandig naamwoord plaatsen: albaans *mik-u* 'vriend-de', bulgaars *trup-at* 'lichaam-het', roemeens *om-ul* 'man-de'. Een andere overeenkomst (die we nu ook in het Grieks aantreffen), is het verschijnsel dat een frase als *geef mij te drinken* wordt weergegeven als *geef mij dat ik drink*: (gesproken) roemeens *da-mi sa beau*, bulgaars *daj mi da pija*, (zuid)albaans *a-më të pi*, grieks *dòs mou nà pio*. De brontaal is in dit geval niet moeilijk te bepalen: de constructie is nl. heel goed binnen de ontwikkeling van het Grieks te verklaren. De griekse infinitief verloor nl. zijn slot-*n* en werd daardoor vormelijk identiek met de 3e persoon enkelvoud, met als gevolg dat in de onderhavige constructie de betreffende werkwoordsvorm als een persoonsvorm werd gereïnterpreteerd.

Treffend zijn ook de vele overeenkomende idiomatische uitdrukkingen die ook heel goed uit een substraatwerking zijn te verklaren, bijv. 'zonder mond blijven' voor 'zich doden'. Ook zijn er veel gemeenschappelijke woorden en er valt bovendien op fonologische verschijnselen te wijzen die vaak uit het Bulgaars afkomstig blijken te zijn. Overigens behoeft niet altijd aan een substraatwerking gedacht te worden. Gemeenschappelijke woorden kunnen ook worden toegeschreven aan de byzantijnse beschaving die vooral via de griekse kerk haar invloed heeft doen gelden (overname bij cultureel contact).

Convergentiegebieden kunnen overigens ook een veel kleinere omvang hebben dan in de besproken voorbeelden het geval was. Men zie hiervoor kaart 7,

waarop een tweetal klankverschijnselen zijn verwerkt die de romaans-germaanse taalgrens in België overschrijden: het ontstaan van een stijgende diftong uit *ë* (vlaams *pert* 'paard' > *pjet*, waals *perdre* 'verliezen' > *pjert*, *pjet* (vgl. ook het verdwijnen van de *r*) en het ontbreken van de (anlautende) *h*. Het is opmerkelijk dat de vlaamse en de waalse gebieden precies op elkaar aansluiten. Ter verklaring kunnen we weer aan toestanden met een oorspronkelijke tweetaligheid denken, waarbij klankwetten gemakkelijk van de ene op de andere taal overspringen.

Kaart 7: *paard* en *perdre*, wèl of geen *h* in de vlaamse en waalse dialecten (op basis van de kaarten 4 en 12 in Goossens 1977, resp. naar Grootaers en naar Van Ginneken); T = taalgrens

Een voorbeeld van een heel klein convergentiegebied, met nl. slechts de omvang van één plaats, is het indische Kupwar, dat in het talen in contact-onderzoek door toedoen van de Amerikaanse onderzoeker J.J. Gumperz een beroemd voorbeeld is geworden. In dit dorp worden vier plaatselijke variëteiten gesproken: twee indoëuropese (indoïraanse), nl. Urdu en Marathi, en twee dravidische (niet verwant met de indoëuropese), nl. Kannada en Telugu (het nogal marginale Telugu zullen we verder verwaarlozen). Daarnaast worden de bij deze variëteiten behorende standaardvormen gesproken plus nog het Engels. De eeuwenlange situatie van meertaligheid (speciaal bij de mannen) heeft ertoe geleid dat de vier plaatselijke talen vooral in syntactisch opzicht grote overeenkomsten vertonen, zodanig dat het uitermate eenvoudig is van de ene taal op de andere over te springen: men hanteert dezelfde constructies en behoeft alleen andere lexicaal eenheden te kiezen. Ook zijn er gemeenschappelijke fonetische kenmerken. De convergerende trekken komen duidelijk aan het licht wanneer men elk van de in Kupwar gesproken talen vergelijkt met die talen zoals ze buiten Kupwar

worden gebezigd. Zo gebruikt het Standaardkannada in de constructie 'x = x' geen koppelwerkwoord, in de constructie 'x bestaat' daarentegen wel. Standaardurdu en Standaardmarathi gebruiken in beide constructies een koppelwerkwoord en in het Kannada zoals dat in Kupwar gesproken wordt, gebeurt dat onder invloed van het Urdu en het Marathi ook! Het is echter wel hetzelfde koppelwerkwoord als in Standaardkannada in de constructie 'x bestaat' gebruikelijk is.

Er zijn echter gevallen waarbij niet alleen een syntactische constructie is overgedragen maar ook een daarmee verbonden grammaticaal element. Zo heeft het Kannada alweer aan het Urdu en het Marathi de syntactische vorm van de afhankelijke vraag ontleend en tegelijk daarmee de onderschikkingsmarkeerder *ki*. Ontlening van dergelijke grammaticale elementen wijst wel op een zeer sterke invloed als gevolg van een zeer indringende vorm van tweetaligheid. In deze beide gevallen is het Kannada door het Urdu en het Marathi beïnvloed. Maar ook andere invloeden zijn te constateren: van het Kannada op het Urdu, van het Marathi op het Urdu, van het Marathi alleen op het Kannada enz. In het algemeen kan gesteld worden dat iedere taal in bepaalde gevallen het substraat voor andere talen is geweest. Hiermee is uiteraard nog niet verklaard waarom de invloed in het ene geval de ene en in een ander geval een andere baan kiest. Een reële mogelijkheid hierbij is dat het eenvoudigste systeem het wint.

Het eigenaardige nu is dat er na al die eeuwen van intensief contact geen gelijkschakeling van de woordenschat heeft plaatsgevonden. De achtergrond hiervan is dat de talen door verschillende bevolkingsgroepen worden gesproken; zo wordt het Kannada door de Jains gesproken, het Urdu door de moslims en het Marathi vooral door de paria's. Deze bevolkingsgroepen nu proberen bij alle contact hun eigen identiteit door middel van een eigen woordenschat tot uitdrukking te brengen.

19.4. Pidgins en creolentalen

Deze paragraaf ten slotte is aan een bijzonder onderwerp gewijd: het ontstaan van pidgins en de ontwikkeling daaruit van creolentalen. Zoals we zullen zien is in de typische situatie waarin een pidgin ontstaat (een intensieve contactsituatie), sprake van een dominante taal en één of meer onderliggende talen. Het bijzondere is dat er een geheel nieuwe variëteit ontstaat.

19.4.1. Het ontstaan van pidgins

Een pidgin is een taal met een beperkt functiebereik en met een, gezien vanuit een 'normale' taal, zeer eenvoudige structuur. Het een hangt met het ander samen: omdat de taal slechts voor beperkte doeleinden wordt gebruikt, behoeven de middelen ook niet zo uitgewerkt te zijn. Een pidgin kan bijv. ontstaan als mensen met verschillende taalachtergronden in een handelssituatie met elkaar moeten communiceren. Zo zijn pidgins ontstaan toen de Portugezen in de 16e eeuw op de westkust van Afrika handel dreven met de inheemse afrikaanse bevolking. Een andere situatie waarin een pidgin kan

ontstaan, is de plantagesituatie: slaven uit verschillende delen van Afrika worden bij elkaar gebracht op een plantage in Amerika en moeten in de werksituatie met een Europese taal sprekende meesters en met elkaar communiceren. En zo zijn er nog wel meer voorbeelden te geven van situaties waarin pidgins kunnen ontstaan.

Het ontstaan van een pidgin is terug te voeren op een tweede taal-verwervingsproces dat in een vroeg stadium is blijven steken; door fossilisatie en conventionalisatie (zie 18.5) ontstaat een nieuwe variëteit. In de ontstaanssituatie spelen twee (soorten) talen een rol: de taal van de sterke partij, de handelaars, de slavendrijvers enz., aan de ene kant en de taal of de talen van de zwakke partij, de inheemse bevolking, de slaven enz., aan de andere kant. De partijen hebben in het ontstaan van een pidgin niet een gelijk aandeel. Zoals zo vaak is ook hier sprake van machtsongelijkheid: de ene partij en daardoor ook de taal van die partij is duidelijk dominant. De zwakke partij probeert die taal voorzover noodzakelijk en voorzover mogelijk aan te leren. Voorzover noodzakelijk: er is slechts van een beperkt doel sprake (commercieel contact, werkoverleg); voorzover mogelijk: de contacten met de sterke partij zijn oppervlakkig en een groot aanbod van de dominante taal is er dus niet.

Het aanleren van de dominante taal zal vooral op (een deel van) de woordenschat betrekking hebben. Dit is begrijpelijk: wanneer iemand zonder voorbereiding een nieuwe taal moet leren, zal hij eerst de in een bepaalde situatie meest gebruikte woorden proberen aan te leren. Lexicaal blijkt een pidgin dan ook voor een belangrijk deel uit de dominante taal verklaard te kunnen worden en derhalve spreekt men van een pidgin op Portugese, Engelse, Nederlandse enz. basis. De syntaxis kan uit de taal van de zwakkere partij(en) verklaard worden; die is echter zeer eenvoudig: zo ontbreekt bijv. de mogelijkheid om ondergeschikte zinnen te maken. Ook fonologie en uitspraak zijn sterk door de onderliggende taal (T1) bepaald. In feite hebben we hier dus gevallen van een sterke substraatwerking (impositie).

Opmerkelijk daarbij is dat een morfologie over het algemeen ontbreekt. In zekere zin is de morfologie, in ieder geval de flexie, in het beginstadium van een tweede taal-verwervingsproces als ballast te beschouwen. Waarom zouden we telkens aangeven in welke tijd een bepaalde gebeurtenis plaatsvindt: heden, verleden, toekomst? Is dat van belang, dan kunnen we altijd ter aanduiding een apart woord gebruiken, bijv. (om een fictief Nederlands voorbeeld te geven) *gisteren: ik lezen gisteren* 'ik heb gisteren zitten lezen'. Kan het soms van belang zijn de tijd aan te geven, volstrekt nutteloos is een verschil als dat in het Nederlands tussen de verbogen en de onverbogen vorm van het adjectief: *een grote jongen, een groot kind*. En evenzeer nutteloos is het verschil tussen het *de-* en het *het-*genus. Dergelijke verschillen ontbreken dan ook in een pidgin.

Ook de sterke partij draagt mogelijkerwijs actief bij tot de vorming van een pidgin, nl. door zgn. *foreigners talk*, een vereenvoudigde vorm van taal die men tegenover vreemdelingen pleegt te gebruiken. Het hierboven gegeven zinnetje: *ik lezen gisteren*, zou als een voorbeeld hiervan beschouwd kunnen worden.

Is een pidgin, door fossilisatie en conventionalisatie, eenmaal ontstaan, dan is het een taal apart naast de talen waaruit het is ontstaan. Een pidgin kan dan aan die talen woorden en andere elementen ontlenen en na verloop van tijd is ook het omgekeerde mogelijk. Eventuele verdere ontwikkelingen komen in de volgende paragraaf ter sprake.

Een voorbeeld van een pidgin is het op Nieuw Guinea gesproken Tok Pisin (*pisin = pidgin, tok = eng. to talk*). Vergeleken met het Engels, waarop het gebaseerd is, heeft het Tok Pisin minder klanken, minder woorden en minder constructies. Zo heeft het slechts vijf vocalen: *a, e, i, o, u*, met als gevolg dat we eng. *sleep* en *ship* met dezelfde vocaal terugvinden: *slip, sip* (*š* is vervangen door *s*). Het feit dat er maar weinig woorden zijn, heeft tot gevolg dat een woord vele betekenissen kan hebben (woekering van polysemie). Vergelijk het woord *han* 'hand' in *han bilong dok* 'de voorpoten van een hond', *han bilong pisin* 'de vleugel van een vogel', *han bilong diwai* 'de tak van een boom', *han wara* 'zrijrivier', lett. 'hand water'. *Bilong* 'van' komt van het engelse *to belong* en is een van de drie voorzetsels waarover het Tok Pisin beschikt. De mogelijkheid tot onderschikking ontbreekt zoals uit zin (1) blijkt:

(1) *dispela man i bagarapim ka bilong yu, em i brata bilong mi*
 'deze man rijden in puin auto van jou, hij is broer van mij'
 'de man die jouw auto in puin reed, is mijn broer'

De vorm *bagarapim*, met de uitgang *-im*, is transitief; *bagarap*, zonder die uitgang, is intransitief (etymologie: eng. *to bugger up*). Dit onderscheid is uit de substraattalen afkomstig. Het Engels kent een dergelijk onderscheid niet: vgl. *to break*, dat zowel transitief als intransitief kan zijn. Het ontbreken van de flexie valt te illustreren aan *em* 'hij', dat teruggaat op de objectsvorm *him*; zo kan ook *mi* als subject ('ik') worden gebruikt, *i* (uit eng. *is*) is een partikel dat verplicht aan de meeste werkwoorden voorafgaat. (Het element *pela* in *dispela* gaat terug op eng. *fellow*.)

Het probleem van de geringe woordenschat is dat soms lange omschrijvingen nodig zijn om iets aan te duiden. Zo wordt 'vruchtbare vrouw' aangeduid met *meri i save karim planti pikinini* 'een vrouw (vgl. eng. *Mary*) (die) weten (save) te dragen (vgl. eng. *to carry*) veel (vgl. eng. *plenty*) kinderen (pikinini)'. *Save* en *pikinini* zijn merkwaardigerwijs woorden van portugese afkomst; ze kunnen overgenomen zijn uit andere, niet meer gesproken pidgins op portugese basis die in het gebied van de Stille Oceaan in gebruik waren. Er bestaat zelfs een theorie dat alle pidgins van de wereld (en de daaruit ontstane creolentalen; zie volgende paragraaf) teruggaan op een portugees pidgin, dat in de 16e, 17e eeuw, toen Portugal een economische grootmacht was, langs alle handelsroutes werd gebruikt. In de latere pidgins zouden dan de meeste portugese woorden, via relexificatie, door woorden uit andere europese talen vervangen zijn. Deze 'monogenese'-theorie is echter nooit bewezen.

Ten slotte: waar de term *pidgin* vandaan komt, is niet duidelijk. Mogelijk is de term afkomstig uit het vroegere chinese Pidginengels, waarin *pidgin*, uit eng. *business*, de betekenis 'zaken' heeft. Een andere term, waarop hier nog de aandacht gevestigd moet worden, is *lingua franca*. Een *lingua franca* is een verkeerstaal met beperkte doeleinden die door sprekers met verschillende basistalen voor onderling verkeer wordt gebruikt. Een pidgin kan dus ook een *lingua franca* worden genoemd; omgekeerd hoeft een *lingua franca* niet per se een pidgin te zijn. Zo fungeert in de moderne situatie een 'volwaardige' taal als het Engels in grote delen van de wereld als *lingua franca*. *Lingua franca* (lett. 'frankische taal' = 'franse taal?') was oorspronkelijk de benaming voor een pidgin dat in de middeleeuwen en ook nog daarna in het hele Middellandse Zee-gebied in gebruik was.

19.4.2. Creolisatie

In de vorige paragraaf hebben we al iets gezegd over de manier waarop een pidgin, door ontlening aan de talen waaruit het is ontstaan, zich verder kan ontwikkelen. Een belangrijk moment in die ontwikkeling kan zijn wanneer een pidgin ook als moedertaal in gebruik komt. We kunnen ter verduidelijking de plantagesituatie gebruiken. Als slaven met verschillende taalachtergronden met elkaar trouwen, wordt het pidgin de taal van hun gezin en de taal ook waarmee hun kinderen opgroeien. Deze functieuitbreiding leidt tot uitbreiding van de structuur. Deze uitbreiding kan vrij plotseling plaatsvinden, binnen één generatie, of een geleidelijk proces zijn, waar verschillende generaties mee gemoeid zijn. We duiden dit proces van structuuruitbreiding aan met de term *creolisatie* (frans *créole* uit spaans *criollo* 'aangeboren'): het pidgin wordt een creolentaal. Voorbeelden van creolentalen zijn het Sranan Tongo (op engelse basis) in Suriname, het Papiamentu (op portugees-spaanse basis) op de Antillen, het Negerhollands (op nederlandse basis, nu zo goed als verdwenen), op de Maagdeneilanden, bij Puerto Rico), het Haïtisch (op franse basis), het Sao Tomense Creole (op portugeese basis, in de golf van Guinee in west-Afrika). Ook het Tok Pisin heeft zich in sommige gebieden tot een creolentaal ontwikkeld. Het Afrikaans (op nederlandse basis) staat qua ontwikkeling tussen een creolen- en een niet-creolentaal in.

De creolisatie heeft in eerste instantie betrekking op de woordenschat: door ontlening aan de dominante taal of aan de substraattalen kan die verder worden uitgebreid. Ook interne procédés, o.a. samenstelling, staan daarbij ten dienste. Zo komt in het gecreoliseerde Tok Pisin naast de omslachtige omschrijving *em i man bilong pait* 'hij is een man van gevecht' de korte vorm, met samenstelling, *em i paitman* 'hij is een vechtman, een vechter' in gebruik.

Een interessant verschijnsel bij creolisatie is dat bij de zinsvorming bepaalde markeringen verplicht worden, bijv. het aangeven van de tijd. In het gecreoliseerde Tok Pisin wordt *bin*, uit het engelse *been*, verplicht, ook wanneer uit een ander woord duidelijk is dat het gebeuren in het verleden heeft plaatsgevonden: *asde mi bin go lo(ng) taun* 'gisteren ik [vt] gaan naar stad'. *Bin* is een voorbeeld van een preverbaal partikel; een ander preverbaal partikel in Tok Pisin is de predikaatsmarkeerder *i* (uit engels *is*), die we al in de vorige paragraaf hebben leren kennen. In zin (2) komen ze beide, vóór het werkwoord, voor:

- (2) wampela man i bin skulim mi long Tok Pisim
 'een man [pr] [vt] onderwijzen mij in Tok Pisin'
 'een man onderwees mij in Tok Pisin'

Dergelijke partikels kunnen later samensmelten met volgende of voorafgaande woorden en zo de status van flexiemorfemen krijgen. Op die manier kan, al in een heel vroeg stadium, de transitieuitgang *-im* van het Tok Pisin (zie vorige paragraaf) ontstaan zijn. En verder wordt in het gecreoliseerde Tok Pisin de syntaxis ingewikkelder, o.a. door een nieuwe mogelijkheid tot onderschikking, bijv. *sista we wok* 'de zuster die werkt', met *we* uit eng. *where*.

Hoe verloopt nu het proces van structurele expansie? Een belangrijke theorie hierover is de bio-programmatheorie van Bickerton. De kinderen die met een pidgin opgroeien, krijgen van hun ouders een gebrekkige output, niet genoeg voor de vorming van een volwaardige taal. Ze gebruiken hun aangeboren talige

vermogens om de ontbrekende structuren (vanuit de aangeboren universele grammatica) aan te vullen. Omdat die vermogens in alle kinderen hetzelfde zijn, vertonen pidgins en creolentalen, hoewel ze in zeer verschillende delen van de wereld gesproken worden en uit zoveel verschillende talen ontstaan zijn, toch zoveel opvallende overeenkomsten. Tot die overeenkomsten behoren de preverbale partikels die ontkenning, predikaat, tijd, wijs of aspect aangeven en in een bepaalde volgorde plegen voor te komen. Blijkbaar zit de menselijke geest zo in elkaar dat het aanduiden van dergelijke noties in een volwaardige natuurlijke taal een plicht is. Vergelijk het hierboven gegeven voorbeeld uit het Tok Pisin en vergelijk ook een voorbeeld (zin 3) met preverbale partikels uit het Negerhollands, met *ha* [vt] waarschijnlijk uit ndl. *hebben* en *ka* [voltooid] uit portugees of spaans *acabar*.

(3) aster hem ha ka sit neer
 'nadat hij [vt] [voltooid] gaan zitten'
 'nadat hij was gaan zitten'

Volgens andere theorieën zijn de overeenkomsten tussen de creolentalen aan de invloed van de verschillende substraattalen te danken. Een merkwaardig verschijnsel in vele creolentalen is het voorkomen van zogeheten seriële werkwoorden, het naast elkaar voorkomen in één zin van twee werkwoorden zonder dat er van nevenschikking sprake is. Een voorbeeld daarvan ontleen we aan het Sao Tomense Creole (zin 4):

(4) komplá sapé da mu
 'koop hoed geef me'
 'koop een hoed voor me'

Vergelijk hiermee het volgende negerhollandse voorbeeld (zin 5):

(5) as ju kan fan som fligi gi mi
 'als je kunnen vangen wat vliegen geven mij'
 'als je wat vliegen voor mij kunt vangen'

De werkwoorden *da* en *gi* vervullen hier de rol van voorzetsels; ze blijken zich overigens nog als werkwoorden te gedragen. De substraattheorie nu houdt in dat deze seriële constructies uit afrikaanse talen afkomstig zijn maar dat in de betreffende talen de oorspronkelijke werkwoorden door werkwoorden uit de Europese talen vervangen zijn. Binnen de bio-programmatheorie kan men ook voor de seriële constructies aan het aangeboren taalvermogen van de kinderen denken, die op die manier het gebrek o.a. aan voorzetsels compenseren.

19.4.3. Decreolisatie

Een creolentaal kan als aparte taal verder bestaan en zelfs tot standaardtaal gepromoveerd worden. Het is echter ook mogelijk dat een creolentaal zich onder bepaalde omstandigheden ontwikkelt in de richting van de taal die bij het pidginiseringsproces dominant was (*decreolisatie*). Dat is o.a. gebeurd met het Creolenengels in Brits Guyana (van het platteland), dat opgeschoven is en (misschien nog) bezig is op te schuiven in de richting van het Standaardengels (van de stad). De omstandigheden waren/zijn daar gunstig voor omdat in Brits Guyana het Standaardengels in gebruik gebleven is. Overigens is de mogelijkheid niet uitgesloten dat een

creolentaal evolueert in de richting van een andere dan de oorspronkelijke dominante taal, bijv. het Sranan Tongo in Suriname in de richting van het Standaardnederlands. De kans op decreolisatie is echter groter naarmate de beide talen een nauwere verwantschap hebben. Als gevolg van een decreolisatieproces ontstaat een *postcreools continuüm*: een reeks van tussenvormen reikend van het oude, nog geprononceerde creools tot aan de meest 'zuivere' standaardtaal. Vergelijk voor het ontstaan van dergelijke tussenvormen de in 18.5 besproken relatie tussen dialect en standaardtaal. De relatie en wederzijdse beïnvloeding van creolen- en standaardtaal is goed met die van dialect en standaardtaal (of minderheidstaal en dominante taal) te vergelijken.

Bij de bestudering van het postcreoolse continuüm in Brits Guyana stuitte Bickerton op *implicatiele ordeningen*: heeft een bepaald individu vorm a, dan heeft het noodzakelijkerwijs ook vorm b, het omgekeerde geldt echter niet. Ook bij de bestudering van de wederzijdse invloed van dialect en standaardtaal heeft men zulke ordeningen ontdekt. Zo'n implicatiele ordening is met schema 22 op een abstracte manier aanschouwelijk te maken:

Schema 22 (*implicatiele ordening*)

0.	-	-	-	-	-	-	-
1.	±	-	-	-	-	-	-
2.	+	±	-	-	-	-	-
3.	+	+	±	-	-	-	-
4.	+	+	+	±	-	-	-
5.	+	+	+	+	±	-	-
6.	+	+	+	+	+	±	-
7.	+	+	+	+	+	+	±
8.	+	+	+	+	+	+	+
	g	f	e	d	c	b	a

In dit schema zijn a t/m g bepaalde elementen uit de creolentaal (*basilectische* elementen); het voorkomen daarvan wordt met een plus aangeduid, de afwezigheid ervan met een min. In dat geval is er sprake van een standaardtalig (*acrolectisch*) element. Er is ook nog een tussenmogelijkheid, een plusmin, waarbij het basilectische en het acrolectische element naast elkaar voorkomen, een 'conflict'-situatie. Om ons tot de plussen en minnen te beperken: komt a voor, dan ook b, het omgekeerde geldt niet, zoals duidelijk uit het schema blijkt. Of omgekeerd: een min voor b impliceert een min voor a maar niet omgekeerd. Om een concreet voorbeeld uit Brits Guyana te geven: in het basilect wordt het pronomen *i* (eng. *he*) niet alleen als de mannelijke subjectsvorm gebruikt, maar ook als de vrouwelijke en onzijdige (eng. *she* en *it*). In bepaalde stadia nu worden *shi* en *it* geïntroduceerd en wel zo dat *it shi* impliceert maar omgekeerd niet *shi it*. *Shi* wordt dus eerder geïntroduceerd dan *it*. Een conflict hebben we wanneer voor het vrouwelijk *shi* en *i* of voor het onzijdig *it* en *i* naast elkaar worden gebruikt. Overigens is er niet altijd sprake van een dichotomie, van een basilectisch element dat tegenover een acrolectisch staat. Ook typisch *mesolectische* elementen kunnen voorkomen. Als g het basilectische element is en j het acrolectische, dan kunnen h en i als mesolectische elementen optreden. Zo is de

objectsvorm mannelijk van het pronomen personale in het basilect van Brits Guyana *am* (eng. *him*). Die maakt plaats voor de mesolectische vorm *i* (gelijk aan de subjectsvorm), welke vorm in een later stadium vervangen wordt door het acrolectische *im* (*him*).

We kijken nu naar de rijen 0 t/m 8. 8 is het *basilect*, 0 het *acrolect*; de grammaticale constellaties die zich daartussenin bevinden, zijn de *mesolecten*. Een individu beschikt over één of meer lecten oftewel *isolecten*, die dan tesamen zijn idiolect vormen. Een individu dat over lect 5, 6 en 7 beschikt, kan 5 voor de meest formele en 7 voor de meest informele situatie gebruiken. We spreken hier dan van de actieve taalbeheersing; de passieve kan verder gaan, niet alleen in die zin dat bedoeld individu bijv. 2, 3 en 4 kan verstaan, maar ook in die zin dat hij die sociaal weet te plaatsen en er attitudineel op kan reageren. En ook moet hij enig idee hebben van de implicatieve relaties tussen de lecten en er 'weet' van hebben hoe men langs de ladder opklimt of neerdaalt, en hoe men, alnaargelang de eisen die in een bepaalde situatie aan een spreker gesteld worden, creoolser dan wel standaardtaliger moet gaan spreken. Er moet dus een bepaalde relatie bestaan tussen de implicatieve ordening en de 'competence' van de taalgebruiker.

Wanneer men nu een beschrijving heeft van bijv. het basilect, dan kunnen alle lecten die zich daarboven bevinden, met eenvoudige regels daaruit worden afgeleid. Dus: basilect (7) = a t/m g; lect 6 = basilect minus a; lect 5 = lect 6 minus b, enz.

Het is belangrijk er de nadruk op te leggen dat volgens het hier besproken model de aanpassing aan het acrolect stapsgewijze verloopt. Bickerton ziet hierin drie principes aan het werk. Het eerste principe is dat van de subcategorisatie: er gebeurt eerst iets met de subjectsvorm van het vrouwelijke personale, daarna iets met de subjectsvorm van het onzijdige personale enz. (zie boven). Het tweede principe is dat van de partiële selectie: eerst wordt het geslachtsverschil (dat in het basilect ontbreekt) geïntroduceerd (*i, shi, it*), daarna wordt het verschil tussen subject- en objectsvorm bij het pronomen personale, dat in het basilect bestaat maar tijdelijk opgeheven wordt, hersteld (*i, shi, it - im, or, it*) en tenslotte wordt het verschil tussen pronomen personale en pronomen possessivum ingevoerd (*iz* 'his', *or* 'her'). Het derde principe is dat van de minste inspanning: de noodzakelijke veranderingen worden met een minimale introductie van nieuwe vormen doorgevoerd.

Het belangwekkende van dit model is dat het niet statisch maar dynamisch is en wel op twee niveaus. Het brengt ten eerste de microhistorie, de historie van het individu, in beeld: een individu dat in maatschappelijk en talig opzicht hogerop wil, gaat via de aangegeven hiërarchische ordening te werk; komt hij helemaal van onderop, dan verwijderd hij eerst a uit zijn dialect, daarna b enz. Het brengt ten tweede de macrohistorie in beeld, de ontwikkeling van de creolenvariëteit in de richting van de standaardvariëteit. Deze ontwikkeling is begonnen met een individu dat vorm a opgaf, daarna b, etc., gevolgd door een individu dat a opgaf terwijl het eerste individu reeds bezig was met de verwijdering van b etc.

Het typerende van het onderzoek van Bickerton is dat hij zeer bewust en consequent met individuen, niet met groepen werkt, en daarbij met een groot aantal elementen. Immers, alleen wanneer men met individuen (en elementen) werkt, is het mogelijk implicatieve ordeningen op het spoor te komen. Deze

werkwijze is dus een verfijning vergeleken bij die o.a. van Labov waarbij men met groepen werkt en het individu daarin laat opgaan (vgl. de in hoofdstuk 15 gegeven voorbeelden).

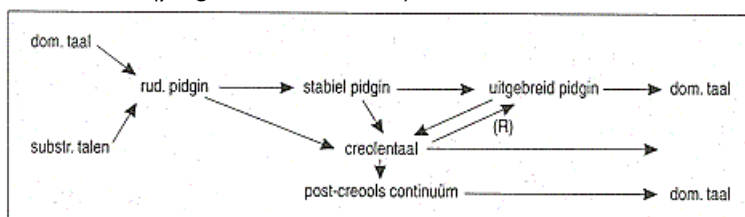
De vraag is welke toepasbaarheid het implicatieve model heeft. Er zijn situaties denkbaar waarin het heel zinvol is met groepen te werken en/of waarin implicatieve ordeningen niet te ontdekken zijn. Empirisch onderzoek zal moeten uitmaken welke mate van toepasbaarheid het model van Bickerton precies heeft.

Het is tenslotte van belang ons ervan bewust te zijn dat we met het model van Bickerton bepaalde situaties kunnen *beschrijven*; het biedt geen *verklaringen*, het vertelt ons niet waarom eerst a verdwijnt, daarna b etc. en waarom individu I eerder met de ontwikkeling start dan individu J. Ook hier zijn beschrijven en verklaren aparte bezigheden.

19.4.4. Samenvatting

In de voorafgaande paragrafen is het klassiek geworden ontwikkelingsmodel beschreven: er ontstaat eerst een pidgin, uit zo'n pidgin ontstaat door functiële structuuruitbreiding een creolentaal, een creolentaal kan zich dan via een postcreools continuüm in de richting van de dominante standaardtaal ontwikkelen. De werkelijkheid ziet er wat genuanceerder uit, wat we met schema 23 willen verduidelijken:

Schema 23 (*pidgins, creolentalen*)

Uit een dominante taal en één of meer substraattalen ontstaat een eerste vorm van pidgin, een rudimentair pidgin, dat zich later stabiliseert. Zo'n pidgin hoeft zich niet per se tot een creolentaal te ontwikkelen; het kan ook een pidgin blijven en zich geleidelijk aan, via de fase van een uitgebreid pidgin, in de richting van de doeltaal, de dominante taal, verder ontwikkelen. Het tweede taal-verwervingsproces gaat dan op een gegeven moment weer verder om een zekere voltooiing te bereiken. Uit het pidgin, in welke fase dan ook (rudimentair, stabiel, uitgebreid), kan een creolentaal ontstaan. Het verschil tussen een pidgin of een creolentaal is niet altijd even scherp: dat tussen een rudimentair pidgin en een creolentaal is groter dan dat tussen een uitgebreid pidgin en een creolentaal. Wat betreft de verdere ontwikkeling van een creolentaal zijn er drie mogelijkheden: 1. de creolentaal blijft als zodanig bestaan, 2. ze verliest de status van moedertaal, er treedt *repidginisatie* (R) op, 3. ze ontwikkelt zich via een postcreools continuüm in de richting van de dominante taal.

Hiermee zijn nog niet alle mogelijkheden uitgeput. Zo is het de vraag of een creolentaal wel altijd een pidgin als voorstadium heeft. Bickerton beschrijft een situatie waarin de eerste vertegenwoordigers van de onderliggende partij, laten we zeggen: de eerste slaven, de dominante taal betrekkelijk goed aanleren. Latere slaven komen echter minder met de sprekers van de dominante taal in aanraking; zij krijgen de taal als het ware uit de tweede, derde enz. hand. Er ontstaat dan al een continuüm, in dit geval een precreools continuüm, reikend vanaf de 'zuivere' dominante taal tot vormen die daar nog maar gebrekkig op lijken. Kinderen die die gebrekkige vormen van hun ouders overnemen, kunnen de ontbrekende structuren vanuit hun aangeboren grammatica aanvullen (creolisering). Bij stijging op de maatschappelijke ladder in de huidige tijd kan het continuüm in de omgekeerde richting doorlopen worden. Van een radicale en catastrofale vervorming van de dominante taal in de vorm van een pidgin, als voorstadium van een creolentaal, is in deze visie dus geen sprake. Een argument voor een vroeg ontstaan van een continuüm is dat in zo'n continuüm nogal eens archaische elementen van de doeltaal (de dominante taal) blijken voor te komen. Zo vinden we op Brits Guyana resten van het gebruik van *to do* in bevestigende zinnen.

20. Effecten van en reacties op vreemde invloed

20.1. De woordenschat

Overname betreft meestal inhoudswoorden, substraatwerking meestal functiewoorden. Voorbeelden van functiewoorden die aan vreemde invloed moeten worden toegeschreven, zijn de engelse pronomina *they* and *them*, afkomstig uit het Scandinavisch. De historische achtergrond hiervan vormt de vestiging van Noren en Denen in Engeland in de negende, tiende en elfde eeuw, die in bepaalde gebieden tweetaligheid tot gevolg had. Ook het nederlandse *zich* is van vreemde, namelijk duitse, oorsprong. Hier betreft het echter een geval van overname via de schrijftaal; in de volkstaal is *zich* nog altijd niet doorgedrongen: vgl. bijv. de hollandse vormen van het type *z'n eige(n)*.

We kunnen (het gaat meestal om overname) de volgende gevallen onderscheiden:

1. De introductie van nieuwe woorden

Heel vaak worden woorden in vergelijking met de brontaal in een beperkte betekenis overgenomen. Een voorbeeld is het franse *foyer* dat een aantal betekenisonderscheidingen kent: 'haardstede, haard, haardvuur, foyer', maar dat in het Nederlands alleen met de laatste betekenis terechtgekomen is en zo in een lexicale behoefte kon voorzien. De lexicale behoefte kan ook stilistisch van aard zijn; men ontleent dan woorden bijv. om eufemistische redenen (zie 8.4): vgl. het uit het Frans afkomstige *urineren* naast *pissen* en *piesen*. Het verschil in gevoelswaarde bestond hier van meet af aan.

Van oorsprong vreemde woorden kunnen synoniem zijn met inheemse. Zoals we al in 19.3.3.3 gezien hebben, komen in het Nederlands als gevolg van de eeuwenlange tweetaligheid van de hogere kringen vaak woorden van franse oorsprong naast oorspronkelijk nederlandse voor: *abuis/vergissing*, *spijt/berouw* enz. De reactie op de synonymie die daarvan het gevolg is, kan betekenisdifferentiatie of stilistische differentiatie zijn. Bestudering van de woordgeschiedenis moet telkens uitmaken of het vreemde woord zijn speciale betekenis of gevoelswaarde al had op het moment van de ontlening of pas later gekregen heeft door reactie op synonymie.

Niet altijd weet het vreemde woord zich naast het inheemse te handhaven. In de negentiende eeuw komen we germanismen tegen als *daadzaak* 'feit', *dadelen* 'berispen', *jaarhonderd* 'eeuw' (vgl. *Tatsache*, *tadeln*, *Jahrhundert*); deze woorden zijn op de duur weer verdwenen, blijkbaar voorzagen deze woorden niet in een behoefte.

In het algemeen kan gesteld worden dat als een vreemd woord in de ontvangende taal is ingeburgerd, zo'n woord alle betekenisveranderingen kan ondergaan die mogelijk zijn bij inheemse woorden: behalve betekenisbeperking ook betekenisuitbreiding. Een voorbeeld van het laatste is *troep*, dat in afwijking van het franse *troupe* er een typisch ongunstige betekenis bij gekregen heeft: *wat een troep is het hier*. Betekenisverschil tussen de brontaal en de ontvangende taal kan ook ontstaan door ontwikkelingen in de eerstgenoemde. Zo kan in het Nederlands *discours* nog de betekenis 'gesprek' hebben, die in het Frans niet meer mogelijk is. Ook de gevoelswaarde van het ontleende woord is aan verandering onderhevig: door veelvuldig gebruik zijn uit het Frans afkomstige woorden als *abus*, *content*, *visite* minder deftig gaan klinken dan *vergissing*, *tevreden*, *bezoek*. En zoals een vreemd woord later weer in de ontvangende taal kan verdwijnen, zo kan dat ook gebeuren met het modelwoord in de brontaal. In het Nederlands komt nog een woord *preuts* voor; het franse bronwoord *preux* is intussen verdwenen.

2. Zuiver semantische beïnvloeding

a. De betekenis mogelijkheden worden uitgebreid. Zo wordt *administratie* bij wijze van anglicisme wel gebruikt in de zin van 'regering': *Reagan-administratie*, waarbij het dan altijd wel om een regering in de Verenigde Staten gaat. Men kan dit zo interpreteren dat *administratie* er rechtstreeks een betekenisonderscheiding bij krijgt, maar het is ook mogelijk dat er een nieuw woord *administratie* in een speciale betekenis in de taal komt dat dan secundair met het reeds bestaande woord wordt geïdentificeerd.

Is er echter geen overeenkomst in vorm tussen het vreemde en het inheemse woord, dan moeten we wel denken aan rechtstreekse betekenisbeïnvloeding op grond van een reeds aanwezige betekenisovereenkomst. Zo krijgen *hel* en *hemel* er bij de invoering van het Christendom de typisch christelijke betekenissen bij, naast de oudgermaanse resp. 'dodenrijk' en 'uitspansel'. Dit gebeurt onder invloed van het latijnse *infernus* en *caelum*, die op hun beurt onder griekse en/of hebreeuwse invloed de ruimere betekenis mogelijkheden al gekregen hadden. *Hel* heeft later de oude betekenis verloren, in tegenstelling tot *hemel*, dat anders dan het engelse *heaven*, dat in die betekenis is afgelost door het uit het Scandinavisch afkomstige *sky*, nog in de betekenis 'uitspansel' kan worden gebruikt.

b. De betekenis mogelijkheden worden beperkt. Het Nederlands heeft *neef* en *nicht* zowel in de betekenis van 'zoon resp. dochter van oom of tante' als in die van 'zoon resp. dochter van broer of zuster'. Het Duits nu heeft in eerstgenoemde betekenis *Cousin* resp. *Cousine* aan het Frans ontleend met als gevolg dat *Neffe* en *Nichte* nog slechts in de tweede betekenis voorkomen. (Naast *Cousin* komt overigens het inheemse *Vetter* voor.) Er zijn twee mogelijkheden om deze beïnvloeding te zien: 1. *Neffe* en *Nichte* ondergaan een betekenisbeperking onder invloed van frans *neveu* en *nièce* (waarmee ze op grond van vormovereenkomst geïdentificeerd konden worden) en tegelijk worden *Cousin* en *Cousine* ontleend; 2. *Cousin* en *Cousine* zijn ontleend, vervolgens is de betekenis van *Neffe* en *Nichte* ingeperkt. In het laatste geval is er in feite sprake van reactie op (gedeeltelijke) synonymie (zie hierboven onder 1).

3. Zuiver vormelijke beïnvloeding

Voorbeelden van zuiver vormelijke beïnvloeding zijn gevallen van zogenaamde herverfransing zoals die in het Nederlands zijn opgetreden. Een frans leenwoord is *medalje*, met daarin nog de oude franse 'gemouilleerde' *l*; later is dit woord aangepast aan de nieuwe franse uitspraak: *medaille*; de uitspraak met *lj* geldt nu als onverzorgd. Men zou ook kunnen zeggen dat het woord in de nieuwe klank-vorm opnieuw is ontleend. Soms blijven de oude en de nieuwe vorm naast elkaar bestaan: *stroop* (vernederlandst) en *siroop, kraal* (id.) en *koraal*; er kan dan een zekere betekenisdifferentiatie optreden. De indruk is dat dit bij *pensioen* en *pension* anders ligt: *pensioen* is het oude vernederlandste woord; *pension* is een nieuwe ontlening met van meet af aan een andere betekenis.

20.2. Fonische beïnvloeding

20.2.1. Fonische beïnvloeding bij overname

Bij fonische beïnvloeding in het geval van overname moeten we met de volgende mogelijkheden rekening houden:

1. De introductie van nieuwe klanken

Nieuwe klanken worden geïntroduceerd, uiteraard niet geïsoleerd maar in bepaalde woorden die worden ontleend. Deze nieuwe klanken kunnen nieuwe fonemen zijn. Door franse invloed zijn we zo o.a. aan de vocalen van *rose* en *serre* gekomen (de laatste vocaal kwam overigens al in de klanknabootsing *blèren* voor).

Een veel voorkomende reactie op vreemde klanken is dat ze aan het inheemse klanksysteem worden aangepast (*klanksubstitutie*). De vreemde klanken worden dan met inheemse klanken of klankcombinaties vereenzelvigd. Dat zal vooral gebeuren wanneer woorden ermee tot bredere lagen van de bevolking doordringen. *Serre* wordt dan met een korte *ě* uitgesproken en *rose* wordt dan *rosse*.

Bij de vernederlandsing speelt ook het schriftbeeld een rol: vgl. *garage* met (stemhebbende) velaire fricatief aan het begin. Substitutie op de klank af zou eerder een *k* tot gevolg hebben: vgl. voetballende jongens op straat die *kool* roepen voor *goal*. Ook *juridisch* (uit het Frans: *juridique*), uitgesproken met een *j* aan het begin, kan een vernederlandsing op basis van het schriftbeeld zijn. Hier kan echter ook invloed van het Latijn (zoals men in Nederland gewend is dat uit te spreken) in het spel zijn. Speciaal bij geleerde, oorspronkelijk aan het frans ontleende woorden, moeten we rekening houden met latiniserende (of graeciserende) aanpassing.

Een interessant geval van klanksubstitutie levert het engelse *view* dat teruggaat op het franse *vue*. Het Engels heeft geen \bar{y} -klank en heeft die nu vervangen door twee klanken waar de \bar{y} (palataal gerond) articulatorisch tussen zit: de *j* (palataal niet-gerond) en de \bar{u} (velair gerond).

Soms is de klankaanpassing maar schijn. Zo lijkt het erop dat de nederlandse uitspraak van *conducteur* met de gesloten vocaal in de laatste syllabe op aanpassing berust; in feite hebben we hier echter nog de oude vocaal van het Frans, die daar later meer open is geworden.

Andersoortige gevallen van klankaanpassing hebben we bij volksetymologie als *ratjetoe* (7.2.2).

2. De introductie van nieuwe klankencombinaties

Ook nieuwe combinaties kunnen bij overname worden geïntroduceerd, bijv. de verbinding *ps-* in *psalm*, *psychiater*, *pseudo-* enz. (uit het Grieks). In de gevallen waar het hier om gaat, verandert de distributie van fonemen die al in de ontvangende taal aanwezig waren.

Ook zulke klankencombinaties kunnen worden aangepast: vgl. *pesalm* met svarabhaktivocaal (in het Middelnederlands ook *salm*, vgl. het Engels) en *spychiater* (*sp-* komt wél van oorsprong in het Nederlands voor: vgl. *spinnen*) of *fysiater*. De laatste aanpassing is weer interessant, omdat in de *f* het labiale van de *p* en het fricatieve van de *s* verenigd zijn. Dat bij *psalm* in de middelnederlandse aanpassing de *p* verdwenen is en in de modern nederlandse niet, kan er verband mee houden dat in de moderne tijd het schriftbeeld een veel grotere invloed uitoefent.

3. Het ontstaan van nieuwe foneemopposities

De verandering in distributie kan ook tot gevolg hebben dat nieuwe foneemopposities ontstaan. Zo kwamen in het Oudnederlands, als we afzien van bijzondere gevallen als klanknabootsingen en klanksymbolische woorden (die zich vaak buitenissig gedragen), *s* en *z* enerzijds en *f* en *v* anderzijds in complementaire distributie voor. O.a. gold als gevolg van een klankwet waarbij *s* en *f* in *z* en *v* veranderden, de regel dat in de Anlaut vóór vocaal de stemhebbende fricatief voorkwam, behalve wanneer de vocaal kort was en gevolgd werd door een geminaat: *zien*, *vier* (got. *saíhvan*, *fidwor*) maar *sukkelen*, *beseffen*, *fokkemast* (*suizen* en *foei* zijn resp. een klanknabootsing en een klanksymbolisch woord).

Ontleningen aan het Frans, later ook aan het Engels, Duits en het Fries, zorgden voor een aanzienlijke uitbreiding van de gevallen met anlautende *s* en *f* vóór vocaal: *suiker* (frans *sucre*), *fier* (frans *fier*); *sabel* (duits *Säbel*); *sein* (engels *sign*). Opvallend is dat de anlautende *f* en *s* in de leenwoorden niet tot *v* en *z* werden aangepast. Een mogelijke factor hierbij kan geweest zijn dat de anlautende *s* en *f* onder bepaalde condities en in bepaalde woorden gebruikelijk waren gebleven. De talrijke ontleningen met *s-* en *f-* hebben een diepgaande invloed op het nederlandse systeem uitgeoefend: er ontstonden opposities als *saai* (uit het Frans) - *zaai* en *fier* - *vier*. Met andere woorden: *s* en *z* aan de ene en *f* en *v* aan de andere kant werden zelfstandige fonemen.

4. Invloed op de accentuatie

Vreemde woorden worden met een bepaald accent overgenomen. Soms vindt qua plaatsing aanpassing aan de inheemse accentregels plaats. Zo lag in het latijnse *fēniculum* het accent op de derde syllabe van achteren af (de paenultima). Bij overname in het Germaans werd het accent in overeenstemming met de regel voor het germaanse accent op de eerste syllabe gelegd, met als gevolg een sterke reductie van de volgende syllaben: vgl. ndl. *venkel*.

Aan het Frans ontleende woorden houden over het algemeen hun oorspronkelijke accent: *garage*, *chocola* enz. met resp. het accent op de tweede en op de derde syllabe. Door deze franse leenwoorden zijn de nederlandse accentverhoudingen op den duur ingrijpend gewijzigd.

Wat de aard van het accent betreft, zal praktisch altijd aanpassing plaatsvinden. Het Engels heeft in vergelijking met het Frans een sterk centraliserend accent. In het leenwoord *addition* bijv. wordt niet alleen het accent verplaatst maar krijgen we als gevolg van de aard van het engelse accent ook een sterke reductie van de niet-prominente syllaben: [ɔ̃dlʃɔ̃n]. Vergelijk daarmee het franse [ɑ̃diʃiɔ̃]. In het Frans hebben de niet-prominente syllaben meer nadruk waardoor er minder kans is op reductie.

5. Integratie in de ontvangende taal

De kans dat vreemde klanken of klankencombinaties in de ontvangende taal worden geïntegreerd, is groter naarmate ze een grotere verwantschap vertonen met datgene wat al aanwezig is. Een uitbreiding tot nieuwe posities is minder ingrijpend - de betreffende klanken zijn immers al aanwezig - dan de introductie van geheel nieuwe klanken. Distributionele uitbreiding komt dan ook vaker voor. Maar hierbij moeten we ook weer onderscheiden: clusters met anlautende *s* waren er al: *sp*, *st*, *sX*, en dus heeft de nederlander weinig moeite met *sk* en *sf* (vgl. *ski*, *sfeer*), anders dan bijv. met *ps*. Ook bij nieuwe klanken moeten we onderscheiden. Dat de *ɲ* van *franje*, *oranje* (alleen inlautend voorkomend) algemeen aanvaard is, kan er verband mee houden dat deze klank in de nederlandse sandhi heel gewoon is (vgl. *kun je dat?*). Dat ooit de engelse *p* van bijv. *think* in het Nederlands ingeburgerd zal raken, lijkt echter zeer onwaarschijnlijk; daarvoor zijn er te weinig aanknopingspunten en daarvoor is deze klank te 'gemarkeerd' (d.w.z. zeldzaam over een groot aantal talen genomen).

20.2.2. Fonische beïnvloeding bij substraatwerking

Bij substraatwerking dienen we de volgende mogelijkheden te onderscheiden:

1. Fonetische beïnvloeding

a. Fonemen krijgen een andere uitspraak. Zo brengt de Twent de zuiver monoftongische uitspraak van zijn *ē* over op de *ē* van de standaardtaal. En ook aan de manier waarop hij de *ui* uitspreekt, zal hij als Twent te herkennen zijn: deze klank komt immers in zijn dialect niet voor.

b. Fonemen krijgen in bepaalde posities een andere uitspraak. Zo is de Twent zoals we al in 18.4 gezien hebben, te herkennen aan de uitspraak van *eend*. Hij spreekt de *ē* niet alleen zuiver monoftongisch uit (zie boven) maar ook, in de positie vóór nasaal + dentaal, met een zekere nasalatie en ook iets langer dan de *ē* bij westelijke sprekers is. In feite hebben we hier een voor het twentse 'accent' kenmerkende combinatorische variant.

c. Door substraatwerking kan een combinatorische variant ook verdwijnen. Zo heeft het Nederlands een speciale variant van de */ō/* vóór *r*: *hoor*; de klank is dan langer en er treedt ook een typische verkleuring op. Substandaard (westelijk) is een sterk diftongische uitspraak van de */ō/*, die ook wel vóór *r* kan optreden, met als gevolg dat in een westelijk accent de combinatorische variant vóór *r* kan verdwijnen: *grout* 'groot', *hour* 'hoor'.

2. Fonologische beïnvloeding

a. Fonemen verdwijnen en worden vervangen door andere fonemen die in de beïnvloede taal aanwezig zijn. Op basis van een dialect waarin geen geronde voorvocalen voorkomen, verdwijnen deze in het Standaardnederlands van die dialectsprekers. Opposities verdwijnen daardoor, bijv. tussen *zuur* en *zier*; er is sprake van *onderdifferentiatie*. En zo kan het foneem /h/ verdwijnen op basis van een *h-loos* dialect, bijv. het Zeeuws; dit wordt dan door NUL vervangen. Ook hier vindt opheffing van opposities plaats: vgl. *hoor* - *oor*.

b. Fonemen worden in bepaalde posities door andere, reeds aanwezige fonemen vervangen. Vergelijk het brussels Frans waarin *robe* door de daarop toegepaste nederlandse Auslautverscherping tot *rop* wordt (zie 18.3.2). Hier is sprake van een positioneel bepaalde onderdifferentiatie. De distributie van het foneem *b* wordt ingeperkt; het komt in het brussels Frans niet meer in de Auslaut voor.

c. Fonologische substraatwerking kan ook lexicaal bepaald zijn. Een voorbeeld daarvan is wanneer een *twent* in plaats van *pijn pien* in zijn Standaardnederlands zegt. Het gaat hier niet om een typisch *twentse* uitspraak van de *ei* <ij> maar om een verkeerde foneemkeuze. Als een *twent* in de gaten krijgt dat met zijn *ie* in vele woorden een st.ndl. *ei* correspondeert (een regelmatige klankcorrespondentie), kan hij ook tot hypercorrecties van het type *pastorij* (zie 18.3.2) komen.

3. Prosodische beïnvloeding

Via substraatwerking kunnen ook vreemde accentpatronen een taal binnenkomen of kan de aard van het accent veranderd worden. En bij intonationale beïnvloeding kunnen we toch wel moeilijk anders dan aan de invloed van een substraat denken.

Er is ongetwijfeld verschil in psychostabiliteit tussen de hier besproken verschijnselen. De onder 1 besproken verschijnselen zullen psychostabieler zijn dan die onder 2: wat beneden het niveau van het foneem ligt, zal gemakkelijker kunnen doordringen. Verder zal wat positioneel bepaald is, psychostabieler zijn dan datgene wat niet positioneel bepaald is. Als het meest psychostabieler kunnen prosodische, in het bijzonder intonationale, verschijnselen worden beschouwd.

20.2.3. Fonische ontwikkelingen in de brontaal of in de gevende taal

Ook wat betreft de fonische ontwikkeling geldt de regel dat vreemde woorden die ingeburgerd zijn (leenwoorden), de ontwikkelingen (klankwetten) van de ontvangende taal meemaken. Zo hebben leenwoorden uit het Frans met *y* deelgenomen aan de nederlandse diftongering: *sluis* (frans *écluse*), *abuis* (frans *abus*), *affuit* (frans *affût*). Welke ontwikkelingen leenwoorden meemaken, hangt af van het moment van ontleening. Zo maakte het franse leenwoord *kaduuk* de diftongering niet meer mee.

Fonisch verschil tussen de ontvangende en de gevende taal kan ook ontstaan door klankontwikkelingen in de gevende taal. Zo wordt ndl. *conducteur* zoals we al gezien hebben, nog met een gesloten klank voor <eu> uitgesproken, terwijl die in het Frans intussen open is geworden.

20.3. Morfologische beïnvloeding

20.3.1. Flexie

Door vreemde invloed kunnen flexieuitgangen in een taal doordringen. Het Nederlands biedt voorbeelden op het gebied van de meervoudsvorming: *museum - musea, gymnasium - gymnasia, neerlandicus - neerlandici, specimen - specimina*. De vreemde meervouden hierbij zijn door klassiek gevormde en bewuste mensen overgenomen. Bij minder klassiek gewortelde mensen is analogische uitbreiding niet onmogelijk: zo wordt bij *prospectus* wel het meervoud *prospecti* gevormd hoewel het latijnse meervoud *prospectūs* is, en zo wordt ook wel, naar analogie van *gymnasia - gymnasium*, op basis van *praesentia* bij wijze van retrograde vorming het enkelvoud *praesentium* gemaakt ('correct': *praesens*). In ouder Nederlands kwamen ook ontleende genitieven voor: bijv. *Kristi rijk*.

Het eigenaardige nu is dat er van overname van werkwoordsuitgangen geen voorbeelden schijnen te zijn. Blijkbaar gedragen werkwoorden zich op het hier besproken punt anders dan nomina.

Bij een *substraatwerking* kan men zich, in tegenstelling tot bij overname, overdracht van werkwoordsuitgangen nog wel voorstellen: zo hoort men in twents gekleurd Nederlands soms een *-t* als uitgang voor het meervoud van de tegenwoordige tijd: *zij loopt* in plaats van *zij lopen*. Bij een substraatinvloed is ook een ingrijpende verandering van het morfologisch systeem denkbaar: er worden nieuwe categorieën geïntroduceerd of er worden categorieën opgeheven. Een voorbeeld van het eerste biedt een taal in Tanzania, het Mbugu, dat van huis uit verwant is met de naburige koesjitische talen, maar een complexe nominale en verbale morfologie (onderscheidingen + uitgangen) van de omringende bantoetalen heeft overgenomen. Een dergelijke overdracht van een compleet morfologisch deelsysteem kan alleen maar uit een intensieve vorm van tweetaligheid worden verklaard: waarschijnlijk hebben bepaalde bantoes via substraatwerking hun grammatica in het Mbugu overgebracht. Eigenaardig is dat deze substraatelementen een prestigekarakter hebben gekregen: ze komen niet altijd voor (wat in 'echte' Bantoetalen wel het geval is) en als ze voorkomen, dan vaker in een formele context en bij jongeren: de typische verschijnselen van een voortschrijdende verandering waarbij een prestigekenmerk in het geding is (zie hfdstn. 14 en 15).

Van het omgekeerde: opheffing van categorieën onder substraatinvloed, zou het oude Germaans een voorbeeld kunnen zijn. Het Oerindoëuropees had zes werkwoordstijden; in het Germaans blijkt dat aantal tot twee gereduceerd te zijn. Dat kan het resultaat zijn van een substraatinvloed vanuit het Finsoegrisc, bijv. vanuit een voorstadium van het Fins. Het is in ieder geval opmerkelijk dat ook het Finsoegrisc van oudsher slechts twee werkwoordstijden kent.

In beide voorbeelden is het overigens eerder zo dat men bepaalde verschijnselen constateert en daaruit tot een situatie besluit waarin substraatwerking kon plaatsvinden (een intensieve contact-situatie) dan dat omgekeerd zo'n situatie bekend is en men vandaaruit die verschijnselen verklaart.

20.3.2. Samenstellingen

Samenstellingen kunnen ten eerste in de oorspronkelijke vorm worden overgenomen: vgl. uit het Engels *fulltime*, *halftime*, *parttime*, of uit het Duits: *salonfähig*, *museumfähig*. Hierbij moeten we bedacht zijn op pseudo-ontleningen: zo is *hometrainer* een samenstelling die in het Nederlands uit twee aan het Engels ontleende woorden gevormd is. Ze kunnen ten tweede (zowel bij overname als bij substraatwerking) in vertaalde vorm worden ontleend: zo vinden we in plaats van *parttime* ook wel *deeltijd*. Ook hybridische samenstellingen zijn mogelijk, waarbij maar één deel vertaald is, bijv. *Übermenschgevoel*. Het is mogelijk dat via dergelijke *leenvertalingen* in een taal types samenstelling doordringen die daarin voordien onbekend waren. Zo is wel aangenomen dat het type (onverbogen vorm van het) adjectief + substantief op franse en vooral op duitse invloed berust: *grootvader* (*grandpère*), *hoogspanning* (*Hochspannung*), *groothandel* (*Grosshandel*); vergelijk verder de vaak als germanismen gewraakte vormingen als *speciaalstudie*, *ideaalbeeld*, *privaatbezit* enz. Op deze opvatting valt echter wel iets af te dingen. In het Middelnederlands kwamen bijv. al vormingen voor als *blaubloeme* 'korenbloem' en *gadoot* 'plotselinge dood' (*ga* = 'gauw'). Zeker het duitse voorbeeld moet echter de vorming van dergelijke samenstellingen gestimuleerd hebben.

Hierboven hebben we zonder nuancering van *leenvertalingen* gesproken. Een vergelijking van *deeltijd* en *wolkenkrabber* (teruggaande op engels *skyscraper*) maakt duidelijk dat we op z'n minst twee types moeten onderscheiden: *deeltijd* is een zuivere vertaling, het is evenals de term *leenvertaling* zelf (duits *Lehnübersetzung*) een leenvertaling in de engere zin van het woord; *wolkenkrabber* is niet helemaal zuiver vertaald: *krabber* komt overeen met *scraper* maar *wolken* niet met *sky*. *Luchtkrabber* of *hemelkrabber* zou preciezer geweest zijn; dat de laatstgenoemde mogelijkheid niet gerealiseerd is, zou kunnen komen door de religieuze connotaties van *hemel*. Een dergelijke onzuivere leenvertaling wordt met een duitse term wel een *Lehnübertragung* genoemd. Als derde type wordt dan nog wel de *Lehnschöpfung* onderscheiden, waarbij een samenstelling in een vreemde taal het stimulerende voorbeeld is van een zelfstandige samenstelling in de eigen taal. Zo is het duitse *Kraftwagen* gevormd ter vervanging van het vreemde *automobiel*. Het stimulerende voorbeeld behoeft overigens niet per se een vreemde samenstelling te zijn; een vreemd simplex is ook mogelijk: zo is het ndl. *naamval* gevormd als equivalent voor het latijnse *casus* '(ge)val'.

Leenvertalingen (in de ruimste zin van het woord) zijn een veel toegepast middel om bij een nieuwe culturele impuls van buiten de woordenschat van een taal aan te vullen. Zo danken we een groot aantal van dergelijke samenstellingen aan de introductie van het Christendom. Vergelijk hiervoor lat. *ascensio* - ndl. *hemelvaart*, lat. *trinitas* - ndl. *drieëenheid*, lat. *omnipotens* - ndl. *almachtig*, lat. *compassio* - ndl. *medelijden*. Het Middelnederlands kende daarnaast ook de niet-'vertaalde' vormen: *ascensioen*, *triniteit*, *omnipotent*, *compassie*. Dat het in verschillende talen een verschillende kant kan opgaan, blijkt uit een vergelijking met het Engels: *Ascension*, *Trinity*, *almighty* (naast *omnipotent*), *compassion*. Een voorbeeld waarin het Engels alleen de leenvertaling heeft en het Nederlands het oorspronkelijke woord (zij het in aangepaste vorm), is *gospel* 'evangelie' uit angelsaksisch *godspell* 'goede boodschap', een vertaling van grieks *euaggelion* (lat. *evangelium*) met dezelfde betekenis; vgl. hiernaast het ndl. *evangelie*.

Een ander middel bij een culturele impuls van buiten om de woordenschat adequaat te houden is (afgezien van rechtstreekse overname) voor de vreemde woorden eigen woorden in een uitgebreidere betekenis te gaan gebruiken. In 20.1 hebben we hier al voorbeelden van gezien: *hel* en *hemel*, welke voorbeelden eveneens met de invoering van het Christendom in verband moeten worden gezien. De overeenkomst tussen beide gevallen van beïnvloeding wordt ook wel terminologisch tot uitdrukking gebracht: in plaats van *leenvertaling* gebruikt men wel de franse term *calque*; in het geval van *hel* en *hemel* spreekt men dan van *semantische calques*.

Verwant met samenstellingen zijn uitdrukkingen en vaste woordcombinaties. Ook deze kunnen worden overgenomen: *the benefit of the doubt*, *gefundenes Fressen*, of worden vertaald: *je nek uitsteken* (*to stick ones neck out*), *gevaar lopen* (*courir (un) risque*).

Tot slot: het kan wel eens moeilijk zijn uit te maken of we in een bepaald geval met een leenvertaling te maken hebben.

1. Voor sommige gevallen valt ook aan fonische aanpassing te denken: zo kan *bijval* in het Nederlands als leenvertaling gevormd zijn naar het duitse *Beifall*, maar er kan hier ook sprake zijn van klanksubstitutie (zie 20.2.1).
2. Het is mogelijk dat een samenstelling niet op vreemde invloed berust maar volgens een intern procédé is ontstaan. Hoe minder de samenstelling voor de hand ligt, hoe groter de kans dat we werkelijk met een leenvertaling te maken hebben. *Wolkenkrabber* gaat zeker op het engelse *skyscraper* terug: het zou erg toevallig zijn wanneer men onafhankelijk van het Engels in het Nederlands tot dezelfde niet direct voor de hand liggende benaming gekomen zou zijn, waarbij dan nog komt dat de zaak waarnaar verwezen wordt, het eerst in Amerika is ontstaan. *Voetbal* daarentegen is een zeer inzichtelijke samenstelling en kan heel goed los van het eng. *football* gevormd zijn.
3. Het is mogelijk dat een reeds bestaande samenstelling een betekenisuitbreiding ondergaat. Zo kan *indruk* in de figuurlijke betekenis een leenvertaling zijn van lat. *impressio*, evt. frans *impression*, maar het is ook mogelijk dat we hier het oude 'letterlijke' *indruk* hebben dat de 'figuurlijke' betekenis door een interne ontwikkeling erbij gekregen heeft. Een nog andere mogelijkheid is dat het inheemse *indruk* onder invloed van het latijnse of franse woord er een betekenisomgeving bij gekregen heeft (zie 20.1).

20.3.3. Afleidingen

20.3.3.1. EffectenM

1. Leenvertalingen

Bij de afleidingen moet in de eerste plaats worden gewezen op de mogelijkheid van leenvertalingen (bij overname of substraatwerking), waarmee dus een parallel met de samenstellingen gegeven is. Zo is het zeer waarschijnlijk dat het ndl. *belijder* 'heilige die voor het geloof heeft geleden zonder de marteldood te ondergaan' (r.k.) een vertaling is van het lat. *confessor*. Ook het verschil tussen zuivere en minder zuivere vertalingen vinden we terug: zuiver is *roeping* voor lat. *vocation*, minder zuiver is *beroep* (oudtijds ook met de betekenis 'roeping'),

waarin we in plaats van een suffix een prefix vinden. En ook nu zijn er soms andere verklaringen mogelijk: hoewel dat niet het waarschijnlijkst is, zouden we *belijder* in de gegeven betekenis ook als een interne vorming kunnen opvatten (vgl. punt 2 op het eind van de vorige paragraaf).

2. Nieuwe affixen

Het is niet aannemelijk, zeker niet bij overname, dat affixen in een geïsoleerde vorm en daarmee morfologische procédés rechtstreeks van de ene in de andere taal overgaan; bij substraatwerking zouden we ons zoiets gemakkelijker kunnen voorstellen, d.w.z. dat een affix uit T1 meteen achter een stam uit T2 geplaatst wordt. Bepaalde woorden met affixen kunnen worden overgenomen, en wanneer die affixen ook in de ontlenende taal op grond van kennis van de brontaal nog als zodanig worden ervaren, bestaat de mogelijkheid dat de met die affixen gevormde categorie een zekere mate van productiviteit krijgt of dat er op z'n minst incidentele analogie plaatsvindt. Zo zijn we in het Nederlands via leenwoorden aan het suffix *-age* gekomen: *massage*, *emballage*, *personage*, *patronage* enz. Deze morfologische categorie is blijkbaar productief (geweest): het betreffende suffix is in het Nederlands ook achter van oorsprong franse stammen gekomen waarmee het in het Frans zelf niet gecombineerd voorkomt: *fabricage*, *blamage*, waarmee we een aantal pseudofranse woorden gekregen hebben (de franse equivalenten zijn resp. *fabrication*, met ander suffix, en *blâme*) (pseudo-ontleningen).

(Het is mogelijk dat ook een woord als bijv. *massage* los van het gelijkkluidende franse woord in het Nederlands is ontstaan als afleiding van *masseren*. Als het Frans een gelijkkluidend woord heeft, hoeft dat dus niet per se te betekenen dat het Nederlands het aan het Frans heeft ontleend. Voor een aantal woorden op *-age* moet dat natuurlijk wèl gelden.)

Maar de productiviteit reikte verder; het suffix is ook achter nederlandse stammen gekomen: vgl. o.a. *lekkage*. *-age* mag dus met recht een leensuffix genoemd worden.

Minder ver gaat de productiviteit in het geval van het suffix *-iteit* (uit een noordfrans dialect: het Picardisch; standaardfrans *-ité*); de productiviteit blijft hier beperkt tot het van oorsprong franse (romaanse) deel van het lexicon. Uit het Frans zijn *nervositeit*, *spontaneïteit*, *capaciteit* (frans *nervosité*, *spontanéité*, *capacité*). Nederlandse nieuwvormingen zijn *muzikaliteit*, *theatraliteit* (frans *musicalité* en *théatralité* hebben een andere betekenis) en ook *nerveusiteit* en *spontaniteit* (vgl. de franse equivalenten).

Ook door zogenaamde *affixextractie* kunnen op basis van ontleende woorden nieuwe woorden ontstaan die geen parallel hebben in de brontaal. Zo komen onder de leenwoorden uit het Frans substantieven voor naast daarvan afgeleide werkwoorden met *-eren*: *parfum* - *parfumeren* enz. (frans *parfum* - *parfumer*); naar analogie van dergelijke paren ontstaat in het Nederlands o.a. *export* bij *exporteren* (frans *exportation*). We hebben hier voorbeelden van retrograde vorming (zie 7.4).

3. Nieuwe betekenissen

Affixen kunnen onder vreemde invloed, bij overname of substraatwerking, nieuwe betekenissen krijgen. Een voorbeeld daarvan is *-loos*, dat oorspronkelijk,

pejoratief, een gemis uitdrukte, bijv. in *eerloos*, maar later onder duitse invloed de zwakkere betekenis 'zonder' kreeg: *geruisloos*, *pijnloos* enz.

4. Nieuwe alternanties

Nog een ander effect van vreemde beïnvloeding kan zijn dat nieuwe lexicaal bepaalde alternanties worden geïntroduceerd: vgl. bijv. *concluderen* - *conclusie*, *includeren* - *inclusief*, *excluderen* - *exclusief*, waarbij we in het midden laten of de betreffende woorden uit het Latijn dan wel het Frans komen. We treffen hier een alternantie *d* (in het werkwoord) - *z* (in de nomina) aan, die aan het in oorsprong germaanse deel van het nederlandse vocabularium vreemd is.

20.3.3.2. Reacties

1. Aanpassingen en reïnterpretaties

Een bekend verschijnsel is dat woorden die ontleend worden, zich aanpassen aan het morfologische systeem van de ontlenende taal. Zo krijgen leenwoorden nederlandse flexieuitgangen (volgens productieve procédés), bijv. voor het meervoud: *lift* (uit het Engels) - *liften*, of ze gaan een rol spelen in nederlandse woordvormingsprocessen: *een liftachtig instrument*, *liftkoker*. Andere substantieven houden echter hun oorspronkelijke meervoudsuitgang: *flat* - *flats*. Uit het Latijn komt *museum* met als onaangepast meervoud *musea*. *Museums*, om maar te zwijgen van een stapelvorm als *musea's*, klinkt substandaard. Vergelijk daarnaast, met andere gebruikssfeer, *geranium* - *geraniums*.

Van subtielere aard zijn reïnterpretaties waarbij wat van oorsprong meervoud is als enkelvoud wordt opgevat en omgekeerd: zo is in het Nederlands *macaroni* een enkelvoud terwijl het in de brontaal, het Italiaans, een meervoud is en wel een plurale tantum. Vgl. in het Nederlands: *is de macaroni al klaar?* Hierbij is van invloed dat het authentieke Nederlands de *-i* niet als meervoudsuitgang kent en dat de betekenis interpretatie als een stofnaam - enkelvoud bevordert. Ook *colli* (eveneens uit het Italiaans) wordt vaak als enkelvoud gebruikt; het meervoud is dan *colli's*. In dit geval is het het waarschijnlijkst dat eerst een stapelmeervoud als *colli's* werd gevormd, waaruit dan het nieuwe enkelvoud werd afgeleid. Het gaat hier immers om zaken waarvan al gauw meer dan één exemplaar in het geding is. Omgekeerd wordt een enkelvoud als *specimen* (uit het Latijn) wel op grond van de staart van het woord: *-en*, als meervoud begrepen: vgl. bijv. *vele specimen* (als correct wordt nog altijd het latijnse meervoud *specimina* beschouwd); de vraag is echter of al ooit een enkelvoud *speciem* is geconstateerd.

2. Aanpassingsmodellen

Een belangwekkend verschijnsel is aanpassing van de stam, waarvan de op basis van het Frans gevormde werkwoorden op *-eren* een voorbeeld zijn: vgl. frans *arriver* - ndl. *arriveren*.

De oorsprong van de werkwoorden op *-eren* ligt in de tijd toen in het Frans de *r* nog werd uitgesproken; achter het franse *-er* werd de nederlandse uitgang *-en* geplaatst (stapelvorm) en *-er* (= *-eer*) ging tot de stam behoren: vgl. *ik arriveer* enz. Blijkbaar is het de veel gebruikte infinitief die ontleend werd. Ook toen de

r in *-er* in het Frans niet meer werd gesproken, werden toch werkwoorden met die uitgang, naar analogie van reeds bestaande vormingen en mede onder invloed van het schriftbeeld, als werkwoorden op *-eren* overgenomen: bijv. *balanceren* (dat voor het Middelnederlands niet is geregistreerd). Op dezelfde wijze gaat mnl. *punieren* terug op frans *punir*; in dit geval wordt de *r* in het hedendaagse Frans nog altijd gesproken. Het Middelnederlands had veel van zulke werkwoorden op *-ieren* in overeenstemming met het toenmalige Frans. Later wordt in het Frans *-ir* door *-er* teruggedrongen en het Nederlands is daarin met het Frans meegegaan. Het procédé op *-eren* wint het van dat op *-ieren* (frans *-ir*). Zo komt in het Middelnederlands naast *punieren* al *puneren* voor en wordt het franse *servir* 'opdiene' in het Nederlands *serveren*. Langs de hier aangegeven lijnen heeft zich in het Nederlands een model ontwikkeld met behulp waarvan van welk frans werkwoord dan ook, althans uitgaande op *-er* of op *-ir*, op simpele wijze een nederlands werkwoord kan worden gemaakt. In het Duits heeft, anders dan in het Nederlands, de vorm met *-ieren* gewonnen: *arrivieren*, *servieren*, *balancieren*. (Het succes van *-eren* in het Nederlands blijkt ook uit pseudofranse vormingen als *budgetteren* (frans *budgetiser*) en uit het feit dat het suffix ook achter nederlandse stammen is terechtgekomen: *trotseren*, *halveren*, *blinderen*.)

Volgens het zo ontstane model konden en kunnen ook latijnse werkwoorden behandeld worden. Zo worden de latijnse werkwoorden op *-are* vernederlandst tot werkwoorden op *-eren*: vgl. *cremāre* - ndl. *cremeren* (het Frans heeft *incinérer*). En zo vinden we ook lat. *exponere* en *absolvere* terug als resp. mnl. *exponeren* en *absolveren* (het Frans heeft resp. *exposer* en *absoudre*). Vergelijk verder *recipiēren* (al voor de 16e eeuw opgetekend) uit lat. *recipere* (frans *recevoir*); de extra *i* in deze werkwoorden is blijkbaar uit de eerste persoon afkomstig: *recipio*. (Men pleegt de latijnse werkwoorden in die vorm aan te leren.)

Werkwoorden die qua vorm op het Latijn wijzen, behoeven echter niet rechtstreeks uit deze taal afkomstig te zijn. Zo staat het ndl. *imponeren*, dat voor het Middelnederlands niet is geattesteerd, in verband met het franse *imposer*: het lat. *imponere* had nog niet de betekenis 'indruk maken'; *imposer* kan echter gelatiniseerd zijn tot *imponeren* bijv. naar het reeds bestaande model *exposer* - *exponeren*.

Op dezelfde manier kan, aangenomen dat *recipiēren* uit lat. *recipio* al voorkwam, *concipiēren* een latinisering van frans *concevoir* zijn, volgens het model *recevoir* - *recipiēren*. De latinisering van franse werkwoorden kan in de hand gewerkt zijn (worden) doordat bepaalde franse types moeilijk te vernederlandsen zijn: vgl. *concevoir*, *recevoir*, en ook de types *absoudre* (*absolveren*) en *introduire* (*introduceren*). Overigens kan (soms) ook aan analogie binnen het Nederlands gedacht worden: bijv. *exposant*: *exponeren* = *imposant*: *x* (*x* = *imponeren*), en: *receptie*: *recipiēren* = *conceptie*: *x* (*x* = *concipiēren*).

O.a. volgens de hierboven aangegeven lijnen zijn we in het Nederlands aan modellen gekomen volgens welke woorden uit het Frans of het Latijn klaar voor gebruik worden gemaakt. Er is sprake van latinisering (*introduire* > *introduceren*) of van francisering (*cremāre* > *cremeren*), waarbij erop gewezen moet worden dat in het geval van *introduceren* de uitgang *-eren* op zich weer een francisering is.

Bij de francisering moeten we ook rekening houden met dialectische differentiatie binnen het Frans, in het bijzonder met een noordfrans dialect, het Picardisch, dat op het Middelnederlands sterke invloed heeft uitgeoefend. Picar-

dische ontleningen hebben het model geconstitueerd volgens welke latere ontleningen aan het Frans op *-ité* (of latijnse op *-itas*) zijn behandeld: zie bijv. de voorbeelden in 20.3.3.1 die nog niet voor het Middelnederlands opgetekend zijn. Het model blijkt echter niet dwingend te zijn: vgl. *comité* (in het Vlaams wel *comiteit*). Dat dit woord niet is aangepast, kan verband houden met de betekenis: de woorden op *-iteit* hebben een abstracte of een daaruit afgeleide betekenis (vgl. *loyaliteit* 'het loyaal zijn' en *brutaliteiten*) en dat geldt niet voor *comité*. (Het woord *noviteit* kan niet op het Frans teruggaan: vgl. *nouveauté* (dat ook ontleend is); het is een aanpassing van lat. *novitas* of duits *Novität*.)

Ten slotte: bepalend voor de aanpassingsmodellen kunnen ook veranderingen zijn die in de ontlenende taal plaatsvinden. We illustreren dit aan de hand van het engelse *redemption*, een woord dat via het Oudfrans op het Latijn teruggaat. In het Latijn heeft na de klassieke periode de accusatief (*redemptionem*) het van de nominatief (*redemptio*) gewonnen. Vanuit het Oudfrans is het woord in het Engels gekomen, waarin het bepaalde veranderingen heeft ondergaan: het accent is versprongen naar een eerdere syllabe en de klankgroep *-onem* is tot *ɒn* gereduceerd. Dit constitueerde het model volgens welke latere ontleningen aan het Latijn of het Frans behandeld werden: *repetition*, *emotion* enz. De betreffende veranderingen zijn dus accentverspringing en reductie. (Overigens vonden er later ook in het Frans veranderingen plaats, van *-onem* tot *-ō*, zonder accentverspringing.)

20.4. Syntactische beïnvloeding

20.4.1. Niveaus van beïnvloeding

Bij syntactische beïnvloeding moeten we op de volgende mogelijkheden bedacht zijn:

1. er worden nieuwe constructies geïntroduceerd;
2. de woordvolgorde binnen een constructie verandert;
3. er vindt een verandering op het prosodische vlak plaats.

Een voorbeeld van het eerste is wanneer (o.a.) onder engelse invloed in het Nederlands een constructie opduikt als *deze keuze is een gelukkige* (vgl. engels *this choice is a happy one*).

Een voorbeeld van het tweede kunnen we aan het gronings gekleurd Nederlands ontleen, nl. wanneer een groninger zegt: *ik zal hem het werk zelf afmaken laten* in plaats van *ik zal hem het werk zelf laten afmaken*.

Een voorbeeld van het derde kunnen we ook aan het gronings gekleurde Nederlands ontleen, nl. *mét elkaar* in plaats van *met elkáár* (accentverspringing).

20.4.2. Wijze van beïnvloeding

Overname mogen we voor bepaalde (bijv. literaire) vormen van taalgebruik niet uitsluiten. De latinismen bij Hooft en andere 17e-eeuwse schrijvers: accusativus-cum-infinitivo-constructies, relatieve aansluitingen, absolute participium-con-

structies, berusten (ten dele) wel op bewuste imitatie van latijnse modellen. Deze constructies zullen wel niet in de gesproken taal, ook niet in die van de auteurs zelf, doorgedrongen zijn. Voor meer natuurlijk taalgebruik is syntactische overname weinig waarschijnlijk. Een mogelijkheid zou zijn dat bepaalde uitdrukkingen of vaste combinaties worden overgenomen (vgl. *the benefit of the doubt* etc. in 20.3.2) en dat procédés zich van daaruit analogisch verbreiden. Waarschijnlijker lijkt het echter dat zoiets gebeurt vanuit dergelijke combinaties in vertaalde vorm, in onzuiver vertaalde teksten. In feite hebben we hier dan met een soort substraatwerking te maken; via een immers weinig bewuste substraatwerking is syntactische beïnvloeding zeer goed denkbaar. Vergelijk de hierboven vermelde groningse voorbeelden.

Via vertaalinvloed kunnen we zo (uit het Amerikaanse Engels) aan een constructie gekomen zijn als *boeken van bijv. Vestdijk* in plaats van *boeken bijv. van Vestdijk*; in de 'amerikaanse' constructie is de bepaling, in dit geval *bijv.*, tussen het voorzetsel en het daarbij behorende substantief geplaatst. Deze constructie zou wel eens succes kunnen hebben doordat bepaalde ambiguïteiten ermee voorkomen worden. Vgl. *hij dineerde o.a. met de koning van Noorwegen*. Betekent dit dat hij ook met anderen dineerde of dat hij met de koning van Noorwegen nog meer deed dan dineren? (In het laatste geval zou in gesproken taal *dineerde* het zinsaccent krijgen.) Die ambiguïteit (op papier) is er niet in het geval *hij dineerde met o.a. de koning van Noorwegen*. Aan de andere kant kunnen er weer nieuwe ambiguïteiten ontstaan: vgl. *hij werkte in vooral grauwe arbeiderswijken*. Is de bedoeling dat hij ook wel in andere wijken werkte (de voor de hand liggende interpretatie) of dat de arbeiderswijken waar hij werkte, vooral de eigenschap grijs vertoonden?

Ook syntactische beïnvloeding via vertalingen blijft zeker in eerste instantie beperkt in sociale en stilistische zin, nl. tot bepaalde intellectuele groepen met een uitgebreide kennis van de vreemde taal en tot schriftelijk taalgebruik.

20.4.3. Parallele syntactische ontwikkelingen in verschillende talen

In het licht van wat in de vorige paragraaf is opgemerkt, wordt de opvatting dat de ontwikkeling van de perifrastische constructies in de germaanse talen bepaald is door de parallele ontwikkeling in het vulgair-Latijn en later de romaanse talen, twijfelachtiger. Het betreft hier constructies als fra. *j'ai acheté*, ndl. *ik heb gekocht* (perfectum), fra. *je suis venu*, ndl. *ik ben gekomen* (id.), fra. *il est aimé*, ndl. *hij wordt bemind* (passief praesens) enz., waarvoor het Latijn nog synthetische vormen had: *emi, veni, amatur*.

Ongetwijfeld was het Latijn voor bepaalde groepen, bijv. kerkelijke functionarissen, een soort tweede moedertaal, maar het is de vraag of vanuit de taal van deze elitaire groepen een zo sterke syntactische invloed op de taal in haar algemeenheid kan zijn uitgegaan. Misschien ligt het wanneer men vreemde invloed wil aannemen, meer voor de hand te denken aan gebieden waar een zekere mate van tweetaligheid kan hebben bestaan, bijv. delen van het Frankrijk (Frankisch - Latijn of vroeg-Romaans); de constructies zouden zich dan vanuit deze (culturele) centra over het gehele germaanse taalgebied verspreid hebben. Maar het is ook goed mogelijk het ontstaan van de constructies te verklaren als we binnen de germaanse talen blijven (vgl. 12.1.2.1). Dat we in ieder geval óók

met intern-germaanse ontwikkelingen (soms per taal verschillend) moeten rekening houden, valt af te leiden uit het feit dat in het Germaans vaak andere hulpwerkwoorden in gebruik gekomen zijn dan in het Romaans: vgl. bijv. frans *il est aimé* met ndl. *hij wordt bemind*. Dat we anderzijds ook met beïnvloeding (in de ene of de andere richting) rekening moeten houden, kan taalgeografisch aannemelijk worden gemaakt: de romaanse en germaanse talen met de bedoelde perifrastische constructies vormen een aaneengesloten gebied, dat op dit punt de trekken van een convergentiegebied (zie 19.3.4) vertoont. Misschien ligt de waarheid in het midden: is er sprake van intern-germaanse ontwikkelingen die door parallelle ontwikkelingen in het vulgair-Latijn en de latere romaanse talen zijn gesteund (of evt. omgekeerd).

Er zijn nog meer syntactische ontwikkelingen aan te wijzen die het Romaans, althans een deel ervan, en het Germaans gemeen hebben, en ook bij deze ontwikkelingen tekenen zich aaneengesloten gebieden af. Er is ten eerste het ontstaan van een bepaald lidwoord uit een aanwijzend voornaamwoord: zo wordt lat. *illum* tot fra. *le*, kan het gotische *sa* onder bepaalde condities reeds als bepaald lidwoord optreden en is het ndl. *de* uit *die* ontstaan, en het ontstaan van een onbepaald lidwoord uit het telwoord voor 'één': fra. *un* uit lat. *ūnus* en ndl. *een* uit *één* (got. *ains*). Er is ten tweede de opkomst van de voorzetselverbindingen: lat. *rosae* - fra. *de la rose*; got. *mannans* - ndl. *van de man*. En er is ten derde het verplicht worden (in het Frans, maar niet in het Spaans en Italiaans) van een pronominaal subject: vgl. lat. *amō* 'ik heb lief' met fra. *j'aime* en got. *frijop* id. met ndl. *hij bemint*. Ook deze ontwikkelingen, die tot nieuwe constructies leiden, zijn intern te verklaren (voor geval 3 zie 12.3); het geografische beeld wijst er echter op dat ook beïnvloeding in de ene of de andere richting heeft plaatsgevonden, en ook het feit dat we niet met één maar met meerdere parallellen te maken hebben, is een sterke aanwijzing daarvoor.

Dat verspreiding van syntactische aliënismen vanuit tweetalige cultuurcentra een reële mogelijkheid is, bewijst het gebruik van het werkwoord *bli(va)* in het Zweeds (*bli* in het Noors en *blive* in het Deens). Het fungeert daarin als koppelwerkwoord of als hulpwerkwoord van de lijdende vorm: vgl. zweeds *han blir soldat* 'hij wordt soldaat' en *han blev sårad* 'hij werd gewond'. De scandinavische talen moeten dit hulpwerkwoord aan het Westgermaans, speciaal het Nederduits, te danken hebben; een werkwoord als *bli(va/ve)* kwam nl. oorspronkelijk in Scandinavië niet voor. (*Bliven* kon in het Middelnederduits of Middelnederlands de functie van hulpwerkwoord van de lijdende vorm hebben: *bleef gevaen* 'werd gevangen!') De overgang van de constructie zal hebben plaatsgevonden in die steden waar zich in verband met het handelsverbond, de Hanze, veel Duitsers hadden gevestigd, en waar dientengevolge een sterke mate van tweetaligheid kan hebben bestaan. Vanuit die centra heeft het gebruik van *bliva* etc. zich over grotere delen van Scandinavië verspreid, waarbij het succes ervan in belangrijke mate bepaald werd door een interne ontwikkeling. In een aantal scandinavische dialecten waren nl. verschillende vormen van *varda*, *verda* 'worden' en van *vara*, *vera* 'zijn' samengevallen met een grote kans op misverstand. Het vreemde werkwoord voorzag dus in een behoefte.

20.4.4. Genustoekenning

Een interessant geval hebben we wanneer twee talen met elkaar in contact komen die van elkaar verschillen op het punt van genustoekenning aan substantieven. Als een bepaald substantief in het Twents neutrum is en in het Standaardnederlands niet-neutrum, dan kan dat leiden tot 'fouten' in het door Twenten gesproken Nederlands. Ze kunnen dan bijv. spreken van *'t eerste keer* in plaats van *de eerste keer*. En zo kan een Engelsman, die in zijn eigen taal het genusverschil althans bij de adnominale woorden niet kent (er zijn alleen maar *the*-woorden), fouten maken met de geslachten als hij Nederlands probeert te spreken. Hij zal vooral te veel woorden als *de*-woorden behandelen, hetgeen ermee samenhangt dat die woorden in het Nederlands de grootste groep vormen. Het is duidelijk dat we hier met substraatwerkingen te maken hebben.

Interessant is ook de vraag hoe een genus-onderscheidende taal als het Nederlands in geval van overname reageert, m.a.w. welk genus aan leenwoorden wordt toegekend. (We beperken ons hier tot de adnominale woorden, in casu het bepaalde lidwoord, en laten de voornaamwoordelijke aanduiding terzijde.) Overname van het vreemde genus (voorzover aanwezig), bijv. dat een Duits neutrum in het Nederlands als zodanig wordt overgenomen, speelt hierbij slechts een bescheiden rol. Twee factoren blijken van groot belang te zijn: het vormelijke en het semantische aspect. Beide factoren illustreren we met wat voorbeelden.

Het Nederlands heeft aan het Engels een aantal woorden op *-ing* ontleend: *coaching, dancing, hearing, marketing, planning, timing*, die alle in het Nederlands *de*-woorden zijn, waarvoor de verklaring moet zijn dat ook de van oorsprong Nederlandse woorden op *-ing*: *overhoring, overmaking* enz., *de* als lidwoord krijgen. *Cricket, rugby, tennis, hockey*, eveneens uit het Engels, zijn *het*-woorden geworden, waarschijnlijk onder invloed van het semantisch verwante, overkoepelende *spel*. Bij *het ticket* kan synonymie van invloed geweest zijn: vergelijk *het kaartje*.

Vaak is het niet zo gemakkelijk een bepaalde genustoekenning te verklaren, zijn er daarvoor verschillende mogelijkheden. Soms is er ook sprake van dubbel genus, vgl. *de* en *het cluster* en *de* en *het flat* (waarbij *het flat* zeker substandaard is). En als er al een verklaring te bedenken valt, is dat een verklaring achteraf waaraan (nog) niet altijd voorspellende kracht kan worden toegekend.

20.5. Interpretaties van woordcombinaties als woord

Ter afsluiting van dit hoofdstuk nog iets over interpretaties waarbij wat in de brontaal twee of meer woorden zijn, in de ontlende taal als één woord verschijnt. Hiervan zijn aardige voorbeelden. Zo gaan nld. *lodderijn* en *lommer* terug resp. op frans *l'eau du Rhin* en *l'ombre* (bep.lidw. + subst.) en *apart* op frans *à part* (voorz. + subst.) Een iets ingewikkelder voorbeeld is *abrikoos* uit frans *abricot*, dat op zijn beurt teruggaat op Arabisch *al-barkúk*. *Al-* is hierin lidwoord, dat in de Franse vorm in het substantief is opgenomen. (Het Arabische woord gaat overigens via het Grieks terug op lat. *praecoqua* 'vroegrijpe perzik'). Het Arabische lidwoord vinden we ook terug in *albatros, alchemie, alkalisch*,

alcohol, *alkoof*, woorden die hun weg o.a. via het Spaans naar het Nederlands gevonden hebben. Dat de lidwoorden in de oorsprongstaal proclitisch werden gebruikt, dus met de erop volgende substantieven aan één stuk werden uitgesproken, zal voor de reïnterpretatie bevorderlijk geweest zijn.

21. Talen in contact. Afsluiting

21.1. Het onderzoek naar ontlening

21.1.1. Inleidende opmerkingen

In deze paragraaf is de vraag aan de orde (hij is in 4.2 al aan de orde geweest) hoe we ontlening (vreemde beïnvloeding waarbij (nog) duidelijk onderscheiden variëteiten betrokken zijn) en verwantschap, in concrete gevallen uit elkaar kunnen houden. Anders gezegd: hoe scheiden we interne ontwikkelingen van vreemde beïnvloedingen? Als methodologisch uitgangspunt kunnen we formuleren dat waar mogelijk een interne verklaring de voorkeur verdient. De bewijslast komt dan bij de externe factoren terecht.

We spitsen het probleem eerst op overname en daarna op substraatwerking toe. Uiteraard is het ook de vraag hoe we die twee uit elkaar kunnen houden. Zoals uit de vorige hoofdstukken duidelijk geworden zal zijn, wijst ontlening die beperkt blijft tot woorden die niet tot de centrale woordenschat behoren, op overname. Zijn ook grammaticale aspecten en woorden uit het centrale deel van het lexicon in het geding, dan ligt de gedachte aan substraatwerking voor de hand.

21.1.2. Het vaststellen van overname

Bij de behandeling van de vraag: hoe stellen we overname vast, kunnen we ons tot woorden beperken. Dat lijkt verantwoord omdat immers fonologische en morfologische overname via leenwoorden verloopt (voor de leenvertalingen zie 20.3.2 en 20.3.3.1). In 4.2 hebben we gezien dat de historische grammaticus bij de scheiding van de klankcorrespondenties - berusten ze op ontlening dan wel op verwantschap? - tot een systeem van betrekkingen probeert te komen dat zo eenvoudig en zo kloppend mogelijk de gegeven feiten verantwoordt. De overweging of woorden al dan niet tot de centrale woordenschat behoren, speelt hierbij een belangrijke rol. Dat is vooral het geval wanneer men er met de klankcorrespondenties niet uitkomt en men toch wil uitmaken welke woorden oerverwant en welke overgenomen zijn (vgl. het woord *arm* in 4.2). Ook kan hierbij de hulp van historische en geografische evidentie worden ingeroepen: zie hiervoor het in 4.2 besproken *zalm*.

Voor perioden waarvoor teksten beschikbaar zijn, kan ook de tekstgeschiedenis gebruikt worden. Zo komt in het hedendaagse Nederlands het woord *plot* 'intrige van een stuk of een verhaal' voor. Als we nu enige decennia teruggaan, dan blijkt het woord in het Nederlands (en andere talen) nog niet voor te komen;

in het Engels komt het dan echter wèl voor. De conclusie kan zijn dat het Nederlands het woord uit het Engels overgenomen heeft. Met een dergelijke conclusie moeten we echter voorzichtig zijn. Ten eerste bestaat immers de mogelijkheid dat zo'n woord in het Nederlands via een intern proces is ontstaan. We hebben hierboven als voorbeeld daarvan *massage* (zie 20.3.3.1) gezien: aan het Frans ontleend of in het Nederlands afgeleid van (het dan wèl aan het Frans ontleende) *masseren*. Ten tweede bieden de teksten niet altijd even veel zekerheid: een woord kan toevallig in de oudere teksten van de brontaal niet overgeleverd zijn en daardoor in de teksten van de ontvangende taal eerder opduiken.

Als in bepaalde gevallen tot overname is besloten, is vervolgens de vraag welke taal de brontaal is en welke de ontvangende taal. Voorzover dit niet uit de tekstgeschiedenis valt af te leiden (vgl. het geval *plot*), speelt historische evidentie hierbij een belangrijke rol. Als de correspondentie lat. *t* - ndl. *t* (vgl. 4.2) op overname blijkt te berusten, ligt het gezien de culturele voorsprong van de Romeinen op de Germanen erg voor de hand het Latijn als de brontaal aan te wijzen. Een voorbeeld van geografische evidentie levert weer het woord *zalm*: het ligt erg voor de hand dat het woord vanuit het Romaans in het Germaans en niet omgekeerd is overgegaan, aangezien daarnaast, in andere Germaanse gebieden, een woord als du. *Lachs* voorkomt (4.2).

21.1.3. Het dateren van overname

Evenals bij de klankwetten kunnen we bij de datering van overname onderscheid maken tussen relatieve en absolute chronologie.

De relatieve chronologie t.o.v. klankwetten is al in 4.2 ter sprake gekomen: woorden worden vóór een klankwet ontleend en doen daaraan mee of worden pas ontleend nadat de betreffende klankwet is uitgewerkt. Tegelijk hebben we hier een relatieve chronologie van gevallen van overname ten opzichte van elkaar, overname op verschillende momenten. Het tijdsverschil kan ook gemarkeerd worden door klankwetten die in de brontaal werken. Zo vinden we de lat. *ē* bij vroege overname in het Nederlands als een *ī*<ie> terug; deze woorden hebben later een in het Nederlands werkende klankwet meegemaakt die een *ī* als resultaat had: lat. *remus* - *riem*, *beta* - *biet* enz. Bij latere overname vinden we de lat. *ē* in het Middelnederlands als *ī* terug, welke *ī* in later Nederlands tot *ei*<ij> diftongeerde: *crēta* - *krijt*, *sēda* (ouder: *saeda*) - *zijde*, *pēna* (ouder: *poena*) - *pijn*. De lat. *ē* had intussen een zeer gesloten uitspraak gekregen en werd daardoor als een *ī* in het Nederlands overgenomen (klanksubstitutie: zie 20.2.1). In een nog latere periode werd lat. *ē* als *ē* overgenomen: zo vinden we *bēta* ook als *beet* (in *beetwortel*) terug. Hier kan een uitspraak op basis van het schriftbeeld in het spel zijn; we hebben dan overname langs schriftelijke weg.

Evenals dat bij de klankwetten het geval bleek te zijn (zie 6.5), is de absolute chronologie vaak moeilijk vast te stellen. Dat geldt zeker voor de perioden waarvoor we niet over teksten beschikken, en voor de perioden waarvoor we wèl over teksten beschikken, bieden die niet altijd voldoende evidentie. Als een vreemd woord voor het eerst in een tekst opduikt, dan kan men daaruit slechts concluderen dat het woord voordien overgenomen moet zijn (*terminus ante quem*), tenzij het duidelijk is dat het om een individuele eigenaardigheid van

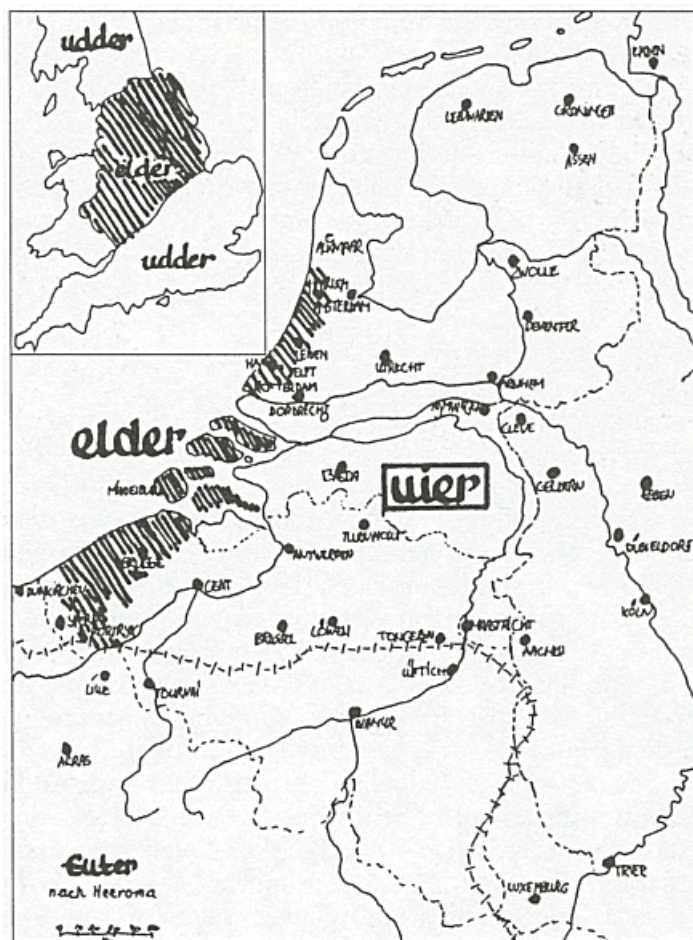
een bepaalde auteur gaat. Een terminus post quem is aan de hand van teksten zo goed als nooit vast te stellen.

Voor tekstloze perioden en ook voor perioden die later vallen, kunnen we steun hebben aan historische evidentie uit andere bronnen. Als bekend is dat de Romeinen en de Germanen gedurende een bepaalde periode nauw contact met elkaar hadden, dan zullen de vele leenwoorden uit het Latijn ook wel gedurende die eeuwen in het Germaans gekomen zijn.

21.1.4. Het vaststellen en dateren van substraatwerking

Het aantonen van een substraatwerking is niet altijd even gemakkelijk: zo kunnen fonische, morfologische en syntactische veranderingen vaak evengoed vanuit interne oorzaken worden verklaard (vgl. de overwegingen in 20.4.3 naar aanleiding van de voltooide tijden en andere syntactische constructies). Belangrijke argumenten om een substraat aan te nemen, zijn van geografische aard. We zullen dit aan de hand van een beroemd voorbeeld, nl. van het Ingweoons, illustreren. Dit voorbeeld komt hierop neer dat de taal van een gebied opmerkelijke verschillen vertoont met die taal in andere gebieden maar tegelijk op de punten in kwestie even opmerkelijke overeenkomsten met een taal die vroeger in dat gebied of in een aangrenzend gebied gesproken werd of nog gesproken wordt. Er blijken in de Nederlandse kustgebieden verschijnselen en elementen voor te komen die men in de rest van het taalgebied niet terugvindt maar die wel verwant zijn met wat we in het Engels of het Fries aantreffen. We beperken ons tot een lexicaal voorbeeld: het woord *elder* in de betekenis van 'uier' dat we (zie kaart 8) langs de kust aantreffen en ook in de Engelse Midlands. Dit woord wordt beschouwd als een 'ingweonisme', een relict van het (niet overgeleverde) Ingweoons: een nauw met het Engels en het Fries verwant dialect dat oorspronkelijk langs de kust gesproken moet zijn en door het 'Frankisch' van kolonisten verdreven is. Het is te begrijpen dat zo'n typisch boerenwoord bij de aanpassing aan de hogere taal vergeten werd. Ook toponiemen blijken conservatief te zijn: vgl. *het Zwin*, *Zwijn-drecht* (ook in Vlaanderen), welk element we in zijn betekenis van 'zeearm, strandplas' ook terugvinden aan de Engelse oostkust: *the Swin*. Verschillen met het 'Frankisch' buiten het kustgebied en overeenkomsten met het Fries en het Engels in nabij gelegen gebieden (de Noordzee heeft eerder een verbindende dan een scheidende uitwerking!) spelen bij de vaststelling van het Ingweoonse substraat een rol. (Voor andere voorbeelden vgl. het in 19.3.4 besproken Kupwar-geval, waarbij diverse talen elkaars substraat bleken te vormen, de eveneens in 19.3.4 besproken treffende overeenkomsten aan weerskanten van de Nederlands-Franse taalgrens, het door het Twents beïnvloede Nederlands (18 passim), het Nederlandse substraat in Brussel (20.2.2), evt. ook de in 20.4.3. besproken syntactische overeenkomsten tussen de Romaanse en de Germaanse talen.)

Als blijkt dat er in een bepaalde taal op grote schaal generalisaties en reducties hebben plaatsgevonden, kan dat een aanwijzing zijn voor een imperfect learning-situatie of voor pidginisatie (zie 19.5). Uit andere verschijnselen (bepaalde partikels, seriële werkwoorden e.d.: zie 19.5.2) kan worden afgeleid dat er creolisatie heeft plaatsgevonden.

Kaart 8: uier naar Heeroma (Van Bree 1987 kaart 1, via Frings)

Voorzover we substraatverschijnselen in het heden op heterdaad kunnen betrappen, geeft de datering uiteraard geen problemen. Dat ligt anders wanneer het gaat om substraatwerkingen die voor het verleden worden aangenomen. Zo is het een probleem in welke periode precies de ingweoonse substraatwerking zich heeft afgespeeld. Als we op historische gronden aannemen dat vanaf de 8e eeuw de kustgebieden zijn gefrankiseerd, d.w.z. geontingweoniseerd, dan moet de substraatwerking ook vanaf die tijd dateren. De ontlingweonisering zal echter geruime tijd in beslag genomen hebben.

21.2. Historische aantekeningen

De belangstelling voor het verschijnsel ontlening (in de ruimste zin van het woord) dateert van de 19e eeuw: de neogrammatici beschouwden ontlening als

een belangrijke taalhistorische factor naast klankwet en analogie (zie 5.2.3). De Amerikaanse linguïst William Dwight Whitney (1827-1894) hield zich al bezig met het verschijnsel van de (psycho)stabiliteit. Een belangrijke figuur, later in de eeuw en in het begin van de 20e, is de al in 17.5 genoemde Hugo Schuchardt, die als de grondlegger van de creolistiek mag worden beschouwd. Een belangrijke nederlandse creolist is D.C. Hesseling (1859-1941), die zich zowel met het Afrikaans als met het Negerhollands bezighield.

Belangrijke inzichten, die in hoofdstuk 20 verwerkt zijn, hebben we te danken aan de Amerikaanse structuralist Uriel Weinreich (1926-1967). De titel *Talen in contact* van het laatste deel van dit boek is aan hem ontleend en is identiek aan de titel van zijn beroemde boek *Languages in contact* (Weinreich 1953). Een andere belangrijke Amerikaanse onderzoeker (van noorse afkomst) die genoemd moet worden, is Einar Haugen die bekend geworden is door zijn studie van de wederzijdse beïnvloeding van Engels en Noors in de taal van noorse immigranten in de Verenigde Staten (vgl. Haugen 1972). In verband met het Kupwargeval moet de naam van de Amerikaanse onderzoeker J.J. Gumperz genoemd worden. Voor Nederland mag met ere het boek van E. Nuijten genoemd worden, over de tweetaligheidssituatie in het twentse Borne: *De tweetalige mens* (Nuijten 1962). De titel van zijn boek is gebruikt voor hoofdstuk 18. Ook aan de bestudering van overname is in Nederland veel gedaan. We noemen hiervoor Salverda de Grave met zijn studies over de invloed van het Frans op het Nederlands. De studie van taalcontactsituaties is als één van de bronnen van de moderne sociolinguïstiek te beschouwen.

Voor de huidige tijd mogen we zeker spreken van een grote bloei van de studie van taalcontactsituaties en van processen van tweede taal-verwerving. Sociale impulsen zijn hierbij van groot belang: de bedreiging van dialecten en minderheidstalen door standaardtalen en dominante talen, de situatie van allochtonen in westerse landen, de positie van creolentalen enz. We noemen tot slot nog een enkele naam. Voor het hedendaagse onderzoek naar processen van taalverlies mag de schotse onderzoekster Nancy Dorian genoemd worden met haar boek *Language death. The life cycle of a Scottish Gaelic dialect* (Dorian 1981). Een ander vermaard geworden boek is *Language shift. Social determinants of linguistic change in bilingual Austria* van Susan Gal (Gal 1979), dat betrekking heeft op een oostenrijkse plaats (Oberwert) waar het Hongaars wijkt voor het Duits. Een belangrijke creolist van deze tijd is Derek Bickerton met zijn studies over het Creolenengels in Brits Guyana. In zijn beschrijving van het decreolisatieproces werkt hij met het implicatieve model, waarbij hij echter teruggrijpt op onderzoek van David DeCamp op Jamaica.

22. De oorzaken van taalverandering

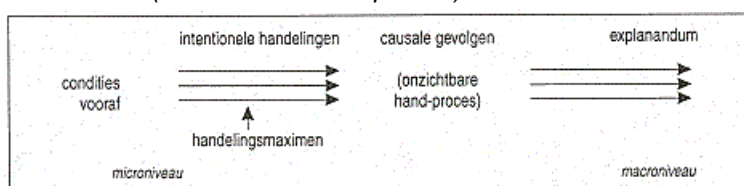
22.1. Inleidende opmerkingen

In dit boek is in verspreide paragrafen gewezen op bepaalde tendensen die bij taalveranderingen te constateren zijn, veranderingen steeds in dezelfde richting: uitspraakgemak, homonymievermijding enz. Deze tendensen zijn niet te begrijpen als zelfstandige krachten die hun werk doen buiten de taalgebruiker om. In de delen 4 en 5 is diens rol al hier en daar ter sprake gekomen; in dit slothoofdstuk willen we daar dieper op ingaan. Het onzichtbare hand-proces zal daarbij centraal staan. In aansluiting daarop komen dan nog een paar vragen aan de orde die tot dusver zijn blijven liggen. Ten eerste: waarom verloopt een verandering in de ene en niet in de andere richting? Valt die richting te voorspellen of moeten we eerder aan waarschijnlijkheden denken? En moeten misschien sommige veranderingen als onmogelijk gezien worden? Ten tweede: waarom is een klankwet en in het algemeen een taalverandering een historisch gebeuren, gebonden aan een bepaalde plaats en tijd? Ten derde: aan welke leeftijdsgroepen moeten we voor zo'n verandering bij voorkeur denken? Ten slotte wordt uiteengezet dat taalverandering in feite taalnormverandering is. Aan het einde is er een afsluitende paragraaf.

22.2. Het onzichtbare hand-proces. Het communicatieve principe

Een goede theorie waarmee we inzicht kunnen krijgen in het verschijnsel taalverandering, is de onzichtbare hand-theorie. Volgens deze theorie kan een verandering het als zodanig onbedoelde gevolg zijn van een groot aantal individuele met een bepaalde (en voor een belangrijk deel dezelfde) bedoeling verrichte handelingen (intentionele handelingen). Een niet-talig voorbeeld is wanneer ergens op een binnenplaats studenten vaak een grasveld oversteken om van de ene ingang bij de andere te komen. Er ontstaat dan op den duur een pad, als het ware door een onzichtbare hand geschapen. Niemand van de studenten had de bedoeling een pad te maken; hun enige bedoeling was snel aan de andere kant te zijn. Het schema van een onzichtbare hand-proces ziet er als volgt uit:

Schema 24 (onzichtbare hand-proces)

Enkele verklaringen. *Conditie vooraf* (ook wel de *ecologische conditie* genoemd): o.a. de aanwezigheid van een grasveld tussen de beide ingangen; *handelingsmaxime* (stelregel voor het handelen): zorg dat je zo gemakkelijk mogelijk ergens komt; *intentionele handelingen*: het herhaald oversteken van het grasveld met de bedoeling ergens gemakkelijk te komen; *causale gevolgen*: er ontstaat een pad; *explanandum*: het pad dat ontstaan is.

Als talig voorbeeld nemen we het duitse woord *englisch* (over het nederlandse *engels* is overigens hetzelfde verhaal te vertellen). In een vroegere fase van het Duits waren er twee woorden *englisch* (homoniemen) in gebruik: 'uit Engeland' en 'als van een engel', voortaan *englisch 1* en *englisch 2*. Het voorkomen van deze homonymie moet als een talige conditie vooraf worden beschouwd. Lange tijd konden de beide homoniemen rustig zonder grote kans op misverstand naast elkaar bestaan: er deden zich maar weinig situaties voor waarin misverstand kon optreden (wat ook tot de condities vooraf behoorde). Op dit punt trad er echter in de negentiende eeuw door economische en culturele ontwikkelingen een belangrijke wijziging op. De kans op misverstand werd groter doordat beide woorden vaker gebruikt werden. We kunnen hiervoor denken enerzijds aan de industriële revolutie waardoor er meer

producten uit Engeland kwamen, anderzijds aan de Romantiek waardoor iets of iemand, bijv. (het gezicht van) een vrouw, sneller engelachtig werd genoemd. De toegenomen kans op misverstand, als gevolg van een wijziging in de ecologische condities, leidde ertoe dat taalgebruikers één van beide homoniemen gingen vermijden. Het woord dat men ging vermijden, was *englisch 2*, waarschijnlijk omdat dit woord gemakkelijker door andere woorden of omschrijvingen kon worden vervangen, bijv. door *engelhaft*. De taalgebruikers hadden bij hun handelen een bepaalde intentie, nl. misverstand vermijden, waarbij ze zich door een bepaalde handelingsmaxime lieten leiden: 'spreek zo dat je in sociaal opzicht succes hebt, in casu dat je goed begrepen wordt' (het communicatieve principe). Een gevolg van het feit dat vele individuen *englisch 2* gingen vermijden, was dat een nieuwe generatie het (bijna) niet meer hoorde. Die leerde het daardoor niet meer aan. Oudere personen gingen het daarom nog meer vermijden, vanuit de gedachte: 'zorg dat je überhaupt begrepen wordt'. En dat versterkte het verdwijningsproces nog eens. Niemand van de (volwassen) sprekers had de bedoeling *englisch 2* uit de taal te verwijderen: homonymievermijding is dan ook eigenlijk een onjuiste term (een neutralere term zou homonymieverlies kunnen zijn). Hun bedoeling was slechts communicatief van aard: het vermijden van misverstand. Maar het onbedoelde gevolg was wél dat het woord uit de taal verdween alsof een onzichtbare hand het eruit gehaald had. Taalhandelingen op microniveau, van individuele taalgebruikers met een bepaalde intentie, hebben noodzakelijkerwijs bepaalde onbedoelde gevolgen op macroniveau, in de taal. Het microniveau is het niveau van de finaliteit, van met een bepaald doel verrichte handelingen (lat. *finis* 'doel'), het macroniveau dat van de causaliteit, van oorzaak en gevolg (lat. *causa* 'oorzaak').

De hier geschetste gang van zaken is strikt genomen niet te bewijzen maar het kan heel goed zo gegaan zijn: plausibel is het verhaal dus wél. Hier is de term *conjectural history* 'vermoedende geschiedenis' van toepassing. Een onzichtbare hand-verklaring heeft dus diagnostische, nooit voorspellende waarde: het is altijd een verklaring achteraf. Voorspellingen zijn niet mogelijk doordat de taalgebruiker (we bevinden ons dan in de linker helft van het schema) altijd een tot op zekere hoogte vrij kiezend individu blijft (zie hierover verder 22.9). Het conjecturale geldt overigens niet het onzichtbare hand-proces zelf: gegeven bepaalde handelingen (te begrijpen tegen de achtergrond van bepaalde condities en maximen) treden bepaalde wetmatigheden op, in casu dat een nieuwe generatie een bepaald woord niet meer aanleert.

Niet alleen taalverandering maar ook het achterwege blijven daarvan (taalbehoud) moet met de onzichtbare hand worden verklaard: we willen begrepen worden en houden ons daarom aan wat ons aan taal is overgeleverd, aan de voor ons geldende taalnorm. Het onbedoelde gevolg daarvan is dat de taal blijft zoals ze is. Onze bedoeling was slechts te communiceren.

22.3. Het communicatieve en het economische principe (gemak)

Bij homonymievermijding is een communicatieve maxime in het spel. Die kan ook een rol spelen bij compenserende veranderingen (zie 6.6.1.4) en bij de mogelijke perceptuele factor die in 6.6.1.3 genoemd is: klankverschillen zo groot mogelijk maken. We moeten echter ook met een andere maxime rekening houden: 'spreek zo gemakkelijk mogelijk', een verbijzondering van een algemenere maxime: 'doe wat je doen moet, met zo min mogelijk inspanning' (het economische principe). Hieruit is uitspraakgemak te verklaren. De (talige) condities vooraf bestaan er in dit geval in dat er in de taal op een bepaald moment, door welke oorzaak dan ook, moeilijke klanken of klankcombinaties voorkomen. Het is niet de bedoeling van de sprekers die uit de taal te verwijderen, hun enige bedoeling (zij het weinig bewust) is het zich in de spreek situatie gemakkelijk te maken. We vinden dit streven ook terug in de klanksubstituties bij vreemde klanken en klankcombinaties (20.2.1). Uitspraakgemak is een manifestatie van gemak in algemene zin (taaleconomie). Denk in dit verband ook aan het verschijnsel van de ellips, bijv. het gebruik van *dekken* als men 'de tafel dekken' bedoelt. Maar in al deze gevallen laat ook het communicatieve principe zich gelden: er moet communicatie mogelijk blijven. De taalgebruikers kunnen afwijken van de bestaande norm maar context en situatie moeten voldoende verduidelijkend zijn en de nieuwe realisering of gebruikswijze moet bij de oude aansluiten.

De beide maximen die hierboven gegeven zijn, kunnen als volgt worden samengevat: 'handel, met zo min mogelijk moeite, sociaal zo succesvol mogelijk', of als volgt: 'handel, sociaal zo succesvol mogelijk, met zo min mogelijk moeite'. Omdat het communicatieve principe prevaleert, moeten we aan de eerste formulering de voorkeur geven.

22.4. Taalverwerving

Een andere belangrijke bron van taalverandering is eerste taal-verwerving. We spitsen de behandeling daarvan op de kinderen toe; er is echter geen essentieel verschil tussen de kinderen en de volwassen taalgebruikers. Ook de laatsten blijven, zij het in veel mindere mate, bezig met hun taalverwerving waarbij ook zij 'fouten' kunnen produceren. We kunnen zelfs zeggen dat we iedere keer wanneer we onze taal gebruiken, ons daarin oefenen.

Kinderen nu komen op grond van de (vaak gebrekkige) output van de ouderen door middel van een soort natuurlijke hypothesevorming (abductie) tot een eigen interne grammatica plus lexicon. Blijkt die op een bepaald punt tot een onjuiste output te leiden, dan kunnen ze zich door de ouderen laten corrigeren en hun grammatica en lexicon bijstellen. Doen ze dat niet, dan leidt dat afgemeten aan de geldende norm tot een nieuwe taalvorm, een innovatie. Als maxime voor het gedrag van de kinderen kan worden geformuleerd: 'leer de taal, in het algemeen de uitdrukkingsmiddelen (bijv. ook gebaren) aan van diegenen met wie je wilt communiceren zodat je dat zo succesvol mogelijk kunt doen'. Daarnaast kan als maxime geformuleerd worden: 'probeer die taal enz. zo eenvoudig mogelijk aan te leren'. Dat wil zeggen: 'probeer zoveel mogelijk te generaliseren'. Dit is een vorm van 'gemak' die inherent is aan hypothesevorming.

De kinderlijke innovaties zijn niet als zodanig bedoeld: net zo min als volwassenen zijn kinderen erop uit de taal te veranderen. Ze zijn er zelfs niet op uit een taal te verwerven. De kinderen willen communiceren, bijv. om bepaalde dingen gedaan te krijgen, en de al dan niet nieuwe vormen die ze produceren, staan in dienst van die communicatie. Ook kunnen ze bij wijze van spel met hun taal experimenteren. Terwijl ze echter communiceren of experimenteren, leren ze, uiteraard op basis van hun aangeboren (al dan niet specifiek talige) leervermogens, impliciet hun taal aan. We kunnen dat vergelijken met iemand die telkens, zonder kaart en zonder te vragen, met een wisselend doel zijn weg door een vreemde stad moet zoeken: terwijl hij dat doet, leert hij ook hoe de stad in elkaar zit. Kinderen leren hun taal ook door een soort onzichtbare hand-proces aan: hun doel is bijv. communiceren maar het onbedoelde cumulatieve gevolg van al hun taalhandelingen is taalverwerving. Alleen gaat het nu om taalhandelingen bij één individu.

Door middel van abductie leidt het kind de modellen af volgens welke het vervolgens zijn taaluitingen modelleert. Hierbij kan het gebeuren dat ze vormen produceren die weliswaar uitstekend in de vigerende taalsystematiek passen maar sociaal (nog) niet geaccepteerd zijn. De analogie levert hier duidelijk voorbeelden van. Een kind in een bepaalde ontwikkelingsfase wil de verleden tijd bijv. van *schrijven* maken. Het verkeert in 'expressieve nood' en grijpt omdat het de 'juiste' vorm *schreef* nog niet paraat heeft, naar een voor de hand liggend model. Dat is het zwakke model en dus maakt het *schrijfde*. Het gaat daarbij uit van de hypothese: 'bij alle werkwoorden maar niet bij [hier komen de uitzonderingen te staan waar *schrijven* dan nog bij staat] komt het zwakke model in aanmerking'. Het begrip model moet overigens in dit verband ruim worden opgevat: ook een articulatorisch model valt er bijv. onder. Zoals we in 6.6.2 hebben gezien, kan de *huig-r* zijn ontstaan aan een 'abductive change' te danken hebben.

De hypothesen waar het hier om gaat, kunnen we als *verwervers-* of als *hoordershypothesen* aanduiden: de verwervers c.q. hoorders analyseren met het oog op hun eigen taalgebruik datgene wat ze bij anderen horen. Er zijn ook hypothesen die op het begrijpen gericht zijn. Ze hebben betrekking op de verhouding van vorm en betekenis c.q. functie. Eén van die hypothesen is: 'aan een gehoord vormverschil zal wel een betekenisverschil beantwoorden' (dit is nl. over het algemeen inderdaad het geval). In een formule: vormverschil > betekenisverschil. Deze hypothese leidt tot *betekenisdifferentiatie*: vgl. het in 7.3 (1.1.1) besproken geval van *veen* tegenover *ven*. Hoe die differentiatie precies uitvalt, zou van het toeval kunnen afhangen: zo kan *veen* toevallig vaak in verband met drassige grond en *ven* in verband met een veenplas gebruikt zijn. De andere mogelijkheid

bij een doublet is dat één van de vormen verdwijnt: vgl. hiervoor het eveneens in 7.3 (1.1.2) gegeven voorbeeld mnl. *scult* en *scout*. *Scult* kan het gewonnen hebben doordat het 'gesteund' werd door *sculdich*. De hypothese die hierbij een rol gespeeld kan hebben, kan als volgt worden geformuleerd: 'vormen die qua betekenis bij elkaar horen, zullen ook wel vormgelijk zijn'. In een formule: betekenisovereenkomst > vormovereenkomst. Deze hypothese speelt ook een rol bij het in 7.2.2 (2) gegeven voorbeeld *hamaca* dat door 'volksetymologie' *hangmat* wordt: *hamaca* heeft semantisch met 'hangen' en 'mat' te maken, dus zal ik wel *hangmat* gehoord hebben. Hierbij kan ook aan een door Grice geformuleerd principe gedacht worden, *the principle of charity*: 'de ander zal wel geen onzin zeggen'. Een voorbeeld van 'onzichtbare etymologie' is het ook in 7.2.2 (2) besproken franse leenwoord *hanteren* dat qua betekenis met 'hand' in verband gebracht werd. Hier is van toepassing de hypothese: 'vormovereenkomst zal met betekenisovereenkomst samengaan'. In een formule: vormovereenkomst > betekenisovereenkomst. De hypothese 'aan een betekenisverschil zal een vormverschil beantwoorden' (in formule: betekenisverschil > vormverschil) zou, naast het streven om misverstand te vermijden, bij 'homonymievermijding' een rol kunnen spelen.

Bij al deze hypothesen, die te maken hebben met de verhouding van vorm en betekenis c.q. functie, kunnen we van *reïnterpretatie* spreken: de hoorder interpreteert bepaalde gevallen anders dan ze door de spreker bedoeld zijn. Er is sprake van *reïnterpretatie* afgemeten aan de 'juiste' interpretatie. Dergelijke reïnterpretaties komen aan het licht wanneer de hoorder tot spreker wordt. Vergelijk in dit verband ook het in 7.4 besproken geval *raven* dat als meervoud wordt gereïnterpreteerd (analogische reïnterpretatie) met secundaire retrograde vorming van een nieuw enkelvoud *rave* c.q. *raaf*.

Het belang van eerste taal-verwerving, speciaal die bij de kinderen, kan bij taalveranderingsprocessen niet gemakkelijk worden overschat. We zijn er ook al in 22.2 bij de 'homonymievermijding' mee in aanraking gekomen: de volwassenen vermijden om misverstand te voorkomen *englich 2* met als gevolg dat de volgende generatie het niet meer aanleert. Hetzelfde kan in geval van taaleconomie gebeuren: de volwassenen maken het zich gemakkelijk door *kastdeur* als *kasdeur* uit te spreken; de volgende generatie leert dat als dé vorm aan (het spellingbeeld <kastdeur> remt dit echter af). Of de volwassenen denken bij (*wil jij even*) *dekken*, in het geval van een ellips, 'de tafel' *erbij*, de kinderen denken 'de tafel' *erin*. Ook dit geval van betekenispecialisatie is als een voorbeeld van reïnterpretatie te beschouwen (zie 8.3.2 en 8.3.4). Ook betekenisverruiming kan als zodanig worden begrepen (zie 8.3.2). Bij een ruime toepassing van de term kan ook *kasdeur* eronder vallen: de nieuwe generatie reïnterpreteert *kasdeur* als de fonologisch juiste vorm.

Tot dusver ging het steeds om eerste taal-verwerving. Ook *tweede* taal-verwerving (zie hoofdstuk 18) kan een bron van taalverandering zijn. Denk hiervoor aan de substraatwerking met de mogelijkheden van interferentie (impositie), overgeneralisering en reductie. Ook hierbij spelen hypothesen een belangrijke rol. Dit is vooral duidelijk bij het verschijnsel van overgeneralisering dat sterk aan eerste taal-verwerving doet denken. Maar ook voor interferentie kan een hypothese worden aangenomen, nl. dat de vreemde taal wel net zo zal zijn als de eigen taal. Vooral bij meer naïeve taalleerders en bij niet door de school gestuurde verwerving is deze hypothese van belang. Als de taalverwervers echter hun vergissing bemerken, corrigeren ze zichzelf en kunnen daarbij in hypercorrecties vervallen die dan ook weer gecorrigeerd moeten worden. Enzovoort. Hoe sterker hun communicatieve bedoelingen, des te verder zullen ze met hun tweede taal-verwerving komen. Hierbij is ook het bewustzijn een factor: van uitspraak-eigenaardigheden (het 'accent') bijv. is men zich weinig bewust en die zal men dus moeilijk kwijt raken, te meer ook omdat ze moeilijk af te leren zijn (18.4). Het verschijnsel van overgeneralisering doet sterk aan eerste taalverwerving denken. Ook hier weer de beide zojuist genoemde motieven: de tweede taal-leerder wil communiceren (aangenomen dat hij niet alleen voor de school leert) maar laat zich ook leiden door het 'gemak'. Zoals we gezien hebben kan gemak ook een rol spelen bij het ontstaan van een tussenvariëteit (18.5).

22.5. Taalschepping

Wat bij taalschepping gebeurt, is zeer verwant met taalverwerving. Denk hiervoor aan benoeming (naamgeving) volgens bestaande modellen (analogie) of door middel van

elliptische benamingen als bijv. letterwoorden, door middel van betekenisuitbreiding bij reeds bestaande woorden met als gevolg polysemie of door middel van ontlening (taaleconomie, gemak). In wezen is dit niet zeer verschillend van wat er bij taalverwerving gebeurt: daarbij verkeren de taalgebruikers voortdurend in expressieve nood, weten ze niet hoe ze iets moeten benoemen. In die nood grijpen ze naar de analogie of breiden ze de betekenissen van hun woorden uit. Of ze nemen een benaming over van andere, oudere taalgebruikers wat in wezen niet verschillend is van wat ontlening genoemd wordt (zie 17.3). Ook klanknabootsing en klanksymboliek (ook een kwestie van gemak?) treffen we zowel bij taalschepping als bij taalverwerving aan: vgl. kinderen die een ouderwetse locomotief een *tuftuf* noemen. Letterwoorden lijken echter meer een zaak van volwassenen te zijn. Zoals hierboven reeds aangeduid kunnen we vaak aan gemak denken. Vergelijk hierbij 13.1.2.6 waarin in verband met het verschijnsel van de iconiciteit gezegd wordt dat de mens iets nieuws kan maken maar daarbij steeds aansluit bij wat haar of hem al bekend is.

Het verschil tussen taalverwerving en taalschepping komt in feite hierop neer dat er in het eerste geval vooral benamingen gemaakt worden terwijl er al benamingen bestaan, en er in het tweede geval geheel nieuwe namen worden geproduceerd. (Betekenisuitbreiding kan in beide gevallen twee kanten op worden uitgelegd: er is sprake van een betekenisverandering (wanneer het geheel van de woordbetekenis wordt overzien) of van een *nieuwe* betekenis­mogelijkheid.)

22.6. Samenvatting

Als we het taalverwervende, het taalgebruikende en het taalscheppende individu als één zien, zijn er de volgende factoren voor taalverandering aan te wijzen:

1. het communicatieve principe: reactieve klankveranderingen, homonymieverlies;
2. het economische principe (gemak): primaire klankveranderingen (alle?), klanksubstitutie, polysemie, ellips, klanknabootsing en klanksymboliek (?), letterwoorden en dergelijke, ontlening, reductie bij tweede taal-verwerving;
3. hoordershypothesen: abductieve klankverandering, analogie, reïnterpretatie (betekenisdifferentiatie, volksetymologie, analogische reïnterpretatie, betekenis­specialisatie, betekenisverruiming), interferentie (impositie) en analogie bij tweede taal-verwerving.

Let wel: zowel met de beide principes als met de hoordershypothesen bevinden we ons aan de linkerkant van schema 24, op microniveau. In alle gevallen is het uiteindelijk het onzichtbare hand-proces aan de rechterkant, op macroniveau, dat tot de eigenlijke taalverandering leidt. Wanneer er bijv. bij bepaalde individuen betekenis­differentiatie optreedt, vergroot dat de kans dat andere individuen daar ook toe overgaan totdat mogelijk de hele taalgemeenschap ze toepast en het betekenis­verschil tot de norm is gaan behoren. Essentieel hierbij is dat niemand bedoeld heeft een nieuw betekenis­verschil in te voeren maar iedereen het gevoel heeft gehad dat hij op de juiste wijze heeft geïnterpreteerd. En wanneer iemand een nieuw woord maakt, is het niet de bedoeling de woordenschat uit te breiden maar bijv. om zich zo goed mogelijk verstaanbaar te maken.

We kunnen een en ander ook samenvatten in termen van menselijke behoeften. Er is aan de ene kant de behoefte om te communiceren, aan de andere kant de behoefte om de dingen zo gemakkelijk mogelijk te doen. De behoefte om te communiceren manifesteert zich ook in de wil om de ander te begrijpen (denk aan de hoordershypothesen). Ook de benoeming staat vaak in dienst van de communicatie maar niet altijd, althans niet altijd even duidelijk: nieuwe benamingen kunnen ook *expressieve* waarde hebben (denk aan de dichtelijke metafoer) en volgens een bepaalde opvatting gebruikt de mens het lexicon ook om orde aan te brengen in de wereld van de verschijnselen (de referenten).

Er is overigens niet alleen de behoefte om te communiceren maar soms ook de omgekeerde behoefte om dat niet te doen. Dat kan er bijv. toe leiden dat ouders een vreemde taal spreken omdat ze wat ze willen zeggen, niet geschikt vinden voor kinderen. Ook geheim­talen kunnen in dit licht gezien worden. Groepen kunnen zich ook zoals we in 15.2

gezien hebben, door middel van bepaalde kenmerken (vaak klankkenmerken) van elkaar proberen te onderscheiden. Ook dit heeft een discommunicatief effect. Hier gaat het echter meestal om verschillen op een aantal ondergeschikte punten zodat de globale communicatie niet verstoord raakt.

22.7. De taalgebruiker en zijn taal

Uit het tot dusver besprokene zal duidelijk geworden zijn dat de taalgebruiker niet verder kijkt dan zijn neus lang is, d.w.z. niet verder dan de situatie waarin hij zich bevindt: hij wil communiceren en wel zo gemakkelijk mogelijk. Deze 'kortzichtigheid' blijkt bijv. hieruit dat uitspraakgemak tot samenvallende fonemen en daarmee tot het ontstaan van homonymie kan leiden. Dat kan dan weer 'homonymievermijding' tot gevolg hebben waardoor er een open plaats in het lexicon ontstaat die weer door enigerlei vorm van benoeming moet worden opgevuld. Wat de taal op het ene punt wint, verliest zij op het andere. Als gevolg van de tegengestelde krachten die op deze manier op de taal inwerken en de interacties daartussen, bevindt ze zich voortdurend in een labiel evenwicht. Maar het evenwicht blijft in stand omdat iedere verandering slechts een klein stukje van de taal betreft. Alleen in de eerste stadia van een taalverwervingsproces zijn de veranderingen, gezien vanuit de normen van de (nog) gebrekkig aangeleerde taal, rigouze.

Het bovenstaande houdt in dat de taalgebruiker niet alleen reageert op veranderingen in de buitenwereld (vgl. het geval van de homoniemen *engelsch*) maar ook op eerder door hem of anderen veroorzaakte taalveranderingen. In 6.6.2 hebben we bijv. gezien hoe moeilijke klankcombinaties en in 7.3.2 hoe storingen in de isomorfie kunnen ontstaan. Die combinaties en storingen behoren dan vervolgens tot de condities vooraf tegen de achtergrond waarvan we het handelen van de taalgebruiker moeten begrijpen.

De taalgebruiker is dus niet op de taal zelf of het taalsysteem gericht. Het is nu wel duidelijk dat het bij het isomorfieprincipe niet om een streven in de taal zelf gaat: de taal zelf doet niets, alleen de taalgebruikers doen wat en die zijn niet op een ideale verhouding tussen vorm en betekenis gericht. Hun handelen heeft echter wél vaak het onbedoelde effect dat er meer isomorfie ontstaat. Dat is niet alleen het geval bij homonymievermijding en betekenisdifferentiatie (waarbij dat zonder meer duidelijk is) maar ook bij de analogie, waarbij de taalgebruiker zich immers steeds door de bestaande taalsystematiek laat leiden. We hebben echter gezien dat er niet altijd isomorfie-effecten optreden (zeker niet preventief) en dat wanneer die effecten optreden, ze niet altijd ideaal te noemen zijn. Ook daaruit blijkt dat de taalgebruiker op de situatie en niet op een ideaal systeem gericht is. Dubieus zijn in dit licht gezien ook verklaringen dat taalgebruikers de articulatorische ruimte zo goed mogelijk willen benutten of de asymmetrie binnen het systeem trachten op te heffen (zie 6.6.1.3). En het wordt nu ook duidelijk dat we bij de in 8.3.3 besproken structurele factoren in betekenisverandering in feite moeten denken aan bepaalde condities vooraf waarop taalgebruikers reageren. Als bijv. door homonymievermijding een bepaald woord aan het verdwijnen is (wat dan een conditie vooraf is), reageert de taalgebruiker daarop door een ander woord te vormen of een bestaand woord een uitgebreidere betekenis te geven.

Ten slotte: ook het verschijnsel van drifts, ontwikkelingen van talen in dezelfde richting over de eeuwen heen, krijgt nu de plaats die het toekomt. Het gaat hier noch om een geheimzinnige kracht die er in de taal zou werken, noch om generaties taalgebruikers die met de taal bezig zijn zoals generaties middeleeuwse bouwmeesters met een gotische kathedraal. Een drift is in feite een ingewikkeld onzichtbaar hand-proces dat eeuwen in beslag neemt en veroorzaakt wordt door een ontelbaar aantal kleine handelingen, met communicatieve en andere bedoelingen, van taalgebruikers en taalverwervers.

22.8. Sociale factoren en condities vooraf

Communicatieve motivatie, taalgemak en hoordershypothesen zijn echter niet voldoende om taalverandering te verklaren. Er is altijd eerst een periode van variatie waarin het oude en het nieuwe naast elkaar voorkomen. De vraag is welke factoren in zo'n situatie de doorslag

geven; in 7.3.4 is in verband met de analogie al een aantal mogelijkheden besproken. Zo kan bijv. de wel zeer grote kans op misverstand het vermijden van *englisch 2* bevorderd hebben en kan een vorm als *schrijfde* weinig kans hebben om zich te handhaven doordat *schreef* zo frequent gehoord wordt. De sterkte van de conditionerende factoren vooraf is hier in het geding.

Maar er zijn ook altijd sociale factoren in het spel: wordt een verandering door een groep of de gemeenschap geaccepteerd? We kunnen hier van het sociale filter spreken. Het is mogelijk dat een bepaalde groep een bepaalde variant, als een soort lidmaatschapsinsigne, gaat cultiveren om zich zo van andere groepen te onderscheiden. Andere groepen kunnen zich dan daaraan conformeren of zich daartegen afzetten door middel van andere varianten. Het is mogelijk dat dan hypercorrecte navolging of reactie optreedt (vgl. bijv. de 15.1.2 besproken fonetische reïnterpretatie). Het is vervolgens afwachten welke variant het wint. Prestige speelt daarbij een belangrijke rol, waarbij we prestige niet te eng mogen opvatten; ook verborgen prestige kan in het spel zijn (zie 15.5). Ook binnen groepen speelt prestige een rol in die zin dat bepaalde individuen als trendsetters mogen worden beschouwd. Er blijkt dus nog een maxime in het spel te zijn: 'richt je naar de individuen en groepen met prestige' (evenals de communicatieve maxime een manifestatie van de algemene maxime: 'handel sociaal zo succesvol mogelijk').

De sociale factoren verkeren niet alleen ten opzichte van elkaar in interactie (welk prestige geeft de doorslag?) maar ook ten opzichte van andere conditionerende factoren vooraf. Als een 'correcte' vorm door een geringe frequentie zeer zwak staat (bijv. de oude verleden tijd *stiet* bij *stoten*), kunnen op een gegeven moment ook de hogere bevolkingsgroepen op de oorspronkelijk weinig prestigieuze nieuwe vorm overgaan (*stootte*). Met de zwakke verleden tijd van *ervaren*: *ervaarde*, is het echter nog niet zo ver. Als het zo ver komt: het is ook altijd mogelijk dat de situatie zich stabiliseert en de varianten naast elkaar blijven bestaan.

Prestige speelt dus een voorname rol. Maar wil prestige deze rol kunnen spelen, dan is het nodig dat er contact bestaat. Gebrek aan contact kan inhouden dat in het ene gebied de strijd tussen de varianten anders beslecht wordt dan in het andere, of dat het in het ene gebied om andere varianten gaat dan in het andere. Het laatste houdt in dat een taalverandering niet overal dezelfde kant uitgaat. Zo heeft de *ei* zich in een groot deel van Zuid-Holland tot *ai* ontwikkeld maar in een aantal steden tot \bar{e} , met als gevolg dat de strijd zich nu eens tussen *ei* en *ai* en dan weer tussen *ei* en \bar{e} afspeelt. Er blijken dus verschillende 'opties' te bestaan. Niet alleen de output maar ook input en condities kunnen van locatie tot locatie verschillen. Zo monoftongeert in Den Haag anders dan in de andere steden ook de *ou* en anders dan in andere dialecten blijkt de *t*-deletie in het Vlaams vooral beperkt te blijven tot de 3e persoon enkelvoud tegenwoordige tijd. Gebrek aan contact kan ook inhouden dat in het ene gebied een taalverandering wél en in het andere gebied niet plaatsvindt: vgl. bijv. de diftongering tot *ei* en *ui* die we bijv. niet in het Zeeuws aantreffen.

Gebrek aan contact (en ten dele ook het niet willen hebben van contact) leidt dus tot taalvariatie in de ruimste zin van het woord. Dat de mensheid over de hele wereld verspreid is geraakt, maakte een homogene taal onmogelijk. Ook het feit dat een taalveranderingsproces niet in alle gebieden of delen van de samenleving even ver is, draagt bij aan de taalvariatie. Daartegenover staan contact en prestige waardoor mensen vormen van elkaar overnemen en de hoeveelheid taalvariatie dus weer kan worden ingeperkt. De geschiedenis van talen laat een voortdurend heen en weer van uit elkaar en naar elkaar toegroeien zien.

22.9. De waarschijnlijkheid van taalveranderingen

In par. 22.2 is opgemerkt dat het in de historische taalkunde altijd gaat om verklaringen achteraf, nooit om voorspellende wetmatigheden. Zo is het niet mogelijk van te voren te bepalen welke conditionele of sociale factoren het sterkst zullen zijn en welke variant als overwinnaar uit de strijd tevoorschijn zal komen. En zo is het ook niet mogelijk te voorspellen welke kant een taalverandering op zal gaan en of er überhaupt een taalverandering zal optreden. Uiteindelijk hangt dat hiermee samen dat er menselijk gedrag in het spel is (denk aan de linkerkant van het schema) en menselijk gedrag veronderstelt altijd een zekere mate van keuzevrijheid. Maar dat wil niet zeggen dat er helemaal niets te zeggen valt: niet alle

menselijke keuzes hebben een even grote waarschijnlijkheid. Met denken in waarschijnlijkheden kunnen we nog een flink eind komen. Met het volgende voorbeeld wordt dit geïllustreerd.

We nemen als voorbeeld het Middelnederlandse werkwoordspatroom *binden - band - bonden - gebonden*. Hierbij bestonden redelijkerwijs de volgende opties: (1) het patroon blijft zoals het is, (2) *band* wordt vervangen door *bont* of omgekeerd (3) *bonden* door *banden*, (4) *gebonden* door *gebanden* of (5) *bonden - gebonden* door *band - gebanden*. Niet alle opties waren even waarschijnlijk: zo was het waarschijnlijker dat *bonden* week voor *banden* maar *gebonden* zich handhaafde dan omgekeerd, enz. Een uiterst onwaarschijnlijke optie was bijv. dat *band - bonden - gebonden* door *bound - bounden - gebounden* vervangen zou worden omdat daarvoor geen model aanwezig was en de klankcombinatie *ou* plus *n* ook fonologisch gezien ongebruikelijk was. Zoals bekend is het optie (2) geworden. Het is daarbij mogelijk dat een tijd lang alle opties (behalve laatstgenoemde) gerealiseerd werden (zonder dat ze ook alle geattesteerd zijn) en dat (2) de winnende variant is geworden. In het Duits is optie (3) gekozen: vgl. *binden - band - banden - gebunden* (ohgd. *bindan - band - bundum - gibundan*). Dit kan hieruit verklaard worden dat de stamvocaal van *gebunden* niet in alle verleden deelwoorden van de betreffende sterke werkwoorden voorkwam: vgl. bijv. ohgd. *helfan - half - hulfum - giholfan* of *werfan - warf - wurfum - giworfan* en daardoor minder sterk stond. (Ook bij *helfen* en *werfen* is de *a* in het meervoud van de verleden tijd doorgedrongen: *halfen, warfen*.) Dit is weer een voorbeeld van een plausibele verklaring achteraf, in dit geval voor een verschil tussen het Nederlands en het Duits. Hiermee is echter het probleem verschoven want waarom had het Duits een andere uitgangssituatie dan het Nederlands? De 'verklaring' hiervoor is dat in het Duits de oorspronkelijke vocalen bewaard gebleven zijn: *u* vóór nasaal plus consonant en *o* vóór liquida plus consonant, terwijl ze in het Nederlands in een *o* zijn samengevallen. Uiteindelijk is het verschil in werkwoordsvervoeging dus te herleiden tot een verschil in optie bij de behandeling van de korte vocalen.

Er zijn dus waarschijnlijke en minder waarschijnlijke veranderingen. Zijn er ook onmogelijke veranderingen, veranderingen die in strijd zijn met het algemene taalvermogen of in ieder geval met de structuur van de menselijke geest of het spraakorgaan? Het is nog niet zo gemakkelijk dergelijke onmogelijkheden aan te wijzen. Maar misschien kunnen we uitsluiten dat ooit het verschil tussen substantief en werkwoord verdwijnt of de afwisseling van sterk en zwak beklemtoonde syllaben of dat er een consonantcluster *pbg* ontstaat.

In aansluiting hierbij kan worden opgemerkt dat over het algemeen taalverandering in kleine stapjes plaatsvindt. Zo kan een *k* in een *X* veranderen; het enige wat dan verandert, is de articulatiwijze: van occlusief naar fricatief. Een verandering van een *k* in een *l* zou veel ingrijpender zijn: van obstruent naar liquida. Betekenisverandering is over het algemeen evenmin ingrijpend: zoals we gezien hebben, sluiten nieuwe betekenissen bij de prototypische kern aan. En als bijv. *wierp* naast *warp* (verleden tijd van *werpen*) opkomt, is dat morfologisch gezien ook een kleine stap: de nieuwe vorm is herkenbaar als een vorm van *werpen* en op grond van het reeds bestaande *liet* enz. als een verleden tijd. Een belangrijke factor bij dit alles is de communicatie: die moet mogelijk blijven. Bij de bespreking van de taaleconomie is hierop al gewezen (22.3). Vergelijk nogmaals hierbij ook wat in 13.1.2.5 over iconiciteit bij naamgeving is opgemerkt: de mens sluit daarbij altijd bij het bekende aan. Een ingrijpende verandering als van *k* in *l* zou men zich bij een geheimtaal kunnen voorstellen maar dan wordt de communicatienorm bewust geschonden.

22.9. De tijd- en plaatsgebondenheid van taalverandering

Na het bovenstaande kunnen we beter begrijpen waarom een taalverandering in een bepaald gebied wél plaatsvindt en in een ander gebied niet of in het ene gebied op de ene en in een ander gebied op een andere manier plaatsvindt. Een taalverandering is echter ook aan een bepaalde tijd gebonden. Ook in die zin is een taalverandering altijd een historische gebeurtenis. De oorzaak van dit historische karakter kunnen we niet in de maximen zoeken: die lijken nogal universeel van karakter te zijn. Een oorzaak ligt wél zoals we ten dele al gezien hebben, in het menselijk gedrag: mensen kiezen er voor iets te laten zoals het is of het te veranderen en in het laatste geval kiezen ze ook het moment waarop ze dat doen.

Er valt ook nog op de condities vooraf te wijzen: die kunnen veranderen of gelijk blijven en als ze veranderen, kan dat per gebied verschillend zijn. Zo hebben we gezien dat in het geval van *engelsch* de homonymievermijding pas optreedt als er in die condities een belangrijke wijziging is opgetreden. Die wijziging geldt o.a. voor Duitsland; het is denkbaar dat in een land waar de Romantiek of de engelse import of beide minder sterk waren, de beide homoniemen rustig naast elkaar waren blijven bestaan. Ook aan talige condities vooraf kunnen we in dit verband denken: het is duidelijk dat bijv. een push chain pas kan optreden als een bepaalde klank aan het schuiven is gegaan. Verder moeten we hier rekening houden met de wisselende sociale factoren: soms is de sociale constellatie zo dat mensen er behoefte aan hebben zich te onderscheiden maar soms ook niet.

22.10 De rol van de leeftijdsgroepen

Ten slotte de vraag: aan welke leeftijdsgroepen moeten we bij de introductie van taalveranderingen bij voorkeur denken? Wat de veranderingen op zichzelf betreft kunnen we in principe aan alle leeftijdsgroepen denken. De vraag is hier echter welke leeftijdsgroep(en) bij het dóórzetten van een taalverandering een rol van betekenis speelt c.q. spelen. We zouden aan de kinderen kunnen denken. Inderdaad plegen die nogal wat afwijkingen van de bestaande normen te vertonen; kinderen hebben echter weinig in de melk te brokkelen en meestal wijken ze dan ook voor het corrigerende voorbeeld van de ouderen. Het ligt ook niet voor de hand aan oudere volwassenen te denken: die hebben reeds te vaste taalgebruikspatronen; bovendien vertonen die in verband met hun maatschappelijke positie een sterke neiging tot conformisme. Het ligt het meest voor de hand aan adolescenten en jonge volwassenen te denken. Deze groep heeft enerzijds nog niet het conformisme en gebrek aan flexibiliteit van latere leeftijdsgroepen en heeft anderzijds in allerlei opzichten meer invloed dan de kinderen.

We kunnen ons twee maatschappelijke situaties voorstellen waarin het de jongeren lukt hun zin, hun taalveranderingen tegen de ouderen in door te zetten: 1. de ouderen zijn zelf onzeker geworden ten opzichte van de norm (die ze nog wel kennen en toepassen) en laten na de jongeren te corrigeren; 2. de ouderen zijn nog wel zeker maar de jongeren verzetten zich tegen hen. In het eerste geval kan de algemene maatschappelijke achtergrond een verzwakte samenleving zijn waarin een duidelijk voorbeeld voor de jongeren ontbreekt, in het tweede geval een verstarde samenleving waartegen de jongeren revolteren. Ook hier komen we dus weer bij sociolinguïstische factoren terecht.

Overigens kan de revolutie van de jongeren zeer beperkt blijven. In de moderne nederlandse samenleving is de norm van de standaardtaal op het punt van uitspraak en grammatica zo rigide dat alleen op het lexicale vlak gemakkelijk iets valt te ondernemen. In dit verband valt op de zogenaamde turbotaal te wijzen waarvan één van de kenmerken het gebruik van afkortingen is, o.a. *afko* voor *afkorting*. En verder op het veldwinnen van informele taal ook in betrekkelijk formele situaties: denk aan een woord als *lullig* en aan het prefix-achtige element *klote-* (vergelijk wat in 8.4.3 en 8.4.4 over 'slang' is opgemerkt). Toch valt in dit verband ook op een modern klankverschijnsel te wijzen, nl. de *ai*-uitspraak bij succesvolle jonge vrouwen (zie 15.4). We moeten echter nog afwachten of die als (mede) behorend tot de norm zal worden geaccepteerd.

22.11. Taalverandering als taalnormverandering

Een taalverandering 'geldt' pas wanneer ze voor een bepaalde groep of gemeenschap de norm is geworden. In dit licht gezien is taalverandering dus een sociaal verschijnsel. Een verandering van onderen op (zie 15.2.3.1) kan eerst als 'onbeschaafd', 'plat', 'fout' ervaren worden; als ze zich doorzet, kan de oude norm op een gegeven moment als 'ouderwets' overkomen. Een verandering van boven af (zie 15.2.3.2) kan eerst als 'overdreven, geaffecteerd' beschouwd worden; als ze zich doorzet, kan de oude vorm het stempel van 'fout' krijgen. Bij de verbreiding van een nieuwe norm is het in ieder geval van belang twee aspecten te onderscheiden: existentie (houdt men zich inderdaad aan de norm?) en acceptatie

(heeft men de norm innerlijk aanvaard?). Pas als iemand de norm heeft geaccepteerd en er zich ook inderdaad aan houdt, heeft hij de norm geïnternaliseerd.

Tot dusver ging het om normen die zich in het gewone taalgebruik vestigen en daarin veranderen: *endogene* normen. Het zijn normen die door onzichtbare hand-processen ontstaan. Daarnaast zijn er de *exogene* normen, normen die op de een of andere manier van buiten af aan de taal worden opgelegd. Dergelijke normen zijn artefacten, a.h.w. kunstmatig gemaakt, zoals met veel menselijke producten het geval is. Met het bedenken van deze normen bevinden we ons op een hoger reflectieniveau dan we ons bij argeloos taalgebruik bevinden.

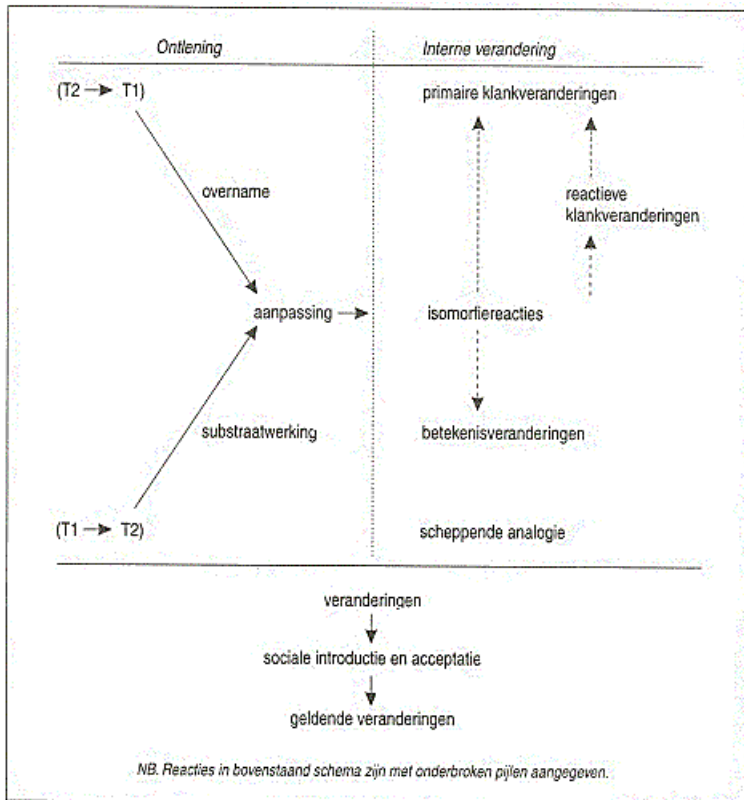
Een voorbeeld van exogene normering is het maken van een wetenschappelijke kunsttaal met een strakke terminologie waarin iedere term, anders dan een gewoon woord, een zeer bepaalde, wel omschreven betekenis heeft. Ook kunnen we in dit verband aan het maken van geheimtalen denken. Een belangrijke rol speelt exogene normering bij standaardisering (zie 16.4). De bewuste motivatie daarvoor is van economische, sociale of politieke aard (zie 16.4.1). Bewuste motieven spelen ook een rol bij de microselectie: de keuze van de standaardvarianten. Die motieven kunnen anders dan in argeloos taalgebruik ook op de taal zelf gericht zijn: de grammatici willen ambiguïteit vermijden, de taal aan logische regels laten beantwoorden, welluidendheid nastreven. Voorbeelden daarvan zijn de volgende regels: gebruik *omdat* in geval van een reden en *doordat* in geval van een oorzaak; gebruik geen 'dubbele' negatie (vgl. *ik heb nooit geen brief meer van hem gekregen*), immers, min maal min is plus; spreek de *ei* niet plat, als *ai* of *â*, uit. Van zuiver taalkundig standpunt valt tegen deze argumentaties wel iets in te brengen: een taal kan nogal wat ambiguïteit verdragen en anders komt het wel spontaan tot homonymieverlies; een dubbele negatie kan ook juist als heel expressief gewaardeerd worden; en klanken zijn nooit in zichzelf lelijk of plat (zie 15.5). Heel vaak zijn de argumentaties rationalisaties achteraf en worden varianten afgewezen omdat ze bij de lagere klassen voorkomen. Zo wezen de Statenvertalers het hollandse *mijn* als persoonlijk voornaamwoord af: 'numquam mijn, ut vulgus hic loquitur' ('nooit *mijn* zoals het volk hier spreekt'). En ook als distinctiedrang niet in het geding is, kan de taal van het 'volk' gestigmatiseerd raken doordat het door minder goed onderwijs de standaardisering niet zo goed als de hogere klassen kan bijhouden.

22.12. Afsluiting

Uit bovenstaande paragrafen is duidelijk geworden dat er slechts één manier is om inzicht te krijgen in taalverandering, nl. door ons te verdiepen in motivatie en gedrag van taalgebruiker, taalverwerver en taalschepper. Of we daarbij ooit tot een volmaakte voorspelbaarheid zullen komen, is dus zoals we gezien hebben, zeer twijfelachtig; wèl kunnen we denken in termen van waarschijnlijkheden: bepaalde veranderingen hebben een grotere kans om op te treden of te overleven dan andere. Hierover kunnen hypothesen worden geformuleerd die vervolgens getoetst worden. Met die toetsing behoeven we niet te wachten op veranderingen die zich in de toekomst zullen voltrekken. We kunnen op basis van materiaal uit het heden of verleden van een beperkt aantal talen eerste hypothesen formuleren en die vervolgens toetsen aan uitgebreider materiaal, ontleend aan een groter aantal talen of fasen. Vooral het materiaal, ontleend aan aan de gang zijnde taalveranderingen, kan hierbij van grote waarde zijn (vgl. het Uniformitarian Principle). In ieder geval mag de historische taalkunde niet in een nauwkeurige beschrijving van concrete veranderingen, hoe belangrijk die ook op zichzelf is, blijven steken. Zo kan zich een taalhistorische theorie ontwikkelen die een theorie van de taalgebruikende, taalverwervende en taalscheppende mens zal zijn. De Leidse taalkundige Stutterheim heeft een keer een artikel geschreven onder de titel 'Taalkundige, wat is er van de mens?' Zeker een taalhistoricus zal deze vraag steeds in gedachte moeten houden.

Tot slot wordt het in dit boek behandelde in een laatste schema (schema 25) weergegeven.

Schema 25 (*taalveranderingen, samenvatting*)

Aantekeningen

0. Inleiding

Er bestaan goede inleidingen in de historische (diachronische) taalwetenschap. Niet te moeilijk zijn: Lehmann 1973, Bynon 1977 en Jeffers en Lehiste 1980. Moeilijk maar belangrijk is Anttila 1972, verder Coseriu 1974. Vrij recent zijn Hock 1991, Crowley 1992 en Croft 2000. Een nederlandse inleiding in de problematiek van de taalverandering is de bundel Koefoed en Van Marle 1978. Zie speciaal hierin Koefoed 1978. In algemene inleidingen in de taalwetenschap komt meestal wel een gedeelte over de historische taalkunde voor: zie bijv. Robins 1969 (hoofdstuk 8). Oudere inleidingen die in dit opzicht belangrijk zijn, zijn Bloomfield 1979 (vanaf hoofdstuk 18) en Sapir-Sötemann 1949 (in het bijzonder de hoofdstukken 7 t/m 9; sterk typologisch). Een overzichtelijk artikel, met veel interessante voorbeelden over de relatie taalontwikkeling - historische ontwikkeling (in de ruimste zin), is Kahane, Kahane en Ash 1979.

Aan die lezers die hun kennis van de algemene taalwetenschap willen uitbreiden, wordt Dik en Kooij 1991 aanbevolen. Hierin komen ook hoofdstukken voor gewijd aan de fonetiek en de fonologie. Nieuwe inleidingen zijn Appel, Baker e.a 2002 en Janssen 2002. Het laatste hoofdstuk gaat over de historische taalwetenschap. Voor het Latijn valt een aardig inleidend boek te noemen: De Groot z.j. Een elementaire grammatica van het Gotisch bevat Van Bree 1987.

Een algemene inleiding tot de geschiedenis van de taalwetenschap is Robins 1989.

In de volgende paragrafen verwijzen we over het algemeen niet meer naar de algemene werken.

1. Taalverwantschap en taalreconstructie

Belangrijk voor de typologische vergelijking is Sapir-Sötemann 1949. Voor een preciezer overzicht van de indoëuropese en vooral de germaanse talenfamilie en van de Germaanse klankverschuiving en de Wet van Verner zie Van Bree 1987. Een onderhoudend boek over de talen en de taalfamilies op de wereld is Störig 1988. Voor de indeling in taalfamilies (kaart 1) en de problemen daarbij zie Crystal 1997. Een handboek voor de indoëuropeïstiek is Beekes 1990. Zie dit handboek voor de moderne reconstructie van het Oerindoëuropees. De belangrijkste etymologische woordenboeken voor het Nederlands zijn Franck-van Wijk 1912 en De Vries 1971. Een nieuw etymologisch woordenboek van het Nederlands is bezig te verschijnen. Een beknopt en handzaam woordenboek is De Vries 1983. Voor het begrip

iconiciteit zie Van Bree 1995 en daar genoemde literatuur. Een mooi voorbeeld van een interne reconstructie: de oerindoëuropese laryngalen, geeft Anttila 1972, hoofdstuk 12. Het voorbeeld in 4.6 (de proef op de som) is ontleend aan Robins 1969 hoofdstuk 8. Robins staat echter heel wat sceptischer tegenover de reconstructies. Zie voor de geschiedenis van het schrift Neijt 1991. Voor de wetenschap van de grafematische analyse zie bijv. McLaughlin 1963. Zie ook Larsen 2001. *Onze 'uitspraak' van het Middelnederlands* is de titel van Van Haeringen 1953, waarin de auteur kritiek uitoefent op de traditionele uitspraak van het Middelnederlands. Over primair-visuele symbolen: Stutterheim 1937. Voor oude nederlandse grammatica's en spellingkundes Bakker en Dibbets 1977; voor de geschiedenis van de spelling en de spellingregeling zie Van der Wal en Van Bree 1994. De moeilijkheden bij de reconstructie van klankwaarden op grond van oorkondentaal worden behandeld in Van Reenen 1986. Middelnederlandse klankatlassen zijn Berteloot 1984, Mooijaart 1992 en Rem 2003. Over het letter-begrip bij de oude grammatici handelt Caron 1947 in zijn eerste hoofdstuk. Over Lambert ten Kate uitvoerig J. Knol in Bakker en Dibbets 1977; zie ook Van der Wal en Van Bree 1994 en Noordegraaf en Van der Wal 2001. Het citaat van Jones is ontleend aan Robins 1967 blz. 134, de fabel van Schleicher aan De Groot 1962 blz. 371. Over de fabel, met latere herzieningen: Lehmann en Zgusta 1939. Op blz. 258 van De Groot 1962 vinden we de term *systemoïde*. Over de junggrammatische idee van de Ausnahmslosigkeit zie Koefoed en Schultink 1978.

2. Taalverandering 1 (klank- en betekenisverandering)

Bij het schrijven van hoofdstuk 6 hebben we geprofiteerd van een ongepubliceerd manuscript van Theo Vennemann over types klankverandering. Daar vinden we ook een gedetailleerde beschouwing van de processen versterking en verzwakking. Stemloze obstruenten worden bijv. als sterker beschouwd dan stemhebbende, occlusieven als sterker dan fricatieven. Als een *p* een *f* wordt, is er dus sprake van verzwakking. Zie Vennemann 1988. Voor uitzonderingen op de klankwet van de diftongering van *ī* tot *ei* <ij> zie Hamans 1979. Een kritische beschouwing van push en drag chains vinden we in Bynon 1977 blz. 86 e.v. In verband met de push chain *ē, eo > ī, ī > ei* zie Goeman 1994. Over structurele factoren bij de overgang van *-ps* in *-sp* en omgekeerd zie Taeldeman 2000. Voor de primaire veranderingstendenzen zie Labov 1994. Voor 'abductive change' Andersen 1973. De inspiratie voor schema 13 in 6.6.2 is van Labov afkomstig. Over de rol van de syllabestructuur in klankveranderingen binnen het Germaans zie Murray en Vennemann 1983. Het al dan niet optreden van bepaalde klankveranderingen kan in verband worden gebracht met verschillende types accentuatie: sterk centraliserend en zwak centraliserend (6.6.3); zie hierover Van Coetsem, Hendricks en McCormick 1981. Vermeld zij ten slotte nog Jakobson 1968 over implicationele ordeningen: een foneem *x* impliceert een foneem *y*, en over het verband daarvan met kindertaal en afasieprocessen.

Bij het schrijven van hoofdstuk 7 heeft het handboek van Anttila (1972, hoofdstuk 6) grote invloed uitgeoefend. Over het 'kat'-'haan'-geval uitvoeriger Bynon 1977 blz. 183 e.v. Over isomorfisme als functioneel verklaringsprincipe Dik 1988. Over het (betrekkelijke) belang van het Humboldtiaanse principe: Sassen 1979 of Sassen 1985. Reactie hierop in Van Marle 1986. Zie ook Van Bree 2000. Over overkarakterisering: Van Marle 1986b. Over het belang van het productieve bij de richting

die een analogiewerking neemt: Mok 1981. In Van Coetsem en McCormick 1982 wordt op het belang van 'optimal patterning' gewezen: hoe doorzichtiger een patroon, hoe beter het tegen Ausgleich bestand is. Uit de geschiedenis van het Oudhoogduits blijkt dat een paradigma met één vocaal voor de singularis en één vocaal voor de pluralis zich beter weet te handhaven dan een paradigma waarin de betreffende vocalen door elkaar heen voorkomen. Mayerthaler (Mayerthaler 1980) ontwikkelt een theorie waarmee verklaard kan worden waarom in bepaalde gevallen analogie optreedt en waarom ze dan in een bepaalde richting werkt. Hij wijst speciaal op de ondoorzichtigheid (opaakheid) van alternanties als factor. De richting kan bepaald worden door fonotactische regels: regels die in een taal de distributie van fonemen regelen. Van belang is ook Wurzel 1988 (over natuurlijke morfologie). Zie ook Hock 1991 hfdst. 10 voor de wetten van Kuryłowicz en de tendenties van Mańczak. Eén van de wetten van Kuryłowicz houdt in dat afgeleide vormen zich aanpassen aan basisvormen; één van de tendenties van Mańczak dat binnen een paradigma korte vormen eerder lange beïnvloeden dan omgekeerd. Over het verschijnsel productiviteit: Schultink 1962 en Van Marle 1981. Over morfologische netwerken: Van Marle en Koefoed 1980 en Sassen 1981a. Het voorbeeld van *geestdrifteling* (7.6) is ontleend aan Van Marle 1986a. Over de begrippen statisch en dynamisch Schultink 1962a.

Speciaal over betekenisverandering handelt Goyvaerts 1981. Zie ook De Vooy 1967. Een uitvoerig overzicht van de lexicale semantiek biedt Geeraerts 1986. Voor de diachronie zijn vooral de hoofdstukken over de historisch-filologische semantiek en de cognitieve semantiek van belang, verder de delen in hoofdstuk 3 ('De structurele semantiek') over de woordveldtheorie en de structuralistische bijdragen tot de historische semantiek. Zie ook hoofdstuk 8 in Geeraerts 1989. Een beknopte en duidelijke behandeling van de prototypetheorie geeft Hudson 1981 in hoofdstuk 3. Instructief is ook Bartsch 1981; zie ook Bartsch 1987 hoofdstuk 5. Zie verder Taylor 1992. Zie Dik 1977 over inductieve generalisaties in betekenisverandering, n.a.v.o.a. het geval eng. *meat* (zie 8.3.2). Over de moeilijke problematiek van de metafoer bestaat een onafzienbare literatuur; de behandeling in 8.2 komt dan ook in feite op aanstippen neer. Zie voor een belangrijke theorie over de metafoer (die van de nederlandse linguïst Reichling) in het kort Reichling 1969. Over metonymie handelen Moerdijk 1989 en Moerdijk 1990. Over de verwarring van de 'oorspronkelijke' en de 'eigenlijke' betekenis Stutterheim 1960. Over de woordveldtheorie: Basilius 1952 en Oehman 1953.

Meer in het algemeen over (oorzaken van) taalverandering: Koefoed 1978 en Hoppenbrouwers 1982. Over functionalistische verklaringen zie Dik 1986.

3. Taalverandering 2 (grammaticale en lexicale verandering)

Voor een uitvoerige structuralistische behandeling van de diachrone fonologie: Van Wijk 1939.

Voor het hoofdstuk over morfologische verandering zijn veel voorbeelden ontleend aan Van Loey 1970. Interessant materiaal biedt ook Van Haeringen 1962. Een instructief overzicht is Van Marle 1978. Zie voor letterwoorden, afkortingen e.d. Reker en Streekstra 1988 en Van den Toorn 1988.

Voor het verschil tussen flexie en derivatie (waarmee we in dit boek gewerkt hebben) zie Dik en Kooij 1979 hoofdstuk 16. Voor een precieze behandeling van het deflexieproces moet naar de diverse historische grammatica's verwezen worden. Flecterend - agglutinerend en andere typologische onderscheidingen worden o.a. in Sapir-Söttemann 1949 behandeld. Het Nootka-voorbeeld (11.2.2.3) is ontleend aan Sapir-Söttemann (blz. 154). Voor het ontstaan van het dentaalsuffix bij de zwakke werkwoorden uit vormen van een oergermaans werkwoord met de betekenis 'doen' zie Tops 1978. Voor de ontwikkeling van de Ablaut en de synchrone Umlaut in de germaanse talen zie de diverse historische grammatica's.

De beregeling van de verbindingsklanken (bindfonemen) in de mod.ndl. nominale samenstellingen komt ter sprake in Van den Toorn 1981 en 1982. Voor een overzicht van samenstellingsprocédés zie Van Loey 1970 blz. 189 e.v. en Booij en Van Santen 1995 hfdst. 6.

Over de productief geworden categorie op *-esk* zie Van den Toorn 1978. Over halvesuffixen (*knal-*, *bloed-*; *-arm*, *-vol*) zie Van den Toorn 1983. Van Marle 1987 laat zien hoe de categorie van adjectieven op *-lijk* door sterk divergerende semantische ontwikkelingen improductief is geworden. In Aronoff 1982 vinden we een andere visie op de oorzaken van improductiviteit. Zie in dit verband ook Booij 1986 en Booij 1987. Over nieuwvormingen als *fietsotheek* en in verband daarmee ook over oude metanalyses als *molenaar* zie Hamans 1987. Over de reïnterpretatie van *bakkerij* als een afleiding van de werkwoordsstam *bak-*: Sassen 1981. In het algemeen over het ontstaan van suffixen: Stein 1970.

Over de moeilijke kwestie van de samenstellende afleidingen zie Booij en Van Santen 1995 hfdst. 9.

Algemeen over historische syntaxis: Muysken 1978. Een helder overzicht geeft Hock 1991 in hfdst. 13. Over de geschiedenis van het nederlandse accent: Zonneveld 1993. Over de ontwikkeling van *ik heb ... gevonden* tot voltooid tijd zie o.a. Van der Wal 1986 en Duinhoven 1988; over de betekenisontwikkeling van het voltooid deelwoord Duinhoven 1985. Ook over het verdwijnen van de mogelijkheid om een stoffelijke adjectief predikatief te gebruiken gaat een artikel van Duinhoven: Duinhoven 1976. De geschiedenis van de constructies *hij ligt en slaapt* en *hij ligt te slapen* wordt behandeld in Van den Toorn 1975. Voor het onderscheid VSO, SVO en SOV en de correlaties daarvan met de volgorde genitief - substantief of substantief - genitief etc. zie Greenberg 1980; een overzicht van dgl. typologisch onderzoek geeft De Meersman 1988. In het algemeen: Vennemann 1974 en 1975. Over implicatieve ordeningen bij woordvolgorde-veranderingen Canale 1976. Voor de germaanse talen zie Gerritsen 1987. Zie ook (speciaal over de pragmatische factoren) Bossuyt 1988, De Meersman 1988 en De Schutter 1988. Over het Middelnederlands speciaal Van der Horst 1981. Zie verder ook Weerman 1989. Belangrijk zijn Burridge 1993 en Shannon 1997. Men kan ook en in het algemeen voor de historische syntaxis van het Nederlands Weijnen 1971 raadplegen. Voor de evt. ontwikkeling van VSO naar SVO zie Dik 1980 hoofdstuk 7. Een wat oudere publikatie is Kooij 1973. De baskische voorbeelden zijn te danken aan Dr. Rudolf P.G. de Rijk (Amsterdam), de surinaams hindi voorbeelden zijn uit Marhé 1985.

Het (betrekkelijke) belang van syntactische homonymie en synonymie en de reacties daarop komt ter sprake in Sassen 1985. Over een mogelijk verschil in betekenis tussen zinnen met een 'rode' of een 'groene' volgorde (resp. *heeft afgewassen* en *afgewassen heeft*) zie Pardoën 1991. Voor het verband tussen deflexie en veranderingen in woordvolgorde zie o.a. Vennemann 1974 en Gerritsen

1987. Voor het verschil tussen het indirect object en de *aan*-bepaling zie Van Bree 1981 hoofdstuk 4 en daar genoemde literatuur. Het ontstaan van uitdrukkingen wordt behandeld in Goyvaerts 1981 hoofdstuk 4. Uitdrukkingen moeten worden onderscheiden van vaste verbindingen waarin geen sprake is van een betekeniseenheid: vgl. *iemand op de schouder tikken*. Een tussengeval is *een blinde passagier*, waarin *blind* niet maar *passagier* wel zijn lexicale betekenis behoudt. Vgl. voor dergelijke overgangen Verstraten 1988. Voor de regionale en historische aspecten van de constructie met possessieve datief zie Van Bree 1981.

Voor de overgang van adjectieven in substantieven: o.a. Van Marle en Koefoed 1987. Over naamgeving: De Vooys 1967. Voor de verandering van substantieven en werkwoorden in grammaticale elementen (hulpwerkwoorden, uitgangen e.d.) zie Hopper en Closs Traugott 1993. Over iconiciteit in naamgeving en taalverandering zie Van Bree 1995 en daargenoemde literatuur.

Voor de syntactische reconstructie van prototalen zie Jeffers en Lehiste 1980 hoofdstuk 7. Over de problematiek van de reconstructie van oudere fasen (in syntactisch opzicht) en over het probleem van de acceptabiliteit (grammaticaliteit) zie o.a. Van der Wal 1986 hoofdstuk 6.

Voor een behandeling van de fonologie (en morfologie) in transformationeel-generatief kader zie King 1969 en verder Kiparsky 1988 en daar vermelde literatuur. Over de historische syntaxis in (t)gg-kader bijv. Lightfoot 1988 (idem).

4. Het proces van taalverandering

Het voorbeeld van het hulpwerkwoord *to do* (14.3.1 en 15.1.3) is ontleend aan Tieken-Boon van Ostade 1987. Voor een pleidooi voor de bestudering van veranderingen in het verleden binnen een sociolinguïstische context zie Gerritsen 1989. Voor 'socio-historical linguistics' zie Romaine 1982. Voor taalvariatie en taalveranderingsprocessen in het algemeen: Chambers en Trudgill 1980 en Hudson 1981. Zie verder ook Kiparsky 1988. Een reactie van sociolinguïstische zijde op de neogrammatistische, structuralistische en generatieve visies is Weinreich, Labov en Herzog 1968. Voor het onderzoek van Labov valt te noemen Labov 1977, voor het onderzoek van Trudgill Trudgill 1974. Zie ook Boves en Gerritsen 1995. Over een uitgebreid nederlands onderzoek (in Nijmegen) gaat Van Hout 1989. Over de waarde van de werkelijke tijd- en de schijnbare tijd-methode zie Gerritsen en Jansen 1982 en Van Bree 1986. Over leeftijdsverschillen bij taalvariatie Gerritsen 1985. Over age grading zie Hockett 1950. Voor het delftse onderzoek zie De Reus 1991. Voor het optreden van fonetische analogie en formeel-semantic analogie ('conceptuele analogie') zie o.a. Vennemann 1972. Voor 'klankwettige' aspecten bij analogie zie Leys 1975 (betreffende de rekking van korte vocalen in open syllabe). Over de conditionele geleidelijkheid bij het verdwijnen van de tweeledige negatie zie Van der Horst en Van der Wal 1979. De leidse *t*-deletie is beschreven in J.W. de Vries e.a. 1974. Zie voor de *t*-deletie meer in het algemeen Goeman 1999.

Over het optreden al dan niet van lexicale diffusie: Labov 1994. Zie voor de bijdrage van sinologische kant o.a. Chen en Hsieh 1973. Hierbij Phillips 1984 (zie ook Phillips 1983) over de besproken middelengelse veranderingen. In Phillips 1983 ook over het verschijnsel van de fonetische analogie. Zie ook Phillips 2001. Over lexicale diffusie in verband met het Westvlaams: Van der Hulst 1979. Verder hierbij ook

Janson 1983, die ook de rol van hoorder en spreker in zijn beschouwingen betreft. Op deze publikatie gaat voor een belangrijk deel paragraaf 15.1.4 terug.

Voor het begrip monitoring (15.2.2) zie Hagen 1981. Het voorbeeld van de verandering in de uitspraak van *roi* (15.2.3.1) is ontleend aan Anttila 1972 blz. 191.

Voor sexeverschillen kan naar de volgende literatuur verwezen worden: Lakoff 1977, Brouwer e.a. 1978, Gerritsen 1985, Schatz 1985 en Brouwer 1989. Het onderzoek van de Milroy's is samengevat in Hudson 1981 hoofdstuk 5. Zie ook Milroy 1987. Voor de uitspraak *aai* voor *ei* bij succesvolle vrouwen, het zogenaamde Poldernederlands, zie bijvoorbeeld Stroop 1997.

Over hypercorrectie zie Kloeke 1924 en Sassen 1963; in laatstgenoemde publikatie wordt met de termen *endogeen* ('van huis meegekregen') en *exogeen* ('van buiten af geleerd') gewerkt.

Theoretisch belangrijk voor het begrip taalattitude is Ebertowski 1980. Een inleiding tot de studie van taalattitudes is Knops 1987. Een belangrijk overzicht van onderzoeken biedt Giles en Powesland 1975. Zie verder Ryan 1973 over de hardnekkigheid van variëteiten met laag prestige.

Geografische variatie komt aan de orde in Chambers en Trudgill 1980 en in Hudson 1981 (hoofdstuk 2). Voor de nederlandse dialecten zie speciaal Goossens 1977 (met een definitie van het begrip nederlandse dialecten). Een uitvoerig overzicht van de nederlandse dialecten is Weijnen 1966; in hoofdstuk 2 par. 18 vinden we daar een kritische behandeling van het expansiebegrip. Voor de herkomst van de in 16 gegeven voorbeelden (voorzover hier niet vermeld) zie men dit handboek en verder de literatuurverwijzingen bij de kaarten. Zie voor de klankleer nu Weijnen 1991. Het voorbeeld van *vake* en *ducke* (16.3.1) is uit Van den Berg 1938 en het voorbeeld van *erpel* (id.) uit Teuchert 1944. Over de invloed van het Standaardnederlands en het Standaardduits op de dialecten aan weerszijden van de rijksgrens zie Kremer 1978. Over het verschil tussen extra- en intern-linguïstische verklaringen zie Goossens 1977. Het belang van de prestige-factor is vooral door Kloeke benadrukt (Kloeke 1927). Voor het belang van de frequentiefactor: Janssen 1949, verder Gerritsen en Jansen 1979 (ook over lexicale diffusie) en Gerritsen en Jansen 1980. Voor het belang van de aard van de verandering (natuurlijk of onnatuurlijk): Gerritsen en Jansen 1982. Zie ook Taeldeman 1996. Voor de rol van mannen en vrouwen bij geografische diffusie zie de hierboven vermelde literatuur over sexe-verschillen. Over het verschijnsel van de polarisatie zie Taeldeman 1987. Over lexicale diffusie: Stroop 1981; over lexicale leemte: Stroop 1984. Het Zaanstad-geval waarbij de *ā*-variant voor *ei* om systeemredenen niet geaccepteerd wordt, wordt behandeld in Gerritsen en Jansen 1982. Het voorbeeld bij de 'competing changes' is ontleend aan Verhoeven 1974.

Het werk van Einar Haugen is verzameld in Haugen 1972. Voor taalnormen, o.a. in verband met standaardisering, Bartsch 1987.

De kritiek op het stamboommodel is geïnspireerd door De Groot 1962, de beschouwing van het begrip ontlening door Anttila 1972.

Voor een uitgave, met engelse vertaling, en een bespreking van het beroemde artikel van Schuchardt zie Vennemann-Wilbur 1972. Over Schuchardt en zijn betekenis voor de dialectgeografie, de etymologie en de sociolinguïstiek handelt Hagen 1982. Voor het verschil tussen de franse en de duitse dialectgeografie zie Bynon 1977 noot 1 op blz. 183 en 184.

Voor de (transformationeel-)generatieve benadering zie de hierboven onder 3 genoemde literatuur.

5. Talen in contact

Een belangrijk handboek over taalvariatie en taalverandering is Chambers, Trudgill en Schilling-Estes 2002.

De psychologische en sociologische aspecten van het verschijnsel tweetalige mens vinden we al besproken in Nuijten 1962. Zie voor het begrip impositie Van Coetsem 1988 of 2000. Daarin ook over het verschijnsel van de (psycho)stabiliteit, verder ook over verschijnselen als generalisaties en reducties. Zie ook Van Bree 2002 en daar genoemde literatuur en De Vink 2004. Zie verder Van Bree 2002 en De Vink 2004 voor het verschijnsel van imperfect learning. Voor de manier waarop functiewoorden zich gedragen zie Muysken 2000 (en ook Van Hout en Muysken 1994 dat over ontleening handelt). Zie Van Coetsem 1988 voor de manieren waarop de term substraat kan worden gebruikt (raadpleeg het register); die term kan ook beperkt blijven tot het geval (zoals het ingweonse) waarin de brontaal een sociaal niet-dominante eerste taal is. Verwant met de theorieën van Van Coetsem maar daarvan ook cruciaal afwijkend zijn die van Thomason en Kaufman 1988. Zie voor een kritische bespreking daarvan Smits 1996. In het algemeen over problemen van taalcontact en tweetaligheid gaat Appel en Muysken 1988. Het nederlandse substraat van het brussels-frans klanksysteem wordt behandeld in Grootaers 1953. Voor de wederzijdse inwerking van dialect en standaardtaal: Hagen 1981 (met een algemeen gedeelte over monitoring), Hagen en Münstermann 1984 (ook over minderheidstalen), Münstermann 1989 (in verband met Maastricht), Hamans 1985 (Roermond), Hoppenbrouwers 1990 (in het algemeen), Van Bree 1992 (in verband met het Twents), Hinskens 1992 (over Zuid-Limburg, zie ook Hinskens 1998), Bakkes 1996 (over Montfort) en De Vink 2004 (over Katwijk aan Zee). Uit Vandekerckhove 2002 wordt duidelijk dat in Vlaanderen de onderlinge invloed van de dialecten nog aanmerkelijk sterker is dan de invloed van de standaardtaal op het dialect. Voor de begrippen primaire en secundaire dialectkenmerken zie Schirmunski 1930 en 1956 of Hinskens 1986. Voor een implicatieve ordening in een kempens regiolect zie Hoppenbrouwers 1983. Een beroemde studie van 'taaldood' (van een gaelisch dialect in Schotland) is Dorian 1981. Voor een hongaars-duitsse situatie in de oostenrijkse plaats Oberwart zie Gal 1979.

Het onderscheid tussen culturele ontleening en 'intimate borrowing' is afkomstig van Bloomfield (Bloomfield 1979 hfdstn. 25, 26 en 27). Over leenwoorden in het Nederlands bestaan talloze studies. Een overzicht door de eeuwen heen (ook van het purisme) biedt De Vooy 1952. Hierin ook over de Vlaamse Beweging. Over 'germaanse repatrianten in de nederlandse woordenschat' zie Huisman 1958. Bekend door zijn studie van de taal van noorse immigranten in de Verenigde Staten is Einar Haugen: Haugen 1972. Het voorbeeld van de hollandsse kolonisatie van de friese streek het Bildt (19.3.3.1) wordt behandeld in Kloeke 1927. Voor voorbeelden van ingweonismen zie men de historische grammatica's van het Nederlands (o.a. Van Loey 1970 en Van Bree 1987). Voor een heldere bespreking van 'linguistic areas' zie Bynon 1977 hoofdstuk 6; zie in dit hoofdstuk ook de bespreking van het Kupwar- en het Mbugugeval (20.3.1).

De studie van het ontstaan en de ontwikkeling van pidgins en creolentalen heeft tot een aparte tak van taalwetenschap geleid: de creolistiek. Een goed en eenvoudig overzicht biedt Muysken 1979 of Appel en Muysken 1987. Uitvoeriger werken zijn Bickerton 1985 en Mühlhäusler 1986. Het ontwikkelingsschema in 19.5.4 gaat op P. Mühlhäusler terug. Instructief en onderhoudend is ook Aitchison

1981 over het Tok Pisin, waaraan nogal wat voorbeelden ontleend zijn. Binnen het kader van tweede taal-verwerving worden pidginisatie en creolisatie besproken in Van Coetsem 1988. Hierin wordt een aparte casestudie aan het Zuidafrikaans gewijd, in vergelijking met het middeleeuwse Engels. Zie voor het Zuidafrikaans ook Markey 1982, die laat zien dat deze taal tussen een creolentaal en een niet-creolentaal in staat en die er de nadruk op legt dat een creolentaal door natuurlijke tendenties gekenmerkt is. Foley 1988 bespreekt voorbeelden uit Nieuw Guinea (o.a. het Tok Pisin) en gaat daarbij zowel op de sociologische als op de linguïstische aspecten in. De opvattingen van Bickerton, in verband met de bioprogrammatheorie, kan men ook leren kennen uit Bickerton 1988. Hierop reageert Muysken (Muysken 1988) die meer nadruk legt op substraatinvloeden. Zie ook Bickerton en Muysken 1988. Binnen het kader van taalvermenging worden pidgins en creolentalen behandeld in Hudson 1980 2.5.3 en 2.5.4. Voor een implicationele ordening (idee voor Jamaica ontwikkeld door DeCamp) zie o.a. Bickerton 1973. Voor de (beperkte) toepasbaarheid van zijn model zie Guy 1980. Voor een mogelijke verklaring van een implicationele ordening (op Jamaica) zie Akers 1981.

Voor de in hoofdstuk 20 behandelde stof is Weinreich 1953 een belangrijk boek. Belangrijk is ook Haugen 1972a. Een groot aantal ontleningsgevallen zijn terug te vinden in J.W. de Vries 1988. Voor 20.1 punt 3 (zuiver formele beïnvloeding) zie Van Haeringen 1957. Over de integratie van leenwoorden in de ontvangende taal: Poplack en Sankoff 1984 en Poplack, Sankoff en Miller 1985. Over het romaanse vocabularium in het Nederlands o.a. Uhlenbeck z.j. en Kooij z.j. Voor het behandelde in 20.3.3.2 (punt 2: reïnterpretatie van de stam) zie Salverda de Grave 1906; voor het probleem welke woorden we uit het Latijn en welke we uit het Frans hebben, Salverda de Grave 1900. Behalve Salverda de Grave is ook Gerlach Royen voor het Nederlands een belangrijke onderzoeker geweest (zie bijv. over het suffix *-iteit* Royen 1949). Over de syntactische invloed van het Engels op Japans, Chinees enz. zie Wallace 1979; voor die op het Hindi Kachru 1979. Voor de in 20.4.2 besproken constructie Zaalberg 1975 blz. 20 en 90. Voor de in 20.4.3 besproken parallelle syntactische ontwikkelingen zie Bynon 1977 blz. 248 e.v. Over het werkwoord *bli(va)* in het Zweeds: Markey 1969. Over genustoekenning in het Nederlands aan leenwoorden: Geerts 1975. Over genustoekenning in het Portoricaanse Spaans aan leenwoorden uit het Engels: Poplack, Pousada en Sankoff 1982.

Een historisch en kritisch overzicht van taalcontactonderzoek sinds Weinreich biedt Geerts 1986.

6. Uitleiding

Voor de onzichtbare hand-theorie (die het eerst binnen de economie is gebruikt) zie Keller 1990. Zie ook, over de oorzaken van taalverandering, het inleidende artikel Hüning 1993 en de daar vermelde literatuur. Voor de taalverwerving als bron van taalverandering: Andersen 1973. In het algemeen: Andersen 1989. Verder Coseriu 1974.

Bibliografie

- Aitchison 1981: Jean Aitchison, *Language change: progress or decay?*, Bungay Suffolk.
- Akers 1981: Glenn Akers, 'Admissibility conditions on final consonant clusters in the Jamaican continuum', in: Muysken 1981, 1-24.
- Andersen 1973: Henning Andersen, 'Abductive and deductive change', in: *Language* 49, 765-793.
- Andersen 1989: Henning Andersen, 'Understanding linguistic innovations', in: L.E. Breivik, E.H. Jahr (eds.), *Language change. Contributions to the study of its causes*, Berlijn en New York, 5-27.
- Andersen en Jones 1974: J.M. Andersen en C. Jones (eds.), *Historical linguistics* 1, Amsterdam.
- Anttila 1972: Raimo Anttila, *An introduction to historical and comparative linguistics*, New York en Londen.
- Appel, Baker e.a. 2002: Renë Appel, Anne Baker e.a., *Taal en Taalwetenschap*, Oxford.
- Appel en Muysken 1987: René Appel en Pieter Muysken, *Language contact and bilingualism*, Londen.
- Aronoff 1982: M. Aronoff, 'Potential words, actual words, productivity and frequency', in: *Preprints of the plenary session papers, XIIIth International congress of linguistics*, 141-148.
- Bakker en Dibbets 1977: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de nederlandse taalkunde*, Den Bosch.
- Bakkes 1996: Pierre Bakkes, *Variatie en verandering in het Montforts enz.*, Amsterdam.
- Bartsch 1981: Renate Bartsch, 'Kommunikatienormen en lexikale verandering', in: *TTT. Tijdschrift voor tekst- en taalwetenschap* 1, 83-101.
- Bartsch 1987: Renate Bartsch, *Norms of language*, Londen en New York.
- Basilius 1952: Harold Basilius, 'Neo-Humboldtian ethnolinguistics', in: *Word* 8, 95-105.
- Beekes 1990: R.S.P. Beekes, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*, Utrecht.
- Van den Berg 1938: Berend van den Berg, *Oude tegenstellingen op nederlands taalgebied. Een dialectgeografisch onderzoek*, Leiden. - Diss. Leiden.
- Berteloot 1984: Amand Berteloot, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, 2 dln., Gent.
- Besch e.a. 1985: Werner Besch, Walter Hoffmann en Klaus Mattheier (eds.), *Ortssprachenforschung*, Berlijn enz.
- Bickerton 1973: Derek Bickerton, 'The nature of a creole continuum', in: *Language* 49, 640-669.
- Bickerton 1985: Derek Bickerton, *Roots of language*, Ann Arbor.
- Bickerton 1988: Derek Bickerton, 'Creole languages and the bioprogram', in: Newmeyer 1988, II, 268-284.
- Bickerton en Muysken 1988: Derek Bickerton en Pieter Muysken, 'A dialog concerning the linguistic status of creole languages', in: Newmeyer 1988, II, 302-306.
- Bloomfield 1979: Leonard Bloomfield, *Language*, 14e dr., Londen enz.
- Booij 1986: G.E. Booij, 'Form and meaning in morphology: the case of Dutch 'agent nouns'', in: *Linguistics* 24, 503-517.
- Booij 1987: G.E. Booij, 'Polysemie en polyfunctionaliteit bij denominale woordvorming', in: *Spektator* 17 (1987-1988), 268-276.

- Booij en Van Santen 1995: Geert Booij en Ariane van Santen, *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*, Amsterdam. Tweede druk, 1998.
- Bossuyt 1986: Alain Bossuyt (ed.), *Functional explanations in linguistics*, Brussel. - *Belgian journal of linguistics* 1.
- Bossuyt 1988: Alain Bossuyt 'Een queeste zonder object. Een taaltypologische kwestie benaderd vanuit de functionele grammatica', in: Van Leuvensteijn 1988, 81-94.
- Boves en Gerritsen 1995: Tom Boves en Marinel Gerritsen, *Inleiding in de sociolinguïstiek*.
- Van Bree 1981: Cor van Bree, *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het nederlandse taalgebied. Een taalgeografisch onderzoek*, Hendrik Ido Ambacht. - Diss. Leiden.
- Van Bree 1986: Cor van Bree, 'De betrouwbaarheid van de apparent-timemethode', in: Creten, Geerts en Jaspaert 1986, 27-37.
- Van Bree 1987: Cor van Bree, *Historische grammatica van het Nederlands*, Dordrecht.
- Van Bree 1992: Cor van Bree, 'The stability of language elements, in present-day eastern Standard-Dutch and eastern Dutch dialects', in: J.A. van Leuvensteijn en J.B. Berns, *Dialect and Standard language [...] in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam enz., 178-203.
- Van Bree 1995: Cor van Bree, 'Semiotiek, naamgeving en taalverandering', in: José Cajot, Ludger Kremer en Hermann Niebaum (eds.), *Lingua theodisca, Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, Münster enz., 129-137.
- Van Bree 2000: Cor van Bree, 'Bestaat het isomorfieprincipe?', in: Gillis, Nuyts en Taeldeman 2002, 341-350.
- Van Bree 2002: Cor van Bree, 'Roermond. Een onderzoek naar structuurverlies', in: *Taal en Tongval* 54, 142-163.
- Brogyanyi 1979: Bela Brogyanyi (ed.), *Studies in diachronic, synchronic, and typological linguistics. Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday*, Amsterdam.
- Brouwer 1978: Dédé Brouwer, Marinel Gerritsen, Dorian de Haan en Annette van der Post, *Vrouwentaal en mannenpraat*, Amsterdam.
- Brouwer 1989: Demis (= Dédé) Brouwer, *Gender variation in Dutch. A sociolinguistic study of Amsterdam speech*, Dordrecht.
- Burridge 1993: Kate Burridge, *Syntactic change in Germanic*, Amsterdam.
- Bynon 1977: Theodora Bynon, *Historical linguistics*, Cambridge enz. - gecorrigeerde herdruk 1978.
- Canale 1976: M. Canale, 'Implicational hierarchies of word order relationships', in: Christie 1976, 39-69.
- Caron 1947: W.J.H. Caron, *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*, Groningen en Batavia. Ook in Caron 1972, 1-128. - Diss. Amsterdam VU.
- Caron 1972: W.J.H. Caron, *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*, Groningen.
- Chambers en Trudgill 1980: J.K. Chambers en Peter Trudgill, *Dialectology*, Cambridge enz.
- Chambers, Trudgill en Schilling-Estes 2002: J.K. Chambers, Peter Trudgill en Natalie Schilling-Estes, *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden Mass. en Oxford.
- Chen en Hsieh 1973: M.Y. Chen en H.I. Hsieh, 'The time variable in phonological change', in: *Journal of linguistics* 7, 1-13.
- Chomsky en Halle 1968: Noam Chomsky en Morris Halle, *The sound pattern of English*, New York enz.
- Christie 1976: W.M. Christie jr. (ed.), *Current progress in historical linguistics*, Amsterdam.
- Van Coetsem 1988: Frans van Coetsem, *Loan phonology and the two transfer types in language contact*, Dordrecht.
- Van Coetsem, Hendricks en McCormick 1981: Frans van Coetsem, Ronald Hendricks en Susan McCormick, 'Accent typology and sound change', in: *Lingua* 53, 295-315.

Van Coetsem en McCormick 1982: Frans van Coetsem en Susan McCormick, 'Old High German Umlaut and the notion of optimal patterning', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 17, 23-27.

Van Coetsem 2002: Frans van Coetsem, *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*, Heidelberg.

Coseriu 1974: Eugenio Coseriu, *Synchronie, Diachronie und Geschichte*, München. - Vertaling van *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*, Montevideo 1958.

Van de Craen en Willemijns 1982: P. van de Craen en R. Willemijns (eds.), *Sociolinguïstiek en ideologie*, Brussel. - Studiereeks VUB, nieuwe serie 7.

- Creten, Geerts en Jaspaert 1986: J. Creten, G. Geerts en K. Jaspaert (eds.), *Werk-in-uitvoering. Momentopnamen van de sociolinguïstiek in België en Nederland*, Leuven en Amersfoort.
- Croft 2000: William Croft, *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*, Harlow.
- Crowley 1992: Terry Crowley, *An introduction to historical linguistics*, 2e dr., Oxford enz.
- Crystal 1997: David Crystal, *The Cambridge encyclopedia of Language*, 2e druk, Cambridge.
- Dibbets e.a. 1981: G.R.W. Dibbets, J.G. Kooij, Ariane van Santen, J. van der Schaar en Marijke van der Wal (eds.), *Studies voor Damsteegt*, Leiden.
- Dik 1977: S.C. Dik, 'Inductive generalisations in semantic change', in: Hopper 1977, 283-300.
- Dik 1980: S.C. Dik, *Studies in functional grammar*, Londen enz.
- Dik 1986: S.C. Dik, 'On the notion "functional explanation"', in: Bossuyt 1986, 11-52.
- Dik 1988: S.C. Dik, 'Isomorfisme als functioneel verklaringsprincipe', in: *Glott* 11, 87-106.
- Dik en Kooij 1991: S.C. Dik en J.G. Kooij, *Algemene taalwetenschap*, 6e druk, Utrecht en Antwerpen.
- Donaldson 1983: B.C. Donaldson, *Dutch. A linguistic history of Holland and Belgium*, Leiden.
- Dorian 1981: Nancy Dorian, *Language death. The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*, Philadelphia.
- Duinhoven 1976: A.M. Duinhoven, 'Veranderingen in het predicaatsnomen', in: *Leuvense bijdragen* 65, 409-435.
- Duinhoven 1985: A.M. Duinhoven, 'De deelwoorden vroeger en nu', in: *Voortgang* 6, 97-138.
- Duinhoven 1988: A.M. Duinhoven, 'Taalverandering door herinterpretatie. Diachroon onderzoek naar vorm en betekenis der voltooiden tijden', in: Van Leuvensteijn 1988, 7-34.
- Dyk en Hoekstra 1987: Siebren Dyk en Jarich Hoekstra, *Ta de fryske syntaksis*, Leeuwarden.
- Ebertowski 1980: M. Ebertowski, 'Taalevaluatie en taalvariatie: de sociaal-psychologische bijdrage tot de sociolinguïstiek', in: Geerts en Hagen 1980, 31-49.
- Fisiak 1978: Jacek Fisiak (ed.), *Recent developments in historical phonology*, Den Haag enz.
- Fisiak 1984: Jacek Fisiak (ed.), *Historical syntax*, Berlijn enz.
- Fisiak 1985: Jacek Fisiak (ed.), *Historical semantics. Historical word formation*, New York en Amsterdam.
- Foley 1988: William A. Foley, 'Language birth: the processes of pidginization and creolization', in: Newmeyer 1988, IV, 162-183.
- Franck-Van Wijk 1912: N. van Wijk, *Franck's Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal*, 2e dr., 's-Gravenhage. + Supplement van C.B. van Haeringen, 's-Gravenhage 1936. - Ongewijzigde herdruk 1949.
- Gal 1979: Susan Gal, *Language shift. Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*, New York enz.
- Geeraerts 1986: Dirk Geeraerts, *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*, Leuven en Amersfoort, 1986.
- Geeraerts 1989: Dirk Geeraerts, *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek*, Leuven.
- Geerts 1975: Guido Geerts, 'Het genus van engelse leenwoorden in het Duits en in het Nederlands', in: Jansen-Sieben e.a. 1975, 115-122.
- Geerts 1986: Guido Geerts, 'Taalcontactonderzoek sinds Weinreich (1953). Een probleemtheoretisch overzicht', in: *Gramma* 10, 1-15.
- Geerts en Hagen 1980: G. Geerts en A. Hagen, *Sociolinguïstische studies 1. Bijdragen uit het nederlandse taalgebied*, Groningen.

- Gerritsen 1979: Marinel Gerritsen (red.), *Taalverandering in nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten: 1879-1979*, Muiderberg.
- Gerritsen 1985: Marinel Gerritsen, 'Alters- und geschlechtsspezifische Sprachverwendung', in: Besch e.a. 1985, 79-109.
- Gerritsen 1987: Marinel Gerritsen, *Syntaktische veranderingen in controlezinnen. Een sociolinguïstische studie van het Brugs van de 13e tot de 17e eeuw*, Dordrecht. - Diss. Leiden.
- Gerritsen 1989: Marinel Gerritsen, 'Een sociolinguïstische aanpak van taalverandering geïllustreerd aan een onderzoek naar het verdwijnen van het gerundium', in: *De nieuwe taalgids* 82, 97-120.
- Gerritsen en Jansen 1979: 'Een 50-jarige theorie over klankverandering getoetst aan 18 ui-woorden in 100 jaar', in: Gerritsen 1979, 63-91.
- Gerritsen en Jansen 1980: Marinel Gerritsen en Frank Jansen, 'Word frequency and lexical diffusion in dialect borrowing and phonological change', in: *Dutch studies* (red. Wim Zonneveld, Frans van Coetsem, Orrin W. Robinson) 4, 31-54.
- Gerritsen en Jansen 1982: Marinel Gerritsen en Frank Jansen, 'The interplay between diachronic linguistics and dialectology: some refinements of Trudgills formula', in: Maher e.a. 1982, 11-37.
- Giles en Powesland 1975: Howard Giles en Peter Powesland, *Speech style and social evaluation*, Londen enz.
- Giles en St. Clair, H. Giles en R. St. Clair (eds.), *Language and social psychology*, Oxford (= *Language in society* 1).
- Gillis, Nuyts en Taeldeman 2002: Steven Gillis, Jan Nuyts en Johan Taeldeman (red.), *Met taal om de tuin geleid. Een bundel opstellen voor Georges de Schutter* enz., Antwerpen.
- Goeman 1994: A. Goeman, 'Geen Great Vowel Shift in de Nederlandse dialecten', in: G.E. Booij en J. van Marle, *Dialectfonologie*, Amsterdam, 1994, 20-59.
- Goeman 1999: Antonie Cornelis Maria Goeman, *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Den Haag.
- Goossens 1977: J. Goossens, *Inleiding tot de nederlandse dialectologie*, 2e druk, Groningen.
- Goyvaerts 1981: D.L. Goyvaerts, *Aspecten van semantische verandering*, Gent.
- Greenbaum 1977: Sidney Greenbaum (ed.), *Acceptability in language*, Den Haag enz.
- Greenberg 1980: Joseph H. Greenberg, 'Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements', in: Greenberg 1980a, 73-113.
- Greenberg 1980a: Joseph H. Greenberg, *Universals of language*, 2e dr. 7e oplage, Cambridge Mass.
- De Groot 1962: A.W. de Groot, *Inleiding tot de algemene taalwetenschap*, Groningen.
- De Groot z.j.: A.W. de Groot, *Spelenderwijs Latijn*, 2e druk, Amsterdam.
- Grootaers 1953: L. Grootaers, 'Het nederlands substraat van het brussels-frans klanksysteem', in: *De nieuwe taalgids* 46, 38 e.v.
- Guy 1980: Gregory R. Guy, 'Variation in the group and the individual: the case of final stop deletion', in: Labov 1980, 1-36.
- Van Haeringen 1953: C.B. van Haeringen, 'Onze "uitspraak" van het Middelnederlands', in: *De nieuwe taalgids* 46, 9-18 en 47 (1954), 65-76. Ook in: Van Haeringen 1962, 152-182.
- Van Haeringen 1957: C.B. van Haeringen, 'Herverfransing', in: *Meded. der Kon. Ned. Akad. van Wet.*, nieuwe reeks, 20, 5, Amsterdam. Ook in: Van Haeringen 1962, 247-279.
- Van Haeringen 1962: C.B. van Haeringen, *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*, Assen.
- Hagen 1981: A.(Toon) Hagen, *Standaardtaal en dialectsprekende kinderen*, Muiderberg.
- Hagen 1982: A. (Toon) Hagen, 'Schuchards ideeën over dialectvariatie: betekenis en waarderingsgeschiedenis', in: Van de Craen en Willemijns 1982, 233-261.
- Hagen en Münstermann 1984: A. (Toon) Hagen en Henk Münstermann, 'Functieverlies en structuurverlies bij minderheidstalen en dialecten', in: *Handelingen van het 38e Nederlands Filologencongres*, 63-84.

Hamans 1979: Camiel Hamans, 'Waarom is piel geen pijn geworden', in: *Glott* 2 (1979), 57-73.

Hamans 1985: Camiel Hamans, 'Achteruitgang van het dialect?', in: Johan Taeldeman & Hilde Dewulf (red.), *Dialect, standaardtaal en maatschappij*, Leuven & Amersfoort, 113-135.

Hamans 1987: Camiel Hamans, 'De overeenkomst tussen literama en actreutel. Zabrocki's diacrise als oplossing van enige klassieke morfologische problemen', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 17 (1987-1988), 289-299.

- Haugen 1972: E. Haugen, *The ecology of language*, Stanford Cal.
- Haugen 1972a: E. Haugen, 'The analysis of linguistic borrowing', in: Haugen 1972, 79-109.
- Heeroma en Naarding 1964: K. Heeroma en J. Naarding, *Oostnederlands. Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalkunde van Oost-Nederland*, 's-Hertogenbosch.
- Hinskens 1986: Frans Hinskens, 'Primaire en secundaire dialectkenmerken: een onderzoek naar de bruikbaarheid van een vergeten (?) onderscheid', in: J. Creten e.a. (red.), *Werk-in-uitvoering; momentopname van de sociolinguïstiek in België en Nederland*, Leuven & Amersfoort, 135-158.
- Hinskens 1992: Frans Hinskens, *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects*, Nijmegen. - Diss. Nijmegen.
- Hinskens 1998: Frans Hinskens, 'Variation Studies in Dialectology and Three Types of Sound Change', in: *Sociolinguistica 12: Variationslinguïstiek*, 155-193.
- Hock 1991: Hans Henrich Hock, *Principles of historical linguistics*, 2e druk, Berlijn, New York en Amsterdam. - Trends in linguistics. Studies and monographs 34.
- Hockett 1950: C.F. Hockett, 'Age-grading and linguistic continuity', in: *Language* 26, 449-557.
- Hoekstra en Van der Hulst z.j.: Teun Hoekstra en Harry van der Hulst (eds.), *Morfologie in Nederland*. - *Glott special*.
- Hol 1949: A.R. Hol, 'De Oude IJsselstreek een grensgebied', in: *Driemaandelijks bladen*, nieuwe serie 1, 54-65.
- Hoppenbrouwers 1982: Cor Hoppenbrouwers, *Language change. A study of phonemic and analogical change with particular reference to S.E. Dutch dialects*, Meppel. - Diss. Groningen.
- Hoppenbrouwers 1983: Cor Hoppenbrouwers, 'Het genus in een brabantse regiolect', in: *Tabu. Bulletin voor nederlandse taalkunde* 13, 1-34.
- Hoppenbrouwers 1990: Cor Hoppenbrouwers, *Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands*, Muiderberg.
- Hoppenbrouwers e.a. 1986: Cor Hoppenbrouwers e.a. (eds.), *Proeven van taalwetenschap*. - *Bulletin voor nederlandse taalkunde. Tabu*, 16, no.2.
- Hopper 1976: Paul J. Hopper (ed.), *Studies in descriptive and historical linguistics. Festschrift for Winfred P. Lehmann*, Amsterdam.
- Hopper en Closs Traugott 1993: Paul J. Hopper en Elizabeth Closs Traugott, *Grammaticalization*, Cambridge.
- Van der Horst 1981: J.M. van der Horst, 'Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het Middelnederlands', in: *Tijdschrift voor nederlandse taal- en letterkunde* 97, 161-184. Ook in: Van der Horst 1986, 15-38.
- Van der Horst 1986: J.M. van der Horst, *Historische grammatica en taaltekens. Studies over de plaats van de persoonsvorm, samentrekking en de onpersoonlijke constructie in de geschiedenis van het Nederlands*, Alblasterdam.
- Van der Horst en van der Wal 1979: J.M. van der Horst en M.J. van der Wal, 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands', in: *Tijdschrift voor nederlandse taal- en letterkunde* 95, 6-37.
- Van Hout 1989: Roeland van Hout, *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, Dordrecht.
- Van Hout en Muysken 1994: Roeland van Hout en Pieter Muysken, 'Modeling lexical borrowing', in: *Language Variation and Change* 6, 39-62.
- Hudson 1981: R.A. Hudson, *Sociolinguïstiek*, Cambridge enz. - Ndl. vertaling door Jo Daan, Groningen 1982.
- Huisman 1958: J.A. Huisman, 'Germaanse repatrianten in de nederlandse woordenschat', in: *Annalen van het Thijmgenootschap* 46, 83-95.
- Van der Hulst 1979: Harry van der Hulst, 'Klankverandering: regelgebonden of lexicaal diffuus?', in: *Glott* 2, 31-44.
- Hüning 1993: Matthias Hüning, 'Visies op taalverandering', in: *Forum der letteren* 34, 281-302.

Jakobson 1968: Roman Jakobson, *Child language, aphasia and phonological universals*, Den Haag en Parijs.

Jansen-Sieben e.a. 1975: R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt en R. Willemys (eds.), *Spel van zinnen. Album A. van Loey*, Brussel.

Janson 1983: Tore Janson, 'Sound change in perception and production', in: *Language* 59, 18-34.

Janssen 1949: W.A.F. Janssen, *De verbreiding van de uu-uitspraak voor westgermaansch ? in zuid-oost-Nederland*, 2e dr., Maastricht.

- Janssen 2002: Theo Janssen (red.), *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*, Den Haag.
- Jeffers en Lehiste 1980: Robert J. Jeffers en Ilse Lehiste, *Principles and methods for historical linguistics*, 2e druk, Cambridge Mass. en Londen. - Paperbackeditie 1982.
- Kachru 1979: Braj B. Kachru, 'The Englishization of Hindi: language rivalry and language change', in: Rauch en Carr 1979, 199-211.
- Kahane, Kahane en Ash 1979: Henry en Renée Kahane en Roberta Ash, 'Linguistic evidence in historical reconstruction', in: Rauch en Carr 1979, 67-121.
- Keller 1990: Rudi Keller, *Sprachwandel Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen. Engelse vertaling: *On language change: the invisible hand in language*, Londen enz., 1994.
- Kieft 1938: Anthonij Pieter Kieft, *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling*, Groningen enz., 1938.
- King 1969: Robert D. King, *Historical linguistics and generative grammar*, Englewood Cliffs New Jersey.
- Kiparsky 1988: Paul Kiparsky, 'Phonological change', in: Newmeyer 1988, I, 363-415.
- Kloeke 1924: G.G. Kloeke, 'Klankoverdrijving en goed bedoelde (hypercorrecte) taalvormen', in: *Tijdschrift voor nederlandsche taal- en letterkunde* 43, 161-189.
- Kloeke 1927: G.G. Kloeke, *De hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese*, 's-Gravenhage.
- Kloeke 1952: G.G. Kloeke, *Verzamelde opstellen*, Assen.
- Knops 1987: Uus Knops, *Andermans en eigen taal. Een inleiding in de sociale psychologie van taal*, Groningen.
- Koefoed 1978: G.A.T. Koefoed, 'Taalverandering in het licht van taalverwerving en taalgebruik', in: Koefoed en Van Marle 1978, 11-70.
- Koefoed en Van Marle 1978: G.A.T. Koefoed en J. van Marle (eds.), *Aspecten van taalverandering*, Groningen.
- Koefoed en Schultink 1978: G.A.T. Koefoed en H. Schultink, 'De geschiedenis van de 'Ausnahmslosigkeit'', in: Koefoed en Van Marle 1978, 71-97.
- Kooij 1973: J.G. Kooij, *Is Nederlands een SOV taal?*, Amsterdam. - Rede Leiden.
- Kooij 1978: J.G. Kooij (ed.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*, Leiden.
- Kooij z.j.: J.G. Kooij, 'Morfologie en het romaanse vocabularium van het Nederlands', in: Hoekstra en Van der Hulst z.j., 25-38.
- Kremer 1978: L. Kremer, 'Standaardtaal-interferenties in de woordgeografie aan weerskanten van de nederlandse oostgrens', in: *Taal en tongval* 30, 143-175.
- Labov 1977: William Labov, *Sociolinguistic patterns*, 5e dr., Philadelphia.
- Labov 1980: William Labov (ed.), *Locating language in time and place*, New York.
- Labov 1994: William Labov, *Principles of linguistic change. Vol. 1: Internal factors*, Oxford (GB) en Cambridge (VS).
- Lakoff 1977: Robin Lakoff, 'You say what you are: acceptability and gender-related language', in: Greenbaum 1977, 73-87.
- Larsen 2001: Niels-Erik Larsen, *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemstelsel van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie 1236*, diss. Leiden.
- Lehmann 1973: Winfred P. Lehmann, *Historical linguistics. An introduction*, 2e druk, New York enz.
- Lehmann en Malkiel 1968: Winfred P. Lehmann en Yakov Malkiel (eds.), *Directions for historical linguistics*, Austin en Londen.
- Lehmann en Zgusta 1939: Winfred P. Lehmann en L. Zgusta, 'Schleicher's tale after a century', in: Brogyanyi 1979, dl. 1, 455-466.
- Van Leuvensteijn 1988: J.A. van Leuvensteijn (ed.), *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam.
- Leys 1975, O. Leys, 'Die Dehnung von Vokalen im Niederländischen und im Deutschen', in: *Leuvense bijdragen* 64, 421-449.

Li 1975: Charles N. Li (ed.), *Word order and word order change*, Austin en Londen.
Lightfoot 1988: David W. Lightfoot, 'Syntactic change', in: Newmeyer 1988, I, 303-323.
Van Loey 1970: A. van Loey, *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*, Zutphen.
Lüdtke 1980: Helmut Lüdtke (ed.), *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin enz.

- Maher e.a. 1982: J. Peter Maher, Allan R. Bomhard en E.F. Konrad Koerner (eds.), *Papers from the 3rd international conference on historical linguistics*, Amsterdam.
- Marhé 1985: R.M. Marhé, *Sarnami byakaran. Een elementaire grammatica van het Sarnami*, Leidschendam.
- Markey 1969: Thomas L. Markey, *The verba varda and bliva in Skandinavian, with special emphasis on Swedish*, Uppsala.
- Markey 1982: Thomas L. Markey, 'Afrikaans: creole or non-creole', in: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 49, 169-297.
- Van Marle 1978: J. van Marle, 'Veranderingen in woordstructuur', in: Koefoed en Van Marle 1978, 127-176.
- Van Marle 1981: J. van Marle, 'Over de dynamiek van morfologische categorieën', in: *Forum der letteren* 22, 51-63.
- Van Marle 1986: J. van Marle, 'Over enkele aan het Humboldtiaanse principe tegengestelde krachten', in: Hoppenbrouwers e.a. 1986, 205-216.
- Van Marle 1986a: J. van Marle, 'Accentuering als evidentie voor affix-substitutie (Enkele opmerkingen n.a.v. de accentuering van formaties op *-(e)ling*)', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 16, 1986-1987, 257-269.
- Van Marle 1986b: J. van Marle, 'Nogmaals overkarakterisering', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 16 (1986-1987), 448-456.
- Van Marle 1987: J. van Marle, 'Betekenis als factor bij productiviteitsverandering', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek*, 17 (1987-1988), 341-359.
- Van Marle en Koefoed 1980: J. van Marle en G.A.T. Koefoed, 'Over Humboldtiaanse taalveranderingen, morfologie en de creativiteit van taal', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 10 (1980-1981), 111-147.
- Van Marle en Koefoed 1987: J. van Marle en G.A.T. Koefoed, 'Herinterpretatie: voorwaarden en effecten', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek*, 17 (1987-1988), 488-511.
- Mayerthaler 1980: Willy Mayerthaler, 'Aspekte der Analogietheorie', in: Lütke 1980, 80-130.
- McLaughlin 1963: John C. McLaughlin, 'A graphemic-phonemic study of a middle English manuscript', Den Haag.
- De Meersman 1988: A. de Meersman, 'In en uit de tang in de veertiende eeuw: de plaats van het direct object in de bijzin. Corpusonderzoek tegen een structurele, taaltypologische en pragmatische achtergrond', in: Van Leuvensteijn 1988, 95-124.
- Milroy 1987: Lesley Milroy, *Language and social networks*, 2e dr., Oxford.
- Moerdijk 1989: A. Moerdijk, 'Benaderingen van metonymie', in: *Forum der letteren* 30, 115-134.
- Moerdijk 1990: A. Moerdijk, 'Metonymie uit een ander vaatje', in: *Traditie en progressie. Hand. 40e Ndl. filologencongres, 's-Gravenhage*, 111-122.
- Mok 1981: A.I.M. Mok, 'Productiviteit en analogie', in: *Forum der letteren* 22, 105-114.
- Mooijaart 1992: Maartje Agatha Mooijaart, *Atlas van vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
- Mühlhäusler 1986: Peter Mühlhäusler, *Pidgin & creole linguistics*, Oxford.
- Münstermann 1989: Henk Münstermann, 'Dialect loss in Maastricht: attitudes, functions and structures', in: Kas Deprez (ed.), *Language and intergroup relations in Flanders and in the Netherlands*, Dordrecht, 99-128.
- Murray en Vennemann 1983: Robert W. Murray en Theo Vennemann, 'Sound change and syllable structure in Germanic phonology', in: *Language* 59, 514-527.
- Muysken 1978: P.C. Muysken, 'Syntactische veranderingen', in: Koefoed en Van Marle 1978, 177-192.
- Muysken 1979: P.C. Muysken, 'Wat is kreolistiek?', in: Tervoort 1979, 226-242.
- Muysken 1981: P.C. Muysken (ed.), *Generative studies on creole languages*, Dordrecht.
- Muysken 1988: P.C. Muysken, 'Are creoles a special type of language?', in: Newmeyer 1988, II, 285-301.
- Muysken 2000: Pieter Muysken, *Bilingual speech. A typology of code-mixing*, Cambridge.

- Neijt 1991: Anneke Neijt, *Universele fonologie. Een inleiding in de klankleer*, Dordrecht.
- Newmeyer 1988: Frederick J. Newmeyer, *Linguistics: the Cambridge survey. Volume I: Linguistic theory foundations. Volume II: Linguistic theory: extensions and implications. Volume III: Language: psychological and biological aspects. Volume IV: Language; the socio-cultural context*, Cambridge.
- Noordegraaf en van der Wal 2001: Jan Noordegraaf en Marijke van der Wal, 'Lambert ten Kate (1674-1731) en de taalwetenschap', in: Lambert ten Kate, *Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene Deel der Nederduitsche Sprake (1723)*, deel 1, facsimile uitgave, Alphen aan den Rijn, 2001, 2-32.
- Nuijstens 1962: E. Nuijstens, *De tweetalige mens*, Assen.
- Oehman 1953: Suzanne Oehman, 'Theories of the "linguistic field"', in: *Word* 9, 123-134.
- Pardoën 1991: Justine Pardoën, 'De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde', in: *Forum der letteren* 32, 1-22.
- Paul 1920: Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 5e dr., Halle a.S.
- Phillips 1983: Betty S. Phillips, 'Middle English diphthongization, phonetic analogy, and lexical diffusion', in: *Word* 34, 11-23.
- Phillips 1984: Betty S. Phillips, 'Word frequency and the actuation of sound change', in: *Language* 60, 320-342.
- Phillips 2001: B.S. Phillips, 'Lexical diffusion, lexical frequency, and lexical analysis', in: J. Bybee & P. Hopper (eds.), *Frequency and the emergence of linguistic structure*, Amsterdam enz., 123-136.
- Poplack, Pousada en Sankoff 1982: Shana Poplack, Alicia Pousada en David Sankoff, 'Competing influences on gender assignment: variable process, stable outcome', in: *Lingua* 57, 1-28.
- Poplack en Sankoff 1984: Shana Poplack en David Sankoff, 'Borrowing: the synchrony of integration', in: *Linguistics* 22, 99-135.
- Poplack, Sankoff en Miller 1988: Shana Poplack, David Sankoff en Christopher Miller, 'The social correlates and linguistic processes of lexical borrowing and assimilation', in: *Linguistics* 26, 47-104.
- Van Raad en Voorwinden 1972: A.A. van Raad en N.Th.J. Voorwinden, *Die historische Entwicklung des Deutschen. I. Einführung und Phonologie*, Culemborg en Keulen.
- Rauch en Carr 1979: Irmengard Rauch en Gerald F. Carr (eds.), *Linguistic method: Essays in honor of Herbert Penzl*, Den Haag.
- Van Reenen 1986: Pieter van Reenen, 'De lange weg naar een betrouwbare en systematische beschrijving van het Middelnederlands', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 16 (1986-1987), 131-148.
- Reichling 1969: Anton Reichling, 'De taal. Haar wetten en haar wezen', in: Reichling 1969a, 24-60. Eerder in: *E.N.S.I.E.*, 1947, 37-45.
- Reichling 1969a: Anton Reichling, *Verzamelde studies. Over hedendaagse problemen der taalwetenschap*, 5e druk, Zwolle.
- Reker en Streekstra 1988: Simon Reker en Nanne Steekstra, 'Abbreviërende morfologie', in: *Tabu* 18, 195-211.
- Rem 2003: Margit Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340)* enz., Amsterdam.
- De Reus 1991: Annelies de Reus, 'Diftongen in het Delfts dialect', in: *Taal en tongval* 43, 137-158.
- Robins 1969: R.H. Robins, *Algemene linguïstiek*, Utrecht. - Aula 428.
- Robins 1989: R.H. Robins, *A short history of linguistics*, 3e dr., Londen en New York.
- Romaine 1982: Suzanne Romaine, *Socio-historical linguistics. Its status and methodology*, Cambridge.
- Royen 1949: Gerlach Royen, 'Van naïveteit tot naïviteit', in: *De nieuwe taalgids* 42, 280-289.
- Ryan 1979: Ellen Bouchard Ryan, 'Why do low-prestige language varieties persist?', in: Giles en St. Clair 1979, 145-157.
- Salverda de Grave 1900: J.J. Salverda de Grave, *Essai sur quelques groupes de mots empruntés par le Néerlandais au Latin écrit*, Amsterdam.

Salverda de Grave 1906: J.J. Salverda de Grave, *De franse woorden in het Nederlands*. Alfab. register bew. door J.J.B. Elzinga. Verh. der Kon. Ak. van Wet., afd. lett. nieuwe reeks 20, 1, Amsterdam.

Sapir-Sötemann 1949: Edward Sapir, *Wat is taal? Inleiding tot de taalkunde*, voor Nederland bewerkt door A.L. Sötemann, Amsterdam. - bewerking van *Language, an introduction to the study of speech*, New York 1921. Nieuwe ndl. vertaling (met inleiding en aanvullende bibliografie) door Pierre Swiggers, *Taal*, Leuven enz. 1988.

- Sassen 1963, A. Sassen, 'Endogeen en exogeen taalgebruik', in: *De nieuwe taalgids* 56, 10-21.
- Sassen 1979: A. Sassen, 'De geldigheid van het 'Humboldtiaanse principe'', in: *Tabu* 10, 2-10.
- Sassen 1981: A. Sassen, 'Morfologische herstructurering (metanalyse)', in: Dibbets e.a. 1981, 171-183.
- Sassen 1981a: A. Sassen, 'Morfologische productiviteit in het licht van niet-additieve woordafleiding', in: *Forum der letteren* 22, 126-142.
- Sassen 1985: A. Sassen, 'Sprachveränderung und Wilhelm van Humboldts Universale', in: Sonderegger en Stegeman 1985, 81-92.
- Schatz 1985: Henriëtte Schatz, 'Tussen standaardtaal en stadsdialect: de norm van vrouwen', in: *Taal en tongval* 37, 23-35.
- Schirmunski 1930: V. Schirmunski, 'Sprachgeschichte und Siedlungs-mundarten', in: *Germanisch-Romanische Monatschrift* 18, 113-122, 171-188.
- Schirmunski 1956: V. Schirmunski, *Deutsche Mundartkunde; vergleichende Laut- und Formenlehre der Deutschen Mundarten*, vert. door W. Fleischer, Berlijn.
- Schuchardt 1885: Hugo Schuchardt, *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, Berlijn. - Ook in: Vennemann en Wilbur 1972, 3-72 (met engelse vertaling).
- Schultink 1962: H. Schultink, *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*, Den Haag.
- Schultink 1962a: H. Schultink, 'De grondslagen van de synchronische, descriptieve methode', in: *Handelingen van het 27e nederlandse filologencongres*, 39-48.
- De Schutter 1988: G. de Schutter, 'In en uit de tang in de middel nederlandse bijzin', in: *Leuvense bijdragen* 77, 385-401.
- Shannon 1997: Thomas F. Shannon, 'Word order change in Dutch as reflected in the Ulespieghel', in: *Nowele* 31/32 (*Germanic Studies in honor of Anatoly Liberman*), 361-368.
- Smits 1996: *Disintegration of Inflection. The Case of Iowa Dutch*, diss. VU Amsterdam.
- Sonderegger en Stegeman 1985: S. Sonderegger en J. Stegeman (eds.), *Niederländistik in Entwicklung*, Leiden.
- Stein 1970: Gabriele Stein, 'Zur Typologie der Suffixentstehung (Französisch, Englisch, Deutsch)', in: *Indogermanische Forschungen* 75, 131-163.
- Störig 1988: Hans Joachim Störig, *Taal: het grote avontuur*, nederlandse bewerking door Jef Vromans, Utrecht. - Aula.
- Stroop 1981: Jan Stroop, 'Diffuse diftongering', in: *De nieuwe taalgids* 74, 1-16.
- Stroop 1984: Jan Stroop, 'De lexicale leemte als verklaringprincipe', in: *Taal en tongval* 36, 1-24.
- Stroop 1997: Jan Stroop, 'Wordt het Poldernederlands model?', in: *Taal en Tongval* themanummer 10: *Standaardisering in Noord en Zuid*, 10-29.
- Stutterheim 1937: C.F.P. Stutterheim, 'Visuele momenten in de literatuur', in: *Taal en leven* 1, 11-15 en 40-45 en 3 (1939), 78-85.
- Stutterheim 1959: C.F.P. Stutterheim, 'Taalkundige, wat is er van de mens?', in: *Museum* 64, 195-208. Ook in: Stutterheim 1971, 252-265.
- Stutterheim 1960: C.F.P. Stutterheim, *Vrije en dienstbare etymologie*, in: *Koninklijke nederlandse akademie van wetenschappen, Jaarboek 1959-1960*, Amsterdam, 111-130.
- Stutterheim 1971: C.F.P. Stutterheim, *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*, Leiden.
- Taeldeman 1987: J. Taeldeman, 'Oud en nieuw, eigen en vreemd in vlaamse overgangsdialecten', in: *Eigen en vreemd (...). Handelingen van het 39ste Ndl. Fil. congres VU Amsterdam 1986*, 423-434.
- Taeldeman 1996: Johan Taeldeman, 'Enkele parallelle consonantische verschijnselen in het Afrikaans en in de Nederlandse dialecten', in: *Taal en Tongval* themanummer 9: *Afrikaans en variëteiten van het Nederlands*, 146-157.
- Taeldeman 2002: Johan Taeldeman, 'Algemene bouwprincipes vs. structurele verankering in een particulier systeem', in: Gillis, Nuyts en Taeldeman 2002, 317-328.

- Taylor 1992: John R. Taylor, *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*, herdruk, Oxford.
- Teuchert 1944: H. Teuchert, *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts*, Neumünster. - 2e druk Keulen en Wenen 1972.
- Tervoort 1979: Bernard T. Tervoort, *Wetenschap en taal. Een nieuwe reeks benaderingen van het verschijnsel taal*, Muiderberg.
- Thomason en Kaufman 1988: S.G. Thomason en T. Kaufman, *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*, Berkeley enz.
- Tieken-Boon van Ostade 1987: Ingrid Tieken-Boon van Ostade, *The auxiliary do in eighteenth-century English*. - Diss. Leiden.
- Van den Toorn 1975: M.C. van den Toorn, 'Het probleem van een syntactische verandering', in: *Tijdschrift voor nederlandse taal- en letterkunde*, 41, 32-41.

- Van den Toorn 1978: M.C. van den Toorn, 'Een nieuwe esk-apade', in: *De nieuwe taalgids* 71, 609-615.
- Van den Toorn 1981: M.C. van den Toorn, 'De tussenklank in samenstellingen waarvan het eerste lid systematisch uitheems is', in: *De nieuwe taalgids* 74, 197-205, 547-552.
- Van den Toorn 1982: M.C. van den Toorn, 'Tendenzen bij de beregeling van de verbindingsklank in nominale samenstellingen', in: *De nieuwe taalgids* 75, 24-33, 153-160.
- Van den Toorn 1983: M.C. van den Toorn, 'Halfsuffixen', in: *De nieuwe taalgids* 76, 335-341.
- Van den Toorn 1988: M.C. van den Toorn, 'De mogelijke interferentie van commerciële naamgeving en woordvorming in de standaardtaal', in: *Versl. en meded. Kon. ak. voor taal- en letterkunde* 1988, 292-312.
- Tops 1978: Guy A.J. Tops, 'The origin of the Germanic dental preterit: Von Friesen revisited', in: Fisiak 1978, 349-371.
- Trudgill 1974: P. Trudgill, *The Social Differentiation of English in Norwich*, Cambridge.
- Uhlenbeck z.j.: E.M. Uhlenbeck, 'Hoe een linguïst omgaat met ambassadrices & masseuses. Een kritische vergelijking van morfologische theorie en descriptieve praktijk', in: Hoekstra en Van der Hulst z.j., 9-20.
- Vandekerckhove 2000: Reinhild Vandekerckhove, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering*, Gent.
- Vennemann 1972: Theo Vennemann, 'Phonetic and conceptual analogy', in: Vennemann en Wilbur 1972, 181-204.
- Vennemann 1974: Theo Vennemann, 'Topics, subjects and word order: from SXV to SVX via TVX', in: Andersen en Jones 1974, 339-376.
- Vennemann 1975: Theo Vennemann, 'An explanation of drift', in: Li 1975, 271-305.
- Vennemann 1988: Theo Vennemann, *Preference laws for syllable structure and the explanation of sound change*, Berlijn.
- Vennemann en Wilbur 1972: Theo Vennemann en T.H. Wilbur, *Schuchardt, the neogrammarians, and the transformational theory of change*, Frankfurt.
- Verhoeven 1974: Gerard Verhoeven, 'Onregelmatigheid van klankveranderingen als gevolg van lexicale geleidelijkheid', in: *Spektator. Tijdschrift voor neerlandistiek* 4 (1974-1975), 29-41.
- Verstraten 1988: Linda Verstraten, 'Vaste verbindingen en compositionaliteit', in: *Tabu* 18, 212-225.
- De Vink 2004: Leendert de Vink, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*, diss. Leiden.
- De Vooyoys 1952: C.G.N. de Vooyoys, *Geschiedenis van de nederlandse taal*, 5e herz. druk, Antwerpen en Groningen.
- De Vooyoys 1967: C.G.N. de Vooyoys, *Nederlandse spraakkunst*, 7e dr., herz. door M. Schönfeld, Groningen.
- De Vries 1971: Jan de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden.
- De Vries 1983: Jan de Vries, *Etymologisch woordenboek*, 13e dr., geheel opnieuw bewerkt door F. de Tollenaere, Utrecht/Antwerpen, 1983. - 19e druk 1995, met medew. van A.J. Persijn.
- De Vries 1974: J.W. de Vries, 'De slot-*t* in consonantclusters te Leiden: een sociolinguïstisch onderzoek', in: *Forum der letteren* 15, 235-249.
- De Vries 1988: J.W. de Vries, 'Dutch loanwords in Indonesian', in: *International Journal Soc. Lang.*, 73, 121-136.
- Van der Wal 1986: Maria Jacoba (Marijke) van der Wal, *Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn/werden + participium praeteriti en de pendanten in het Gotisch, het Engels en het Duits*, Dordrecht. - Diss. Leiden.
- Van der Wal en Van Bree 1994: Marijke van der Wal en Cor van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*, 3e druk, Utrecht 2003.
- Wallace 1979: Stephen Wallace, 'Global syntactic diffusion', in: B. Brogyanyi (ed.), *Studies in diachronic, synchronic, and typological linguistics, Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday*, 2 dln., Amsterdam.

Weerman 1989: Frederikus Pieter Weerman. *The V2 conspiracy. De V2 samenzwering. Een synchrone en een diachrone analyse*, Dordrecht.
Weinreich 1953: Uriel Weinreich, *Languages in contact. Findings and problems*, Den Haag enz.

Weinreich, Labov en Herzog 1968: Uriel Weinreich, William Labov en Marvin I. Herzog, 'Empirical foundations for a theory of language change', in: Lehmann en Malkiel 1968, 95-195.

Weijnen 1966: A.A. Weijnen, *Nederlandse dialectkunde*, 2e druk, Assen.

Weijnen 1971: A.A. Weijnen, *Schets van de geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, Assen.

Weijnen 1991: A.A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage.

Van Wijk 1939: N. van Wijk, *Phonologie. Een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap*, 's-Gravenhage. - Fotomechanische herdruk 1965.

Wurzel 1988: Wolfgang Ullrich Wurzel, 'Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels', in: *Zs. für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 41, 488-510.

Zaalberg 1975: C.A. Zaalberg, *Taaltrouw*, Culemborg.

Zonneveld 1993: Wim Zonneveld, '700 jaar nederlandse klemtoon (en weinig veranderd)', in: *Spektator* 22, 198-222.

Register

A

- Abductive change 100, 307
- Ablaut 80, 155, 162
- Ablaut (term) 81
- Accent (uitspraak) 258, 263, 266
- Accentuatie, bij afleiding 162
- Accentuatie, centraliserend 101
- Accentuatie, invloed van 97
- Accentuatie, ontlening 284, 286
- Accentuatie, verandering 88, 91
- Accentverschuiving 67
- Acceptatie (standaardisering) 245
- Acrolect 276
- Adjectief, stoffelijk 175
- Adverbiale s 167
- Affix, ontstaan 166
- Affix, verdwijning 167
- Affixextractie 118
- Affixsubstitutie 118, 168
- Afleiding 116, 162
- Afleiding, betekenisverandering 162
- Afleiding, isolering 163
- Afleiding, klankverandering 162
- Afleiding, ontlening 289
- Afleiding, ontstaan: zie Affix, ontstaan 166
- Afleiding, productiviteit 164
- Afleiding, samenstellende: zie Samenstellende afleiding
- Afleiding, uitbreiding domein (input) 164
- Afleiding, uitbreiding van de output 164
- Afrikaans 51, 174
- Afro-aziatisch 50
- Age grading 207, 208
- Agglutinerend 153
- Albaans 269
- Alfabet 72
- Algemeen Beschaafd Nederlands: zie Standaardnederlands
- Allograaf 70
- Altaïsch 50
- Analogie 61, 82, 103, 119, 146, 147, 152, 160, 163, 169, 213, 307
- Analogie (schema) 107
- Analogie, fonetische 212, 225, 242
- Analogie, formeel-semantische 104, 113, 115
- Analogie, formele 104, 106
- Analogie, geschiedenis begrip 139
- Analogie, paradigmatische 106, 107
- Analogie, proportionele 105, 107, 118
- Analogie, relatie tot klankwet 213
- Analogie, scheppende 116, 119, 137, 166, 192
- Analogie, semantische 104, 133
- Analogie, syntactische 173, 183
- Analogie, syntagmatische 106, 107
- Analogie-principe (spelling) 71
- Analogische reïnterpretatie: zie Reïnterpretatie, analogische
- Analytisch 153, 189

Angelsaksisch 45
Anlaut (term) 81
Aphaeresis 88
Apocope 88, 97
Apparent time-methode: zie Schijnbare tijdmethode
Arabisch 50
Arbitrair karakter van kenmerken 35, 40, 84, 193
Articulatiebasis 101
Articulatorische ruimte 95, 309
Aspiraas 17
Assimilatie 91, 92, 97, 99, 158
Asymmetrie, klanksysteem 95, 309
Atomisme 84
Ausgleich 104, 107, 110, 112
Auslaut (term) 81
Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze: zie Uitzonderingsloosheid

B

Backformation: zie Retrograde vorming 115
Bahuvrihi-compositum 161
Bargoens 136
Basilect 276
Baskisch 49, 176
Becanus, Goropius 80
Behaviourisme 140
Beschrijven (begrip) 27
Betekenaar, zie Signifiant

Betekenis, beperking 125
 Betekenis, eigenlijke 129
 Betekenis, uitbreiding 125
 Betekenisdifferentiatie 108, 109, 112, 115, 119, 132, 185, 186, 187, 269, 307
 Betekenisisolering: zie Semantische isolering
 Betekenispecialisatie 125, 126, 128, 133, 158, 193
 Betekenisstructuur 122
 Betekenisveralgemening 125, 126, 193
 Betekenisverandering 103, 121, 137, 157
 Betekenisverandering, factoren 129, 133
 Betekenisverandering, geschiedenis onderzoek 140
 Betekenisverandering, in bonam partem 134
 Betekenisverandering, in malam partem 134
 Betekenisverandering, melioratief 134
 Betekenisverandering, parallele 133
 Betekenisverandering, pejoratief 134
 Betekenisverandering, primair 138
 Betekenisverandering, reactief 138
 Betekenisverandering, structurele factoren 132, 134
 Betekenisverandering, tendensen 136
 Betekenisverandering, types 125, 133
 Betekenisverdichting: zie Betekenispecialisatie 126
 Bickerton, Derek 276, 303
 Bindfoneem: zie Samenstelling, verbindingsklank
 Bleeding: zie Bloedende relatie
 Bloedend (term) 139
 Bloedende relatie (klankwetten) 93
 Bloedende volgorde 243
 Bloomfield, Leonard 83
 Bopp, Franz 80, 82
 Breukgebied 235
 Brits Guyana 276
 Brugmann, Karl 82
 Bulgaars 269

C

Calque 289
 Casual speech 219
 Casus: zie Naamval
 Casussyncretisme 150
 Centrale woordenschat 34
 Chaîne de propulsion: zie Push chain
 Chaîne de traction: zie Drag chain
 Change from above the level of awareness 221, 222
 Change from below the level of awareness 220
 Chen, M. 251
 Chinees 43
 Chomsky, Noam 84, 198
 Codificatie (standaardisering) 244
 Cognitieve psychologie 140
 Cognitieve semantiek 121
 Communicatie 238, 306
 Comparatieve reconstructie, zie Externe reconstructie
 Compenserende klankwet: zie Klankwet, compenserend
 Competence 199
 Competing change 243

Complementaire distributie, ontstaan 144
Compositum: zie Samenstelling
Concurrerende verandering 243
Conditionele geleidelijkheid 212, 213, 217 225, 240
Conditionering, (on)gedifferentieerde 226
Conditionering, lexicale 226
Congruentie 172
Congruentie, ontstaan 186
Connotatie 124
Consonantwisseling 155, 162
Constructie (definitie) 171
Constructie, duratieve 175
Constructie, finale 175
Constructie, verdwijnen van 175
Constructie, ontstaan van 173
Contaminatie 103, 119, 183, 313
Continuüm (term) 205
Continuüm: zie ook Dialectcontinuüm
Continuüm, geografisch 205
Continuüm, horizontaal: zie Continuüm, geografisch
Continuüm, postcreools 275
Continuüm, sociaal 205
Continuüm, verticaal: zie Continuüm, sociaal
Contractie 224
Conversatiestijl 219
Copula-deletie 224
Counter bleeding: zie Tegenbloedende relatie
Counter feeding: zie Tegenvoedende relatie
Covert prestige 228
Creativiteit, taalgebruiker 122, 130
Creolisatie 274, 301

D

DeCamp, David 303
Decreolisatie 275
Deens 27, 45, 52, 53
Deflexie 150, 151
Deflexie, invloed op syntaxis 181
Defonologisatie 144
Deïconiserende veranderingen 111, 193
Delbrück, Berthold 82
Demografische factoren 239
Diachronie, evolutief - non-evolutief 119

Diachronie, verhouding tot synchronie 27, 77, 82, 83, 119
 Diachronische taalwetenschap (term) 28
 Diagram 40, 115, 149, 193
 Dialect (term) 29
 Dialect, verhouding tot standaardtaal 238
 Dialectkenmerk (primair, secundair) 262, 268
 Dialectcontinuüm 237
 Dialectologie 139, 204
 Diftongering 99
 Diglossie 266
 Diminuering 164
 Dissimilatie 97, 99
 Distinctiedrang 222
 Distinctieve kenmerken, introductie 147
 Distinctieve kenmerken, verdwijnen 147
 Dorian, Nancy 303
 Doublet 108, 132
 Drag chain 95
 Drag-chain, semantische 132, 133
 Drift 151, 309
 Duits 26, 43, 45, 52, 53, 178
 Duratieve constructie 186
 Dynamisch (begrip) 119
 Dysfemisme 135

E

Ease of articulation 97, 307
 Economische factoren 239, 306
 Eigenlijke betekenis: zie Betekenis, eigenlijke
 Elaboration of function (standaardisering) 245
 Ellips 130, 161, 165
 Energeia (begrip) 140
 Engels 27, 43, 45, 52, 53, 176, 301
 Epenthesis 88, 92
 Ergon (begrip) 140
 Estisch 49
 Etnische verschillen 224
 Etymologie 54, 129
 Etymologisch woordenboek 54
 Eufemisme 134, 135
 Evolutief (begrip) 119
 Extensie 104, 107, 108
 Externe reconstructie 62
 Extra-linguïstische verklaring 238

F

Faliskisch 51
 Feeding: zie Voedende relatie 92
 Figuurlijk taalgebruik 126
 Finale constructie 186
 Fins 49
 Fins-oegrisch 49
 Flecterend 153
 Flexie 150
 Flexie, externe 150
 Flexie, interne 150, 155

Flexiemorfeem: zie Uitgang
Foneem, ontstaan door analogie 146
Foneem, ontstaan uit foneemvariant 145
Foneem, reductie tot NUL 145
Foneem, samenvallend 144
Foneem, verandering in de distributie 146
Foneem, verandering in de distributie door analogie 147
Foneeminventaris, verandering 144
Foneemvariant, ontstaan combinatorische 144
Foneemvariant, ontwikkeling tot zelfstandig foneem 145
Foneemvariant, verandering in de distributie 146
Fonetiek, ontwikkeling 139
Fonetische analogie: zie Analogie, fonetische
Fonetische geleidelijkheid 211, 212, 225
Fonetische reïnterpretatie: zie Reïnterpretatie, fonetische
Fonetische verandering 143
Fonologie, raakpunten met morfologie en syntaxis 189
Fonologisering 145
Fonologische verandering 143
Foreigners talk 272
Formal style 219
Formaliteit 219
Fossilisatie 261
Frans 26, 43, 176
Frequentie (factor) 113, 133
Frequentie bij hypercorrectie 222, 225
Frequentie bij lexicale geleidelijkheid 215, 240
Frequentie bij taalvariatie 204, 234
Frequentie, als factor in klankverandering 90
Frequentie, relatieve 197
Fries 45, 52, 53, 178, 301
Functieuitbreiding (standaardisering) 245
Functieverlies 257
Functionele differentiatie: zie Betekenisdifferentiatie 185
Fuserend: zie Fusional
Fusional 154

G

Gal, Susan 303
Geaffecteerde uitspraak 222
Gelijkvormigheidsprincipe (spelling) 71
Gemarkeerd 63, 95, 100, 114, 152
Gemeengermaans 67, 88
Geminaat 17
Gemotiveerd 40
Gender: zie Sexe, sociale

Generatieve taalkunde: zie Transformationeel-generatieve
 Genetische vergelijking 43
 Genitief 153, 167, 173
 Genus 150, 151, 296
 Geografische factoren 239
 Geografische geleidelijkheid 203
 Germaans 45, 50, 52
 Germaanse klankverschuiving 67, 68, 81, 147
 Geslacht (grammaticaal): zie Genus
 Getal: zie Numerus
 Gevoelswaarde 124, 134
 Gevoelswaarde als factor 135
 Gevoelswaarde, veranderingen 134
 Giles, Howard 251
 Gilliéron, Jules Louis 109, 139, 250
 Glinz, Hans 84
 Glottochronologie 51
 Golfmodel 231
 Gotisch 37, 45, 48, 52, 53, 153, 154
 Gradient stratification 221
 Grafeem 70
 Grafematische analyse 70
 Grammaticale aspecten taalveranderingsproces 216
 Grammaticale verandering 189
 Grammaticaliteit, probleem 197
 Greenberg, Joseph H. 198
 Grens-reïnterpretatie: zie Metanalyse
 Grieks 43, 48, 52, 153, 269
 Grimm, Jacob 80, 82
 Gumperz, J.J. 303

H

Haags 96
 Halle, Morris 198
 Haugen, Einar 303
 Hebreeuws 50, 79
 Herverfransing 283
 Hesseling, D.C. 303
 Hettitisch 66, 83
 Hindi 176
 Historisch-vergelijkende taalwetenschap (term) 28
 Historische grammatica (term) 27
 Historische taalkunde (term) 28
 Historische taalwetenschap (term) 28
 Historische taalwetenschap, geschiedenis 79
 Holes in the pattern: zie Open plaatsen in het systeem
 Homonymie 122
 Homonymie, ontstaan 111, 123
 Homonymie, syntactische 172
 Homonymie, syntactische, ontstaan 181
 Homonymie, syntactische, reacties op 183
 Homonymievermijding 94, 109, 110, 111, 115, 119, 130, 133, 242, 243, 306
 Hongaars 26, 49
 Hoogduitse klankverschuiving 59, 93
 Hrozný, B. 66
 Humboldt, Wilhelm von 107, 139, 140, 198

Humboldtiaans principe 107
Humboldtiaans principe, geschiedenis begrip 139
Hyperbool 135
Hypercorrectie 212, 222, 225, 226, 228, 241
Hyperfrequentie 225
Hyperoniem 132
Hypocoristicum 135
Hyponiem 132

I

I-Umlaut 138, 144, 145, 155, 164
Iconiciteit: zie Icoon
Icoon 40, 126, 152, 193
Idiomatische verbinding: zie Uitdrukking
Iers 155
IJslands 45, 52, 53
Image 40, 152, 193
Imperfect learning 257
Implicatiele ordening 276
Impliciete transpositie 162
In bonam partem (betekenisverandering) 134
In malam partem (betekenisverandering) 134
Index 40, 127, 193
Indicator 220, 221
Indirect object 185
Individuele verschillen 225
Indoëuropees 48, 51
Indogermaans: zie Indoëuropees
Infix 150, 162
Ingang 150
Ingweoons 301
Inlaut (term) 81
Innere Sprachform 140
Input-geleidelijkheid 212, 217, 225, 240
Interferentie 257
Interlanguage 261
Intern-linguïstische verklaring 242
Interne reconstructie 63
Interpretatieregel 212, 216, 225
Interviewstijl 219
Introductie van taalverandering 311
Intrusive r 148
Inversie 179
Ironie 135
Isofoon 231
Isoglosse 231, 234
Isolex 231
Isomorf 231

Isomorfieprincipe 107, 115, 137, 181, 193, 199, 309
 Isomorfieprincipe, geschiedenis begrip 139
 Isotagme 234
 Italiaans 27, 43
 Italiaans 51

J

Jakobson, Roman 139, 140, 198
 Jodentaal 136
 Jones, William 80
 Junggrammatiker 67, 81, 138

K

Kate, Lambert ten 80, 196
 Kaukasisch 50
 Keller, Rudi 305
 King, Robert D. 198
 Kiparsky, Paul 139, 198, 199
 Klankcorrespondentie 41, 55
 Klankcorrespondentie, uitzondering 60, 61
 Klanken, gedeeltelijke samenval 143
 Klanken, samenval 143, 144
 Klanken, splitsing 143
 Klankexpressief: zie Klanksymboliek
 Klanknabootsing 35, 149
 Klankoverdrijving 213, 217 222
 Klanksegment, reïnterpretatie: zie Reïnterpretatie van
 Klanksubstitutie 73
 Klanksymboliek 35, 149
 Klankverandering 87, 103, 124, 137, 157, 162
 Klankverandering (schema) 102
 Klankwet 41, 82, 87
 Klankwet, articulatorische tendentie 97
 Klankwet, auditorische tendenties 100
 Klankwet, compenserend 96, 138
 Klankwet, conditionering 89
 Klankwet, fonologische gevolgen 143
 Klankwet, geschiedenis begrip 138
 Klankwet, oorzaak 93, 97
 Klankwet, plaats van 93
 Klankwet, primaire oorzaak 97, 137, 138
 Klankwet, reactief 137
 Klankwet, relatie tot analogie 213
 Klankwet, structurele oorzaak 93, 137
 Klankwet, structurele samenhang 93
 Klankwet, tijd van 92
 Klankwet, types 88
 Klankwet, uitzondering 41, 61, 82, 89, 91, 138, 211
 Klankwet, uitzonderingsloosheid: zie Uitzonderingsloosheid klankwet
 Klankwettige uitzondering 41, 89
 Klasse (nominaal) 151
 Kloeke, G.G. 250
 Kollewijn, R.A. 72
 Kupwar (India) 270

L

L'esprit de clocher 239
La force d'intercourse 239
Labiovelair 17
Labov, William 28, 82, 98, 139, 205, 219, 220, 222, 225, 228, 246, 250
Lambrecht, Joos 76
Lange vocalen, gesloten worden van 98
Langue 83
Laps 49
Latijn 27, 43, 48, 51, 153
Leenvertaling 288
Leeftijdsverschil 206, 234, 311
Letter (begrip) 76
Letterlijk taalgebruik 126
Letterwoorden 149
Lexicale diffusie: zie Lexicale geleidelijkheid 214
Lexicale geleidelijkheid 214, 225, 234, 240, 242, 243
Lexicale leemte 242
Lexicale ontlening 281
Lexicale verandering 117, 190, 192
Lingua franca 244
Linguistic area 269
Litotes 135
Litouws 48

M

Maerlant, Jacob van 196
Marker 220, 221, 222, 225
Marle, Jaap van 117
Martinet, André 139
Melioratief (betekenisverandering) 134
Merger: zie Klanken, samenvol
Mesolect 276
Metafoor 40, 125, 126, 128, 134, 136, 193
Metafoor, verbleekte 128
Metanalyse 115, 166
Metanalyse, syntactische 173
Metathesis 88, 91, 97
Metonymie 127, 128, 136, 193
Middelnederlands 29
Migratiefactor 239
Milroy, J. 226
Milroy, L. 226
Minimale paren 219
Misverstand (factor) 131
Monitoring 219
Montanus, Petrus 76
Morfologie, raakpunten met fonologie en syntaxis 189
Morfologisch netwerk 117

Morfologische aanpassing 291
 Morfologische ontlening 287
 Morfologische reconstructie oudere fase 195
 Morfologische valentie 164
 Morfologische verandering 149

N

Naamgeving 130, 192
 Naamval 150, 151
 Natuurlijke verandering 100, 220, 226, 241
 Nederlands 25, 33, 43, 45, 52, 53, 154, 176
 Nederlands: zie ook Standaardnederlands
 Negerhollands 275
 Neogrammatici: zie Junggrammatiker
 Neologisme 117, 136, 192
 Nomen agentis 163
 Noordgermaans 52
 Noors 45, 52, 53
 Norm 228, 310
 Numerus 151
 Nuijtens 303

O

Observers Paradox 219
 Oeralisch 49
 Oergermaans 52, 53, 88
 Oerindoëuropees 52, 53, 153
 Oernoordgermaans 52, 53
 Oeroostgermaans 52, 53
 Oerwestgermaans 52, 53
 One form - one meaningprinciple: zie Isomorfieprincipe
 Onomasiologie 124, 130, 136, 192
 Onomatopée: zie Klanknabootsing
 Ontlening, i.v.m. gevoelswaarde 136
 Ontlening, verhouding tot klankwet 82
 Ontlening, verhouding tot taalverwantschap 58
 Ontronding 99, 215
 Onzichtbare hand-proces 305
 Oorkonden 74
 Oostgermaans 52
 Open plaatsen in het systeem 95
 Open prestige 228
 Organisme, taal als 82
 Oskisch 51
 Osthoff, Hermann 82
 Oudengels 45
 Oudere fase, probleem van de grammaticaliteit 197
 Oudere taalfasen, beschrijving 28
 Oudhoogduits 45
 Oudiers 48
 Oudnederlands 45
 Oudnoords 45
 Output-geleidelijkheid 240
 Overdracht (semantisch) 126, 130
 Overgangsgebied: zie Breukgebied 235
 Overgangsklank 91

Overkarakterisering, zie Stapelvorm
Overt prestige 228

P

Palatalisatie 99
Paradigmatische gelijkmaking: zie Ausgleich 104
Paradigmatische lijn 96, 106, 107, 118, 132
Paragoge 88, 89
Parole 83
Pars pro toto 127
Paul, Hermann 82, 198
Peergroup 208, 224
Peirce, Charles Sanders 84
Pejoratief (betekenisverandering) 134
Perceptieregel 216
Perifraстisch 154
Personificatie 128
Pidgin 271
Platteland - stad 240
Pleonasme 183
Politieke factoren 239
Polysemie 112, 122, 130, 134, 163
Polysynthetisch 153
Porzig, Walter 140
Possessief compositum: zie Bahuvrihi-compositum
Possessieve datief 191
Praagse School 198
Pregnantie: zie Betekenispecialisatie
Prestige-factor 240, 310
Prestigevariant 220, 222, 225, 227, 228
Primair-visueel symbool 70
Procope: zie Aphaeresis
Produktieregel 216, 225
Productiviteit 113, 116, 153, 157, 160, 164
Productiviteit, geschiedenis begrip 140
Proportionele analogie: zie Analogie, proportionele
Prothesis 88
Protogermaans 53
Protoïndoëuropees 53
Prototaal 52
Prototaal, morfologische reconstructie 194
Prototaal, reconstructie 62
Prototaal, reconstructie, geschiedenis methode 79
Prototaal, syntactische reconstructie 194
Prototype 121, 140
Psychologie, cognitieve: zie Cognitieve psychologie
Psychostabiliteit 258
Push chain 94, 216

Push-chain, semantische 132

R

Rask, Rasmus Kristian 80, 82
 Reading passage style 219
 Real time-methode: zie Werkelijke tijd-methode
 Reconstructie, oudere fasen 69
 Reconstructie, prototaal: zie Prototaal, reconstructie
 Reconstructie, van klankwaarden 70
 Rectie 172
 Rectie, ontstaan 187
 Reductie 91, 97, 151, 158, 162
 Reductie (bij taalverwerving) 257
 Reduplicatie 149, 150, 162
 Referentiële neutralisatie 185
 Refonologisatie 147
 Regelomkering 148
 Regelvereenvoudiging 199
 Regiolect 261
 Regionale differentiatie, verklaring 238
 Regionale diffusie: zie Regionale geleidelijkheid
 Regionale geleidelijkheid 231
 Register, verschil in 221
 Reïnterpretatie als samenstelling 161
 Reïnterpretatie van klanksegment 148
 Reïnterpretatie, analogische 114, 148, 164, 175, 182
 Reïnterpretatie, fonetische 212, 213, 225
 Reïnterpretatie, formele 114
 Reïnterpretatie, functionele 174, 190
 Reïnterpretatie, grammaticale 217
 Reïnterpretatie, morfologische 115, 152 161, 166, 167, 169
 Reïnterpretatie, semantische 114, 130, 134, 190, 193
 Reïnterpretatie, stam en uitgang 152
 Reïnterpretatie, syntactische 173, 186
 Reïnterpretatie als woord 296
 Rekking in open syllabe met hoofdaccent 97
 Relatieve chronologie, klankwet en ontlening 59, 93
 Relatieve chronologie, klankwetten 68, 92
 Relationeel netwerk 225
 Relexificatie 260
 Relictsuffix 168
 Religieuze groepen 224
 Renaissance-grammatica 195
 Retrograde vorming 115, 118, 169
 Rhotacisme 92
 Rijmen 73
 Roemeens 269
 Rosch, Eleanor 140
 Rückbildung: zie Retrograde vorming

S

Salverda de Grave, J.J. 303
 Samenkoppeling 159, 168
 Samensmeltend: zie Fusional
 Samenstellende afleiding 168
 Samenstelling 116, 136, 157

Samenstelling, analogie 160
Samenstelling, determinatief 116, 160
Samenstelling, betekenisverandering 157
Samenstelling, determinatief 116, 160
Samenstelling, isolering 158
Samenstelling, klankverandering 157
Samenstelling, ontstaan 159
Samenstelling, possessief: zie Bahuvrihi-compositum
Samenstelling, productiviteit 160
Samenstelling, verbindingsklank 160
Samenstelling, verdwijning 161
Samenstelling, verholen 158
Samenstelling, verkorting 161
Samenval van fonemen: zie Foneem, samenval
Samenval van klanken: zie Klanken, samenval
Samojeeds 49
Sandhi 92, 159
Sanskrit 43, 48, 80, 153
Sarnami: zie Hindi
Saussure, Ferdinand de 35, 66, 83, 139, 140, 239
Schijnbare tijd-methode 205
Schirmunski, V. 261
Schleicher, August 81
Schmidt, Johannes 249
Schönfeld, Moritz 198
Schrijftaal, verhouding tot spreektaal 195
Schuchardt, Hugo 250, 303
Schultink, Henk 140
Selectie (standaardisering) 244
Semantiek, cognitieve: zie Cognitieve semantiek
Semantische isolering 158, 163
Semantische specialisatie 163, 165
Semasiologie 124
Semitisch 155
Sexe, sociale 227
Sexe-verschil 204, 226, 234, 240
Sharp stratification 221
Sievers, Eduard 139
Signifiant 84
Signifié 84
Simplex, ontstaan 158
Sjwa-apocope 89, 97
Sjwa-syncope 97
Slang 135, 136, 312
Sleepreactie: zie Drag chain
Sociaal netwerk: zie Relationeel netwerk

Sociaal-economische klasse 218
 Sociaal-economische klasse, verschil naar 220, 234
 Sociale diffusie: zie Sociale geleidelijkheid
 Sociale geleidelijkheid 203, 217, 240
 Sociale verschillen 220
 Sociale verschillen, woorden 136
 Sociolinguïstiek 139, 204
 Sociologische factoren 239
 Sonantische liquida 17
 SOV-taal 176
 Spaans 27, 43
 Spelling pronunciation 245
 Spelling, etymologische 71
 Spelling, fonologische 70, 71
 Spelling, morfologische 71
 Spelling, Nederlands 71
 Spellingregeling van het Nederlands 72
 Spellinguitspraak 245
 Spiegel 196
 Spiegel, Hendrik Laurensz. 76
 Splinterwoorden 149
 Split: zie Klanken, splitsing
 Splitsing van klanken: zie Klanken, splitsing
 Sprachbund 269
 Sprachliche Zwischenwelt 140
 Spreektaal, verhouding tot schrijftaal 195
 Stabiliteit kenmerken 33, 258
 Stad - platteland 240
 Stamboom 52
 Stamboommodel 81
 Standaardisering 243
 Standaardnederlands 243, 244, 245
 Standaardtaal (term) 29
 Standaardtaal, verhouding tot dialect 238
 Stapelvorm 105, 112, 119, 167, 168, 183, 313
 Statisch (begrip) 119
 Stereotypering 221
 Steunpronomina 195
 Stigmatisering 219, 220, 221
 Stijlfiguur, en betekenisverandering 128
 Stijlverschuivingen 219
 Stilistisch verschil 219, 221, 234, 269, 281
 Stilistische differentiatie 112
 Stilistische geleidelijkheid 203, 217, 240
 Stilistische verschillen, woorden 136
 Streckform 97
 Strengthening: zie Versterking
 Strident 17
 Stroop, Jan 242
 Structuralisme 83, 139, 140, 198
 Structuurverlies 257
 Stutterheim, C.F.P. 313
 Stuwreactie: zie Push chain
 Style shift 219
 Substraat 255, 269, 275, 285, 294, 301
 Suffixtoevoeging 169

Suppletie 113
Svarabhakti 88
SVO-taal 176
Syllabestructuur, ideale 97, 220
Symbool 40, 193
Synchronie, statisch - dynamisch 119
Synchronie, verhouding tot diachronie 27, 77, 82, 83, 118
Syncope 88, 91, 97
Synecdoche 127
Synesthesie 128
Synonymie 112
Synonymie, ontstaan 132
Synonymie, syntactische 172, 185
Synonymie, syntactische, reacties 185
Synonymievermijding 108, 115, 119, 132
Syntactische homonymie: zie Homonymie, syntactische
Syntactische ontlening 293
Syntactische reconstructie oudere fase 195
Syntactische synonymie: zie Synonymie, syntactische
Syntactische verandering 171
Syntactische verandering, factoren 181
Syntactische verandering, frequentie 186
Syntactische verandering, isomorfiefactoren 182
Syntactische verandering, morfologische factoren 181
Syntagmatische lijn 96, 97, 106, 107, 132
Syntaxis, raakpunten met fonologie en morfologie 189
Synthetisch 153, 189
Systemoïde, taal als 84

T

T-deletie 213
Taal (term) 29
Taalattitudes 228
Taalectonomie 97, 112, 130, 131, 133, 163
Taalfamilie 45
Taalfamilie, geschiedenis begrip 79
Taalgeografie 204
Taalgeografie: zie Dialectologie
Taalgrens 237
Taallandschap 235
Taaldood 262
Taalvariatie 203
Taalvariëteit (term) 29, 204
Taalverandering, proces 203
Taalverandering, waarschijnlijkheid 310
Taalvermogen 199
Taalverwantschap, geschiedenis begrip 79
Taalverwantschap, vaststellen 33

Taalverwantschap, verhouding tot ontlening 58
 Taalverwerving, eerste 119, 131, 307
 Taalverwerving, tweede 119, 307, 313
 Taboe-uitdrukkingen 135
 Talige geleidelijkheid 203, 211
 Tangconstructie 178, 183
 Tegenbloedende relatie (klankwetten) 93
 Tegenvoedende relatie (klankwetten) 92
 Teksten, ambtelijke: zie Oorkonden
 Teksten, literaire 74
 Terrasvorming 235
 Threshold condition 214
 Tochaars 48
 Tok Pisin 273
 Topic-plaats 178, 193
 Totum pro parte 127
 Transformationeel-generatieve taalkunde 84, 198, 251
 Trier, Jost 140
 Troebetzkoj, Nicolaj Sergevitsj 198
 Trudgill, Peter 207, 219, 251
 Turbotaal 312
 Turks 50, 153
 Tussenvariëteit 261
 Tweetaligheid 255
 Twe-spraak 76
 Typologische vergelijking 43

U

Uitdrukking 136
 Uitdrukkingen, ontstaan 190
 Uitgang 150, 154
 Uitzonderingsloosheid van de klankwetten 82, 90, 138
 Umbrisch 51
 Umlaut: zie I-Umlaut 145
 Umlaut (term) 89
 Umlaut, synchroon 156
 Uniformitarian Principle 28, 82, 205, 250, 312
 Urschöpfung 149

V

Variabele (term) 204
 Variabiliteit (term) 204
 Variant (term) 204
 Variëteit: zie Taalvariëteit
 Vennemann, Theo 199
 Verb second-taal 178
 Verb third-taal 178
 Verbindingsklank: zie Samenstelling, verbindingsklank
 Verborgene prestige 228
 Vergelijking: zie Genetische vergelijking
 Vergelijking: zie Typologische vergelijking
 Verholene samenstelling: zie Samenstelling, verholene
 Verklaren (begrip) 27
 Verkorting 161
 Verleden tijd 154
 Vermijdingsstrategie 257

Verner, Karl 67, 82
Verner, wet van 67, 82
Versterking 91
Vlaamse beweging 246
Vocaalwisseling 149, 162
Vocaalwisseling: zie ook Flexie, interne 154
Voedend (term) 139
Voedende relatie (klankwetten) 92
Volksetymologie 104, 106, 109, 167
Voorspelbaarheid taalverandering 310
Vries, J.W. de 213
Vries, Matthias de 72
VSO-taal 176
Vulgairlatijn 53

W

Wang, W.S.Y. 251
Weijnen, A. 198
Weinreich, Uriel 303
Weisgerber, Leo 140
Wellentheorie: zie Golfmodel 231
Welsh 51
Weltansicht 140
Werkelijke tijd-methode 205
Werkwoord, scheidbaar samengesteld 159
Werkwoord, sterk 155, 156
Werkwoord, zwak 154
Westgermaans 52
Whitney, William Dwight 82, 303
Wijk, Nicolaas van 198
Winkel, L.A. te 72
Woordenschat, verandering: zie Lexicale verandering
Woordsoort, verandering 190
Woordveld 132
Woordvolgorde, correlaties tussen 176
Woordvolgorde, verandering in 176
Woordvorming 149
Word list style 219
Wörter und Sachen 123
Wulfila 37, 197

Z

Zin, analyse van de 171
Zipf, wet van 90
Zuidgermaans 52
Zweeds 27, 45, 52, 53, 179
Zwitserland 266